ВІТАЛІЙ КОРОТИЧ

# БЕРЕГИ ОКЕАНУ

ВІТАЛІЙ КОРОТИЧ БЕРЕГИ ОКЕАНУ

# ВІТАЛІЙ КОРОТИЧ

# БЕРЕГИ ОКЕАНУ

*Подорожні нариси*

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1981

ББК У2+66.3
У2+32И+32С
К68

Публицистические очерки украинского советского писателя, лауреата Шевченковской премии В. Коротича «У истоков света», «Мост» написаны на основе впечатлений от поездок по Советскому Союзу, Чехословакии, Венгрии. Итогом пребывания писателя в США, Великобритании, Канаде стали очерки «Кубатура яйца», «Увидеть вблизи», «Океан», в которых речь идет о сложных проблемах современности, о борьбе трудящихся Запада за мир и социальную справедливость.

К $\frac{70303-059}{М205(04)-81}$ Бз 18. 15. 81. 4702590200

## Від автора

Ця книга писалася непросто: в літаках і в готельних номерах; вдома й за тисячі кілометрів від дому. Це було так нелегко: уроки подорожей були суто особистими, і водночас я розумів, скільки в них повчальності для всіх. Це була довга праця, хоч час летів надзвичайно швидко.

В книзі — кілька океанів. Найперший — наш, радянський, а беручи ширше — океан соціалістичного світу. Я пишу про нього. Подруге, океан світу, дуже несхожого на наш, але розташованого поруч із нами; прагнучи мирного співіснування й співпраці, ми повинні знати його. Я пишу і про це. Нотатки ці надзвичайно особисті, бо врешті художня література завше вбирала в себе враження від довколишнього світу, пропущені крізь авторське «я» — не інакше.

Отже, два береги Тихого океану — наш і північноамериканський — є над чим замислитись. Врешті тем для роздумів навколо нас ніколи не бракувало.

Але звернімось до хронології. Перший нарис цієї книги було опубліковано за чверть сторіччя до закінчення другого тисячоліття нашої ери. Зовсім недавно, якщо врахувати, що нам лишається ще двадцять літ до 2001 року. Книгу, пропоновану вам, зосереджено в часі й розтягнуто в просторі; океани відстаней і днів хлюпочуть навколо неї,— мені дуже важливо, щоб ви це відчули.

Сьогодні в світі тривожно; причому тривогу цю вирахувано до подробиць. Статистику переповнено холодними даними про те, скільки людей ближчим часом загине від голоду, скільки — від зброї, скільки маленьких дітей помре, так і не наївшись ні разу, так

і не побачивши лікаря, вчителя чи просто дитячої книги з картинками. Я не перевтомлюватиму й не лякатиму вас цифрами; просто нагадаю, що життя на світі ледве витримує тягар накопичених вибухівок; тягар злоби, несправедливості, болю. Найбільшою надією людства, що іноді ладне задихнутися з безнадії, був і лишається Радянський Союз.

Скільки доводилось мені чути від людей з різних кінців планети, що на світі було б куди більше зла, якби не наша країна, яка самим фактом свого існування стримує чужі агресивність і зажерливість! Нас запрограмовано на подолання несправедливості; причому передусім несправедливості соціальної.

Все на світі соціальне, все поділене способами життя і людськими надіями. Кожна історія є повчальною: коли ми говоримо про радянський спосіб життя, то пам'ятаємо історію своїх порятунків, зокрема історію порятунку України від голоду, самотності та біди. Народ чи людина гинуть від самотності — той варіант об'єднаного світу, що його пропонує соціалізм, не має поки що альтернативи на планеті.

Підійдемо до карти. Планета наша така малесенька, що кожного з землян видно й чути звідусіль. Пам'ятаймо про це: ми виживемо всі разом чи загинемо всі зразу — вибір невеликий, і мирна ініціатива, запропонована нами капіталістичному світові, з усією очевидністю свідчить, за що ми. Пам'ятаймо і про це: про уроки власного досвіду, уроки чужого життя — про них, власне, і написано цю книгу.

## Біля витоків світла

### ОСТРОВИ

Знов серце тче намітку золотисту,
Веселка грає у блакиті,
А там, внизу, сріблисті, чисті краплі
Блищать на деревах, у травах.
Знов сонце тче намітку золотисту,
І білі острови пливучі
Знов чари ллють легкі й безжурні,
І серце радістю знов б'ється.

*Максим Рильський,*
*«На білих островах»*

Сахалінська область — на островах. Шістдесят уламків материка, малих, більших та зовсім великих ділянок суші, випливли з Тихого океану, об'єднані іменем та географічним положенням найбільшого з островів СРСР — Сахаліну.

На контурній карті, яку я зберігаю вдома, в шухляді робочого столу, на якій зафарбовано ті райони країни, в яких я вже був, архіпелаг Сахалінської області лишався білими островами, білими плямами на карті моєї пам'яті, не стоптаною мною дорогою, де на час примело снігом сліди інших мандрівників. Слідів таких є чимало, та сніг, що впав на сахалінський мій шлях, був білим, наче папір ще не написаних сторінок, немов ще не засвічений фотопапір завтрашніх фотографій.

Імена письменників приростають до імен описаних ними країв та міст. Є Дон Шолохова, Іспанія Хемінгуея та Польща Сенкевича, є Петербург Достоєвського,

Карпати Стефаника і американський Південь Фолкнера. Є Північ Джека Лондона і уссурійська тайга Арсеньєва. Є Сахалін Чехова й Дорошевича.

Видана 1929 року книга Макса Поляновського так і звалася: «Сахалін після Чехова та Дорошевича». Кожен, хто писатиме про той край, неминуче озиратиметься на образ його, створений великим прозаїком та одним з популярних журналістів Росії. Сахалін жорстокості, катувань, нелюдських принижень, Сахалін, топтаний і мучений царатом.

Зафарбовуючи білі острови на своїй контурній карті, я згадуватиму чеховський сум, чеховську тугу за людською спільністю, за тим, щоб люди не розпливались урозтіч, мов острови в океані, розділювані холодними течіями недовіри й злоби.

Сахалін лишається у моїй душі надійним шматком суходолу, де люди вміють жити, вміють мислити, можуть, коли треба, озирнутися в пам'ять, співчуваючи Чехову, і вміють думати про майбутнє своє, чуючи голос Революції.

На моїй контурній карті Сахалінську область зафарбовано у червоне, бо є на світі Сахалін Леніна і його на всіх картах світу позначено одним кольором з усією Країною Рад, до якої він невіддільно належить.

## 1

В «Острові Сахаліні» Чехов, між іншим, пояснює: «На Сахаліні немає вапна й дикого каменю, і через те камінних споруд немає». Істина ця була цілком очевидною, доки за три останніх десятиріччя не збудували тут дев'ятнадцять сучасних цегляних міцних і гарних міст. А до того й справді все тут було іншим дуже довго.

В Южно-Сахалінську на кінець 1945 року стояло всього два камінних будинки. В одному з них — колишній резиденції японського губернатора — розмістили тепер краєзнавчий музей. У другому почав розгортатися Сахалінський комплексний інститут наукових проблем. Зрештою теж краєзнавчий, бо надто вже особливий тут край. Із краєзнавства й почну.

Проблем стільки, що їх вистачило б на цілу академію. А тут сорок п'ять кандидатів і чотири доктори наук на чолі з членом-кореспондентом АН СРСР Сергієм Леонідовичем Соловйовим, а ще, крім них, вісімсот співро-

бітників, у тому числі й ті, хто приписаний до екіпажів дослідницьких кораблів. Так що роботи вистачає усім.

Гористі острови, вкриті тайгою та лісотундрою, з плідними, придатними для сільського господарства низинами, з багатющими покладами нафти й вугілля, ртутних і залізних руд, золота. А скарби океану — рослини, риби, молюски! А мінеральні джерела! А сотні чистих гірських річок, куди заходять для нересту лососеві риби!..

І все ж таки це не рай.

Правильніше кажучи, важко визначити однозначно — рай чи не рай це. Часом і погода буває тут дивовижною, і врожай небувалим, і риби сила-силенна. Іноді ж прокочуються тайфуни, налітаючи водою і вихорами згори, а знизу двигтить землетрус, а збоку прикочується цунамі — Сахалін стає пеклом, і в таких двох іпостасях живе він від створення світу, багатоликий острів, оточений так само багатоликими островами. Тут ростуть велетенські лопухи й трави, у яких можна заховати коня, а ще — в Комплексному інституті наукових проблем почастували мене великими, наче сливи, ягодами красники... Все на острові незвичайне: ягоди тут — мов сливи, а сливи взагалі не ростуть.

До 1957 року Сахалінський інститут працював над інвентаризацією природи. Переписували флору, фауну, геологію. Час наближення до конкретних проблем починається лиш тепер. Утім, чи не кожна з них має загальне, світове значення. Торкнімось будь-якої.

Геннадій Миколайович Бугаєвський, завідувач відділу сейсмології, показує мені хвостаті циліндри, схожі на глибинні бомби чи велетенські термометри для ванн. Це спеціальні глибоководні буї, що реєструють зміщення грунту бодай на один сантиметр. А ще — на поверхні океану, на кораблях, та на березі встановлено прилади, якими реєструються зміщення найтонші, мікронні.

Але, як і раніше, землетрус починається раптово, спалахує, наче ліхтар у земній товщі, освітлюючи на мить таємниці планетної будови, де ми ще майже нічого роздивитись не встигли.

Під час землетрусів у Середній Азії все інакше: там епіцентр знаходиться під горами чи просто під ногами в людей — поряд. У басейні Тихого океану, де відбувається 80 відсотків усіх землетрусів світу, епіцентри знаходяться за 100—150 кілометрів від берега, на глибині. А вода, на відміну від землі, не підлягає стисненню. Кожна

зміна рельєфу дна викликає синхронну зміну океанської поверхні. Виникає цунамі — хвиля, що летить з швидкістю реактивного літака, вибухає з силою водневої бомби. В ніч з 4 на 5 листопада 1952 року три хвилі цунамі вдарили в райцентр Сахалінської області Сєверо-Курильськ.

Від 1966 року на Сахаліні й Курильських островах діє служба попередження цунамі. Ревуни подадуть сигнал тривоги за годину чи принаймні за чверть години до того, як хвиля вирветься на берег. Це все, чого вдалось досягнути,— в інших країнах немає й того.

Цілі міста на Курилах зносять бульдозерами, відбудовують у зонах, куди не сягнуть ніякі цунамі. Так спокійніше, бо зупинити вбивчу хвилю, прогнозувати її, попередити ніхто ще в світі не вміє...

Людське знання взагалі розвивається у несподіваних напрямах. В одному з іноземних довідників я вичитав, що в Федеративній Республіці Німеччини видано 22 офіційно зареєстрованих патенти на способи підв'язування коров'ячих хвостів під час доїння.

Землетруси тривожать нашу планету кожні 52 хвилини. Але жодного патенту на попередження чи прогнозування землетрусів не видано. Трясіння коров'ячого хвоста вивчено куди докладніше за трясіння землі.

...Геннадій Миколайович Бугаєвський дарує мені пробірку з попелом курильського вулкана Тятяма й сумно каже, що попіл цей вилетів із кратера й упав на столи дослідників чи не одночасно з прогнозом виверження, яке вже почалося.

Одна з найпекучіших проблем світової науки: вулканознавство, таємниця земних нутрощів. У Южно-Сахалінську напружено вивчають її, ідучи в багатьох дослідженнях далеко попереду від більшості зарубіжних колег. З Токіо сюди не раз і не двічі приїздили по консультації японські сейсмологи...

Володимир Іванович Софронов, що працює в інституті над проблемами біології, розповідає мені про трави-велетні, в 4—5 разів вищі тут за своїх материкових родичів. Причини того гігантизму теж невідомі. Азот? Радіоактивність деяких грунтів? Про лохину, ягід з двох кущів якої вистачить, щоб прогодувати людину протягом року, Софронов може розповідати годинами. Про небувалу актинідію сахалінську — теж.

Тут Сахалін. У його острівній ізоляції створились умо-

ви для виникнення незвичайних рослин та унікальних комах. Мало які городні культури, що їх привозили з материка й намагалися розвести на острові, приживалися відразу. З 380 різновидів картоплі, випробуваних тут, прижилося на Сахаліні лише три. Картоплю вдалося вивести лише на базі дикорослих її видів, які уже були на острові. Все, що приживеться на Сахаліні, пишним цвітом розквітне на материку. Майже все, що пишно цвіло на материку, тут в'яне. А на острові ж є 1100 видів рослин — багатюща, століттями формована флора, належить її вивчати. Тим паче, що перші перемоги здобуто: Сахалін, який традиційно постачався з материка всіма овочами, вже повністю забезпечує себе картоплею, помідорами, огірками, капустою. Такого ще не було в історії острова...

Так, справді, овочі, всупереч усьому, є. Уже навіть сусідня Камчатка постачається сахалінською картоплею, а цього року вродило стільки, що час подумати, куди б її ще продати — область має доволі картоплі власних сортів, доброї в зберіганні — над усі потреби свої.

Наш знайомий Володимир Іванович Софронов п'ятнадцять років тому закінчив Московський університет і відтоді щиро радіє, що зразу ж знайшов роботу такої складності й таку цікаву. Варто було їхати на острови Сахалінської області, на передній край світоформування, туди, де на межі Землі й Океану триває безперервний процес творення планети. Варто було їхати туди, де не росте хліб, щоб зростити його — так само щедрий, як і в інших місцях,— добрий хліб для трудової людини. А в 1976 році тут працюватиме Інститут біологічних проблем АН СРСР — один з найдосконаліших у цілім світі. Сахалін стає, крім усього іншого, й великим центром науки. Один з двох камінних будинків, що лишилися від японців, губиться поміж нових наукових корпусів і стає маленьким та старомодним, бо зводився зовсім для інших потреб, зовсім за інших часів, у зовсім іншій країні.

О, що то за земля Сахалін, де рослини й звірів не вивчено ще як слід, а ліси стоять над покладами нафти й вугілля, між горами, де надра чаять усі елементи менделеєвської таблиці.

Тут ще стільки роботи для ученого та робітника, для орача та письменника — триває вивчення краю, відкриття острова, й далеко не все ясно в деталях та перспективах. Потрібно знаходити назви для прикмет сахалінсько-

го дооколу, потрібно досягнути взаємного розуміння з різноманітним світом Сахаліну. Нині, коли перетворювачі землі ніжно й наполегливо, як добрі господарі, приходять сюди, жодне з питань їхніх не відлунює безнадією.

Нові люди, нові проблеми. Чехов переписував тут каторжних, жахаючись їхнім лихом; сьогодні триває перепис рослин та комах, складаються ботанічні атласи.

А люди?

Торік до Сахалінського облвиконкому надійшло понад 30 тисяч заяв з проханням прийняти на постійне проживання і роботу. Запрошували тільки гідних. Ті ж, кого запросили для переїзду на острів, приходили свідомі потрібності своєї та причетності до землі, вчора ще відторгнутої від материка та держави...

Це справді таки було вчора. Коли Чехов приїхав на Сахалін, Росією правив Олександр III, і до Жовтневої революції залишався у домі Романових лише один невикористаний царьок.

Горькому було тоді вже за 20, 19 було Лесі Українці. Ось-ось мали народитися Тичина, Маяковський, але жили ще на світі Уїтмен, Чайковський та Мопассан. Чехов проїздив Сахаліном на зламі століть, і тим жахливішим архаїзмом видавалося рабство, запроваджене на острові. До того ж рабство запрограмоване, рабство надовго. Ні про яку науку не йшлося: тюремну перспективу Сахаліну було визначено на всі часи. Поступово до цього звикли.

...Коли знаменитий журналіст Влас Дорошевич приїхав на Сахалін, йому було все ясно. Чи майже все. Щодо природи і, головне, щодо людей. В одному з нарисів Дорошевича наводиться діалог:

«— Та це ж такі мерзотники, яких і дивитись не варто!..

— Але ж я на Сахалін приїхав дивитись на лицарів честі!»

За різного ставлення наглядача й ліберального журналіста до ситуації на каторзі обидва розуміли одне — острів населено людьми, що живуть тут не з доброї волі, а примусово, караючись, загнані на край світу, в тюремну безвихідь, що зветься островом Сахалін. Лицарів честі було там не дуже густо; ще була зворушлива пісня, яка дожила до наших днів в іронічному варіанті: «Тікав бродяга з Сахаліну». А як там було воно в Чехова: «...Генерал попередив мене, що жити тут важко й нудно.

— Звідси всі тікають,— сказав він,— і каторжні, й поселенці, й чиновники. Мені ще не хочеться тікати, але я уже відчуваю втому від мозкової праці...»

Як бачите, ще вісім десятиріч тому «мозкова праця» (навіть зробивши деяку знижку на те, що мозок був генеральський) здавалася тут повним безглуздям, як узагалі здавалось безглуздим життя це — без надії, без сенсу, навіть без звичних краєвидів.

...Те, що тут квіти інакше пахнуть, і трави ростуть інакше, й риба в ріках інша, може викликати роздратування й відчуження, а може й додавати сил до роботи. Треба лиш одного — надії. А ще — переконаної віри в справу свою.

Хоч — я уже казав — Антон Чехов і Влас Дорошевич приїздили на каторжний Сахалін не дуже давно — за життя нині в літературі працюючого Петра Панча...

Ще не заспокоївшись від радісної розмови з вченими, закоханими в Сахалін, далі гортаю десятий том зібрання творів Чехова: «Знову ходжу я берегом і не знаю, що з собою робити. Між тим, ховається уже сонце... на тому й на цім березі шалено виють гіляцькі пси. Навіщо ж я приїхав сюди? — запитую я себе, і моя подорож видається мені гранично легковажною...»

Скільки ж було потрібно безпорадності й безнадії вилити письменникові на серце, щоб він зрікся навіть думки про можливість духовного свого поєднання з людьми, до котрих так тягнувся із такої далечі! Сама пустка з голосами гіляцьких псів...

Коли сьогодні передумуєш тодішнього Чехова, уявляєш його собі — моторошно стає.

...Я надумав полетіти до Александровська, міста, де жив Антон Павлович, бувши на тому, іншому, відмінному від мого, острові Сахалін. На острові каторги з адміністративним центром в Александровську.

Ще раз розгорнув Чехова: «Зараз Александровськ займає на плані площу близько двох квадратних верст... усіх господарств в Александровську 298. Мешканців 1299, з них чоловіків 923, жінок 376». «Візник привіз мене до Александровської слобідки... до селянина із засланих П. Мені показали квартиру. Невелике подвір'ячко, викладене по-сибірському колодами, всюди піддашки, в будинку п'ять просторих чистих кімнат, кухня, але ані сліду меблів».

Усе це я вичитав з тому Чехова, розгорнутого вже в Александровському музеї, присвяченому Антонові Павловичу. Той самий будиночок зберігся, його ремонтовано багато разів. Кухні, яку зауважив Чехов, немає, зате меблів, що їх він не зауважив, повно-повнісінько.

Ілля Григорович Мироманов, директор Александровського музею, розповідає, як п'ять років тому вперше провів екскурсантів цими кімнатами й скільки відтоді людей перебувало тут. Як збирав речі — не стільки чеховські, скільки чеховської доби, як це було важко і як гарно тепер, що стільки цікавих експонатів зосереджено в стінах, які пам'ятають чеховські дотики. І чайник тут є — той самий, з яким Антон Павлович приїхав на Сахалін, чи, може, рідний брат того чайника. А ще з Ялти подарували пенсне чеховське, ложку письменника й паличку сургучу, яким Чехов конверти запечатував.

А я намагався собі уявити великого письменника, одну з найуразливіших душ літератури російської, у цих стінах, і не торкався до знаменитих речей, і навіть не оцінив повідомлення, що незабаром музеєві надішлють шкіряне пальто — довгий реглан, у якому Чехов міг приїздити до Александровська. Його реглан чи майже той самий...

Мене завжди приголомшує і дещо дратує довговічність речей, що переживають своїх господарів. Люди вмирають, і голоси їхні забуваються, звички, навіть слова губляться. Зате живуть чайники, саквояжі, пояси, черевики, гудзики — аж страшно, скільки тимчасовостей виживає, скільки вічностей зникає безповоротно. Речі-довгожителі справляють враження дивне: вони виблякають, тьмянішають, і не можна уявити собі, що колись цей чайник блищав і парував, повний заваркою, а сорочка не була така сіра й не розлазилася від дотику... На сорочці була колись паперова стрічка з модної крамниці, й рипіла вона від дотику, а туго накрохмалені манжети були немов мармурові...

Мені все уявлявся Чехов, сиплуватий голос його, перехоплений мукою,— почуття великого митця, що вірить у здатність слова перетворити світ і чує неспроможність власних зусиль та слів. Страшно було ходити кімнатами, де Чехов переживав чорнющі дні свої, де було йому так безнадійно і так погано, як, може, іще не бувало в житті. Тим паче, що на шляху до музею Ілля Григорович Мироманов, чудовий ентузіаст, душа добра й освічена, по-

казував на старі споруди, навислі згори над будиночком Чехова:

— Тут чиновники жили. А тут суд був. Отут — будинок казначейства. А якраз тут — бараки каторжні. А тут, знаєте, людей вішали — якраз на цім місці...

— У нас тут кінотеатр буде,— перебила директора музею Ніна Іванівна Жидкова, секретар міськкому партії.— А ще тут буде клуб у нас — якраз ідете по місцях, де за півроку почнемо будувати культурні заклади. Театр драми збудуємо. Годі вже про тюрми ті...

Я розумію, як набриднув александровцям світ в'язниць, що давно зникли, але увічнені пам'яттю Чехова. Це добре, що почнуть культурні заклади будувати й театр драми, а я все думав про Чехова, в чиїй душі відбувалась драма, шекспірівська за масштабами, і радів, що приїхав до Александровська, в якому існують ще лаштунки театру, де гралась драма, в яку великий Чехов ввійшов, щоб стати глядачем, а опинився поміж дійових осіб, як і годиться митцеві...

Александровськ — єдине місто з бачених мною на Сахаліні, що справляє враження не тільки-но збудованого, а давнього, усталеного, добре обжитого. Так воно і є, врешті. Це давня адміністративна столиця Сахаліну — був він окружним, обласним центром. Тут кілька технікумів, училищ, народний театр, клуби, великий рибкомбінат. Більш як двадцятитисячне населення сучасного Александровська-Сахалінського — один з найзначніших на острові осередків інтелігенції. Якщо говорити про зміни, які відбуваються в світі, то демонстрував би я Александровськ філософам усіх країн, щоб переконувати їх у можливості зміни світу на краще, щоб показати їм, як у місцях, призначених одним урядом і, здається, природою, до того, щоб нищити в людях всяку надію, інший уряд будує літературний музей, театр, проводить вечори поезії.

15 травня 1925 року саме тут, на центральному александровському майдані, поруч з місцями колишньої каторги, проголошено було владу Рад на Сахаліні.

— Те п'ятнадцяте травня було через тридцять п'ять років після Чехова, а ще за двадцять років, у рік закінчення війни, я оселилась тут, стала завідувати школою,— посміхається мені Ніна Іванівна Жидкова. — Школа маленька, ще як слід не обладнана, але нівхи з навколишніх сіл усіх дітей послали до неї — знали вже:

Радянська влада — це щоб усі заможні були й учені, це щоб усе по правді. Ту правду і мусила я викладати, та ще й так, аби кожен хлопчик і кожна дівчинка з кочів'їв зрозуміли мене. Казала дітям про Чехова, про те, скільки добрих людей мучилось тут, а скільки загинуло, щоб вони вчитися могли. Одного разу надумала я проїхати між кочів'ями, подивитися, що і як там, порадитись з літніми людьми.

А одяг у мене який? Шинелька, вітром підбита. Старі нівхи порадились і раптом приносять мені в дарунок соболину шубу — я такої зроду не бачила: на принцесу якусь вбрання, чи що. Звичайно, нізащо не взяла б, але знаю, що під тутешнім вітром без хутряного одягу пропаду. Взяла. І вперше сіла на нарти, бо іншого транспорту в цю пору не існувало в окрузі.

Коли вже поїхали, з'ясувалось, що на нартах всидіти — ціла наука. А їхати мені треба було аж п'ять діб, бо згодом ще й на учительську нараду мала прибути.

Випадала з нартів кожні півкілометра. Каюр терпляче чекав, часом завертав навіть, щоб витягти мене з снігу, чи з обмерзлих кущів зняти, чи віддерти від криги. На третій день з моїх соболів шмаття лишилося — розлетілись вони клоччям уздовж дороги, нелічені, неношені, подаровані.

Повернулась я до школи в тій самій шинельці — відтоді соболиних шуб більш не мала.

Отак бувало. Скільки всього змінилося — не по десятиріччях, а по роках: тут годинник іде дуже швидко. Тут щодня нове, щодня щось ліпшає,— повірте мені...

Над Александровськом кружляє легенька віхола, ми з секретарем міськкому роздивляємось готель, що за два тижні має стати до ладу. Внизу, під горою, чорніє дах чеховського будиночка, і коли ми обходимо стіну готелю, бачу безмір води та скелі, які велично стоять перед берегом.

Александровськ.

Чехов бачив ці скелі — «Троє братів»,— які стриміли тут, непорушні, мов зло — всевладне, всечасне.

...Ми досі ще не вміємо передбачати землетрус.

Великий письменник не міг передбачити найбільшого з потрясінь, що пройшло світом і революційною вогневою високою хвилею змело александровську каторгу. Втім, і Чехов початкував велетенську зміну на Сахаліні. Слова його пролились усе до тієї ж чаші людських печалей,

що переповнилася і за чверть століття після чеховських мандрів, через 13 років після його смерті, чистим потоком омила землю, душі та надії людські.

Запис у щоденнику:

Вночі між Углегорськом та Ільїнськом їду, сидячи поруч із водієм, і всі 150 кілометрів шляху він розповідає мені про океан, про те, як плавав, і пригальмовує, щоб послухав я один з маяків, що кричать над водою, наче поранені динозаври. Водій плавав, а, списаний на берег, взявся водити автомобілі лише по цій трасі — вздовж лінії припливу, над водою, коли у віконце набивається повно морського повітря, а все поле зору заповнюється хвилями. «Здається, що ти в рубці сейнера, й пливеш по малій хвилі, і маяк для тебе кричить». Водій припалив від запальнички з вітрогасником і довірливо сказав мені: «До Сахаліну звикаєш, наче до океану. Тут пропадеш один. Пройшовши раз уздовж узбережжя — ну хоча б від Корсакова до Охи,— вже не можеш жити без цього простору...»

## 2

Розстелімо на столі карту острова Сахалін.

Будемо по ній рухатися згори вниз.

Кажу так, оглянувши карту, де Оха розташована на вершечку острова. Зелена лінія нафтопроводу тягнеться звідси до Комсомольська-на-Амурі, блакитна лінія авіатраси — до Южно-Сахалінська, чорна лінія залізниці — до порту Москальво, а звідти червона, корабельна,— всіма морями та океанами. А ще невидима лінія — це до металевого келиха антени «Орбіта», яка приймає телепередачі з Москви.

Оха знаходиться у цьому різнобарвному павутинні, до того влаштована, до того пропахла свіжими яблуками, що аж не віриться — наче ти в Хмельницькому чи Вінниці восени. Це щойно привезли великий транспорт овочів з сусідньої КНДР — одна з ниточок простяглася й туди.

У місті Оха живе тридцять тисяч мешканців, переважно нафтовиків,— наближаюсь до них, вдивляючись у сахалінців та в незвичайне місто. У повітрі аромат яблук поєднано з стійкішим нафтовим духом, а ще пахне снігом та чимсь дуже особливим — на Україні я не зустрічав цього запаху.

Пагорби над затокою Уркт прийняли в себе підвалини тридцятитисячної Охи зовсім недавно. Місто взагалі справляє враження збудованого раптом, відразу, як будують лише в казках, де цар загадує: «А зведи-но протягом ночі!..» — й на ранок добрий молодець демонструє дивом зведене місто.

У випадку ж з Охою все починалося не за велінням царя, а супроти всіх царів з усього світу — місто це зросло після падіння Російської імперії, всупереч прогнозам царських чиновників, один з яких написав у офіційному звіті, намагаючись означити природні умови цих країв: «На острові немає навіть клімату, а існує в наявності сама лише погана погода».

І все ж таки з-під літнього багнища та зимових снігів нівхи здавна добували нафту для освітлення своїх кочів'їв — тільки нікого те не цікавило. Якут Пилип Павлов привіз купцеві Іванову пляшку «гас-води» ще сто років тому, відкупивши її в шамана, що збризкував нафтою жертовні багаття для піротехнічних ефектів. І купець Іванов, і його спадкоємці писали до петербурзьких вельмож протягом кількох десятиріч. Але ті, хто жив ближче до царського двору, не дуже переймалися проблемами шаманів і якутських купців, а ще якоюсь там нафтою, розлитою на хтозна-де сущому острові, куди й каторжних везти — ціла морока, не те що бідони й насоси, а ще свердла й долота. Нафту добували шамани для своїх ненаукових цілей. І ще відставний лейтенант царського флоту Григорій Зотов до копійки витратився тут, збудував першу свердловину, стоїть вона досі край дороги на околиці міста — брунатна пірамідка з технічними символами на вершині: молоток, розвідний ключ. Відставний моряк Зотов, а за ним і всі багатомовні любителі сахалінської нафти, яким вдавалося дістати концесії на прогризання дірок у тутешній мерзлій землі, так і не висмоктали нафти, що мала б промислове значення і виправдала б зусилля, витрачені на її добування.

Але ж нафта була. Нафтової промисловості не існувало.

Люди були. Але людей і землю було розділено кордоном взаємної нехоті. Це була земля каторги, земля, в яку лягають, не зотліваючи в мерзлоті. Тут навіть умерти не можна було по-людському. Де вже там жити, де вже там дарувати іншим тепло й світло.

Першу промислову нафту було одержано 1928 року внаслідок досліджень, що їх провели радянські геологи П. Полевой, А. Криштофович...

Найдавніший район міста Охи зветься Дамір. Знаєте, як це розшифровується: «Даешь мировую революцию!» Нафту почали добувати, оскільки світова революція потребувала її.

Що ж, таки в нестаріюче ім'я революції 20 жовтня 1973 року нафтовики Сахаліну видобули тут 50-мільйонну тонну нафти з низьким процентом сірки — калорійної, необхідної, неймовірно цінної нафти.

Головний інженер управління «Сахаліннафта» Олексій Миколайович Єгурцов називає усі цифри напам'ять, згадує імена тутешніх Героїв Соціалістичної Праці та керівників кращих бригад. Він працює на Сахаліні двадцятий рік безперервно, й часом важко було позбутися враження, що все суще під землею Охи він знає не гірше, ніж те, що діється на поверхні грунту. А може, й краще. Бо Єгурцов годинами розповідав про похиле свердлування на Сахаліні, яку уперше в СРСР тут почали напомповувати пару до нафтоносних шарів, робити законтурні заводнення. Усе це тільки з слів важко зрозуміти, але в головного інженера «Сахаліннафти» є безперечний талант лектора: він пояснює кожне мовлене слово, й усе розумієш, навіть те, наскільки цікавіше тут працювати людині творчій, схильній до самостійного мислення.

Зараз охинці розв'язують проблему неабиякої складності: як добувати нафту з дна Охотського моря. Запаси там значні, але як сягнеш їх, коли крига пропливає тут мало не цілорічно й усі бакинські чи каліфорнійські естакади, виведені у теплі води, неможливі в морі північному, де треба вводити похиле свердлування, підкрадаючись до нафти здалеку, й думати про те, як торкнутися нафтоносних шарів вертикальними свердлами, просто крізь морське дно. Пробують з майданчиків, які плавають на воді, але не все ще вдається...

— Отут би помацати,— каже Єгурцов і стукає паличкою по карті, де цілі ділянки моря зафарбовано

в чорне: там під дном неодмінно є нафта. Але ж якби не та крига вздовж східного узбережжя острова, якби не тороси.

— Якось воно буде. Досвердлимося,— обіцяє Борис Олександрович Нікітін, тридцятитрьохрічний начальник по свердлуванню.

Він, як і Єгурцов, закінчував Московський нафтовий інститут, і навіть зовні не відрізнити цього меткого, гарного інженера від інтелігента з Москви, Києва чи Риги. Начитаний, швидкий у мисленні, Нікітін настільки любить сахалінський масштаб, настільки закоханий в пошук, який став тут справою щоденною, щогодинною, що важко уявити собі цього рудуватого чоловіка в модному сірому пальті й гарному шарфі ручного плетення десь поза свердловинами, розкиданими на тундровому багнищі, поза Охою, у якій на сьогодні є лише один кілометр асфальтового шляху.

— А де взяти асфальтовані шляхи?— Нікітін аж розгнівався, коли я сказав йому про це.— Асфальт буде. Там, де нафта, там і асфальт. Але з чого робити жорству в цій лісотундрі, де її набрати, жорстви тої, для шляху? Все постачання Охи йде пароплавами, невже ви уявляєте, що нам влаштують спеціальну навігацію і засипатимуть жорствою, кілограм якої від усіх перевезень коштуватиме, як кілограм шоколаду. Хоч дороги ой як потрібні!..

Торкаю губами шорстке це й солодкувате слово «Сахалін», згадуючи про все зразу, наче пам'ять з праглибин починає роз'яснюватись, вписуючи до моєї повісті цей не надто ліричний відступ.

Врешті все, що здається найдавнішим на цьому острові, вміщується у людський вік — навіть не найдовший: сімдесят-вісімдесят років...

Хоч Антон Павлович Чехов навіть не мріяв прожити стільки. І те, що діялось на Сахаліні, він життям назвати не міг.

Чехов та Дорошевич відплакали Сахалін з усією інтелігентською безнадією, прагнучи збудити до загубленого в цивілізованих пам'ятях та географіях острова зацікавлення не лише краєзнавче, але й глибоко політичне.

Недарма Чехов їхав з Москви до сахалінського Александровська страшні два місяці й двадцять днів, а ще страшніші три місяці та два дні провів на острові, ведучи перепис. Пам'ятаєте чорні слова «Острова Сахаліну»:

«...це місце неймовірних страждань, на які здатна лише людина, вільна чи підневільна».

Чеховський слід...

Ну в який спосіб позначите ви давно вже затерту колію від підводи, якою Чехов добувався на Сахалін три чверті століття тому? На жаль, побіля шляхів не ставлять меморіальних дощок як пам'ять про великих і самовідданих подорожніх. Та й де набрати мармуру, щоб позначити оті тисячі верст, якими пройшли коні геніального мрійника в пенсне.

Він їхав так далеко, а побачив тюрми, що їх доволі було й у рідному Таганрозі.

Втім, сюди, до Охи, Чехов не доїхав, і крайня сахалінська північ лишилась поза його увагою. Але й Александровська виявилося цілком достатньо — це не так уже й далеко звідси — пару годин льоту. Хіба то відстань — пару годин льоту?

Та за часів молодості Антона Павловича люди про крила навіть мріяти вголос боялися. А крила ж так необхідні для прорізання хмар. Отих самих, предковічних, незабутніх, неодмінних хмар Сахаліну.

...На хмарах теж не можна прикріплювати меморіальних дощок, хоч сіре небо над Охою наче відлито з бетону, не менш монолітного, ніж той, який пішов на стіни тутешнього ресторану «Олень», у просторіччі йменованого «Роги й копита».

Бетоновані небеса, що їх і тепер літаки часом не можуть пробити протягом тижнів, іноді розверзаються від вітру й випромінюють таку голубінь, таку безодню блакиті, що миттю забуваєш про бетонне хмаровиння, яке кружляє поблизу, чекаючи на першу нагоду для повернення та з'єднання в непроникну стелю.

Я подумав про меморіальну дошку в небі, бо прилетів до Охи трасою, прокладеною Михайлом Водоп'яновим 43 роки тому. Михайло Васильович Водоп'янов звершив свій безприкладний за героїзмом та складністю переліт Хабаровськ — Оха протягом 11 діб. Я летів тим самим маршрутом рейсовими літаками, й це забрало в мене менше шести годин. Для пасажирів, що в літаку нарікали на Аерофлот, я повісив би на бетонній хмарині білу меморіальну дошку про переліт Водоп'янова, а ще внизу написав би на каменях про переїзд Чехова, про безконечні дні, коли до неба було так далеко ще, а на землю з підводи й злазити не хотілося.

Як же швидко ми звикаємо до світу, змінюваного на ліпше!

І не тільки в розумінні ліпших шляхів.

Повертаючись до чеховських часів, можу сказати, що Сахалін виробляє зараз більше паперу, ніж виробляла його вся Росія Романових, де жили одночасно Чехов, Толстой, Короленко, Бунін і чимало ще інших письменників, чиї твори заслуговували на видання, перевидання та масові тиражі.

Гаразд, наблизимося до промисловості. Сахалінська область виробляє більше газу, ніж добувала його вся Росія Романових у роки найбільшого промислового розквіту. В 61 раз більше за всю Росію. Отак.

Ну гаразд, з царськими нормами порівнювати, воно якось і не дуже пристойно. Тоді скажу вам, що за останні чотири, вже радянські, десятиріччя видобуток нафти на острові зріс більше як у 25 разів. Це переконує?

Власне, зростав видобуток нафти саме тут, у районі Охи; тут основна нафтова скарбниця нашого Далекого Сходу. Таке вже це місто — Оха...

— Поїхали!— сказав Нікітін і махнув рукою. На відміну від багатьох своїх київських та московських ровесників, він був людиною дії. У головному свердлувальнику «Сахаліннафти» вирував динамізм, не стримуваний нічим, крім почуття обов'язку й відчуття можливостей сучасного нафтодобування.

— Американці чи японці нічого б не змогли цього!— каже Борис Нікітін.— Вони поділили б цей берег на клаптики між різними фірмами і довбалися б тут, затулившись парканами один від одного. Масштабності їм часом бракує. Сміх один — я дорікаю американцям за відсутність масштабності. Але повірте — знаю, про що кажу, ми за їхнім досвідом стежимо. Такий берег, як цей, треба освоювати весь зразу — в ширину та глибину. Ми знаємо, що майже завжди ідемо попереду більшості зарубіжних конкурентів, які працюють за подібних обставин. Радянська влада — велике діло!— сказав мені головний свердлувальник тресту «Сахаліннафта» Борис Нікітін і поправив хутряну шапку на голові.— Ну, поїхали!

Машина помчала. Чіпляюсь за металевий каркас газика і не розмовляю, побоюючись ковтнути язик чи вкоротити його собі передчасно,— сьогодні поетичний вечір в охинському клубі нафтовиків...

Отак і промовчав, доки ми не дістались до Колендо.

В короткі миті, коли наш автомобіль опинявся у горизонтальному положенні, я вгледів улюблене місце відпочинку тутешніх мешканців — справді-таки дуже мальовниче озеро Ведмеже, помилувався кривавим розсипом морошки — ми навмисне їхали шляхом, де можна милуватися краєвидом. Хоч — мушу сказати відверто — назавжди збережу враження, що вертоліт — найкращий транспорт для Охи та її околиць. Ну, може, ще газик, але на повітряній подушці. Чи танк. Тільки не серійна машина Горьковського автозаводу.

...Колендо мало чудовий вигляд.

Селище на три з чимось тисячі мешканців: цегляні будинки, кінотеатр, Палац культури, універмаг, гастрономи. Все це поєднано надзвичайно компактно, і якось не зразу й віриш, що на кілометри навколо самі лиш зарості клюкви, а під будинками тисячолітня мерзлота.

Трохи більше як сорок років тому недалеко звідси вдарила перша нафтова свердловина. А Колендо, куди ми з Нікітіним приїхали,— селище, спрямоване до завтрашніх свердловин; тут усе твориться, навіть у школі є 150 вільних місць — її проектували, пам'ятаючи про завтрашніх учнів.

Учні будуть. Ось у родині свердлового майстра Миколи Миколайовича Чичкана підростає один.

Чичкан приїхав на Сахалін з Мінська шістнадцять років тому. Тут оженився. Тут народилося в нього двоє дітей — один зараз школяр, інший ще збирається до першого класу. Тут Чичкан закінчив заочно нафтовий технікум. Сахалінець — так він себе й називає, начальник бригади, в якій 24 чоловіки, що приїхали сюди звідусіль.

Олександр Білошапка, приміром,— владивостоцький. Приїхав після армії і вже три роки як тут.

Віктор Ткаченко та Володимир Карпенко — з Грозного. Працюють на Сахаліні по 7—8 років, але з Грозного та з Баку нафтовики сюди їдуть віддавна, трест «Сахаліннафта» було засновано в 1927 році саме бакинцями й грозненцями. Тому всі, хто приїздить на Північ від Каспійського моря, відразу почуваються тут старожилами.

Сахалінські масштаби не можуть не захопити кожного, хто живе працею, хто збирається виявити у ній весь хист.

Майстер Микола Чичкан не гнеться під гострим

вітром, що б'є нас, налітаючи від свинцевої поверхні затоки. Навіть усміхається:

— Постояли б тут, коли мінус тридцять, а вітер ще дужчий...

Вони стоять.

Розбирають свердло. Виймають стовпчик сірого керна, добутий майже з двокілометрової глибини. Чичкан каже мені, наче саме я найбільше причетний до праці Київського інституту надтвердих сплавів:

— Вітайте вашого академіка Бакуля. Подякуйте від нас за нові долота. Українські вчені зробили нам стільки добра, надіславши долота, здатні служити у 15—20 разів довше за всі інші! Хотів би я побачити людей, що працювали, думаючи про нас, про те, щоб нафтовики не мерзли на цім шаленім вітрі, щоб їм свердлувалося легше, щоб легше було знаходити спільну нашу нафту з острова Сахалін.

...Так і сказав я на поетичному вечорі того ж дня: «Спільна наша нафта з острова Сахалін. Спільний хліб наш. Спільність».

Люди слухали вірші, надсилали записки, просили читати не переклади, а українські оригінали. Ми розмовляли про мистецтво, що було нашим спільним, бо чесне слово, чесний хліб, чесно добута нафта існували поряд в усіх уявах. Борис Нікітін теж слухав вірші й запитував щось, як годину тому я не давав йому спокою з нафтою, теж питаючи.

Врешті все було як на гарному літературному вечорі. Включно з фінальним ритуалом: працею на збирачів автографів. І де вони тут узялися?

Я ніколи не міг збагнути, навіщо люди колекціонують непотрібні їм автографи людей малознайомих, котрих уперше зустріли. Розписуючись на запрошеннях, у записниках, а одного разу навіть на службовому посвідченні, я думав, яка ж газета, чи книга, чи телепередача закинула на Сахалін моду на збирання підписів людей, котрих уперше побачено та почуто, в яких спочатку запитують: «Звідки ви? Хто ви?», а тоді подають ручку й папір для автографа. Не люблю метушливих любителів мистецтва, метушливих служителів та метушливих знайомих.

Сахалін мені сподобався своєю статечністю, задумливістю, гідністю своєю. Таким його і зберігатиму в серці, бо саме таким він є.

З а п и с  у  щ о д е н н и к у:

Всесвітній конгрес миролюбних сил у Москві. На трибуні енергійний швед Арвід Рундберг. Він говорить про необхідність освоєння північних територій його країни і водночас про те, що в Швеції неможливо почати нову справу, якщо стимули до неї сформульовано не в грошових одиницях. «Як ви не розумієте,— нервував Арвід Рундберг.— Ми високорозвинена промислова країна, й усі звикли до того, який високий у нас життєвий рівень, усі лиш про це й кажуть. Але ж повірте, культурний рівень шведів — один з найнижчих у цілім світі. Це ж так важливо, щоб народ зберігав потяг до книги, театру, поезії. Ми все це втрачаємо, забувши, що боротися за прийдешній світ зможуть лише люди, які мислять. Думаючи про майбутнє, бережіться бездумної буржуазної ситості. Прагніть розуміти світ і себе в ньому. Північ стає мертвою не від того, що там не працюють, від того, що не думають...»

## 3

Було все це там-таки, на північнім вершечку острова Сахалін, зразу за півостровом Шмідта, в місті Оха, куди прилетів я подивитися, як з-під промерзлих грунтів добувають нафту й хто робить це тут, у лісотундрі, на болотистих низинах, де все ускладнюється.

Умоглядно я уже давно вигадав собі місто, де перші поверхи невисоких будинків зайнято гастрономами й магазинами робочого одягу, а по вулицях ходять нафтовики у високих мисливських чоботах з гуми, переступаючи через калюжі з райдужними плівками на поверхні.

Усе виявилося іншим. До того ж вийшов на нічну вулицю і побачив дівча під деревом. Це було наче двобарвний лінорит: дівча й тінь на газетному аркуші — може, від мерзлої гілки була тінь та?

Стояв я на порозі готелю і спостерігав картину, якої не сподівався бачити саме тут першого ж дня, коли прилетів до нафтового міста Охи.

...Тінь, що падала на газетний аркуш, акуратно розіпнутий під прозорим склом вітрини, бувала то чіткою, то невиразною, залежно від того, як далеко відхилявся ліхтар від ідеального свого вертикального положення. Ліхтар було заліплено снігом, але кожна наступна порція мокрих сніжинок не прирощувалась до попередньої, а збивала її з налитої світлом колби вуличного ліхтаря. І номер «Советского Сахалина» можна було читати в цьому мерехтливому світлі; дівчина ворушила губами, уважно задивлена в поетичну сторінку обласної газети.

Мені страшенно хотілося підійти до незнайомої, що читає на нічній вулиці вірші, не боячись снігу та різкого вітру, який налітав з Охотського моря й продував наскрізь Оху — маленьке місто, крапку на карті північного Сахаліну, столицю нафтовиків острова.

Може, вона буде на поетичному вечорі, колись принаймні я неодмінно познайомлюся з дівчиною, яка вміє читати вірші з обмерзлого газетного аркуша; весь смисл наших писань і в тому, щоб їх хотіли читати не лише біля теплої пічки, в годину ситого, безпечального відпочинку. В місті Оха мене стверджували в любові до поезії люди, до літератури професійної непричетні, але ж як стверджували! Й не лише молодий директор Сахалінського облкниготоргу Станіслав Горохов.

Горохов, як завжди, проводив рукою перед порожніми полицями книгарень, де мали б стояти поетичні збірки, й казав: «Та дайте мені ще по десять тисяч гарних книг!..» Хоч порожні полиці могли переконливо засвідчувати як сумлінну роботу книготоргу, так і погану, я ж мовчки вірив у те, що вірші таки розпродуються. Не міг не вірити, коли на поетичний вечір у клубі нафтовиків Охи людей набивалося понад усі норми, і як же вони слухали!

Приємно було дізнатися, що тут, де кожне деревце ледь тримається перемерзлими корінцями за тонкий шар плідного грунту, стоїть під засніженими гілочками дівча і, струшуючи сніг з піднятого коміра, під ліхтарем читає вночі вірші, що надруковано в обласній газеті.

Перелічуючи напам'ять якості, необхідні першовідкривачеві, ми на перше місце традиційно ставимо мужність. У повітрі кружляють зграями хтозна-коли вперше сформульовані визначення: «Край мужніх людей», «За законами мужності», «Мужні та витривалі». Стиль той самий, яким у минулому столітті писали про мисливців,

що з рогатиною сам на сам ішли на ведмедя. Бородатий герой з рушницею блукає з книги до книги, розмовляючи застудженим басом. І ми забуваємо, що мужність мужністю, але нафтовикові з Охи потрібно чимало інших позитивних властивостей. Тут — не цирк, не п'ятихвилинні гонки на мотоциклі по вертикальній стіні. Люди прийшли сюди, щоб жити завжди; вони повісили мережані фіранки на вікнах і купують в універмазі міста Охи модні черевики та светри, щоб ходити до місцевого клубу. Вони віддають дітей до балетної школи, яку веде колишня солістка Великого театру з Москви. А ще — грають на стадіоні у футбол та тренуються з плавання у великому басейні, куди можуть вільно приходити всі — дорослі й діти.

Молодесенький, зовсім не схожий на отих трафаретних переможців Півночі, секретар Охинського райкому КПРС Лариса Олександрівна Ніколаєва розповідає мені про все це, і я бачу, як ця інтелігентна випускниця Ленінградського гірничого інституту пишається, що кожний сьомий мешканець Охи має вищу чи принаймні середню спеціальну освіту, що в районі щороку народжується більше тисячі дітей — люди ж вкорінюються тут на довгі літа, хіба що на старість виїжджають на материк, після пенсії, тоді, коли хочеться плекати сади, а не прозирати землю на чотири кілометри углиб. В Охинському районі все є — лише сади тут не ростуть...

Що ж — сади ростуть недалеко звідси, й непогані сади. І поля зовсім непогані — в двох годинах льоту на південь.

Хочете, виведу вас на мить з Охи,— ми ще сюди повернемось,— та майнемо до Углегорська, а звідти до ордена Трудового Червоного Прапора радгоспу «Краснопольський». Це одне з найкращих місць, бачених мною у Сахалінській області. Люди там живуть чудові, як урешті всюди на островах. Але — за контрастом з Охою — вражає природа — розкішна природа сахалінського півдня, з густими гаями і травою, ростовою й соковитою. Чоловік, з котрим я хочу вас познайомити зразу ж,— господар, високий, смаглявоголиций, літній, він зовні подібний і до директора заводу, і до міністра— інтелігент, що чує свої силу та владу.

Про директора радгоспу «Краснопольський» Федора Єгоровича Чуднова я розповідатиму й далі, бо ми з ним зустрічались кілька разів і щоразу розмовляли цікаво.

Перша зустріч відбулась у «Краснопольському» біля Дошки пошани на центральній алеї радгоспної садиби. Один з портретів на Дошці було обрамлено чорним крепом.

— Так і залишимо!— сказав мені з притиском Чуднов, наче я збирався щось йому заперечити.— Так і залишимо, бо цей чоловік приїхав сюди одним з перших, землю цю розорав, засіяв, урожай зібрав як годиться. Хай ті, хто жити лишається, дивляться йому в очі, бо на Сахаліні треба жити, як цей чоловік жив,— нестримно, з повною віддачею душі й розуму.

Чуднов спершу здався мені людиною аж надто похмурою — з астматичним підкашлюванням, з гострим поглядом із-під брів, небагатослівний, але уважний, постійно задивлений та заслуханий у співрозмовника.

Радгосп, де Федір Єгорович директорує, виник тут чверть століття тому, був він спершу колгоспом, збільшувався і подрібнювався багато разів, аж поки не став тим, чим він є,— першим орденоносним радгоспом Сахалінської області, підприємством, багато в чому зразковим і у всесоюзному масштабі.

А починали все з нічого. З того, як у 1949 році приїхали на цю землю, де стояли сям-там японські хутірці з маленькими ділянками картоплі та ячменю навколо, переселенці з Ульяновської, Пензенської, Горьковської областей.

Ну, хто б міг повірити, якби напочатку переселенцям сказали, що жодна з сибірських корів не зможе тут жити, а доведеться розмножувати породу з аристократичною назвою «гольштинська». Гольштинські корови поприживались, але скільки праці було покладено в них! Портрети людей у чорних рамках на Дошці пошани заслуговують ореола вічної слави хоча б через те, що то були герої, які творили життя на цій землі. Взагалі життя, бо ні люди, ані корови, ні сільськогосподарські рослини не могли в цих місцях існувати з взаємною користю, доки не прийшли справжні господарі й не повелися тут, наче в щойно збудованій хаті, де жити їм з дітьми та з правнуками своїми.

— Ти знаєш,— похитав головою Чуднов,— коли з семи колгоспів 1958 року створили радгосп наш, то ледвеледве ми здавали державі 200—250 тонн молока. А зараз більше трьох тисяч щороку надоюємо. Ти уяв-

ляєш, скільки ми дітей напоїли, скільком людям легше стало від того, що ми є на білому світі.

П'ятнадцять років тому ми ледве тисячу тонн картоплі накопували щоосені, а нині самих лиш огірків та помідорів продаємо державі майже стільки ж.

...Чуднов не вихвалявся. Ми стояли в Краснопольській долині, й він гортав її переді мною, як я гортав би перед ним книгу вибраних своїх найдорожчих поезій, розповідаючи про задум та про історію кожної.

Це ж почуття авторства живе чи не в кожному сахалінці.

Всі 19 міст, що є на острові,— всі міста Курил збудовано в повоєнний час. Поромна переправа, нові нафтові промисли, аеропорти з смугами для реактивних лайнерів — це все нове. На острові Сахалін та в області майже немає споруд, старших за будинки київського Хрещатика. Власне, як і на Хрещатику є кілька будівель, зведених на початку сторіччя, так вони є і в Александровську. Кілька старих будинків успадкував від Тойохари Южно-Сахалінськ. Тільки все те для пам'яті, а не для життя щоденного. Найчастіше — як у Чуднова в радгоспі: приходили на неміряне й неоране поле, перемагали безпліддя його, відчували радість приналежності до радянської людської спільності, бо вона лише й здатна була олюднити ці пущі.

Чуднов посміхнувся, угадуючи моє запитання: «Ні, назад на материк не вертаються. У нас в радгоспі трьома дільницями живемо. В тайзі середня родина — 6 чоловік, у Ведмежому — 5, в Краснополлі — четверо. Так що дітей багато — люди вже обжились, про родину думають, про оселю.

Колись я в армії служив разом з калмиком Давидом Кугультіновим,— талановитий поет він, може, знаєш? От і добре, що знаєш. Молоді ми тоді з Давидом були— сам розумієш, тридцяті роки, ще й до Вітчизняної далеко було. Так мріяли про дітей, родину й зітхали, що нескоро зможемо родинний побут налагоджувати,— ворогів багато ще, не до того...

Ворогів і тепер чимало, а сил, певності додалося — багато дітей росте. Те, що нам з Давидом здавалося далекою казкою, моїм дітям казкою уже не здається. Будинки з усіма вигодами зводимо, клуб новий. Ось такі справи, поете».

Ось такі справи...

Маршрути мої пролягали на Сахаліні не від міста до міста, а від людини до людини, тож не дивно, що зустрічатимусь з тими самими співрозмовниками повторно, бо завжди хочеться повернутися до того, хто дорогий тобі вмінням мислити чи вмінням працювати, а найчастіше — обома вміннями одночасно.

Коли я знову ходив Охою, і сніг рипів під підошвами в мене, і я думав, що саме напишу про нафтовиків Сахаліну, люди, котрих я зустрів на острові, дедалі менше класифікувались за своїми професіями. Я думав, як логічно єднаються хлібороб, нафтовик, шанувальниця поезії, партійний працівник, котрих зустрів протягом кількох діб... Сніг лежав на рамці газетної вітрини, де біліла сторінка з віршами, і здалось мені, що сліди дівчини, котра читає вірші вночі, вкарбовано в обмерзлий, засніжений, наче мармуровий хідник.

Чудово, коли все так переплітається та існує поруч у цьому житті — житті радянського Сахаліну.

Про це і сказав я, зателефонувавши наступного ранку додому. Про поетичний вечір, про сніг, про дівчину. Телефон мій стояв на столі, чорний, приземкуватий, і в ньому шаруділи звуки, зовсім незрозумілі, наче відлуння мого голосу, що летів навколо велетенської країни, і я сам достоту не міг збагнути, як це так — дзвоню о сьомій ранку, а в Києві ще не лягали спати, там іще вечір попереднього дня.

Усе переплуталось — заздалегідь підготовлені уявлення про час, про людей, про міста. Свистіли скажені віхоли, під якими, здавалося б, мали похитнутися і впасти стіни й нафтові вежі Охи, а ті не падали, й не падали люди, й місто, що за всіма годинниками протягом чверті доби було для Києва містом завтрашнього дня, слухало вірші, свердлило землю, добиваючись до нафтоносних її шарів, та не чаїло в собі ніякісінських комплексів тимчасовості, провінційності, віддаленості. Тут хочуть вирощувати хліб; вірю — вирощуватимуть, до українського, казахстанського, російського мільярдів пудів досиплються так само спільні наші, так само спільно здобуті зернятка з Сахаліну...

Запис у щоденнику:

В Южно-Сахалінську я побачив, як серед старих томиків продається в букіністичному від-

ділі невелика книжечка лірики Лесі Українки, видана в Києві кілька років тому. Розгорнув її майже навмання і наштовхнувся на «Тишу морську»:

...Як би я тепер хотіла
У мале човенце сісти
І далеко на схід сонця
Золотим шляхом поплисти!

Поплівла б я на схід сонця,
А від сходу до заходу,
Тим шляхом, що проложило
Ясне сонце через воду...

## 4

Я у Южно-Сахалінську. Далі — кордонні межі. Сонце вирушає в обліт радянської землі саме звідси, а далі — японська територія і всякі інші країни.

Ті, хто потрапляє до Южно-Сахалінська за гожої погоди, не завжди можуть збагнути, за що тут людям платять північні надвишки. Хай навіть будинки зведено за антисейсмічними проектами — землетруси ж тут не щодня.

Не все збагнув зразу і я. Мене від першого кроку здивувала молодість міста — обласні центри мають бути статечнішими, якось уже так воно повелося. А тут вулиці без жодної архітектурної пам'ятки, просто: крамниця, готель, житловий будинок, кіоск, парк і вражаюча (в мить, коли прилетів я) розлита над містом кримська блакить, дерева, розімлілі в теплі; лише Володимир Сангі, корінний сахалінець, нівх, що зустрів мене в аеропорту, тримав на руці плащ, під яким угадувалась парасолька. «Ще один ексцентричний приятель у моєму житті»,— всміхнувся я сам собі.

Пілот вийшов з кабіни нашого АНа і, глянувши в блакитну безодню, зітхнув, вітаючись з Сангі, якого всі знають і читають на Сахаліні.

— Сіли. Таки проскочили. А зараз воно й почнеться...

Буквально слідом за нами, замазуючи безхмарність немилосердно чорним квачем, сунула вугільного кольору важка маса, більше схожа на потік вакси, аніж на щось, народжене в небі, летюче, легесеньке як пух.

— Отак і живемо,— сказав мені Володимир Сангі й подав парасольку.

Коли ми їхали до міста й небесний гуталін з реактивною швидкістю розливався над нами, я подумав про те, що кілька будинків російських поселенців Володимирівки, заснованої на цьому місці 1881 року, та кілька бараків, полишених японцями, які звали це місто Тойохара і, відходячи, геть його зруйнували,— всі ці рештки неіснуючих міст розчинилися у новому чистенькому Южно-Сахалінську, за гарної погоди подібному до курорту. Сусунайська долина, де немов на долоні лежить столиця найбільшого острова СРСР, затишна й мальовнича, а Російська гора з пансіонатами, збудованими якісно і гарно, дарує умови для зимового й літнього відпочинку не гірші, аніж в Яремчі. Перед Олімпійськими іграми в Саппоро радянська збірна тренувалася саме тут.

Аж не віриться, що Чехов, проїжджаючи колишньою Володимирівкою, записав населення майбутнього Южно-Сахалінська до свого нотатника: жило тут 33 жінки й 55 чоловіків. У це так само важко повірити, як і в те, що зараз почнеться злива...

— Дощ буде надовго,— перебив мої роздуми Володимир Сангі,— буде тривалий дощ, і ти можеш під час дощу так само швидко зненавидіти Сахалін, як швидко полюбив його. Але повір моїм предкам і вір мені — немає кращої землі, багатшої, милішої. Тільки треба ніжно та вдумливо наближатись до неї. Тут не все однозначно, тут не все просто. Ми поїздимо островом — ти ще переконаєшся... Та вже напочатку засвоюй основне: Тут немає випадкових людей. Хто прийшов сюди, той оселився тут надовго. Навіть коли ти сам не народився на Сахаліні, як я,— душа твоя мусить народитися тут. А поки що роздивляйся...

Дивлюсь.

Міста, про які не випущено кольорових листівок, мають цілий ряд переваг у порівнянні з Ленінградом, Ригою чи Києвом, розрекламованими на весь світ енергійним Міністерством зв'язку. Потрапивши колись до Ленінграда вперше, я так і не зміг створити в душі трепетної радості першовідкриття — настільки звичними й відомими були для мене проспекти і пам'ятники, геть усі, включно до парапетів невської набережної.

До Южно-Сахалінська прилітаєш наперед заінтригований. Як не намагався я вигадати для себе це місто,

воно все не вигадувалось, і потрясіння моє було глибоким та щирим, коли побачив я сопки з трамплінами й канатним підйомником для гірськолижників. Коли побачив зелені парки й сонце над головою — таке ясне, що відчувалося — йому далеко до вечора, далеко до втоми, а Земля повернеться до нього Києвом ще за третину доби, і я можу насолоджуватись променями, що торкнуть киян тільки завтра.

Ще не раз повернусь до парадоксів годинникової стрілки — завжди їх торкаю, бо важко звикнути в таких поїздках до власного циферблату. До нових місць, нового оточення звикається легко, до іншого часу поволеньки, бо треба в цьому разі долати ще й бар'єр усталених звичок, які летять шкереберть.

Я дивився на столицю Сахалінської області, а Южно-Сахалінськ зосереджено роздивлявся мене крізь блискучі окуляри шибок. Люди на вулицях взагалі не помічали мене. Всі, здавалось, були тут давно знайомі, бо віталися на ходу, ручкались, посміхалися один одному, забігали до крамниць і жваво перемовлялися з давно знайомими продавцями. Я був новачком, аж здалось мені, що я один тут приїжджий. Решта людей живе тут з діда-прадіда, живе за графіком, де відрегульовано всі взаємини, всі побачення й усі маршрути. Приїжджий вирізняється в сахалінському натовпі саме відсутністю сталих зв'язків з оточенням.

Тут ніхто не живе самотньо — це закон боротьби; сам на сам з тайфуном, цунамі, розлюченим океаном не вистоїш. Про це я дізнався згодом, але й перше — зорове — враження про натовп спільників було настільки очевидним, що я зразу ж пам'яттю його зафіксував.

— А як ви гадаєте,— сказав мені згодом Павло Артемович Леонов, перший секретар Сахалінського обкому КПРС,— як же нам жити нарізно, коли й спільними зусиллями не завжди просто прокопати на зимових шляхах снігові замети після тайфуну. Ви уявляєте: гори снігу — як чотириповерховий будинок. 100-сильні трактори зривають собі по три-чотири рами, розгрібаючи ці заноси. До такого, брате, не звикають. Он ходять дівчатка у лакованих чоботах — вони теж не знають, коли буде землетрус або цунамі. Не знають і завжди готові до випробування морозами й вітрами, готові до двобою з природою за наш острів, хоч майже всі тут приїжджі...

От кажете ви, що таке враження, ніби всі сахалінці від дитячого садка виховувались разом. Це не так. Вони були в різних садках і в різних школах, але то все були наші школи, радянські. Людина в світі взагалі не може прожити одинцем, а на Сахаліні — й поготів. Я, брате, давно тут секретарем обкому працюю — від того легше працюється. Набагато легше. Тут люди таку школу колективізму проходять, як ніде.

Знаєте, як у нас на острові починають і закінчують картоплю копати? Тут так: якщо за тиждень не встигнемо, вона від дощів уся погниє. Так ось — ми навіть обком партії зачиняємо, всі установи мобілізуємо — усе місто, весь Южно-Сахалінськ, картоплю копає. Інакше не впораємось. Тут ніхто за тебе не працюватиме, але якщо ми разом, а не кожен окремо — знаєш, дужі які ми!

Тут кожен господар і кожен відповідає за все. Чим вища посада, тим вища відповідальність. Здавалося б, істина очевидна, але, знаєте, чому я не виспався кілька днів тому? Бо телефон розбудив о другій ночі. В нас телефоністки дисципліновані — невідомо з якої причини не з'єднують серед ночі з квартирою першого секретаря. А тут, бач, з'єднали.

Слухаю — у телефонній трубці жіночий плач. Плаче жінка й вимагає, щоб я негайно, вночі ж, надіслав вертоліт до неї: син око поранив. Маленький хлопчик — склом бавився. Я кажу їй, що вертольоти вночі не літають, а вона на мене кричить!..

Отакі справи. Зупиняли ми товарний поїзд на станції Томарі, переправили того хлопчика до Холмська, а в Холмську на нього вже дрезина чекала. Привезли до нас, оперували, врятували око.

Ось така робота, брате.

Хлопчика того я більше не бачив і про нього не чув. Хіба вдячні матусі телефонують о другій ночі, щоб подякувати?..

Петро Артемович похитав сивою головою і всміхнувся: «Сахалін, братику, Сахалін...»

Мені з Леоновим гарно розмовлялося, бо, помандрувавши островом, я чув легенди про нього, секретаря обкому, людину, яка дбає про всіх, хто працює чесно; робить це наполегливо, як і годиться комуністові, членові ЦК. До того ж одним з принципів діяльності обкому є найширше спілкування з населенням острова,

найвідвертіша опора на комуністів єдиної острівної області Союзу.

А як же ще?

...В клубі нафтовиків Охи я бачив, як Леонов зустрічався з виборцями. Не було ніяких запрошень, на збори міг прийти кожен з мешканців району — прийти, запитати, посперечатися. Для тих, хто не розмістився у залі, репродуктори повиносили на міський майдан — люди стояли й там,— записки до президії можна було передавати з вулиці...

Тут усе на відвертості, як і годиться у спільному ділі,— Жовтень, що починався на протилежному кінці Вітчизни, приніс сюди всі свої закони. Тут теж наша земля, хоч нелегка в неї була доля; тим кращим є оновлення, що торкає душу світу й кожну людську душу за законами Революції.

Сахалін — острів, територія якого дорівнює двом Бельгіям чи трьом Швейцаріям,— відчув потрібність свою і приналежність до могутньої держави й великого світу в кілька останніх десятиріч. Якщо геологи пишуть про народження островів, що підіймаються з дна океану й тверднуть, зведені над ним, то народження Сахаліну, що піднявся з дна океану часу,— не менш знаменне.

Взагалі час, як ми з вами з'ясовували, річ дуже відносна. Триста років тому, коли в Європі виникали й занепадали цивілізовані держави, коли давно вже було відкрито Америку і завершено кругосвітну подорож, про Сахалін та Курили не мали майже ніякого уявлення навіть у сусідній з ними Японії.

Російські мореплавці й купці час від часу відкривали острів, надсилали до царської канцелярії переможну реляцію про встановлення на острові державного прапора й про всякий випадок накладали данину на мешканців, з якими не вдавалось порозумітися жодною з відомих купцям та мореплавцям мов.

На початку XIX сторіччя російський прапор було встановлено на острові ще раз, а якраз посередині сторіччя — у 1849 році — адмірал Невельський обстежив береги землі, яку вже не раз відкривали, й установив, що це острів, про що було повідомлено по інстанціях згідно з встановленим порядком.

Японія ж, під боком в якої знаходились багатющі землі й води, до 1868 року взагалі відрубувала голови всім, хто робив спроби виплисти за межі державної

території або навіть збудувати корабель, що витримав би далекий рейс. Коли закінчилась політика тої самоізоляції сьогунату (так звуть історики тодішні події у Японії), острів Сахалін було обвішано царськими російськими прапорами зівсебіч, наче ялинку на Новий рік.

Утім, дерево йшло в царській Росії не лише на прапорища й шибениці, але, певно, й на генеральські лоби. Так чи так, на початку XX сторіччя дуже маленька Японія повідвойовувала в дуже великої Росії усі 56 островів Курильського архіпелагу, та ще й південну половину острова Сахалін. Території, що лишалась, царському урядові якраз вистачило для розгортання там каторги, тож він не надто й сумував за втраченим, географією не дуже цікавлячись. А щодо тюрем, то в крайньому разі — «одна Сибір неісходима». Тюрми будувалися всюди: Сахалін винятком не був, заселявся людьми злими, нещадними, доведеними до краю.

У роки Великої Жовтневої революції японці поквапилися окупувати й Північний Сахалін. Але не ті вже були часи: народ став іншим, і уряд у нього був такий, як годиться,— ні шматочка своєї землі просто так ми нікому не віддавали. Окупанти відчули це негайно.

1925 року японці вивели свої війська з Північного Сахаліну, в 1945-му — з Південного та Курил, а в 1951 році, підписуючи Сан-Франціську угоду, зреклися Сахаліну та островів на усі часи. Тодішній прем'єр Сігеру Йосіда навіть дякував: «...радо приймаю цю справедливу та великодушну угоду».

— Куди вже радісніше! — посміхнувся мені Федір Єгорович Чуднов, уже знайомий вам директор радгоспу «Краснопольський».— От ми розмовляємо з вами про історію, а я ж сюди приїхав після війни й пальцями ту історію місив, мов тісто. Японці по хутірцях своїх трохи землю розкопували, трохи врожаю збирали — тим і ситі були. Бачили б, як дивились вони, коли ми тут великі господарства порозгортали. Не вірили. А не треба мені їхньої віри — вони тимчасово були тут і все навколо трощили, наче після них ніхто й на світі не житиме.

Вугілля — роздирали його неглибокі виходи, розбивали їх вибухівкою без системи. Ліс — нищили так, що деякі породи дерев не відродилися досі. Худобу теж ми розводили від початку, бо не залишили нам окупанти жодного породистого хвоста. Кілька шкапин, та й годі.

Пам'ятаю, у п'ятдесят першому не дожили в мене до весни корови, яких ми завезли з Європи. Мене — під суд. Ну й гаразд, думаю, хай засудять, немає вже сили — все треба спочатку, все не таке, як удома, а я ж на війні стомився. А мені кажуть: віримо, ти далі керуй. Ну й узявся я по-фронтовому...

Ось вона, історія! — Чуднов повів рукою довкола.— Качани капусти по 16 кілограмів берем. Корови наші взимку менше 12, а влітку менше 15 літрів молока на добу не дають. Доярка в середньому заробляє 400 карбованців місячно, механізатор—більше 300. Оце історія!

Починали ми — на весь район було 15 тракторів ЧТЗ, та й годі, а зараз лише в нашому радгоспі 65 тракторів і 70 вантажних автомобілів. Отака історія!

Замислившись над історичними проблемами, директор радгоспу «Краснопольський» подумки погортав мої схеми розвитку Сахаліну, а тоді сказав речення з тих, що в наукових працях друкуються під шапкою «Резюме»:

— Не знаю, хто тут і скільки був, але ми розорали цю землю, виростили тут перші капусту й хліб — ми вже тут і залишимося.

...І в цьому розділі мені доводиться перестрибувати з теми на тему, й цілком свідомо роблю це, бо в моїй власній уяві Сахалін вимальовується мозаїкою, де люди, захоплені працею зовсім різною, несхожі, здавалося б, ні в чому, єднаються спільною метою та спільним ставленням до землі, на якій живуть вони і працюють. Сахалін — як велетенська мозаїка, де допасовано кожен колір,— груповий портрет на тлі океану. Острів, який щомиті відчуває свою спокрівленість з державою, до якої належить, та з громадянами цієї держави: радянський острів Сахалін.

З першого дня, з першого кроку по аеродромних плитах я опинявся лицем до лиця з людьми, пам'ятями, природою, і не хочеться від початку збиватися на переказ популярних географічних довідників. Усе, чого вам бракуватиме з температурних, статистичних і яких-небудь ще даних, ви зможете вичитати в іншій книзі про острів. Бо найкраще — відчути метеорологію та історію Сахалінської області на собі. Робиться це таким чином: береться портфель з чистим нотатником та фотокамерою, купується квиток Київ — Сахалін (найкраще через Москву — Хабаровськ), і тут починається найцікавіше.

Втім, за різних часів та за різних обставин такі вояжі починаються й кінчаються неоднаково. Потрібно ще певної рішучості й навіть упертості. Пам'ятаєте, як перед від'їздом Чехова на Сахалін Суворін писав Антонові Павловичу: «Сахалін нікому не потрібен і не цікавий нікому». А коли Чехов повернувся й видав свої нотатки, редактор Буренін теж покивав пальчиком: «Подібні середні таланти розучуються дивитися на життя, що їх оточує, і мчать світ за очі...»

Пам'ятайте про досвід класиків, але все ж таки поїдьте коли-небудь на Сахалін.

З а п и с  у  щ о д е н н и к у:

В краєзнавчому музеї Южно-Сахалінська стоїть опудало вовка. Це єдиний вовк, що побував на островах, принаймні єдиний будь-коли на островах помічений вовк. Кригою замерзлої протоки він перейшов на Сахалін, і екскурсовод у музеї захоплено розповіла мені, як вистежували і як виполювали вовка-географа. А мені стало сумно, бо уявив я приречену на самотність істоту, що бігає незнайомим лісом, де вовчим духом ніколи й не пахло. Навіть вовки шаленіють з самотності; екскурсовод розповідала, що сивий старий вовчище врешті сам пішов на мисливців.

## 5

І подумав я, чи повім щось нове читачам своїм, написавши цю книгу про подорож. А чому ж про подорож? Просто ще одна спроба оповісти, як мені думалось — а думалось цього разу дуже далеко від дому.

Зупиняюсь, відчуваючи грунт Сахаліну, і намагаюсь припалити на вітрі, що раптом вирвався не знати звідки й ламає сигарету між пальцями. Шукаю запальничку. Пальці плутаються у пожмаканих квитках, які поступово заповнюють усі мої гаманці, записники та кишені. Навіть запальничка між ними губиться...

Якби не бухгалтери, в мене могла б зібратися цілком пристойна колекція залізничних, автобусних та літакових квитків. Я навіть думав, що, витягнуті в лінію, вони

могли б цілком заповнити відстань від зали засідань Спілки письменників України до найближчої зупинки таксі. А коли брати разом з квитками тролейбусними і трамвайними, то, може, навіть і далі, хоч до жодного з київських аеропортів не вистачило б усе одно.

Можна вкласти усі свої найактуальніші роздуми, всі проблеми та спостереження до книги, написаної на будь-яку тему. Й, ідучи по доріжці, викладеній в моїй уяві з квитків, я думаю, що душа, відділена від замученої суєтою та непотрібними засіданнями плоті, пише невидимим олівцем по хитрих своїх зошитах, а як почне читати вголос ті зошити, я все одно пірнаю в сум за книгою ненаписаною і, згадуючи пережите, бачу себе поміж людей, що працюють натхненно, весело й самовіддано. Поміж людей, які так упевнено почувають себе господарями тут, на найдальшому Сході; сонце, перше ніж викотитись на небо, запитує у них дозволу.

А справді, чому б сонцю, приміром, не попрохати такого дозволу у Володі Сангі, першого письменника-нівха, корінного сахалінця? Хочете, я трохи розповім вам про нього?..

Про члена правління Спілки письменників СРСР, гарного прозаїка, принаймні відомого настільки, наскільки може бути відомий автор книг, що не раз видавалися стотисячними тиражами. Теми книг переважно пов'язані з життям нечисленного, кількатисячного народу нівхів. Сангі прислужився цивілізації хоча б тим, що перший розповів світові про життя корінного населення Сахаліну, про землю своїх предків, про народ предків своїх, про старе й нове життя на цім острові.

У Радянському Союзі не раз відроджувались і народжувались культури, яким жоден буржуазний етнограф не врочив ніякого майбуття. Нівхська культура — з таких.

Сангі розповідав мені, як він, син мисливця, гостро відчув брак творів про рідний край ще в школі-інтернаті, яку закінчував у Ногліках, неподалік від традиційних нівхських кочів'їв.

Починалося з книг. Потрапивши в неприступне ні для кого з його предків царство літератури, хлопець усе ширше пізнавав світ, подивляючи його простір та велелюддя. Рано чи пізно таке трапляється з кожним із нас, коли світ щедро розверзається й дарує шляхи до себе, вчить,

як вийти з двору свого, вулиці, не забуваючи дороги назад, але й пам'ятаючи під час кожного повернення, скільки того світу довкола.

У школі читали всі. Діти нівхів, які, власне, й про писемність свого народу не чували раніше, пізнавали безмір земного багатонароддя, довідувалися про власну свою Радянську країну і цілодобово дискутували в упорядкованому новенькому інтернаті, збудованому спеціально для них. Думали про державу, яка виховує і вчить людей так чуйно, ліпше за всі влади, яким будь-коли підлягали маленькі нівхські кочовища. Розуміючи високу повагу, з якою вона ставиться до тих, хто працює, діти слухали, замислюючись над тим, які ще країни й народи є на білому світі, як живуть інші люди, сущі десь там, далеко за снігами, протоками, океаном...

Коли про все це розповідає Володимир Сангі, процес схвильованого приєднання окремої людини до великої спільноти має ще переконливіший вигляд, бо стає персональним. Чуючи за собою могуть і гідність Країни Рад, кожен учень інтернату в Ногліках ставав набагато дужчим.

— Я читав про народи Півночі все, що міг добути — географічні довідники, подорожні нотатки, художню літературу. Але всюди шукав, та ніде не міг знайти бодай новели з життя нівхів.— Сангі гортає записничок, наче міг щось забути, а тоді скрушно похитує головою.— Таки не було нічого. Хіба що повість Трохима Борисова, видана в 30-х роках, грунтована на фольклорі нівхів. Але я знаю, ти не чув про того Борисова — мало хто читав його, а Борисов знав наш побут, якийсь час навіть працював каюром між нівхськими селищами. Я усе читав, бо кажу ж тобі — шукав бодай словечко про народ свій та про інші народи, що жили подібно до нас.

Найбільшим враженням дитинства і юності стали книжки Джека Лондона. Як заздрив я людям, про яких так написано! Як хотів я побачити Джека Лондона, розуміючи, що це неможливо, що той загинув за дев'ятнадцять років до мого народження. Ще коли закінчував школу, закохався в Арсеньєва з «Дерсу Узали» і сам собі казав, що знаю більше за всіх письменників, які пишуть про ці краї,— я ж таке знаю, що тільки б таланy й сили стало мені для здійснення задуманого. Згодом з'ясувалося, що не все просто — вчитись мені й вчитися ще, до кінця днів учитися...

Ти от посміхаєшся, а я кажу тобі, що в школі знав — буду письменником, писатиму про Сахалін. Тільки так. Французьку історію можна вивчати за Гюго та Бальзаком; є за якими повістями й романами вивчати минуле і майбутнє більшості народів на світі. Радянська влада повернула життя моєму народові — хто ж розповість про життя наше, коли не я. Це не зарозумілість, це бажання зробити більше,— мені здається, що завжди слід орієнтуватися на вершини...

Я слухав свого ровесника й побратима по літературному ремеслу й подумав, як глибоко входить у кров та свідомість до нас почуття відповідальності — не особисто за себе, а за народ, за країну, за долю багатьох людей зразу. Як швидко сходилися навіть особисті дороги — моя і Сангі, започатковані на різних кінцях спільної держави!

Мій дід жив на Черкащині, дід Сангі жив і полював неймовірно далеко від мого, у сахалінській тайзі. Думаю, що їм треба було б дуже довго розповідати один одному про себе; різними категоріями мислили наші діди.

Батьки мої, вивчені в радянських інститутах, стали у Києві вченими, батьки Сангі продовжували полювати й рибалити, але перебралися вже ближче до великого селища, віддали сина вчитися до школи.

Школи ми з Сангі закінчили одного року — він на Сахаліні, біля східного рубежу, я — у Києві, біля західного. Далі все пішло паралельно: у 1959 році Сангі закінчив географічний факультет Ленінградського інституту імені Герцена (Володю надіслали вчитися як одного з найздібніших випускників інтернату), тоді ж я закінчив Київський медичний.

Далі ми вчилися у різному ритмі, бо в час, коли я доводив (зберігши це переконання досі), що навчання в Літературному інституті нікого ще письменником не зробило, а декому навіть зашкодило, передчасно ввівши талановитих людей в коловерть, де не одна голова йшла обертом, Володимир Сангі вивчився на Вищих літературних курсах, і це йому пішло на користь. Так що в сахалінця Володимира Сангі навіть на одну освіту більше, як у мене.

Після повернення на Сахалін Володимир вирушив у мандри до нівхських стійбищ, записував легенди, усні перекази, йому все здавалося, що забудеться, загубиться щось,— він має записати все, про що пам'ятають нівхи

кількатисячний народ. Адже їх так мало — всіх нівхів, які є на білому світі, можна було б розселити в одному крилі московського готелю «Росія».

Але пам'яттю народу можна населити книги найбільшого та наймудрішого книгосховища.

Сангі переконався у цьому, розмовляючи з колгоспниками, які походять із одного з найдавніших родів — Сахвангун. Навіть від шестирічного хлопчика записав казку, подібних до якої не зустрічав ніде. Виходив на риболовлю й на полювання з корінними сахалінцями й слухав їх, розуміючи, наскільки цікавим стало життя на острові, яких справжніх слів треба для розповіді про нього.

Порозуміння було взаємним. Далі я цитую написане Володимиром Сангі: «Після вечері, коли бабусі диміли самосадом з спільної люльки, пускаючи її колом і затягуючись по черзі, підійшов до мене найстарший у роді дід Ламзін, м'яко поклав свою велику руку на мої худі плечі, подивився уважно в очі мені й сказав:

— Я знаю, що буде з тебе справжній чоловік.

Потім він відвів очі вбік, часто-часто заморгав запаленими оголеними повіками і, як мені здалося, скорботно додав:

— Але не гадав, що ти станеш ним так рано».

Народ зовсім не бачив у Володимирові Сангі якесь незвичайне явище — ним пишалися, бо хлопець з глухого кочів'я став потрібний та знаменитий у світі, отже, народ нівхів, найдавніше населення Сахаліну, звернувся до своєї Радянської країни та до цілого світу й радів, що його почули. За останні роки нівхів стало в півтора раза більше — народ воскресає, повертаючи собі власну гідність, власну пам'ять, почуваючись між іншими народами СРСР як рівний. І те, що Костянтин Федін, один з найвитонченіших радянських інтелігентів, листується з Володимиром Сангі — представником інтелігенції, що зросла за інших умов, але стоїть пліч-о-пліч з найцікавішими літераторами країни,— теж символічно. Всі ланки поєднуються, і нові скарби відкриваються в інтернаціональній нашій скарбниці. То — всенародна радість, і належить вона всім нам — від найстарших до наймолодших.

Аж до найменших.

До тих, що грали нам у духовому оркестрі, коли приїхали ми до школи-інтернату, збудованої для дітей рибалок — переважно нівхів — у селі Некрасовці на Північному Сахаліні.

Але раніше ніж розповім я вам про школу — відступ не філософський.

Мені згадалось, як ходили ми з Сангі виступати на Сахалінське телебачення, і ще згадалося, що діти пізнавали нас, як телегероїв (дивна річ — діти, чиї діди в більшості навіть не знали, що бувають на світі письменні люди, вчились, дістаючи професії електротехніків).

Так ось, порозмовлявши з вами на теми дуже серйозні, я пригадав раптом, як повернувся до готелю з виступу по Сахалінському телебаченню і про що тоді думав. Поки Сангі везе мене до Некрасовки, я вам ту історію розповім.

Тим паче, що до телебачення у мене взагалі ставлення дещо нервове.

На прикладі багатьох своїх родичів я переконався, що отой телеящик може відзвичаїти від читання, і чи не основний спосіб, у який письменник може заявити частині населення країни про своє існування,— це написати телевізійну п'єсу з мінімумом проблем, а ще краще — з двома-трьома шпигунами, чи знайти спосіб персональної появи перед телекамерами. «Ой,— каже моя тітка,— як він постарів!» Її не обходить, що поет виступав з нагоди виходу нової своєї збірки, тітку мою вражало, що в поета з'явилися зморшки під очима, й цього вона моєму колезі не могла дарувати. Деякі екранні знаменитості стали для власників телевізора мало не вечірніми забавками. Хатніми кицьками на один вечір.

Так ось, на Сахаліні цього немає. Там серйозніше.

Не те щоб не було зовсім — дещо є, звісно, але телебачення ще не стало на острові суперником загальної письменності й книготоргу. Вечорами виступають милі диктори й дикторки, оповідаючи сахалінські новини. Показують кінофільми так само старі, як у Києві, або щось на кшталт нашого з Сангі виступу. А передачі, що примушують забувати про книги або йти з роботи на годину раніше й відмовлятися від театральних екскурсій, виконують на Сахаліні не схожі на ті функції, які вони несуть у Москві, Києві чи Тбілісі.

Я не про ідейні функції. Я про те, що сахалінський телевізор не присипляє, а будить. У найширшому розумінні.

Сахалінські телевізори не дають спати.

Трансльовані через систему «Орбіта» футбольні матчі ввергають населення острова у безсоння, а вечірній

московський «Вогник» майже накладається на урок радіогімнастики, бо транслюється за місцевим часом уночі, до шостої-сьомої ранку.

...Через вісім годин після свого телевиступу, о п'ятій ранку, я, сумно похитуючи головою, вийшов до коридора готелю, усе ще переживаючи матч, який київське «Динамо» щойно програло, перебуваючи в далечезному звідси вечорі, в зовсім іншому часі, хтозна-де,— з сусіднього номера виткнулася до коридора чиясь руда голова.

— Програли,— сказала мені голова й підморгнула.

— Програли,— погодився я.

— Отак живеш на Сахаліні й за весь футбольний сезон поспиш ночі дві-три, й годі. Ви звідки?

— З України,— зітхнув я.— «Динамо», «Шахтар», «Зоря», «Карпати», «Дніпро», «Чорноморець»...

— Ет,— мрійно сказала голова,— якби жив я на Україні, дивився б футбол щовечора і їв кавуни.

— Ще в нас можна поїсти вареників, гопака потанцювати,— порадив я уболівальникові з психологією інтуриста.— Або їздити на волах між вишнями. Як на чий смак...

Голова здивовано покліпала очима, сховалася і замкнула двері на ключ. Вона не хотіла танцювати гопака. Голова хотіла їсти кавун і свистіти на честь Блохіна, Онищенка чи ще когось з віртуозів м'яча на стадіоні, де годинники йдуть у якийсь інший бік, бо матчі не закінчуються о п'ятій ранку.

...Коли Володимир Сангі привіз мене до Некрасовки, я згадав усю цю історію й запитав у дітей, що зібралися у спортивному залі на зустріч з нами:

— Телевізор дивитесь? За київське «Динамо» уболіваєте?

— Ага!— хором загули діти.

— А коли спите?

— На уроках,— відповів Сангі, підморгнувши залові, де всі зареготали.

Утім, де вже той телевізор, коли в школі повно чергових учителів та виховательок, спеціально призначених для нагляду за молодими нівхами, яким може забагнутися дивитись хокей о четвертій ночі. Уроків о четвертій ночі ніхто таємно не вчить, а хокей чи футбол — будь ласка!

Директорка похитувала усміхненим обличчям і відчувала, як приємно їй, що проблемою стало телебачення чи

кількість підземних переходів між навчальними корпусами. Чи мікроклімат у спальних приміщеннях.

Усе ж таки рівень проблем, що хвилюють учнів та вчителів, дещо змінився від часів Чехова, чи не так?

Антон Павлович застав на Сахаліні шість бідних шкіл, де працювало шість учителів, а вчилося 222 учні. В нотатках його з острова є просто таки страшний запис: «Я вперше побачив сахалінський натовп, і від мене не сховалася його сумна прикмета: він складався з чоловіків та жінок робочого віку, були старі й діти, але зовсім не було юнацтва. Здавалося, що віку від 13 до 20 років на Сахаліні взагалі не існує...» Щодо нівхів (гіляків), то Чехов записує ще категоричніше: «...якщо вірити цифрам, за 5—10 років на Сахаліні не залишиться жодного гіляка».

...Чудово, що Революція не визнає авторитетів — їй дозволено було виправити й класика. Антон Павлович писав, посилаючись на офіційні дані, що 1889 року на Сахаліні жило 320 нівхів...

У школі в Некрасовці, куди ми заїхали, живе й вчиться на повному державному утриманні 320 дітей, з них — 270 нівхів. Це в одній лише школі. А всього на Сахаліні понад 400 шкіл, майже 135 тисяч учнів, понад 7 тисяч учителів.

Усе як годиться. І духовий оркестр, що грав для себе й для нас, грав одночасно для усіх на світі, бо музика Революції переконливо лунала в цій школі, і майбутнє оновлення початкувалося звідси.

Потім — уже для танцю — маленькі музики старанно пороздмухували щоки й заграли «На сопках Маньчжурії».

Володя Сангі плакав. Він дивився на дітей у залі — гарних, дужих, веселих дітей — і плакав, а діти нічого не розуміли; в них було свято, приїхали письменники — сьогодні в обід усім школярам червону ікру давали і, може, дозволять пізніше лягти спати. Знову ж таки — з'являється надія на те, що вдасться глянути телевізор з Москви. Діти вміють «Електрон» той умикати, вимикати, а дехто навіть розбирати й збирати.

А Володя Сангі плакав, і легко було йому від тих сліз, бо школа — одна з найдосконаліших шкіл СРСР — стояла на місці древніх кочів'їв, де не один древній рід нівхів вимер і замерз.

За герметичними вікнами кружляла весела віхола, й

школярі з Некрасовки дивилися, не розуміючи, як плаче улюблений письменник їхній — Володимир Михайлович Сангі.

Запис у щоденнику:

На Всесвітньому конгресі миролюбних сил я розмовляв з чорношкірою американською вчителькою Шелмою Гловер. «Я викладаю на Півдні. Там є школа, де вчаться лише негритянські діти — в ній і викладаю.— Висока жінка з низьким голосом говорила, енергійно жестикулюючи, хотіла, щоб я краще зрозумів її.— Діти з моєї школи не знають, як живуть інші дорослі та інші діти планети, вони навіть не відають, що то за діти, де вони працюють чи вчаться. У нас немає елементарного обладнання. У нас немає підручників, хоч підручники надішліть нам, усе одно якою мовою — ми собі дамо раду, в нас немає ніяких. Світ не може бути гармонійним, коли в ньому залишиться хоч кілька неосвічених, відрізаних від культури та життя світу дітей...»

## 6

Торік приїздили до Углегорська учні знаменитої балетної школи Московського Великого театру разом з керівником школи, народною артисткою Головкіною. У місті є два сучасних Палаци культури — з новітнім обладнанням, гарною сценою кожен. На тих двох сценах — портовиків та паперового комбінату — танцюристи й виступали. Завтрашній день Великого театру...

Директор місцевого целюлозно-паперового комбінату Євген Андрійович Малишев ставиться до знаменитих гастролерів спокійно, а чого б їм, власне, не приїздити сюди, до сімнадцятитисячного Углегорська, де порт — один з найкращих на західнім узбережжі острова, а папір звідси вивозиться до 18 країн — між ними Японія, Сінгапур, Індія, Бангладеш, чудовий папір, що робиться на модернізованому обладнанні з дерев сусідньої Тим-Поронайської долини — піхт, ялин; папір з інших порід не виходить такий гарний.

Ходив я цехами і дивувався, скільки буває різновидів паперу: ось газетний, а це спеціально для гофрирування — з нього робитимуть пакувальні футляри для електричних лампочок. Цей призначено для коробок. А цей папір — для мундштуків цигарок. Углегорський цигарковий папір має Знак якості, його везуть на тютюнові фабрики Кавказу, Ленінграда, Середньої Азії. Звідси ж іде він до Києва й Харкова, на інші тютюнові фабрики України.

Герой Соціалістичної Праці Микола Іванович Ларіонов, машиніст одного з найбільших тут агрегатів, показує мені шлях стовбура дерева від моменту, коли його привозять, звільнений від гілля, вузькоколійкою на комбінат, до рулонів паперу, що шикуються, гарно замарковані, на платформі.

Для того щоб стати папером, дерево мусить зректися дерев'яної своєї структури: чим більше целюлози в папері, тим він ліпший, чим більше деревинної маси, тим швидше аркуш умирає, розкришується, жовкне.

Бригада Миколи Івановича Ларіонова виробляє щороку п'ять з половиною тисяч тонн високоякісного паперу. Коли зважити, що одна тонна продається тій же Японії чи Сінгапуру за суму, що коливається між 305 і 152 доларами — залежно від якості й кон'юнктури,— то одна лише бригада Ларіонова приносить державі куди більше прибутку, ніж цілий Сахалін за часів царату. Та й паперу на острові роблять щороку більше, ніж було його в усій колишній Росії. Про це вже було сказано, але саме тут хочеться повторити, бо мені подобалася господарність, з якою на Углегорському комбінаті люди виробляли тисячі тонн паперу: розпилювали стовбури на цурки завдовжки по метру з чвертю, розмелювали, обертали на пульпу, варили з кислотою у чорних, заклепаних великими, наче берети, круглими шматками металу, казанах. 25 тисяч кубометрів деревини переробляють вони щомісяця.

Директор, Євген Андрійович Малишев, працює на комбінаті 25 років, знає тут усе й усіх; наче кісточки на рахівниці, перекидає губами цифри норм та фактичного виробітку, експорту й внутрішнього вжитку. Навіть ті 20 тонн, що йдуть на потреби своєї багатотиражки, директор доплюсував до стовпчиків, вишикуваних у пам'яті, й каже мені про доцільність існування невеликої друкарні на комбінаті — вони ж можуть випускати блокноти

з календарями, робити зошити й альбоми з решткiв паперу, якi не замотуються в рулони. Директор почувається, як гарний господар у себе на обiйстi, зупиняється, щоб порозмовляти з робiтниками; вiн працює тут довше за бiльшiсть з них i може вiдповiсти на кожне їхнє запитання. Потiм директор звертається до мене:

— Все обладнання ми вже замiнили. Чи майже все. З тих, хто чверть столiття тому починав разом зi мною на старих японських машинах, у кожного якась виробнича травма, бодай одна. А помiж тих, хто прийшов за останнi пiвтора десятилiття,— жодної травми, робота iншою стала й люди в нiй зростають новi. Бачили ж Ларiонова? Пройшов у нас шлях вiд простого робiтника до одного з найлiпших...— Директор замовк, озирнувся.

Я часто намагаюся збагнути змiннi значення слiв, що ми їх не завжди встерiгаємо. Хотiв навiть докладнiше написати, бо все кажемо «простий робiтник» i стежимо, як зростає вiн до «простого директора». А насправдi — зростання всерединi термiна «робiтник» не менш цiкаве за просування по службових щаблях.

Згаданий уже «простий робiтник» Микола Iванович Ларiонов пройшов непросту еволюцiю, залишаючись робiтником, але бiля машин, якi ставали складнiшими рiк до року, помiж людей, що рiк до року ставали освiченiшими. Зараз до Героя Соцiалiстичної Працi, врештi того ж «простого робiтника» Ларiонова, йдуть по пораду iнженери, бо за своїми знаннями, рiвнем пiдготовки вiн рiвня їм — у цьому, можливо, один з найпевнiших ключiв до розумiння, що дiється у Радянськiй державi, зокрема на островi Сахалiн. До розумiння рiзницi мiж працею вiльною та невiльною, бо анi царська каторга, нi японцi не мали в Тим-Поронайськiй долинi та в районi Углегорська нiякiсiньких пiдприємств i лиш вiдмахувалися, кленучи погану погоду й злих людей, з якими не можна розгорнути на Сахалiнi справжнього виробництва. Часи змiнилися. Люди змiнилися — постiйно це розумiю, а сахалiнцi розумiють це ще краще.

Острiв та людей острова не можна розглядати лиш на миттєвих знiмках. Треба збiльшити експозицiю — зображення стає трохи невиразним, але можна вже простежити напрямок руху.

Людина на землi повинна почуватися певно: господарем. Я радiв, розумiючи, що углегорцi, якi вчора чи позавчора були ще харкiв'янами, москвичами, владивосто-

ківцями, таллінцями, працюють тут, відчувши, що світ удячний їм. Насамперед наш світ, радянський. Звідси — спокій, певність себе, звідси й почуття, що ти господар на землі сахалінській і це остаточний край твій — на всі часи, на сто поколінь уперед.

— У мене кооперативна квартира в Каунасі, але замкнув її на ключ та й повернувся до Углегорська — вже стільки попрацював тут, що не можу іти звідси.

Це розмовляє зі мною заступник директора комбінату по збуту, комерційний директор, як звично його звуть,— Юргіс Данилович Біглінас.

У кабінеті Біглінаса приємно пахне голландським люльковим тютюном; він знавець, палить змолоду, ось уже більше як півстоліття. Люлька фірми Дангілла, що її тримає Юргіс Данилович, сподобалася б кожному найвибагливішому курцеві.

Це я про зовнішні прикмети, бо починалося з них. З того, що запам'ятався акцент чоловіка, в чиєму кабінеті розтягнуто карту півкуль з лініями, прокресленими із Углегорська в усі закутки світу: всюди йде продукція комбінату.

Згодом я відчув запах голландського тютюну, потім оцінив люльку, а тоді, звикнувши до оточення, спитав господаря кабінету, хто він, звідки. Й почалася розмова, що протривала два дні та виявилась одною з несподіванок мого сахалінського вояжу,— втім, тут усе з несподіванок.

Юргіс Біглінас в буржуазній Литві був комерсантом: вів відділ оголошень у великій газеті, вів рекламу, дружив з багатьма літераторами, залучав їх до написання торгових проспектів — літератори були бідні й ішли на це майже завжди. Роботи було так багато, що Юргіс Біглінас аж до сорокарічного віку й не збирався одружуватись.

Але суспільні зміни в Литві ввійшли в особисті плани до кожного. Над Каунасом і Вільнюсом замаяли червоні прапори; нові господарі Прибалтики прагнули використати всі уміння, що нагромадились у старому світі. Комерсант Біглінас охоче й наполегливо працював, щоб димарі бурхали теплим димом, щоб жодне підприємство не простоювало. Тоді ж в одному з відряджень, вже уповноважений Раднаркому республіки, зустрів естонку, оженився з нею, але невдало — знову лишився сам. На той час Юргіс Біглінас був одним з шанованих у республіці

постачальників. Плутаючись у назвах нових відомств, що постійно виникали й переформовувались, він чесно працював у всіх, бажаючи добра своєму народові, який прийняв владу Рад і був нею задоволений.

Після визволення працював у відділі постачання Раднаркому Литви — була така установа під назвою «Литпостач». Але жилося самотньо, не дуже весело — зміна в житті, як завжди буває, трапилась несподівано: коли поїхав до Естонії по скло, бо в Литві будинки зяяли порожніми чи забитими фанерою рамами.

Біглінас поїхав до Естонії, добув там двадцять вагонів скла й перегнав їх до Вільнюса. Але головна зміна для Юргіса Даниловича пов'язувалася з тим, що в Таллінні він познайомився і міцно заприязнився з тодішнім начальником естонського управління паперової промисловості Хреновим. Часто зустрічалися і мріяли про роботу, де могли б попрацювати разом, діставши до рук усю повноту ініціативи й влади, на молодому, не до кінця влаштованому підприємстві, в нових місцях.

1953 року Хренов уперше повів мову з Біглінасом про працю на Сахаліні, про далекий радянський острів, де масштаби праці серйозні й багато що організовувати доведеться спочатку. Здається, це було те саме, про що вони з Біглінасом мріяли.

Влаштувавшись на Сахаліні, Хренов надіслав виклик, який не справив на литовських керівників ніякого враження. Ніхто не хотів відпускати енергійного постачальника. З великими конфліктами й мукою Біглінас звільнився з роботи у Вільнюсі й поїздами та пароплавами влітку 1954 року ледве дістався до Углегорська.

— Я сто разів по дорозі подумав про те, куди це й коли я, старий дурень, подався шукати змін у житті і романтичних пригод. Їхав, розтрушений усіма поїздами Європи й Азії, та сміявся з самого себе, не знаючи, куди це мандрую, на додаток помилився і купив квиток до Владивостока, мені чомусь здавалося, що Сахалін там. Коротше кажучи, це окрема історія,— іронізує Біглінас, блимнувши окулярами в товстезній темній оправі, й раптом поважнішає:

— Ви подумайте — на п'ятдесят четвертому році життя, коли серйозні люди починають часом думати про пенсію, я почав усе спочатку. Ось ви багато пишете про юнаків та дівчат, які кидаються до незвіданих земель, у цьому є, врешті, логіка, а напишіть про комерсанта, що прийняв

соціалізм, якого соціалізм переконав саме розмахом, саме тим, що за соціалізму навіть у комерції можна розгорнутися ширше. Хоч для вас, напевно, «комерція»— наскрізь капіталістичне словечко. Марно...

Мене призначили комерційним директором цього Углегорського комбінату. Японці лишили тут якісь машини — застарілі, маленькі, фахівців не було, майже все доводилося починати, перебудовувати, налагоджувати. Не було ще вулиць, які вам так сподобались, не було крамниць, від яких ви в такому захопленні, жили по гуртожитках, бідували, будували.

Комбінат мав працювати. Більше того, велика частина продукції комбінату мала відповідати найвищим світовим стандартам й іти на експорт. Інакше важко було б утримувати велетенське підприємство в тайзі, та ще й без залізничного зв'язку з материком, бо водний діє по 6—7 місяців на рік.

Довелося листуватися не лише російською, але й англійською, німецькою мовами — старі зв'язки й нестаріючі знання пригодилися...

Біглінас замовк. І я роблю невелику паузу, ще раз озираю огрядного чоловіка з люлькою, котрий сидить напроти мене під картою з лініями зв'язків Углегорського комбінату.

— Ну гаразд,— кажу я.— Робота, без якої ви себе не мислите, цікаві справи — інакше б ви не утримались тут — усе це є. А ввечері, коли все зроблено й тихо стає надворі і...

— Розумію, — відповідає мені Біглінас, пихнувши люльку.— Усе так. Я тишу тут слухаю. А ще дивлюся телепрограми через «Орбіту». А ще читаю.— Він висунув шухляду й дістав звідти товстий зошит.— Оце за останні два роки. Тут вітчизняна — все, що цікавішого виходить, мені й з книготоргу надсилають, і з деяких обласних видавництв. Замовляю. Ще тут — книги англійською, польською та німецькою мовами. Мене оформили абонентом Московської бібліотеки іноземної літератури й надсилають усе нове. Ось дивіться.— Юргіс Данилович показує мені новий збірник Єжи Анджеєвського, виданий у Кракові, нью-йоркські свіжі видання Артура Хейлі, Джеймса Болдуїна та Рея Бредбері, гортає берлінські книги.— Цього ще не читав. Але все, що в зошиті, перечитав; ночей, знаєте, не вистачає — стільки цікавого на світі.

Комбінат збудував мені квартиру. Знайомі капітани привозять люльки й тютюн — знають мій смак.

А потім — люди! Теперішній директор на моїх очах ріс. А які тут є комсомольці! Мови знають, веселі, начитані — цікаво з ними. Тут був чудовий керівник, комуніст — директор Володимир Іванович Аретін, ровесник мені, але знав більше за мене — унікальна фігура. Вмер він цієї весни.

Біглінас кладе до шухляди зошит із бібліографією, дістає звідти ж портрет людини з бородою та сивими кошлатими бровами. Людина сердито дивиться на мене з фото — напевно, це і є Аретін — попередній директор комбінату.

У 1958 році, зібравши п'ять місяців невикористаних відпусток, Юргіс Біглінас полетів до Литви. Він цікаво розповідає, як відчув там метушливу стомленість багатьох старих своїх друзів. Вони постаріли більше за нього, розсмикані біганиною по затлумлених гастрономах і сидінням у прокурених конференц-залах. Юргіс Данилович два місяці поїздив по знайомих місцях і полетів назад.

— Відтоді я часом літаю до Литви та Естонії. Разом з пенсією заробляю 640 карбованців на місяць. Гроші, як розумієте, ні до чого мені, тому беру часом відпустку на два тижні й лечу до букіністів Талліна, Каунаса й Москви — люблю видання класиків у важких шкіряних палітурках, де папір, знаєте, солодко так пахне. Папір...

Ми перериваємо свою розмову з Біглінасом, п'ємо власноручно запарену ним каву. Потім він виходить, підписує якісь папери, бере телефонну трубку. Знову сідає до м'якого, з високими підлокітниками крісла, пихкає люлькою, розмовляє зі мною про Сахалін, а насправді про місце своє на світі, про оту суничну поляну з фільму шведа Інгмара Бергмана, яку знаходиш раз у житті й на все життя.

Скільком таким неподібним, таким різним за характерами, уподобаннями, місцями народження людям Сахалін став рідною домівкою. Домівкою назавше, звідки можна ходити в гості куди завгодно, але тільки на час, бо раптом повіє солоним, мокрим, гострим, сахалінським вітром і душа спам'ятається й запрагне до річки з химерною назвою Поронай; не знати коли це й трапилось — приростання до Сахаліну...

Тут Углегорськ, де виробляють сніжно-білий папір

та добувають чорне, як ніч, вугілля у кількох старих шахтах. Приходив я і на шахту, так подібну до котроїсь з донбасівських, і розмовляв з хлопцями, чия зміна мала початися за кілька хвилин. Шахтарі теж мешкали тут постійно і вели мову про нові поклади, про старі виробки, які ще дослідити б,— їм болів Сахалін, як може боліти лише рідна земля, з якою тебе побратано працею та кров'ю.

Біглінас також розповідав мені про скарби, розсипані під цією землею, про те, коли над тайгою гуси летять і які ягоди достигають у цих місцях. А потім згадав про балетну школу Великого театру з Москви, яка нещодавно гастролювала на Сахаліні, й повторив тезу, надто очевидну, але й важливу та не старіючу від повторень: «Ви знаєте, а провінційність була і є саме духовною якістю — нічого спільного з географією, відстанню від столиць провінційність не має. Ви не можете уявити, яких провінціалів знаю я в Каунасі, Таллліні чи в Москві. Нічого подібного в Углегорську немає...»

З а п и с  у  щ о д е н н и к у:

Секретар Сахалінського обкому партії Петро Артемович Леонов підсунув мені миску з дрібними червонобокими яблучками. Я спробував, що воно за яблуко,—нічого особливого, і в Києві такі. «Так, так,— засміявся Леонов,— такі й удома у вас. А це сахалінське яблуко. Ви уявляєте, що зовсім іще недавно острів усі овочі діставав у сушеному вигляді — картоплю, моркву, цибулю — усе. А яблука везли — як до вас ананаси возять. Так ось: ви тримаєте в руці сахалінське яблуко, тут вирощене, тут з дерева зняте. Уявляєте, скільки проблем ви розгризаєте разом з яблуком? І ми розгризли...»

## 7

Коли літак піднімається у повітря, рушаючи з Южно-Сахалінська до Южно-Курильська, що на острові Кунашир, нічого ще невідомо. Це мені пілот сказав:

— Мені там вулкан облетіти треба. І сопку — просто

пузом по ній черкнути. Якщо вітер з океану притискатиме, сісти не зможу: розвернуся, і полетимо без посадки назад. Майте на увазі. Я за дивацтва тутешнього клімату відповідати не можу.

Але ми приземлилися. Вітру не було, й вулкани під нами стирчали, не вивергаючись, наче товсті, недбало застругані чорні олівці. Знаменитий Тятяяма був увесь чорний, він востаннє видихнув полум'я з попелом не через законний свій старий кратер, а через новий, що утворився збоку на схилі. Окрім майже двокілометрового Тяті, як усі фамільярно звуть один з найвищих вулканів Курил, на Кунаширі є ще вісім вулканів, з них чотири діючих. Це, звичайно, не те, що на Ітурупі, де вулканів аж 48, але також тривожно. Ось і цього року Тятя посипав усім голови попелом, та ще й узявся до цього діла серед літа, в липні, так що і капуста, і помідори — все було з попільцем.

— Весело було,— жартує Анатолій Володимирович Морозов, голова Южно-Курильського райвиконкому.— Починаю засідання — чую, щось не теє воно. Графин пробкою дзенькає. Глянув на стелю, а там лампочки, наче дресировані мавпи, на шнурах гойдаються. Весело...

Дуже весело, але, виявляється, можна й до цього звикнути. До землі, що стрибає, до лампочок, що хитаються, до води, здатної раптом звестися крутою чорною стіною і розмолоти острів з будинками.

— Тільки не було ще такої хвилі. Великого цунамі в нас не було. Але про всякий випадок переселяємо наше місто он на ту сопку — вчені обчислили, що не буває такого цунамі, яке могло б сягнути вершечка сопки. Так що коли океан надумає капості витворяти, ми вже сидітимемо на гірці й телевізор дивитимемось...

Морозов розповідає про все наче аж безтурботно, тільки весь він напружений, бо щойно обраний на посаду свою, звикає до неї, звикає до боротьби з труднощами, які прогнозовано, звикає до найпівденнішого острова Курильської гряди, звідки за гарної погоди можна побачити японський Хоккайдо.

А приїхав Морозов звідти, де землетрусів не було зроду,— з Очакова, з України, з-над моря, зовсім не схожого на тутешнє. Втім, був час звикнути, бо двоє братів Морозових приїхали на Сахалін разом з матір'ю зразу після війни — в 1946 році.

Півкраїни починало життя спочатку. Почали спочат-

ку й вони. Матір була непогана куховарка, звична до праці на кораблях. Хлопці пішли вчитися. Анатолієві виповнилось 14 — саме час закінчувати семирічку. Він і закінчив її на Сахаліні. А тоді ще рибопромисловий технікум у Красногорську.

Працював технологом, другий брат — механіком; механіком на буксирі працює і досі. Матір куховарила, досі куховарить. Але в Анатолія Володимировича Морозова почалися у житті зміни.

Тут все наче за підручником марксистсько-ленінської теорії: Ілліч мріяв про куховарок, що навчаться керувати державою,— син куховарки здійснює Радянську владу на прикордонному острові.

Хазяйновитий южнокурильський голова на бігу падав до газика, їхали, витягав мене з автомобіля й показував новітню телеантену, знову їхали, знову показував, далі їхали...

Він всюди хотів устигнути, поки діяло суще під час відпливу «надокеанське шосе» — оголена прибережна смуга, де важкий, набряклий пісок стелився нам під колеса, наче асфальт. За кілька годин вода знову поверне собі цю смугу — на час — і доведеться мандрувати серпантином, прокресленим сопкою, тим самим, що сніг узимку забиває його, відтискаючи пішоходів до океану.

А який ліс на Кунаширі! Дивовижний, бо ростуть у ньому субтропічний велетенський бамбук і тундровий кедровий сланик. Тягнуться до небес велетенські стовбури піхт, темнохвойних ялин Глена, між якими — клени, берези, тис, заплетені ліанами в неповторну лісову спільність, здатну вистояти під усіма ураганами й землетрусами.

Анатолій Володимирович Морозов захоплено демонструє мені цю красу, нарікаючи лише на сталі тумани, що заважають її бачити. Влітку температура постійно тримається близько плюс 20, узимку нечасто падає нижче за мінус 10, але це ж у дощах, у туманах, у таких сніговіях, що люди ходять на роботу з лопатами, аби прокопувати собі хідник. 4—6-градусна середньорічна температура є радше температурою води, аніж повітря. До цього теж потрібно звикати.

А біля вулкана Менделєєва я пірнув у воду, температура якої була зовсім невірогідною: вище за 60°. Таке враження, що пірнаєш до чайника з окропом. Але можна звикнути, тим паче, що поруч з виходом цього гаря-

чого джерела виливається джерело холодне, мов крига (як вони розминулись там, під землею?), холодне й гаряче джерела змішуються у басейні, де ми плавали з головою райвиконкому Південних Курил, і я щось казав Анатолієві Морозову про рай, де мають бути саме такі — чисті й теплі — басейни. А Морозов сміявся і казав, що під впливом сусідньої Японії він тут стає буддистом, а в буддистів найстрашніше пекло з усіх: людині показують її надії, плани, що не збулися, нереалізовані задуми. Уявляєте, яка це мука для голови райвиконкому?!

Звідки він знає усе це, син куховарки з Очакова, заклопотаний переселенням цілого трьохзполовиноютисячного міста, завезенням цементу з КНДР та роботою рибзаводу? До того ж ніколи невідомо, коли над головою у тебе захитаються лампочки, а під ногами ходором заходить земля.

А він таки знає. Закінчив Вищу партійну школу в Хабаровську, прочитав сотні книг, передумав про все на світі. Інтелігент, сформований тут, на острові Сахалін та Курилах; інтелігент, що працює, думаючи про завтрашній день.

Дочка вчиться на географічному факультеті Сахалінського педінституту.

Дружина працює в дитсадку.

Отже, родина Морозових ще й кровно причетна до виховання наступних поколінь сахалінців та курильчан. «Кур» — старовинною мовою айнів означає «людина». «Людські острови», «острови, де живуть люди» — гарна назва у цього архіпелагу; а я чомусь завжди думав, що походить вона від вулканів, які курять над головами,— переконався у власній помилці й тішуся з того.

Людські острови. Матір Анатолія Володимировича Морозова до того, як поїхали вони на Сахалін, ніколи нікуди й не виїздила з Очакова. Й раптом розчахнувся перед нею широкий світ, що прийняв її з дітьми й надав притулок та велетенську ниву, де стільки ще доведеться сіяти й жати...

Поки що багатющі жнива збирають на іншій ниві — океанській.

Берег укрито довгими пасмами морської капусти — приплив викидає її людям задарма. Салати з морської капусти ще й з м'ясом морського гребінця — один з найсмачніших делікатесів, які я знаю.

У нас їжа з молюсків популярності так і не здобула.

Не сумуймо — це сприяє розвиткові зовнішньої торгівлі країни, бо Японія охоче купує усі консерви з морської капусти й гребінця, які ми тільки їй пропонуємо.

Рибу японці ловлять самі. Хоч ладні були б до того прикупити чи не всю, зловлену нами: коли на Тихий океан падає смерк, увесь виднокіл здається подірявленим шматком чорного паперу — безконечно моргають розсипи вогників наших і японських сейнерів, якими густо вкрито всі територіальні та нейтральні води.

В Охотському та Японському морях є близько 300 видів риб. Я не долучаю сюди тварин, що плавають: котиків, каланів, китів,— про них треба писати й розповідати окремо. Але й риби Сахалінської області — невичерпна тема для вчених, рибалок, моряків, гурманів, консервувальників, письменників та решти людства, бо ніколи не може залишити в байдужості ріка, що кипить від спин кети, яка заходить на нерест, чи палуба сейнера, вкрита срібним шаром в'юнкої сайри. Репутація сахалінських рибалок усталена й підтверджувалась не раз у найкваліфікованіших дегустаціях. У перші роки Радянської влади на Сахаліні, майже півстоліття тому, кету вже солили так, що на всесвітній виставці у Парижі вона здобула беззаперечний «Гран-прі».

Та хоч би й не знав я про всі ті «Гран-прі», все одно б схилився перед наполегливістю і працелюбством сахалінських рибалок. Вони ніколи не були постачальниками самих лиш делікатесів для ніжних шлунків. Тут відловлюють рибу, як селяни збирають наш хліб щоденний, думаючи про всіх.

У роки Великої Вітчизняної, коли війна розливалась кров'ю по ріках європейської частини СРСР, Сахалін став одним з годувальників нашого народу. В 1941—1945 роках він дав мільйон двісті тисяч центнерів риби.

...Голова Южно-Курильського райвиконкому веде мене рибзаводом, збудованим по війні вже, і ми проходимо цехами, де молоді люди працюють з тою ж наполегливістю, якою було позначено роботу батьків їхніх у воєнні літа. В липні, на час, коли йде сайра, студенти з Москви, Хабаровська, Омська, Владивостока приїздять сюди цілими бригадами, працюючи вдень та вночі. Те, що за останнє десятиріччя риби тут добувають в кілька разів більше, як ловили раніше, про щось таки свідчить.

Можливо, я був не дуже переконливий, бо мушу повторитися і скажу, що добування риби на Сахаліні й Курилах вражає. Але не менше вражає турбота про завтрашні вилови. Японці за п'ять років окупації у двадцятих наловили риби не менше, ніж рибалки беруть зараз. Але ж — то був вилов на знищення — запаси після японської риболовлі відновлювались не один рік. До того ж іноді ми штучно стримували свій промисел, щоб відродити життя у пограбованому океані, йшли на втрати, що за кілька літ поверталось прибутками. В 1966 році втрати домінували на балансі Сахалінського управління риболовлі — вони склали рекордну суму, понад 20 мільйонів карбованців. Зате від 1970 й до сьогодні щорічний прибуток ні разу не був меншим за 15 мільйонів.

На Сахаліні й Курилах — двадцять рибоводних заводів, які закладають три чверті мільйона ікринок лососевих на інкубацію. До речі, стільки ж, скільки в усій Японії.

— А що,— жвавішає голова Південних Курил Анатолій Володимирович Морозов.— Не знаю, хто як там вважає, а ми в цім краї назавше. Тож і ставимось до нього як треба: до лісу, до води, до повітря. Має і нам вистачити, і дітям, і правнукам. До того ж правнуки повинні мати більше, як ми.

Я навмисне затримався надовше на зеленому острові Кунашир з чорним вулканом посередині, бо тут, на кордоні, бачиш: люди по-господарському озирнулися, лаштують свій дім на довгі літа й роблять це спокійно, як годиться дужим і переконаним господарям.

Прилетівши з Кунашира, я сидів на березі вузької сахалінської річки Біла й слухав розповідь Юрія Семеновича Золотарьова, котрий у 1955 році закінчив Московський інститут рибного господарства й відтоді присвятив своє життя боротьбі за відновлення рибних скарбів Сахаліну.

Під крутояром, під ногами в нас, пливла, піднімаючи білу піну, кета. Пливла проти течії, розпорюючи спинними плавцями холодне дзеркало річки. Я раз у раз наводив об'єктив фотокамери на цю ніколи раніше мною не бачену картину й розумів, що скептичні мої друзі в Києві все одно не повірять, що так ось, тісно, обдираючи боки, розштовхуючись крутими лобами, можуть пливти проти чистої течії велетенські рибини, щоб умерти,

але перед тим викинути ікру й започаткувати продовження роду.

Золотарьов показав мені, як поруч, у приземкуватих будинках, схожих на теплиці, визрівають у рамках, схожих на стільники, 30 мільйонів червоних ікринок, залитих водою, де суворо підтримується десятиградусна температура.

Сьогоднішній Сахалін невтомно дбає про завтрашній свій день.

Безмежжя єдиної острівної області Союзу, тієї самої, на якій здивований і розгублений Чехов розміщував своєю уявою дві Греції, а не міг знайти місця, де б поселити людину, котра вміла думати,— це безмежжя наповнилось гомоном та духом людським, і, проходячи берегами, сопками та вулицями Сахалінської області, я раптом відчув, що вона дарує мені земне й вічносуще в душі почуття дому, те саме чуття, без якого ми безпритульні в цім світі, а віднайшовши його, заспокоюємось і починаємо цікавіше мислити, широко стелимо думки в просторі й часі.

Нам треба рідної землі під ногами — всім треба, бо ніхто ще не міг прожити на білих островах хмар.

...Відлітаючи, розгорнув у літаку давню книжечку Максима Тадейовича Рильського і закінчую, як почав, уривком з неї:

Вечір злітає...
Десь гармонійний
Спів розливається.

Вечір злітає...
Спів солов'їний
Там на землі.

Вечір злітає...
Острів спокійний
Тане у млі.

*1975*

## СОНЦЕ ЛАТВІЇ

Сонце вперше віддзеркалюється на радянській території у сахалінських вікнах. У латиських вікнах воно відбивається, йдучи з нашої країни далі на захід. Велике, золоте, як велетенська брила бурштину, сонце...

Оскільки під час подорожі по Сахаліну ми не один раз пригадували ім'я та слова Антона Павловича Чехова, то, продовжуючи наступну мандрівку до землі, де Чехов ніколи не був, я теж дозволю собі почати його словами. В листі з Ніцци до одного московського редактора Антон Павлович у грудні 1897 року писав: «Ви виявили бажання в одному з ваших листів, щоб я надіслав інтернаціональне оповідання, узявши за сюжет що-небуть з місцевого життя. Таке оповідання я зможу написати лише в Росії, за спогадами... Мені потрібно, щоб пам'ять моя процідила сюжет і щоб на ній, наче на фільтрі, лишилося лише те, що важливе або типове». Відчуття це — дуже характерне: посилаюсь на нього, бо про Латвію писав я у Києві, вдома.

Уже й не знаю, скільки разів приїздив я до Латвії, але звичність її міст, містечок, вулиць, шляхів і сіл ніколи не ставала для мене звичністю світу, раз назавжди відомого, поясненого й нецікавого, як стіна у власній кімнаті. Навпаки, з кожним новим приїздом — а я щоразу приїздив до Латвії саме працювати — вона додавала нові враження до давніх, поглиблюючи, а не географічно поширюючи пізнаний таким чином світ. Латвія учила розуміти слова своєї мови й прислухатися до пісень, що їх записано близько двох мільйонів — на кожного латиша по пісні, як тут жартують. Латвія учила розуміти свою історію, свою красу і свою поезію — я ще повертатимуся до них; розділи про Латвію закінчуватиму творами сучасних поетів у власних перекладах — популярність віршів у цім краї така велика, що годі й намагатися про будь-що розповісти, поминаючи поезію. Колгоспи тут називають іменами Яна Райніса, Андріса Пумпура чи навіть іменем героя національного епосу Лачплесіса. Знаменитий Едгар Кауліньш, Герой Соціалістичної Праці, щороку проводить у колгоспі «Лачплесіс» День поезії, а колгосп імені першого латиського революційного поета Едуарда Вейденбаума урочисто присуджує республіканську літературну премію його імені...

Радянська Латвія проростала для мене крізь білі та криваві тумани своєї історії, крізь солоні дощі воєн, що прокотилися нею, крізь джерельну воду своїх пісень і чорну та руду землю полів і рудий пісок узбереж. А ще історія Радянської Латвії була в поруйнованих замках — слідах по псах-рицарях, які доволі попанували

тут у різні часи. Вищиться руїною Лудзенський замок, Сігулдський замок колишнього Лівонського ордену чи орденський замок у Добеле. А поруч з руїнами — шляхи, збудовані не лише для поєднання нових міст, вони ще поєднують давню історію з завтрашнім днем.

Прилітаючи сюди, на протилежний від Сахаліну куток Радянського Союзу, я не міг не думати про незначущість усіх відстаней, коли ті відстані кресляться на глобусі, а не між людськими душами. Немає у світі країни такої великої, як наша; немає у світі країни, де люди творили б таку спільність, як у нас. Від цих слів я і почну розповідати про Латвію...

## 1

## Голова колгоспу

«Дивись, качки полетіли,— сказав мені супутник. Він дивився навздогін важким птахам, що прошуміли над чагарником до чорних комишів.— Ти ж і качок живих не бачив, міський житель...»

Птахи вили гнізда в цих очеретах і травах не знати й з яких часів. Люди живуть тут уже понад тисячу років, а земля усе ще спроможна прогодувати звірину, і людей, і птахів, і надія на неї зростає та зростає, бо земля тут невтомна й невтомне життя, суще на ній. У двох десятках кілометрів від місця, де ми стояли, вирувала Рига, велике місто, яке також просить їсти, і їжа надходить звідси до Риги та до інших навколишніх міст, тому що — я уже вам казав — ця земля ще дуже багатьох прогодує.

Постривайте.

Хіба лише прогодує?

Земля ця приймала і прийме ще в себе багатьох, кому судилося зробити тут найостанніший свій крок. Земля ця народить ще вчених, співаків, письменників, теслярів, орачів, садівничих — неодмінно й багато; як народжувались вони тут досі, так завжди приходити їм у світ від цієї землі, розкресленої ріками живими та неживими — від промерзлої, промоклої, багатющої землі Латвії, доля якої так схожа на людську долю.

«Стривай,— мовив мій супутник, голова колгоспу «Марупе» Костянтин Леонтійович Хвостовий.— Аж надто

гарно говориш ти. А чим, скажи, різниться земля Латвії від українських, приміром, від неоглядних наших скіфських степів? Ні, не площею, не врожайністю — ти ж про долю казав. Я зрозумів тебе?» — «Про долю»,— відповів я.

Ми розмовляли українською мовою, але ця земля чувала всякі голоси, не дивуючись їм, і всіх розуміла. Така вже вона тут, у селі Марупе, земля...

«Отже, про долю,— повторив Костянтин Хвостовий.— Поети полюбляють категорії вічні, а в нас, знаєш, хліб та курчата — що не рік, то все інші, де вже тут про вічність...»

Ми наблизилися до Меморіалу, де поховано 143 червоноармійці, які загинули на території Марупе в боях останньої війни. Доля цієї землі ще в тому, що зачасто тут переробляли мечі на орала, орала на мечі, а коси прикріплювали до косовища то перпендикулярно, щоб косити, то уздовж, щоб воювати.

«Доля всіх прикордонних земель,— хитає головою мій супутник,— складна доля. З Україною — те ж саме. Із сходу на захід війна чи з заходу на схід — починають із знищення України. Або Латвії»,— додав Хвостовий, поміркувавши.

Високий, гарний показною, кіноакторською вродою чоловік цей вів мене територією колгоспу, де головує уже не один рік. А коли говорити про долю, то доля Костянтина Леонтійовича Хвостового багато кому здається незвичайною, а декому — й незрозумілою. Кілька днів тому він приймав у Марупе іноземних туристів і спитав один — шведський громадянин, емігрант з Латвії: «Чому ж це ви тут — так далеко від своєї України, від дому? Чи знаєте ви про історію цієї землі, про все, що вона перестраждала у війнах?»— «Як це — далеко від дому?— дуже природно здивувався Хвостовий.— А я тут удома. Й діти мої тут удома — п'ятьох маю. Це мій дім і земля, рідна мені. А ваш дім де? Й що ви знаєте про те, як люди страждають під час воєн?..»

Він — віце-президент латвійського відділення товариства «СРСР — Швеція» і повинен уміти розмовляти з іноземцями. Кажуть, що ті легко ображаються. Але обстоювати свої погляди в словесних поєдинках, як би там не було, куди легше, ніж зробити власне життя основним аргументом у дискусії. 1418 днів Великої Віт-

чизняної війни відбилися у пам'яті й у кожному вчинку Костянтина Хвостового. Напевне, то були визначальні дні його життя. Утім, не було б їх, він усе одно жив би з такими ж переконливістю й послідовністю; справжня людина вміє розкритися за будь-яких обставин. Але прожито вже чимало непростих літ, і як музика надає форми тиші, так пам'ять формує душу. І ще почуття вітчизни формує її. Повертаючись власним слідом у своє минуле, голова колгоспу «Марупе» неквапно згадує кожен крок свій, і відстані стають відчутними в просторі та в часі.

Тридцять п'ять років тому шестеро братів пішли на війну. Кості Хвостовому ледве тоді минуло дев'ятнадцять, він не був старший з братів: старший був Олександр, якого вбито 23 серпня 1943 року тут, у Латвії, недалеко від естонського кордону. Латвію звільняв і Володимир. Він, Костянтин, уперше ввійшов до Латвії у сорок четвертому, вибивав фашистів з Лудза — Резекне — Даугавпілса, потім звільняв Литву, а згодом знову воював тут: Крустпілс — Юлправа — Огре...

...Минулої осені тіло згадало всі воєнні поранення — Костянтин Леонтійович Хвостовий довго лежав у госпіталі й думав про те, скільки можна б написати й скільки можна б зрозуміти разом з іншими, тому що власне його життя і життя братів, що починалося з села Павлівки на Дніпропетровщині, дивним чином стали невід'ємними від історії Латвії, історії усієї Радянської країни, від історії боротьби її за волю, хліб та за людину, якій необхідні воля та хліб.

Розмовляючи з Хвостовим, я розмірковував про шляхи виходу цілих народів і людей, з яких ті народи складено, із самотності. На стиснутому до неймовірної тісноти нашому світі, де кожен скрик чути відразу на всі континенти, неможливо вже вижити, лишаючись самотнім, як неможливо втамувати спрагу з глечика із цвілою, перестояною, мертвою водою. Якщо війна і навчила Костянтина чомусь, то, крім усього іншого, вона виклала молодому солдатові уроки конкретного світогляду, між ними — про те, що народ існує не лише як певна теоретична субстанція. Він є, а закони життя його й смерті надзвичайно складні. Уроки конкретного мислення, засвоєні червоноармійцем Хвостовим у воєнні літа, були різноманітні. Наприклад, наскільки важче здобути перемогу, ніж теревенити про неї; наскільки

легше декларувати переваги соціалізму, аніж працею доводити їх.

«Ти розумієш,— каже мені Хвостовий,— увесь світ був завбільшки як наш двір у селі Павлівці. На початок Вітчизняної війни ми небагато в ньому побачили: хіба що попрацював я з братами в колгоспі. Гарний колгосп у нас організувався — «Шлях до соціалізму».

Ну ось: Олександр, значить, Володимир і я воювали в Латвії, Микола, Олекса Україну звільняли, Віктор — на Далекому Сході ще встиг повоювати. Проти японців.

Життя і смерть — вони повинні зрощуватись дуже природно: от Олександр загинув, як жив,— у атаці, він був старший у нас і всюди поспішав перший. Микола від інфаркту помер три роки тому — це в нього все життя було — на виснаження, без відпочинку. Так і впав, у Кривому Розі жив він, там його багато хто пам'ятає. Олекса як повів на фронті машину, так від керма не відривався до пенсії. Та що там до пенсії! Днями «Жигулі» придбав; живе він тут недалеко, пам'ятаєш? Дім у нього «Дружба» називається. У мене хата — «Дніпро», а його — «Дружба»...»

Я справді запам'ятав будинки з іменами замість звичних для мене номерів, а ще пам'ятаю, що на час приходу Хвостового в ці краї будинків тих не існувало. Він прийшов сюди молодим, двадцятидвохрічним, маючи за плечима короткий досвід орача, трохи довший — стрільця-автоматника, партійний стаж, що вимірюється не десятиріччями, а місяцями.

Іще що?

Напевно, слід сказати не лише про те, що було, але й про те, чого не було в Костянтина Хвостового. Наприкінці сорокових років не було вже у нього зброї і не було військової форми. Форма зносилася, а зброю здав, коли демобілізувався. Утім, зброї було доволі в навколишніх лісах: з п'ятдесяти воїнів, що служили в одному підрозділі з старшим лейтенантом Хвостовим, жити залишилося лише троє — це з тих, хто добивав у тутешніх лісах рештки курляндського ворожого угруповання, хто полював на бандитів. Він, Костянтин Хвостовий, змінював життя на цій землі, силою долаючи зло. Тепер потрібно було творити добро. Без пострілів. Творити добро в часи, коли це небезпечно для життя, і все ж таки...

У колгоспі «Маруце» не всі знають, що перед війною тут було маленьке поселення, де жило кілька бідних

овочівників, а також люди, що підробляли в асенізаційному обозі.

В колгоспі «Марупе» не всі знають про життя голови колгоспу — він існує в новому селі так природно, наче завжди тут жив. Середній вік колгоспників — далеко ще до п'ятдесяти: небагато хто пам'ятає про війну, довоєнні часи теж запам'ятались небагатьом.

...Я погортав сторінки шкільного альбома, присвяченого землякам-ветеранам, де розклеєно фотографії воєнних літ,— два аркуші присвячено К. Хвостовому: колись була війна... А ще в газеті Прибалтійського військового округу з'явилося повідомлення про голову-ветерана. Ось, напевно, й усе. Та й сам Костянтин Леонтійович більше любить обмірковувати не епізоди воєнних літ, а уроки, що з них випливають. А ветерани в колгоспі — люди помітні! Виконроб Ніколас Агліш, нагороджений бойовим орденом Червоної Зірки і повоєнним «Знак Пошани», водій Волдемар Вейс, старий бригадир Арнолдс Думпіс... Та й колишні голови колгоспу були старшими за Хвостового і воювали, напевно, більше. Він — четвертий голова в цьому колгоспі. Колгосп, звичайно, давно не схожий на попередні — коли в 1963-му Костянтин приймав його, «Марупе» склали з трьох колгоспів району — більше чотирьох з половиною тисяч гектарів: за тутешніми нормами — територія немала.

З XVI сторіччя, коли німецькі барони почали розселяти латишів по хуторах, пейзаж сільської Латвії залишився майже незмінним. За кілька десятиліть нашого часу, особливо за півдесятиріччя інтенсивної колективізації — з 1946 по 1950 — було знищено віру в майбутнє хуторів, а згодом — і в їхню доцільність.

Зразу ж після Великої Вітчизняної, продовжуючи мислити все ще воєнними категоріями, Хвостовий пояснював усім цікавим, що йде велика битва за соціалізм, а великі битви можна виграти арміями, дивізіями, полками — він щойно повернувся з полів битви і не визнавав індивідуальних маневрів у сільському господарстві. Він знав, що соціалізм для хліборобів — справа найперспективніша, й належало це довести...

Ще одна проблема.

Коли сьогодні Костянтин Леонтійович згадує про неї, то формулює свої враження таким чином:

«Війна перекраяла людські долі та біографії націй. Виграли війну найпереконаніші люди, але після війни

перед кожним з переможців стала проблема реалізації своїх переконань. Ось прийшов я з переможного соціалізму до зруйнованого капіталізму — тут про колгоспи знали в основному геббельсівські анекдоти, а я мав довести, що в колгоспі жити краще, ніж на хуторах отих, мохом порослих. До того ж у Латвії сільське господарство було досить розвиненим — країна ж більша за Данію, і землі зовсім непогані...

Прийшла до мене власна «Піднята цілина» — війна за соціалізм не кінчилася на полях Великої Вітчизняної. Я ж колективізацію на Україні лише з книжок знав по-справжньому. І ще знав, що колективізація врятувала всю нашу родину. Адже в батьків моїх десятеро дітей росло — на малій діляночці поля без колгоспу ми б не вижили. Так що саме життя моє — аргумент за колективізацію.

Спочатку пішов я на партійну роботу. Тоді ж вивчив латиську мову, пісень латиських співав — які ж тут пісні гарні! — і ходив, агітуючи, з будинку до будинку: було це в Турайдській волості. Я знав, що зобов'язаний зрозуміти тутешнє життя, а не кивати пальчиком і повчати. Розмовляв з людьми, питав у тих, хто бідніший, як їм далі хочеться жити. В Турайдській волості перші колгоспи організувалися; разом з латиськими комуністами ми назви вигадували, радилися з колгоспними зборами... А колгоспи ж — із хуторів. А хутори — по 40—50 гектарів, кілька родин на хуторі; ми й стогектарні колгоспи вітали — на десять-дванадцять родин. А я — верхи — з хутора на хутір, та ще й озирався, щоб хтось, бува, в спину з шмайсера не стрельнув. Утім — не стріляли: те, що я жив, як усі, й працював, як усі, переконувало. Один раз більше як двадцять хлопців прийшли з лісу мені здаватися — весна, кажуть, земля парує, хочемо до колгоспу. Ну, перевірили ми — не було на них крові, так, ховалися дурні в лісі, своїх голів не мали. Заїздив оце нещодавно один — дякував, що повірив тоді йому.

Ні, сам би я нічого не зміг, головне, що було зі мною усе місцеве населення, латиші — беручкі, небалакучі. Я при них — як наочний посібник — бачив, чого ще вони не бачили, а вони знали про дещо, мені невідоме. Працювали ми всі разом — орали, молотили, гній вилами тягали. Радилися з дідами, коли сіяти. Пам'ятаю, був колгосп у Бабіте — «Ком'яунітіс» — гарний там дід

жив, Віліс Юсманіс, усе знав, завжди допомагав. Війна начебто нас позрівнювала в життєвому досвіді — всі ми з чортового млина повиходили й час почали відраховувати спочатку. Треба було жити, і я допомагав людям змінювати життя, звикаючи до Латвії...»

І в «Марупе» починали так — навіть ферм для корів ще не збудували — доїли по хатах, а молоко зливали до спільних бідонів. Хвостовий розповідає мені про найважчі літа, в які він пірнув, прийшовши з полів війни, про те, як тягар лягав на душу йому, коли в 1951 році, наприклад, заплатили людям по 26 копійок на трудодень. А він же зобов'язаний був довести, яким багатим і гарним, заможним, веселим стане життя тут.

Не все зразу.

Хвостовий вчасно збагнув, що новий світ формується разом з ним. Ні, він, молодий комуніст, не був таким собі добротворцем для людей, ані вони йому особисто добра не робили. Добро творилося спільно: разом — для всіх. І для того, щоб природно ввійти у світ соціалізму, потрібно було жити за високими його законами.

Воєнного досвіду знову не завжди вистачало. Якщо на фронті Костянтин Хвостовий нищив зло, не завжди персоніфіковане — стріляв по ворогові, чийого конкретного імені в кожному випадку й знати не хотів, бо ворог мав ім'я узагальнююче — фашизм, то після війни все було іншим. Майбутнє творилося не «взагалі», а персонально: необхідно було побачити й зрозуміти кожну душу та кожну мрію виміряти еталоном майбутнього. Йому вірили. І як повертав Костянтин на фронті злість — тією ж мірою, так і тут треба було повернути тією ж мірою борг довір'я та любові.

«Ну, що ти про борги знаєш? — спитав у мене 75-річний Яніс Озолс.— Що ти розумієш у великих боргах, яких ніхто нікому не віддає, бо не можна їх повернути? Просто пам'ятають!

Я — бригадир в «Марупе». Хвостовий — голова у нас в колгоспі. І немає нічогісінько незвичайного в тому, що Костянтин Леонтійович прийшов сюди крізь війну й крізь тисячу кілометрів. І газ до нас з Дашави теж прийшов крізь тисячу кілометрів. І помідори, що ростуть у теплицях моєї бригади, крізь тисячу кілометрів прийшли, з Житомирської області надіслали сорт.

Ти не думай, що я зрівнюю у значенні долю людини й долю помідора.

Але ж я — бригадир овочівників і немолода вже людина, кажу тобі — повір, що на цім світі є великі закономірності.

1915 року я вперше проїхав Україною — твоя земля була бідною і самотньою.

1918 року я закінчив Павловську садівничу школу під Петроградом. Я бачив, як умирали люди і як умирали сади — не заважай мені говорити, бо я говорю про великі закономірності в нашім житті. Я носив військову форму, був сурмачем у Казані, був з червоними латиськими стрільцями — все це до 1921 року, тому що 1921 року я повернувся до Латвії, а теперішній наш голова народився у маленькому наддніпрянському селі за рік лише, в 1922-му.

Та чи відомо тобі, що червоні латиські стрільці били каледінців, денікінців, махновців саме там, у степах Наддніпрянщини. І там їх вбивали — хлопців, з якими я був знайомий ще до народження Костянтина Хвостового. За Радянську Україну гинули мої товариші.

Усе закономірно — Хвостовий народився весь у боргах. Ти розпитуєш, як він для нас за соціалізм боровся, а я тобі розповім, як ми для нього за соціалізм умирали.

До цієї війни була інша війна, і треба все пам'ятати — в тебе пам'ять не надто далеко вглиб іде, так не можна. Тому що до тієї, іншої війни теж війна була.

От я, садівник, овочівник, скажу тобі про парость: парость у всього є — у пам'яті теж. У кожного паростка — жива душа, спрагло буває йому, зимно буває — потрібно відчувати його, щоб він зазеленів, коли треба.

В наших людей у належний час душі й пам'яті ожили. Та я і сам нізащо не працював би в сімдесят п'ять років, коли б не відчував радості й причетності своєї до спільної справи. Я ж тобі кажу: в 1915 році проїхав я Україною, у 1918-му вивчився на садівника під Петроградом, воював — усе складається, цеглинка до цеглинки, й виходить життя...»

«Він — з наймитів. З таких, як він, формувалися перші колгоспи,— сказав мені голова «Марупе».— Дід і батько Озолса брали участь у революції 1905 року, нині його третя війна була — не сказав? Утім, ще одна історія з тих, що ідуть углиб,— батько Озолса вмер у 1905-му, не встигнувши дати дітям своїм ні землі, ні освіти. Я сюди прийшов з війни і наївно вважав, що всі історії починаються з моєї появи в Марупе. А насправді

моє власне життя вписалося в тутешній літопис і в давно початату революцію, а кров брата мого Олександра невіддільна від крові червоних латиських стрільців, які звільняли наддніпрянські краї. Треба, брате, вчити історію, бо вона тебе вчитиме...»

Біографія Озолса настільки типова, що ви можете її додумати до наших днів. Ну, звичайно ж, двоє синів старого овочівника працюють у нього в бригаді — Юріс і Лудвігс. А ще один син — декан у Ризькому політехнічному, відомий учений. («Вчений — це той, хто докладає зусилля у належне місце й відповідний час»,— каже Озолс). Онук бригадира, Яніс, теж вчений, зовсім юний, щойно з студентської лави. Він працює на культиваторі й вивчає загартування насіння ранніх помідорів. Уже при —2° висаджує томати, й ті не втрачають нічого. Не повинні втрачати, адже овочі Озолса всі пізнають на смак, ось такі то овочі.

Отже, все дуже логічно. Не треба дивуватись, належить замислитися, роблячи висновки.

Кожна радянська людина проходить — мусить пройти — дуже відповідальні школи міжнаціонального спілкування. Треба замислюватись над цим. Я не раз розмовляв з собою про те, як нам бракує часом таких шкіл, а це може позначитися на одному з наших вчинків, викривити інший. Такі розмови, як та, що я мав її з Озолсом, допомагають дорослішати душею, застерігають від метушливості у висновках. Узагалі, розмовляючи з людьми, героями мого нарису, я думаю і розумнішаю разом з ними — в цьому також неоцінений смисл подорожей...

Як би там не було, але урядові нагороди, що ними нагороджено Костянтина Леонтійовича Хвостового: ордени Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та інші,— початкуються від перших його тутешніх скромних нагород.

Одна — Грамота Президії Верховної Ради Латвії, датована 5 лютого 1947 року,— за те, що з місцевими партійними активістами забезпечував проведення виборів, охороняв виборчу дільницю. А друга нагорода видана Костянтинові 1948 року за успіхи у вивченні латиської мови. Так було в нього від початку — ладен був вмерти за народ Латвії, за Радянську владу, готовий був безперервно працювати, щоб зрозуміти кожну пісню і кожен поклик. А додому в ті роки писав: «Читаю «Часи земле-

мірів» — товсту книгу, ще не перекладену на українську чи на російську — дуже серйозну й розумну книгу».

Читав.

Це дуже важливо — неквапно читати й думати, навіть коли навколо всі кричать і стріляють. Процес мислення безперервний.

Людина важко звикає до нових місць. Це тутешнє озиме жито невибагливе до умов, зате й родить бідненько. Людина важко вростає у нові грунти, але Хвостовий часто каже про природність свого приходу до Латвії і про те, що війна спалила в ньому чимало непотрібних амбіцій, навчила придивлятися до людей, пізнавати їх.

Пізнавання...

Немає нічого страшнішого за незнання, зведене в принцип, небажання дивитися у корінь, що проголошується широтою душі. Краще вже взагалі нічого не знати, аніж знати погано чи повнитися уривками знань, не організованими в систему.

В міжнаціональному спілкуванні представників різномовних та різнокультурних націй необхідні такт і висока інтелігентність. Це також один з головних уроків виграної війни і переможної революції. Хвостовий чітко запам'ятав, що зовсім недалеко від Марупе знаходиться маленьке селище Саласпілс, де фашисти намагалися гранично звузити кола тих, хто вважався за людей. Інтелігенти людьми не були, слов'яни людьми не були, євреї людьми не були, латиші також не були повноцінними людьми. Він, Костянтин Хвостовий, фронтовик, комуніст, розумів, що праця над вихованням людської гідності — найперспективніша з можливих. Творення спільноти людей освічених і гордих... Гасла на колгоспному прапорі та на партійному квитку були тотожні: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Нині в родині Яніса Озолса більше освічених людей, ніж двадцять років тому було в усьому колгоспі. 1963 року в «Марупе» було лише два фахівці — головний зоотехнік та головний бухгалтер. Зараз вищу та середню спеціальну освіту мають 80 чоловік. Головний зоотехнік з 1963 року — Марта Медне, дружина Хвостового.

Вона в господарстві цьому з 1949 року, відтоді як був тут колгосп «Батьківщина», неможливий як на сьогодні — 60 корів у 16 хлівах — це молочна ферма — й так перші п'ять років... То був довгий, але чітко накреслений

шлях — до сьогоднішніх ферм, до сьогоднішніх корів, надої від яких збільшилися майже вдвічі.

Марту Медне нагороджено орденом Леніна, вона була депутатом Верховної Ради СРСР. По війні, будучи молодою жінкою, пішла працювати до корів у пору, коли більшість матерів зацікавлено поглядали в бік Риги, бажаючи дочкам влаштуватися продавщицями, а не доярками: так, здавалось декому, легше жити. Насправді ж усе було важко: і виробляти речі, необхідні людям, і торгувати тими речами.

П'ятеро дітей Марти Медне по-своєму бачать власні місця у світі — жодна з двох дочок не стала ні дояркою, ані зоотехніком. Діти йдуть на ВЕФ, плавають Даугавою, учаться в медінституті. Син Олександр, якого нарекли на честь дядька, полеглого на війні, служить в армії...

Сьогодні в колгоспі працівників доволі. Протягом випадково обраного ранку, коли я сидів у правлінні «Марупе», троє рижан пропонували колгоспу послуги... «Де ви були раніше?» — запитав Хвостовий.

Сенс життя лишається постійним. Змінюються ритми життя, змінюються побутові подробиці. Треба відчувати природність цього процесу й розуміти неминучість його. Коли Костянтин Хвостовий і Марта Медне намагаються простежити, що трапилося в чужих долях за останні роки, й зрозуміти інших людей, вони з'ясовують раптом, що багато хто з тих, інших, не пам'ятає ні війни, ані того, як створювалась спільнота, що зветься колгоспом «Марупе», й нове село, яке теж зветься Марупе. Не можна зичити іншим своїх труднощів, але не можна й не позаздрити тим, хто не знав твоїх труднощів.

Ілдзе Круміня. Вона надоює від кожної корови майже по 16 літрів щодня і мріє про ферму, де буде 500—600 корів: мріє про підприємство, де всіх корів чітко пронумеровано і — як у всякому величезному господарстві — віддалено від людини. Звести працю доярки по догляду за коровою до мінімуму — процес дивний, незвичний для мене, але природний для молодих доярок. Круміня була вже у Югославії, в Чехословаччині — вона бачила інших людей і порівнює себе з ними. Світ, побачений нею, був беззбройним, і корови, що в ньому пасуться, мали інакший вигляд, ніж троє десятиріч тому. Хвостовий і Медне замолоду бачили інших корів на інших пасовиськах.

Постривайте. Війна і справді була дуже давно. Голод. Корови, запряжені в плуги. Корова — символ виживання. Чи ви змогли забути про неї, як забули аромат диму і терпкий присмак зелених яблук дитинства? Невже корова стала образом узагальненим, наче картинка на банці згущеного какао?..

Приватних корів мало. Присадибна ділянка теж потрібна не всім — вона перестала бути фактором виживання: під вікнами в Хвостового й Медне — акуратно підрізаний газон.

Є великі дитячі ясла, дитячий садок. У колгоспі — власна школа на 400 місць. Анонімне молоко анонімних корів розходиться на стандартні адреси. В людей — безліч вільного часу, чому б їм не подорожувати й не співати в хорі? Тим паче, що в колгоспі навіть два хори — змішаний і ветеранів праці. Ще є драмгурток, танцювальний ансамбль, оркестр. Я ж кажу — багато вільного часу з'явилося. Війна закінчилась дуже давно; з старих будинків лишилася у Марупе лише передвоєнна казарма — тепер там клуб. Утім, і клуб новий побудують.

Незмінними лишаться Меморіал та головний біль спогадів, усі рани позаростали...

Чи всі?

Хвостовий часто згадує Героя Соціалістичної Праці Вільгельма Лайвіньша: після війни першого секретаря Ризького райкому партії. Ще — Отомара Ошкална, постать легендарну, комісара партизанської бригади. Разом були на перших повітових ризьких партзборах у 1948 році: так мало комуністів було тоді, що повітові партзбори проводили. Після перших повітових партзборів співали «Інтернаціонал» по-латиському, по-російському, по-українському: «Здобудем людських прав!..»

Кожен з учителів живе в пам'яті, а кому забулись вони — хай тому буде іще болючіше, це — як невигойна рана, як незаораний окоп. Хвостовий усе повертається до думки про те, що треба написати б про комуністів своєї молодості, про те, якими важкими були перші кроки. Як виграли війну, а тоді почали життя вигравати. Все підряд. Без перепочинку.

Ой, як змінилася Латвія! Як швидко змінюється увесь світ! Як депоетизуються навіть речі: втрачають капітальність, стають минущими, ефемерними. Грамофони, ступи, масивні шафи з різьбленням по дверцятах; напевно, їх можна в достатку бачити лише по запасних фондах

музею історії Риги. Речі стають необов'язковими, випадковими, наче курортний знайомий — на день, на сезон, на моду. Світ змінюється так стрімко, що не можна звикнути до його зовнішніх прикмет, та чи варто й звикати? Єдина безперервна лінія формування і виживання Людини. Людини, масштабної до часу та до його завдань, не подрібненої душевно, переконаної — така вистоїть, таку можна пробувати на злам.

Чи варто іще раз?

Я постійно відчував, як земля ця і люди на ній стомилися у минулій війні: хоч би на світі був мир! Адже оновлення землі, оновлення суспільства — все це так важко. І так пам'ятно, що земля уміє ковтати людей, що вогонь уміє їх спопеляти. Забути б, але ж війна закінчилася так недавно. І меморіал у центрі села, нещодавно тут точилися бої...

«Ну, так уже й нещодавно!— каже Юліус Пойш, іронічний, мудрий старий овочівник.— Я тут тридцять п'ять років тому теплиці собі купив. Знаєш, скільки всього трапилося за ці літа!..

Працювати треба, а не лічити роки. Справжня праця завжди невідкладна. Я ось уже сорок років працюю у саду і своїх яблук та помідорів не важив. Хай інші обчислюють, а я роблю усе, на що здатен.

На старість потрібно людей вирощувати — не лише овочі-фрукти. Людей потрібно вирощувати, люди запам'ятають тебе, не дадуть зістаритися, навіть коли захочеш — не дадуть.

Дуже треба молодих учити, найголовніше, щоб поруч зросли фахівці, кращі за мене. Ось узяв я з Булдурського сільськогосподарського технікуму двох дівчат до бригади. Одна заміж вийшла, нічого не вдієш. Зате інша, Анна Логіна, вже все знає, що я знаю, і може керувати без мене. Не лише керувати — працювати може, як я.

Або Лайма Зандерейтере з п'ятої бригади. Працює у колгоспі восьмий рік. Уже в Москві на Виставці побувала — ось яка молодь! А в неї ж теплиці старі, на солярці — он бачиш, чотири цистерни стоять, газ до її ділянки не дотягли ще. Вона не скаржиться, що їй важко,— просто працює; справжнє діло ніколи не робиться саме собою. І Хвостовий, голова наш, у відпустці не був перші років з п'ять — доки звик до нас, ми до нього звикли, земля ця звикла і до нас, і до нього...»

Ходив я по Марупе й усе хотів уявити собі дружнє коло тутешніх дерев, трав, бджіл, квітів, чиє життя люди мали збагнути й узяти відповідальність за нього на себе. Кожен відповідає за все: за траву, бджіл, шляхи, поле,— а найголовніше — за людей кожен відповідає. Усі долі поєднано на рівних.

«Не дай боже,— сказав мені Хвостовий,— у якийсь момент повести мову з людьми згори вниз. Це ж так легко: крикнути, наказати, недослухати. Й люди віддаляються зразу ж. Ти наші збори бачив? Вони найчастіше відбуваються не в залі з президією, а за столиками в колгоспній кав'ярні. Сідаємо за столики— все, як на міжнародних переговорах, хіба що в нас люди вірять одне одному. Радимося з усіх питань — у нас правління потужне: Яніс Грігс, Арнолдс Думпіс, Херманіс Зікманіс, старий Озолс і Пойш... А ще ми не прагнемо до багатолюдних, мітингових колгоспних зборів. Краще окремо на кожній фермі, окремо в кожній бригаді — ще є багато проблем, про які не кожному хочеться говорити з високих трибун. Чимало проблем є. І, голосно розмовляючи про нові цінності, не забуваймо, що вони починаються з цінності найнадійнішої і вічної — з Людини, з Особистості. Можна ж нові цінності творити і так, як у газеті «Рігас Баллс» на останній сторінці писали: знайшли хлопчики старовинний скарб — золоті речі. Погнули їх молотком і продали як металевий брухт — як нові цінності.

Усі ухвали приймаємо спільно. Так ми ферму норок у колгоспі створили — посперечалися та ухвалили загальними зборами: в держави ні копійки кредитів не попросимо. Впоралися — і великі прибутки тепер маємо... А для овочівників-городників, у яких буває сезонна незайнятість,— деревообробку зробили. Головне, щоб життя в людини було різноманітним і завжди вона могла працювати. Особистості формуються у праці — з наслідків праці ми про все й судимо.

Наблизились до п'яти мільйонів щорічних прибутків. Кожне восьме яйце, з'їдене рижанами,— з наших ферм. І великої рогатої худоби в нас — до двох з половиною тисяч голів. І сімдесят тонн курячого м'яса здаємо. А ще — ранні овочі, троянди — цілий рік. Ми за принципом соціалізму: «Від кожного — по здібностях, кожному — по праці». Ось ми і думаємо, щоб у людей усі здібності виявилися — «від кожного...».

Тут цінують не лише здібності доярок, овочівників та

механізаторів. Поетично сформульований Максимом Рильським комплекс «троянди й виноград — красиве і корисне», що має бути в кожному повноціннім житті, існує в «Марупе» з безконечною наочністю.

Уже називав я ансамблі, хори, але забув сказати, що хор у колгоспі організовувався одночасно з першими виробничими бригадами. А ще забув я сказати, що на святі Ліго в колгоспі співала Велта Ліне, народна артистка СРСР. А ще колгосп склав угоду з драматичним театром імені Андрія Упіта — народний артист Карліс Себріс бував у «Марупе», актриса Мара Земдега, режисери театру. Колгоспники кілька разів їздили на вистави з обговореннями. Хвостовий уперто вважає, що війну ми, між іншим, виграли ще й тому, що в нашій країні більше Особистостей, цілеспрямованих, переконаних Особистостей. «Машини псуються,— посміхнувся голова колгоспу.— Всі машини псуються. Усе смертне, крім переконаності людської. Крім пам'яті. Ще крім чого? На війні також було так: зброя тих років давно застаріла — пам'ятаю лише в ім'я чого воював, бо не застарів зміст вічної борні за майбутнє: вона до нас почалась і продовжиться після нас...»

Ще дві довідки.

Перша — про машини. В колгоспі, де Хвостовий головував у 1951 році, був один автомобіль, одна молотарка, одна пилорама, один локомобіль. У колгоспі, де Хвостовий головує у 1975 році,— 72 трактори, 60 автомобілів, 17 різних комбайнів.

Друга — про голову колгоспу. 1953 року Хвостовий закінчив Ризьку юридичну школу, 1964 року — економічний факультет Вищої партійної школи. Він вважає, що закони, які керують життям суспільства, належить твердо знати напам'ять.

Що ж, світ змінив колір, він уже не такий червоний, як був у воєнні літа. Але прапор усе такий же багряний. Праця змінила свій колір. На неї вже не кажуть, що вона чорна. Але земля усе того ж чорного кольору.

Багато що змінюється у світі. Але, коли замислитись, небагато що змінюється до невпізнання.

Колгосп подорослішав. До двадцятип'ятиріччя керівництво його надумало видати про нього буклет: текст зголосився написати Імант Зієдоніс, найпопулярніший нині з латиських поетів, фотографії зробив Гунар Янайтіс — знаменитий фотохудожник.

Не хочу тут перелічувати прапорів, перехідних і назавше вручених «Марупе». Справа не в нагородах, правильніше, не лише в них. Найголовніше — в ім'я чого піднято прапор і в ім'я чого люди працюють.

Стоїмо з Костянтином Леонтійовичем на землі, яку щойно переорали, простежуємо, як низько летять качки.

«А ти, певно, й качок не бачив, міський мешканцю,— каже мені Хвостовий.— Я запам'ятав, як ми, наступаючи, ввійшли до Латвії. Зупинилися у полі — молоді, зовсім ще молоді,— а над нами качки летять. Віриш, ніхто не вистрілив, подумалося про те життя, що буде після війни, до якого ще треба йти крізь стільки боїв. Я ж тобі розповідав — з п'ятдесяти чоловік, що служили в нашім підрозділі, вижило тільки троє. Такі справи, брате...»

Земля під ногами в мене була волога, й коричневі нитки скріплювали її — кусень до кусня. Раптом я відчув, як тихо навколо...

*Імант Зієдоніс*

## Мрії

Серце, кажуть, підвладне глупоті й суму...
Людино, чому тобі сон очей не закриє
Всепрониклі,
мов голос співачки Сумак,
По нетрях пам'яті
блукають в мені мрії.
Що то — мрії?
Крізь серце зростати хоче
Найпекучіший паросток — зльоту вічна потреба.
Це — немов береза, яка щоденно шепоче
Про віднайдені нею шляхи до неба.
Корабля мандрівного туго напнуті снасті
Чи солодкий сон про моря без найменувань?
Це — неначе розірваний і пройдений наскрізь
Виднокіл усіх сподівань.
Не насичуйте мрійницьких душ прозаїчним болем.
Відійдіть подалі, люди підлі й малі.
Мрійник снить натхненно бурштиновим пшеничним полем,
Засинаючи на промерзлій землі.
Відшукай свою мрію та пильно їй глянь у вічі.
Хай тобі заболить вона, бо мрія має боліти.
Наче власне сумління, бережи її, чоловіче.
Вічно клич свою мрію, бо люди без мрій — каліки.
Коли армія смутку до бою ладнає луки,
Мрія владно відводить від наших сердець біду,
Наче Іма Сумак, волають дражливо й лунко
Споконвічні мрії
По нетрях людських душ.

## 2

## Скарби народної пам'яті

Я завжди вважав, що книги про подорожі найкраще сприймаються людьми з досить розвиненою фантазією. Жива уява необхідна завжди, особливо ж у читанні. Пам'ятаєте, як писав Джордано Бруно: «Особливістю жвавого розуму є те, що йому потрібно не так уже й багато побачити й почути для того, щоб згодом він міг довго розмірковувати й багато що зрозуміти...»?

Слова великого італійця з його «Діалогів» пригадалися мені саме в Ризі, в розмові з друзями після повернення з мандрівки по латвійських рівнинах. Я подорожував Латвією і закохано сприймав чудову землю цю та людей цієї землі. Але, повертаючись до Риги, шкодував часом, що втрачаю гострий зір першовідкривача. «Ось якби ти приїхав до Риги вперше, й лише один день був би в тебе, і музеї відчинили б для тебе двері свої — що б тобі збагнулося й зрозумілось?» — запитував я себе.

Врешті ідея здалась мені вартою спроби — запросити вас до кількох ризьких музеїв і разом з вами подумати там про всяке, перейти латвійську столицю від одного музею до іншого. Але знову озираюсь на шлях, яким щойно пройшов, і вгадую, чи зрозуміли б люди, з котрими я розмовляв учора, таку ідею. Повернімося до одного з героїв попереднього розділу...

Якщо від ризького пам'ятника борцям революції 1905 року йти просто на Пардаугаву через міст, то кілометрів за двадцять можна дістатися до оселі вже знайомого вам Яніса Оттовича Озолса. Спитайте — старий розповість вам, як рід його працював тут упродовж тривалих десятиліть, як батько й дід його брали участь у революції дев'ятсот п'ятого року і як батько вмер після тодішніх барикадних боїв та арештів, що почалися зразу ж після повстання. Лінія від пам'ятника над Даугавою до конкретної людської долі прокреслюється тут надзвичайно виразно. І старий овочівник Озолс, людина знана й шанована, сказав мені слова, що потім підтвердилися багаторазово: «Ви не шукайте лише чогось виняткового. Ви шукайте логіки. Людські життя у Ризі та в усій Латвії позрощувались з історією нероз'ємно. Народ у нас нечисленний, і республіка не дуже велика. Тож кожна значна подія дотикала чи не всіх у Латвії. Революції пройшли по всіх

нас, і війни також торкали кожного — в нас тут байдужі не виживали. Тому й історія сприймається кожним дуже особисто, й кожного особисто дотикає вона. Тут і музеї особливі — були ви? Найдавніша подія мого життя — революція 1905 року. Скільки разів відтоді пізнавав я знайомих чи батьків своїх у персонажах монумента над Даугавою,— там, де один з повсталих падає, а інший бере прапор з його рук...»

Кров російських пролетарів та пролетарів Латвії пролилась на один прапор. Справді, за чотири дні після петербурзької Кривавої неділі, 13 січня 1905 року, робітничу демонстрацію було розстріляно й у Ризі. Володимир Ілліч Ленін віддав тоді належне борцям з-над Даугави: «Під час революції латиський пролетаріат і латиська соціал-демократія займали одне з перших, найпомітніших місць в боротьбі проти самодержавства і всіх сил старого ладу...»

Ми вже з вами згадували про пам'ятник героям 1905 року, а тепер пригадали й ленінські слова про них. Те, що пам'ятник стоїть саме тут, біля мосту, робить його особливо виразним нагадуванням про минуле. Пам'ятник, відлитий за моделлю скульптора А. Тернопіловського, поставлено на тім самісінькім місці, де сім десятиріч тому падали вбиті.

Царські солдати вишикувались біля мосту, демонстрація вийшла з Московської вулиці. Солдати зразу ж відкрили вогонь: 70 чоловік було вбито, близько 200 поранено. Демонстранти стрибали на тонкий лід Даугави й провалювались під нього. На бруку набережної залишився лежати 31 член партії — вони йшли попереду й упали найпершими.

Продовжуючи справу полеглих, протягом одного лиш 1905 року ризькі пролетарі п'ять разів оголошували загальний страйк: у травні, липні, жовтні, листопаді, грудні...

А була ж іще революція 1917-го, був Брестський мир і бої проти кайзерівської окупації, була народна Латвія, і антинародні каральні експедиції буржуазної республіки теж були. Була Вітчизняна війна, і були важкі повоєнні літа...

Коли б я заходився перелічувати зараз випробування, що випали на долю Латвії, на долю Риги, столиці її, у нашому лиш XX сторіччі, реєстр був би надто довгий, але так чи так не забулася жодна подія з нього, жоден герой

і жодна велика мрія. У народу Латвії пам'ять гартовано цілими епохами, і чудово, що не губилися у ній гідні імена, не губилися і роки скрут, бо все має жити в історії, не тьмяніючи. Народові не можна забувати свою біографію. Тим паче, що всі скорботи було розділено з народами-братами, які страждали від такого самого гніту, а всі радості здобуто з ними разом — у спільній борні для всіх.

«Рига ж ніколи не забувала долі своєї»,— сказав мені художник Карл Фрідріхсон. Він щойно закінчив обладнувати експозицію Музею історії міста Риги й водить мене кімнатами кам'яниці, поставленої біля Домського собору архітектором К. Габерляндом більше двохсот років тому. «Не можна, щоб тьмяніли спогади і пам'ятні речі. Нізащо не можна». Фрідріхсон посміхається, повертаючи мене обличчям до винахідливо зроблених вітрин з експонатами.

...Я пройшов анфіладами не одного десятка музеїв, але не можу сказати, щоб десь бачив щось подібне до експозиції ризького. Справа в тім, що тут не виставлено мертвих речей: зелених монет, де герби позаростали мохом; іржавої зброї, більше подібної до металобрухту; жіночих середньовічних прикрас, потворних, бо не очищених іноді й від землі.

А тут, у музейних вітринах, сяяли куті тисячі літ тому срібні браслети — жодна з сьогоднішніх модниць не відмовилася б від таких. Рицарські панцири віддзеркалювали сонячні промені, а старовинні шаблі та сідельні пістолети були готові до негайного вжитку. Те, чого потребували вчені-історики, лишилося у вчених — загадкові окисли, меморіальний тлін, відбитки іржі на землі позаминулих століть. Те, що потрапило до музейної експозиції, ожило й від того вражало своєю причетністю до людських життів, до сьогоднішнього дня.

Тьмяно відсвічував стіл, на якому двісті років тому в Касовій колегії лічили купецькі виторги — народний непросихаючий піт.

Музика для лінивих: порипуючи педалями, грала механічна піанола — варто лиш закласти туди сувій ледь пожовклого паперу з дірочками, зробленими відомими піаністами під час виконання сонати Моцарта. Тепер тисни на педалі — всі матимуть враження, що з-під твоїх пальців народжується незабутня мелодія, що то не позичена, а твоя манера гри...

Чорно дивляться крізь вітринне скло регалії та змащена зброя хрестоносців — це вони захопили тутешні землі в XIII столітті й шматували їх, як пси: Лівонський орден... Ризьке єпископство... Курляндське єпископство... В XIV сторіччі дійшло до того, що німці, які в Латвії порядкували всім, відмовили латишам у можливості бути повноправними громадянами Риги: латишів не приймали ні до Малої, ні до Великої бюргерських гільдій: лише в 1748 році ризький рат прийняв до бюргерського клану найбагатших латишів — бракувальників щогл.

Не легше жилося і за шведів. Важко жилося й під поляками: в XVI сторіччі, після того як Росія розгромила Лівонський орден, Польща, Швеція і Данія поділили Латвію між собою. Польський король Стефан Баторій сприяв торгівлі та промисловості, але наповнив Ригу єзуїтами, встановив новий календар, провокував сутички між віруючими, зіштовхував народ з народом.

Карл Фрідріхсон показує мені карти, діаграми та муляжі, а я думаю, що він має рацію, розповідаючи про непритемнену історію, про безперервні традиції боротьби за волю та — крізь усі розбрати — пошук шляхів до братерства. У XVIII столітті Латвія почала об'єднуватись у складі Росії — було це після перемоги в Північній війні, після пам'ятної в історії України Полтавської битви. Це були роки високого розквіту Латвії. Ризький порт став другим в імперії після Петербурзького, хоч населення Риги не перевищувало 20 тисяч. Якщо в 1712 році до Риги зайшло 70 іноземних суден, то в 1730 їх було вже 410, а в 1796—1032. Всі ці числа виписано на старанно розкреслених діаграмах, але за кожним — історія народних надій, народних бід чи розквіту — все це відбито у пам'ятях, а музей лиш нагадує про відоме живою мовою для живих.

Чому б не пам'ятати про вічносущі традиції поваги до фаху? В статуті ризького цеху шевців 1380 року було записано правила, які б не годилося переступати й сьогодні,— ось вони, сумлінно накреслені на побільшеній до розміру стенда грамоті:

«Нікому не дозволено виносити черевики або чоботи на базар для продажу, доки старший по фаху їх не огляне».

«Не можна ходити по вулицях у робочому одязі — в шкіряному фартусі, босоніж...»

«Не можна обмовляти товариша: за порушення цього правила — 3 марки штрафу...»

В музеї під час обладнання експозиції працювали популярні поети — Ояр Вацієтіс, Кнут Скуїнек, Яніс Петерс. Вони складали лаконічні підписи до експонатів, вони ж залишили деякі експонати без підписів — лише з документами давноминулих часів.

Як, наприклад, цей експонат...

Почорніла долоня з тонкими, висохлими за чотириста років пальцями. Кістки зап'ястя акуратно розрубано. Поруч — блискучий, гострий, широкий меч. Тут-таки — рахунок, поданий катом Мартином Гуклевеном ризькому бургомістру:

«З Великодня по Михайлів день цього 1595 року мені належить за наступне:

30 червня — відрубав голову кравцеві Якову (мечем) — 6 марок... 26 липня — провчив двох молодих злодіїв — 2 марки... 2 серпня — повикручував суглоби злодієві Матсу — 1 марка... 1 вересня — відшмагав винного в подружній невірності — 1 марка...»

Закінчувався довгий рахунок досить красномовно: «Завжди готовий до ваших послуг кат Мартин Гуклевен...» Що ж, донедавна одна з вулиць у центрі Риги називалася Стовповою — це тому, що до середини минулого століття напроти вулиці стояв ганебний стовп, біля якого шмагали, дерли ніздрі, викручували суглоби. Й це стало історією — стовп у музеї...

Втім, чи все стало історією? Вулиці старої Риги й нині з гордістю пам'ятають свої прадавні імення: Калео (Ковальська), Мієснієку (Різницька), Аудею (Ткацька), Муценієку (Бондарна). Тут уміли й уміють працювати: понад музейні дахи, понад літа кривавої боротьби й воєн живе невмируща слава Риги-трудівниці. Фрідріхсон, що з таким запалом демонстрував мені скарби Музею міської історії, стає ще красномовнішим, коли ми виходимо на вулицю і вітер з Даугави торкає нас м'якими мокрими пальцями. Тут усе з сивої давнини: комори, житлові будинки, арки переходів,— пам'ять про майстрів винахідливих і натхненних, хай навіть імена їхні не завжди збереглися для нащадків. Навіть бруки старої Риги — також музей — пам'ятник тисячам безіменних: адже в XVII столітті кожен селянин повинен був, приїжджаючи сюди, покласти в бруківку два брукняки — ці два диких камені були не тільки перепусткою до Риги, але й пере-

пусткою у майбутнє: ми досі ходимо по незмінних бруках старого міста...

Ми слухаємо, як гуде знаменитий орга́н Домського собору, трохи молодшого за Софію Київську,— дивовижної, не одного разу нищеної та перебудовуваної споруди, безсмертної, наче музика, що лунає тут. Церква святого Якова, Домський собор — тут серце середньовічної Риги, дуже природно врощене в омолоджене місто. Незвичайна архітектура — сполучення романського стилю і готики — не має собі аналогів у світі. Навіть якщо в день вашого приїзду до Риги концерту в Домському соборі не буде й знамениті пальці Петера Сіполнієка не торкнуть органних регістрів, усе одно обійдіть навколо собору, подумайте про майстрів, що поклали імена свої цеглинами в стіну вічної споруди культури свого народу, щоб безсмертними бути в ній.

Обійдіть навколо відновленої церкви святого Якова, торкніть стіну Домса, як звуть Домський собор латиші. Колись ці споруди було оточено міцним муром, зараз мур пам'яті та поваги береже їх куди надійніше, й органна мелодія хитається у повітрі, як відлуння давніх епох.

Років чотириста-п'ятсот тому в цих місцях музика лунала часто: саме в цих місцях, де тепер розташовано більшість ризьких концертних залів. Щодня вранці та ввечері на молодшій за Домс церкві святого Петра грали хорал, а в неділю, вівторок і четвер з сусідньої башти ратуші лунали духовні співи. Не кажу вже про «неорганізованих» музикантів, які ходили тут протягом кількох сотень літ, зігравши, напевно, всю музику європейського середньовіччя.

Тут пройшли мільйони людей — кожен у своїх справах, і немає музею, який пам'ятав би про кожен слід. Але є усе ж таки кілька слідів, що не зітруться з народної пам'яті, якими б навмисне непримітними, зачаєними не були вони свого часу. Музеї нагадують...

Недалеко від багатолюдної, бурхливої сьогоднішньої вулиці Леніна пролягла вужча й непримітніша за неї вулиця Цесу. В квітні 1900 року Володимир Ілліч Ленін ходив саме тут. Саме тут він радився з найближчими однодумцями про створення газети «Искра». Саме тут він був іще двічі — у 1907 та 1914 роках — на II та IV з'їздах соціал-демократії латиського краю. Тут, у Ризі, був один з наймогутніших осередків Російської соціал-демократич-

ної партії, і недарма Ілліч так шанував це місто. Музей на вулиці Цесу зберігає Ленінові сліди.

На головному суходольному шляху, що вів колись до Риги, а тепер — у самісінькім центрі міста стоїть Порохова башта, остання з тих, що збереглися від прадавніх фортечних стін. Цю двадцятип'ятиметрову заввишки споруду звали і Пісковою, і Пороховою, її висаджували в повітря, відбудовували й перебудовували, але в тому, що вона стала одним з символів сьогоднішньої столиці Латвії,— величезний сенс.

Це я знову про сліди, що зберігаються на вічні часи понад вогнями та війнами. Понад старовинні перекази, понад легенди про шведських стражників, які колись марширували тут цілонічно, голосно співаючи щогодини. Об одинадцятій вечора співався, приміром, такий приблизно текст:

Вже одинадцять б'є в цю мить,
Вже древнє місто наше спить.
Вже пізно — сон в свій дім пусти.
Вже час для сну.
Вже час лягти...

...Ці старовинні вірші декламує мені в оригіналі рибальський син, латиський поет Імант Зіедоніс. Його не обходять шведські стражники — він привів мене до Порохової башти, де над усіма слідами найчіткіші саме ті, що з нашого часу. Сліди ленінців, сліди борців: тут, у колишній Пороховій башті,— Музей Революції.

Тут зберігається і переклад «Маніфесту Комуністичної партії» на латиську мову, зроблений Ф. Розіном у 1900 році — тоді, коли Ілліч уперше відвідав Ригу. Тут перші номери ленінської «Искры», що транспортувалася до Росії через Ригу, тут і перший номер «Ціні» — газети латвійських марксистів, яка почала виходити в березні 1904 року. Орган ЦК Компартії Латвії не змінив назви за 70 років — це й досі «Циня»...

І прапори, зброя, прокламації. Це не виблякає, не в'яне, не береться іржею, як не береться іржею ідея Революції і ленінська справа, в ім'я якої усе творилося. Якщо в революції 1905 року пролетаріат Латвії, за словами Ілліча, «йшов у авангарді збройного повстання», то й надалі революційність тутешніх пролетарів була однією з запорук перемоги Жовтня у царській Росії.

Хоч доля самої Латвії складалася не так просто, і лише 21 липня 1940 року Народний сейм республіки зміг

остаточно проголосити Радянську владу,— Революція упевнено черпала звідси свої сили. Назву лиш кілька імен із стендів Музею Революції.

Імант Зієдоніс диктує мені їх, наче вірші: Петеріс Стучка, Ян Фабріціус, Йоакім Вацієтіс, Роберт Ейдеман, Яків Алксніс, Ян Рудзутак, Роберт Ейхе... Можна було б називати імена іще й ще. Згодом тут, поруч, у Музеї червоних латиських стрільців, я продовжував наочно вивчати тему революції, ленінську тему. Імена на стендах, імена, імена. Сотні фотографій в альбомах. Тачанка з кулеметом. Маузери. Багнети. Прапори на всю стіну.

Це вони, червоні латиські стрільці, придушували лівоесерівський заколот 1918 року (ви пам'ятаєте про це з гарного фільму «6 липня», коли не були в Ризі й забули підручник історії). Це вони були мечем і щитом революції, засновували ЧК, штурмували Перекоп і Каховку, били на Україні денікінців, махновців, калединців. Це їм, червоним латиським стрільцям, з нагоди взяття Харкова у грудні 1919 року петроградські робітники надіслали почесний Червоний прапор.

Імант Зієдоніс повторює для мене імена червоних стрільців і зачитує слова Якова Михайловича Свердлова: «Товариші, з жодною частиною світу ми не пов'язані так тісно, як пов'язані з Червоною Латвією... і ні з ким не пов'язані ми так тісно, як з латиськими стрільцями...»

Так воно й нижеться одне до одного, все докупи в сьогоднішній великій, восьмисоттисячній Ризі.

Я ж вам казав, що тут усе логічно, що тут не забувається ніщо справжнє і кожен крок справжньої людини навіки вкарбовано в ці бруки. Музеї ж Риги — як скарбниці народної пам'яті.

Можна б розповідати й розповідати ще. Про промисловість Риги — адже звідси пішли перший в Росії авіаційний мотор, танк та автомобіль, адже тут — унікальні в світі підприємства радіоелектроніки, машинобудування, парфюмерії, текстилю...

Мав би я розповісти вам зараз про Ригу Райніса, Блаумана, Пумпура, Лаціса, Упіта — тут відомі світові письменники й високого класу література.

А Рига театрів, знаменитих хорів! Рига, де студентів більше, ніж у деяких сусідніх високорозвинених скандінавських країнах.

Мав би розповісти. Але ми обмежили коло розмови...

До того ж існують правила історичної логіки, які дозволяють вираховувати, вгадувати речі, очевидні в нашій радянській дійсності. І хіба здивує вас, що 1962 року столиця Радянської Латвії дістала дашавський газ з Радянської України?

Чи здивує вас, що 1940 року промисловість буржуазної Латвії так і не змогла сягнути рівня 1913 року, а в 1950 році — за кілька літ Радянської влади — вже перевершила його втричі. Й це тоді, коли протягом Великої Вітчизняної тут було вбито понад 600 тисяч людей, знищено більшість промислових підприємств і житлових кварталів.

Тут чудова й дивовижна земля, і те, що вона має таку пам'ять і такий віковічний потяг до волі й справедливості, те, що Латвійська РСР зростає у складі Країни Рад, дозволяє нам безпомилково уявити й чудові квартали нової ризької Югли, і реконструйований ВЕФ, і завтрашні двадцятиповерхові будинки, які зводяться за новими проектами.

Думайте і пам'ятайте про Латвію, бо ми з нею навіки разом. І не відтоді, як сім з чимсь десятиріч тому прокладено залізницю Ромни — Лієпая, щоб полегшити шлях українському хлібу до західних портів, відкритих в Атлантику. Ми ж єдналися ще за часів Київської Русі. А посправжньому ми разом відтоді, як народ до народу простягнув спільну мрію та жертовне життя, відтоді, як наші народи разом під проводом Леніна та ленінців усіх націй підготували й звершили Жовтень. Жити нам спільно й дивитися навзаєм в очі, знаючи, що ні один славний крок і ні одне чесне життя не губляться у народних пам'ятях. А музеї? Ходіть до них, як на уроки історії у вічній школі життя; дивіться, відвідуйте їх, бо життя і пам'ять — нероз'ємні.

Я закінчую цей розділ на патетичній ноті й думаю, що метою його могло бути не лише заохотити вас до відвідин Риги. Тон моєї розповіді насамперед зумовлено було любов'ю до Радянської Латвії, і я збивався на «високий штиль», прагнучи якомога голосніше прокричати вам цю любов. Оскільки розповідь моя про скарби народної пам'яті дійшла кінця, то поверну вас до роздумів одного з найшанованіших нині латиських поетів Андріса Балодіса. Цей кремезний, високий старик був колись червоним революційним стрільцем, вершив революцію не

лише в Латвії і постійно думає та пише про те ж, що було темою нашої з вами розмови: як дивитись в очі минулому, звершуючи майбутнє...

*Андріс Балодіс*

## Латиські стрільці у Жовтні

Кожна ріка на світі від власних витоків мчить,
Кожний вчинок невидимо людську сутність несе.
Латиські стрільці мене б осмикнули: «Цить!»,
Коли б я надто ретельно розпитував їх про все.

Латиські стрільці сказали б: «Притримай-но язика,
Коли гармати на фронті вогнем світять у вічі.
Усі твої теревені — річ надто плитка,
Тому полиш свої тонкощі, дорогий чоловіче!»

Крізь дні та дими, крізь відстані літ, борінь та звитяг
Їхні я риси бачу, вітром боїв розмиті:
Латиських стрільців — радісних або зі смутком в очах,
З серцями, які різьблено з найміцніших гранітів.

Можуть літа єднати, єднатись можуть літа,
Кінь часоплину може закульгати часом у герці,
Але не візьметься пилом камінність сердець свята,
Довіку не спорохнявіє граніт стрілецького серця.

Життя — наче хвилі моря, що не знає утом,—
Над ним пломеніє Жовтень маяком непогасним.
Стрільці стали для Жовтня надійним, тривким мостом.
Коли борні було віддано життя, і роздуми, й гасла.

Кожна ріка на світі від власних початків мчить,
У всіх шляхів на планеті є перехрестя власні.
Хай буде ж благословенна приходу їхнього мить —
Приходу тих, над якими ні час, ні доля не владні.

Достойна дорога ваша не зійде на манівці,
Криваві гвоздики поруч — їх тут бачимо скрізь ми.
Шляхи, якими ішли ви, і нам священні, стрільці —
Простуємо далі шляхом вашого героїзму!

## 3

## «Красиве і корисне»

Постоявши на асфальтованому майданчику автобусної зупинки, люди починали повільне сходження лискучою стрічкою шляху, простягнутою крізь густий ліс, на Зам-

кову гору. Асфальт прокреслювався чорними смугами й латками на густо-зеленому тлі зеленого листяного й трав'яного безмежжя. Особливо добре це видно з-під даху Турайдського замку: асфальтові плями на зелені — наче нафта, розлита по океанській поверхні. Але ж до вершини гори, до замку, там розташованого, ще потрібно дійти. Похід цей варто звершити: все ж таки це Сігулда, як повідомляють категоричні довідники — «найкраще місце Латвії».

Зелень обступає вас зівсебіч, і, якщо немає дощу, ви слухаєте лопотіння дерев, у яке не вростає жоден звук. Дерева розмовляють, і ви, збочивши на кілька кроків з асфальту, спиняєтесь раптом у їхньому дружньому колі. Це немов початок балету, бо фізично відчуваєш, як з тиші цієї народжуються музика й рух, і слухаєш пам'яттю ту музику — щоразу інакшу.

...Внизу, під горою, на ріці Гауї чути музиканта з валторною: він грає тут щовечора, пливучи на човні від Сігулди до Муріане. В Муріане човен з валторною витягають на берег і відвозять його до Сігулди, а музикант автобусом повертається до Риги, де він вчиться у консерваторії. Сігулда може собі дозволити стилізації, що в іншому місці здалися б принаймні несмаком. Легенди сприймаються тут наче реальні історії, і я схвильовано дивився, як молоді пари з урочистими обличчями покладали квіти на могилу Турайдської Троянди. Протягом години до могили підійшли чотири пари з квітами: я лічив...

Ось бачите, почав згадувати про Сігулду, не розповівши вам іще про Турайдську Троянду. А вона ж надихала композиторів, поетів, фольклористів і дотепер надихає, бо Ризька кіностудія збирається знімати художній фільм за легендою, діти вчать у школах трагедію Яна Райніса «Турайдська Троянда», опера композитора О. Гравітіса та балет Я. Кепітіса звуться теж «Турайдська Троянда». Ці ж двоє слів написано й на могильній дошці під дубом: довга гілка старого дерева похилилася, простерлась, надійно підперта, над написом, і листок лежав на цифрах «1600—1620». Дошку цю встановила свого часу дружина Яніса Порука, відомого латиського поета початку сторіччя.

Ще один пам'ятник літературному героєві? Може бути, хоч у Сігулді кожен розповість вам цю легенду так, наче був особисто присутній на похороні чудової Майї,

званої Турайдською Трояндою. Доведеться ї мені переповісти вам цю легенду, бо шлях на Замкову гору довгий, а могила стоїть чи не посередині шляху.

Отже, на місці теперішнього Турайдського замку стояв колись дерев'яний палац лівського феодала Каупо Великого. Це було приблизно за тих часів, коли було засновано Москву, тільки-но починалась Рига... Починаю з таких давніх-давен, бо всі тутешні казки починаються від місця, де колись стояв поруйнований тепер замок ліва Каупо Великого. Оточували цей замок німці та ести, володіли ним росіяни й шведи. Замок не раз перебудовувався, і коли єпископ Альберт у 1214 році наказав звести нові стіни з каменю, довколишні селяни навряд чи вірили в те, що споруда ця протримається дуже довго.

...Легенда про Турайдську Троянду народилася тут під час війни шведів з поляками. Тоді — майже четверо століть тому — замок було відбудовано по недавніх послідовних руйнаціях, завданих йому російською раттю царя Івана IV та Лівонським орденом. У Турайдському замку стояв гарнізон, що поводився за всіма законами воєнного часу, тим паче, що війна лише починалася. У 1600 році замковий писар знайшов немовля, яке гинуло з голоду біля мертвої матері. Він виходив і виховав знайдену дівчинку, й та стала красунею, яку всі називали не Майя — іменем, даним під час хрещення, а ніжно — Турайдська Троянда. Звичайно ж, був у Майї наречений — Віктор Хейл, було в нареченого чимало суперників, а між ними найупертіший — офіцер на прізвище Якубовський. До цього місця у легенді все як у тисячі інших, але далі вона розвивається за сюжетом шекспірівської напруги й сили.

Якубовський удвох з найомитом затягнув Майю до печери, збираючись вчинити наругу над нею. Захищаючись, дівчина переконала напасників, що подарована їй нареченим червона хусточка — чарівна, її не може пробити, ані розрубати жоден метал. Поклала собі хусточку на шию, Якубовський повірив, змахнув шаблею — дівчина впала мертва. Збагнувши самовідданість Майї, убивця збожеволів, переховувався у Чортовій печері над Гауєю, а згодом повісився.

Так чи так, але перекази про Турайдську Троянду передавалися по Латвії з уст в уста й проросли крізь роки

крові та попелів, залишилися ще одним свідченням незнищенності добра, краси й вірності.

Сігулда пильнує в собі ці відчуття, і навіть відбудована башта Турайдського замку не викликає ніяких войовничих асоціацій. Вхід в башті пробито на рівні грунту — як двері у звичайнім будинку, основний же вхід споконвіку знаходиться на дев'ятиметровій висоті, до нього в середні віки можна було дістатися лише спеціальною драбиною, та всі уже забули про це. Центр орденської фортеці Мечоносців нагадує зараз звичайнісіньку водонапірну башту чи навіть силосну... А це ж був останній притулок захисників Замкової гори. Стіни башти по три метри завтовшки, висота башти з сучасний дев'ятиповерховий будинок. Якщо у вас вистачить упертості й здоров'я, щоб піднятись крутими дерев'яними сходами під самісінький дах, то крізь амбразури рицарської фортеці побачите обіцяну мною ще на початку розповіді долину Гауї, зелені схили латвійських гір, океан лісів з чорними асфальтними латками. Що ж, ці лінії на зеленому шляху не лише частина тутешнього пейзажу, але й невід'ємна частина історії. Купці переганяли свої барки по Гауї — від моря до руських міст, тут клалися сухопутні дороги до Новгорода й Пскова — кілька з славетних шляхів «із варяг у греки»— можливо, київська княгиня Ольга колись проїхала тут... Після Полтави армії Петра І переслідували шведів по цій дорозі. Тут проходили армії, що перемогли Наполеона. Тут проходили визволителі в літа Великої Вітчизняної. Любителі мирних красот почали селитися в Сігулді менше як сто років тому — знову ж таки у зв'язку з дорогою — було прокладено залізницю Рига—Псков...

Тутешні землі цар байдужою десницею віддав князю Кропоткіну, і той вроздріб розпродував їх латвійській буржуазії, яка створила тут один з основних у Прибалтиці відпочинкових центрів — з казино, ресторанами, джерелами мінеральної води «Ліціші», що іскрилася у фонтанчиках дорогих пансіонів.

Пропали ризькі багатії разом з князем Кропоткіним, як гинули тут до них рицарські ордени Мечоносців та Лівонський, польські та шведські завойовники, що за різних часів володіли цими місцями. Зараз тільки в краєзнавчому музеї можна нагадати собі порядок, у якому зникали звідси різні визискувачі. Найостанніші

минули після війни, коли в Латвії остаточно встановилось народовладдя. У Сігулді спокійно: не випадково, що домінуючу над парком висоту Глезнотаю крауя звуть не за іменами генералів, десятки котрих установлювали тут за минулі сторіччя свої спостережні пункти, а — Горою Живописців. Адже тут малювали найкращі художники Латвії, і в Республіканській картинній галереї ви можете відновити у пам'яті всі пейзажі Сігулди, стоячи біля знаменитих полотен Яніса Розенталя чи Вільгельма Пурвіта. Розенталь і Пурвіт були першими в ряду знаменитих латиських митців сучасності, й ці краї стали для них втіленням Батьківщини. На той час уже забулося, що замки німецьких рицарів так швидко зростали саме у цих місцях через те, що Гауя нагадувала загарбникам їхню Ельбу в Саксонії. Скільки ж разів різні очі милувалися цією землею, скільки разів її привласнювали й скільки разів зрікались її!

Сігулда, Сігулда... Ваблячи сюди туристів, власники тутешніх курортів не могли вигадати колись нічого кращого, як наректи в рекламних проспектах ці місця «Відземська Швейцарія»: ще раз зреклися... А тут була і залишається Латвія — втілення краси її, втілення її пам'яті, щедрості та багатства. І її боротьби; боротьба ця відлунює не тільки в долях тутешніх замків — вона простерлася і в недавні часи. Назва, вигадана для туристських проспектів — «Відземс Швейце» — «Відземська Швейцарія», ожила в несподіваному контексті,— так на початку століття звалася тутешня організація соціал-демократів — у часи, коли Володимир Ілліч Ленін знаходився у швейцарській еміграції.

У січні 1906 року тут розстріляли трьох революціонерів — Я. Десайніса, Я. Паленса і П. Цирпоніса — за спробу висадити поїзд з багатіями, пустити його під укіс в Лорупську балку.

В цих місцях червоні латиські стрільці громили у «незабутньому вісімнадцятому» німецьку «залізну» дивізію, і до імен, що вславили Сігулду, приєдналося одне з найзнаменитіших — Яна Фабріціуса, видатного лицаря революції.

Паул Путниньш, латиський драматург, сказав мені, що тем, якими Сігулда надихнула тільки лише літературу, чи історичну науку, чи живопис, вистачало завжди й вистачатиме дуже довго, але головне, що цим гаям і цим берегам так ніколи й не довелось бувати пристан-

ком лінивих розніжених людей. Хоч багатії здавна сюди тяглися. Більше того, саме в період народовладдя Сігулда почала розростатися особливо швидко — від 1940 року населення її збільшилося у чотири рази, тут буває до чверті мільйона екскурсантів щороку. «Хоча,— підняв палець Паул Путниньш,— екскурсанти всі різні. Чимало й таких, хто розкорчував би ці ліси днів за три, розписався б на усіх скелях та стовбурах й погойдався б на кожній гілці. Для таких у нас є спеціальна зона. Сігулдські екскурсоводи звуть її «дурнестійка». Коли на турбазу приїздить група особливо агресивних туристів, а таких, знаєте, зразу видно, екскурсоводи виводять їх на чітко визначену ділянку лісу. Там регулярно підновлюються кущі, засипаються випалені туристськими багаттями ями, старанно закопуються гори битих пляшок. Екскурсовод розповідає енергійним дереволомам кілька популярних легенд і відвертається. Далі протягом двох-трьох годин приїжджі випивають, з'їдають і ламають усе, що вдасться, і, задоволені, повертаються на обгороджену міцним парканом базу. Сплять. А бригада працівників заповідника реставрує галявину, як може, до наступних нашесть».

Таких туристів, взагалі кажучи, небагато, але шкода, яку вони можуть заподіяти заповіднику, що ним оголошено околиці Сігулди,— незчислима. Тутешні черемху, клен, вільху, берези — всі неповторні поєднання дерев, витворені сотні літ, доводиться пильнувати, як тільки можна. Тим паче, що багато дерев та кущів привезено сюди з-за океанів дуже непростими шляхами. Маленькі хитрощі сігулдських екскурсоводів зрозумілі й добре відомі багатьом. Крім дереволомів, гадаю, і тепер вони нічого не знатимуть, бо тій публіці ніколи читати книги. «Хай таємниця залишиться між нами, читачами книг і шанувальниками краси...» Це мені Паул Путниньш сказав, а я пообіцяв йому від свого й вашого імені, що під час побачення з Сігулдою ми будемо вдумливі й обережні.

Тут хочеться розмовляти неголосно й думати про те, як гарно природа взеленила та спланувала цей свій куточок, де клімат такий рівний та благодатний. У січні середня температура близько мінус 5°, у червні—близько плюс 17. Хіба що опадів у півтора раза більше, ніж у Києві, але ж море близько. За 60 кілометрів звідси води Гауї зливаються з солоною Ризькою затокою Балтики.

...Я захопився розповіддю про тутешні справи, забувши сказати вам, що неймовірно гарний Сігулдський лісопарк — він простертий на сім сотень гектарів і зараз вивчається як мистецький та науковий об'єкт, досліджується вченими й художниками. Я навмисне поставив поруч представників «точних» і «неточних» сфер людських знань, бо правильно встановлені паркові лави, правильно сплановані алеї, пейзаж, допильнований у таких, скажімо, речах, як осіння гамма жовто-червоних дерев на схилі гори,— це також ціла наука. Безперервно приходять до Сігулди найкращі живописці, ботаніки та поети Латвії — такого благоговіння я не бачив у них навіть до чудових каменів Риги. «Сігулда — народне багатство, національна святиня, і її потрібно зберегти будь-що. Коли хочеш — це одна з вітрин, у яких Латвія стоїть перед світом і перед собою, одна з радостей, спільно здобутих і спільно бережених»,— Імант Зієдоніс починає хвилюватися, і ми заходимо до невеликої придорожньої кав'ярні біля Замкової гори на каву. Продовжує: «...Ми з тобою ходимо цим невеликим містечком, розмовляємо про Гаую та печери над нею, про ліс, про алеї в лісі. Гадаєш, я сам не знаю, що не раз і не в одного вже візитера виникало питання: «Чому так триматися саме цієї ділянки лісу, саме цієї землі, саме цієї води? Хіба мало користі можна було б з них мати, коли розширити поля, що простяглися навколо, й сплавити Гауєю розпиляний сігулдський ліс?» Але масштабність зовсім не в цьому. Масштабність мислення й діяння — у тому, щоб народ мав хліб та крім хліба: красиве і корисне...» Він так і сказав, словами Максима Тадейовича Рильського. Вірш про троянди й виноград перекладено латиською мовою, і тут його добре знають. У цьому також одна з високих і чудових засад інтернаціоналізму — що ми спільно думаємо про вічність Сігулди, Мещори й Карпат, про Хіву, Суздаль, Пярну та Львів. У нас одна велика краса зразу на всіх — і тішитися, й радіти нам нею, захищати її, помножувати її — на віки...

У кав'ярні, де стіни стилізовано під середньовічну корчму, а столи й стільці тесано з важкого дуба, якраз напроти нас природно й невимушено розташувались, чаюючи, двоє селян. Двоє колгоспників, які почувались тут затишно і спокійно: за тим самим правом господаря, що дарувало їм цю землю й гордість цими місцями.

Оскільки, крім мене й Зіедоніса, у кав'ярні на той час не було відвідувачів, один із селян подивився у наш бік доброзичливо зверхнім оком — як господар на подорожнього; голосно мовив, адресуючись до моєї очевидної нетутешності: «Там, на горі, могила Турайдської Троянди. Вже бачили?» — «Бачили,— сказав я. І поцікавився: — А ви?» — «Ми з «Крімулди»,— сказав селянин, махнувши рукою кудись убік.— Ми тутешні...»

Справді, їхнє селище тут, на правому березі, над річечкою Вікместе. Поняття Сігулди розширюється, і, звичайно ж, не можна все про неї сказати, не відвідавши Крімулди. Гарне й корисне... Коли вже казати так, то сігулдські санаторії чудово гармонують з крімулдськими полями. «Дуже гарно,— додав директор господарства «Крімулда» Ернст Едуардович Соверс,— що тутешня краса весь час повернута до людей. Народ у нас живе гарно, в достатку, можуть відчути красу цю, помислити над нею. Оберегти її. Знаєте, мені й років сорок тому доводилося тут ходити — краса ця була чужою, і ставився я до неї інакше...»

...Можливо, ви помітили, що в нашій подорожі не все йде послідовно: ми перестрибуємо цілі великі території, зупиняючись у помітніших пунктах вподобаної нами місцевості. Інакше й не можна, тим паче, що територіально невелику Латвію донедавна ще було заповнено навіть не селищами чи селами, а хуторами — спадщиною німецької колонізації, пам'яттю про літа феодалізму. Високі, вшиті сірими дошками будинки з господарчим двором при кожному трапляються уздовж шляхів і сьогодні. Але відбувається історичний процес збільшення латиських поселень, причому самі хуторяни охоче на це йдуть. Гине ще одна теорія латвійських буржуазних соціологів — про відрубність, некомунікабельність національного характеру латишів, про те, що латиші не можуть жити великими господарствами, що їх завжди тягло і тягтиме на свій хутір і власний клаптик землі за сімома огорожами.

Побачили б ті теоретики, як у Крімулді в Ернста Едуардовича Соверса голова йде обертом від читання заяв з проханням відселити з хутора, дати квартиру в новому багатоповерховому будинку на центральній садибі господарства. А квартир тих удається побудувати до шістдесяти на рік — не більше, навіть новозапрошених фахівців не завжди вдається розселити як слід. Соверс

пригадує, як 28 років тому не зміг подолати двокілометрової відстані, що ділила його квартиру з конторою: загруз у багнищі. Створення великого господарства на землі — це й проблема шляхів. Недешевих шляхів, непростих, але вкрай необхідних.

Земля Сігулди, Крімулди — всіх суміжних тут знаменитих поселень — ось уже кілька сотень літ існує, позначена негустим розсипом хуторів, але щойно тепер люди по-справжньому почали гуртуватись у нові поселення. Крімулда — прообраз одного з типових завтрашніх населених пунктів.

Ернст Едуардович кладе перед собою папір і швидко креслить на ньому цифри: нині в господарстві 1623 гектари землі, при заснуванні було 294 гектари. Потроху приєднувались хутори, розорювалися межі, осушувались тутешні предковічні болота.

Навіть болота тепер вдається окультурити: адже на малих приватновласницьких клаптиках і дренажного рівчака ніхто копати не дасть. Земля почала ширшати, будинки — вищати, побільшали й ферми. Мрією директора Соверса є компактне містечко, звідки доярки за п'ять хвилин добіжать від власної кухні до тваринницької ферми. Робочий день у доярок восьмигодинний: чотири години — вранці, чотири — ввечері. Перша з ферм уже діє, будівництво другої починається.

І вже є доярки, що в легких черевичках переходять від нових білих багатоквартирних будинків до білої ферми — не всі ще, та їх стає дедалі більше. Є ситі й чисті карооκі корови латиської бурої породи, вишикувані в лінію, подібні на перший погляд, мов рідні сестри, а насправді всі різні, бо найкраща з них, Берне, дає на рік 7368 кілограмів молока майже п'ятипроцентної жирності, а всі інші бурі — Снайге, Рінги, Морени — в середньому в півтора раза менше, але жирність майже така сама. На кожні сто гектарів у колгоспі більше тридцяти дійних корів: це більше, ніж бувало тут будь-коли за латвійської історії.

Утім, діють ще й хутірські ферми на 25 і на 50 корів, є малі фермочки, які в радіусі півтора кілометра творять одну умовну велику. Але це вчорашній день: сьогоднішні ферми стають у «Крімулді» в черепиці й бетоні, перейшовши з проектних аркушів на цю, таку гарну й таку щедру землю. Перехід цей відбувається дуже швидко, і майбутнє справді-таки твориться пе-

ред очима в нас. Не дуже далеке майбутнє: завтрашній день.

Ернст Едуардович увесь час малює і пише на довгих паперових смужках, що лежать на робочому столі перед ним. Я зустрічався з такою манерою ведення бесід у людей, які звично мислять по-господарськи й конкретно,— начальників конструкторських груп, архітекторів. Соверс — з таких господарських мрійників, коли дозволено буде вжити цей термін. Відтоді, як у 1934 році він закінчив сільськогосподарський факультет університету, молодий агроном достеменно знав, чого він прагне, хоч багато літ проминуло, коли Ернст Едуардович зміг реалізувати свої задуми. Для цього довелося йому в пошуках праці пройти всіма тодішніми провінціями буржуазної Латвії — Курземе, Відземе, Земгале,— але від цього безнадії лише додалося. Сігулда здалась юному агрономові далеко не такою гарною — звичайнісінький буржуазний курорт, чужий до відрази; роботою у Сігулді й не пахло — принаймні для Соверса.

Втім, одного разу робота знайшлася саме в цих місцях, але в товариша були дружина й діти, котрих не мав чим годувати. Поступився місцем йому.

Давня істина про те, що кожне гідно прожите життя своїми контурами повторює обрис загальнонародної долі, цілком стверджується біографією Соверса.

Він замолоду прагнув працювати на цій землі, але земля йому не належала, земля ця була чужою і, повторюю, негарною, як усяка чужа й негостинна територія.

А потім прийшла народна влада — хоч ненадовго, а прийшла. Спробували господарювати по-новому, та все, що було бідацькими руками висіяно навесні 1941-го, збирали повернені фашистами куркулі. Війна...

Ще чотири чорних роки — найчорніших у житті Соверса: окупація.

А з 1945-го — повільне воскресання полів, відродження землі, яка в багатьох місцях уже й кущами поросла за воєнні літа. Третина тих земель, що до війни давали врожаї, стала перелоговим полем. Потрібно було починати спочатку. Не з колгоспів — з маленьких кооперативів із одним трактором та кількома кіньми, з гнилими шлеями, що розповзались на ребрастих кінських боках...

В Ернста Едуардовича Соверса все було, як у трудящих людей Латвії — разом з тими людьми й творили вони майбутнє господарство «Крімулда». Те саме, що

в 1966 році стане колективом комуністичної праці, а в 1967 — заслужить орден Трудового Червоного Прапора. Коли дуже прагнути — мрія неодмінно збувається...

Соверс написав мені ще дуже багато цифр; була між ними вартість нового шляху — 103 тисячі карбованців за п'ять кілометрів. Але це буде шлях, що приростить «Крімулду» до магістралі, ще один вихід з господарства до чудових лісів Сігулди — дорога в красу. Вже нині всі, хто живе у приватних будиночках, висаджують між асфальтом і вікнами триметрову завширшки смугу квітів — так ухвалили на загальних зборах. Фахівці звуть це, здається, естетикою житлового масиву. Соверс повторює усе ту ж тезу: «Щоб було гарно й корисно. Це ж наша земля на сьогодні, на завтра й на післязавтра. Назовсім...»

Цього принципу дотримувано в «Крімулді» дуже суворо: дбати про все з огляду на завтрашній день, не забуваючи про сьогодні. Завтрашня краса початкується уже нині.

Я забув розповісти вам про зовнішній вигляд Соверса (гостей він не чекав і був, що називається, «в повсякденній формі»). Ернст Едуардович мав вигляд головного режисера академічного театру на прем'єрі, а не людини, головна частина зусиль котрої іде на працю біля гною та мінеральних добрив, м'яса й молока. Втім, якщо подивитись на «Крімулду», то, маю сказати, образ неголеного селянина в забрьоханих гумових чоботах і промоклій наскрізь ватянці напевно не з'явиться перед вами. «Крімулду» надійно механізовано, розкреслено акуратними лініями шляхів. Господарство тут переважно м'ясо-молочне, пов'язане з науково-дослідним інститутом у Сігулді: білий халат залишається найрозповсюдженішим одягом. (Я не вважаю, що так уже необхідно переодягати всіх селян у білі халати, але погоджуюсь з Ернстом Едуардовичем Соверсом. «Є така публіка,— сказав мені той,— що хоче власну неохайність оголосити специфікою праці. Але ми, вибачайте, таких дуже швидко ставимо по місцях. Та й крімулдцям подобається жити й працювати в чистоті — всі умови для цього є. Де треба — ми даємо спецодяг, і лізуть люди під трактори, мастяться у солідолі механічних майстерень. Та в майстернях же є душ, бо ніхто не зобов'язаний бачити тебе за столом таким самим, яким ти щойно під трактором був...»)

Ми заходимо до крімулдської їдальні в обідню пору: білі стіни з нефарбованого дерева, білі столи, чисті великі вікна. Акуратні жінки розливають великими ополониками запашну, смачну їжу. Тут-таки ж стоїть фортепіано — концертний інструмент фірми «Естонія». Поверхом вище — широка кінолекційна зала, поруч — контора, кабінет Соверса.

Ернст Едуардович поправляє комірець сніжно-білої сорочки, одягає випрасуване модне сіре пальто й сірого канелюха, тонкі шкіряні рукавички — виходимо. На прощання озираю кабінет: одна стіна з дикого каменю, біля неї — в'юнкі рослини у вазонах. Інші стіни вшито планками світлого дерева. Єдина прикраса кабінету: велика акварель — бузок. Стоїть шафа з блискучими корінцями томів за склом: переважно енциклопедії. На столі в голови — порожньо. Лише стосик паперових квадратиків — для наступних розмов. Соверс теж озирається і, всміхнувшись, зачиняє за собою двері.

«Я недавно був у Данії,— каже мені Ернст Едуардович.— Є в них гарні господарства, і надої в Данії непогані, але, знаєте, я на них дивився згори вниз, бо вже перейшов через їхню стадію розвитку. Ну, подумайте самі, яка сьогодні перспектива в маленьких господарств на 15—20 корів, у малесеньких їхніх ферм, у маленьких їхніх масштабів? Не я до них — вони завтра приїдуть до мене вчитися, бо ми змогли дати цій землі перспективу, показати їй завтрашній день. А де в них завтрашній день? Їздив я по фермах у Данії і думав, наскільки далеко сьогоднішня Латвія пішла від Латвії моїх молодих літ. До того ж не лише в розумінні багатства, продуктивності праці. Латвія стала мудрішою, гіднішою, упевненішою в собі». Соверс трохи помовчав, а потім повів рукою, немов закликав мене ще раз озирнутись навколо.

Можу тільки погодитись з досвідченим агрономом.

Не розповідатиму вам більше про суто сільськогосподарські проблеми, хоч у «Крімулді», «Аусмі» та ще кількох дуже відомих навколишніх господарствах є чимало повчального й у способах відгодівлі (за добу телята додають у вазі в середньому по 750 грамів, а поросята — по 600), і в тому, як планується і забудовується територія, і в тому, як люди ставляться до праці. Тут ішлося про питання загальніші, як і в решті нарисів про Латвію. Хоча б про людину в світі, про те, як в конкретних обставинах людина ввіходить у красу, щоб помно-

жувати її. Те, що є навколо, те, що буде навколо,— все це є доля людини. Гарне є корисне — ще давніми еллінами омріювана єдність добра й краси — дотикає нас щедротними пальцями й учить нас тому, що людина та доля її знаходяться за соціалізму в центрі всього. В гарної латиської поетеси Арії Елксне є відомі вірші про це, і я переклав їх так:

*Арія Елксне*

### У центрі літа

Хочу я стояти в центрі літа,
де цвітіння гречок в обрій влито,
де шляхи в степу й доріжки в лісі
навстріч дозріванню простяглися,
де в ночей липневих у зіницях
синьо світять грози та зірниці,
і за ніч на кущику суниці
виросте зоря, немов насниться.

Хочу я стояти в центрі праці,
там, де прагнуть дні в спецівки вбраться,
де в діброві велети столітні
падають, немов гілки тендітні,
там, де виростають з криці крила,
де людина з шлаку шовк створила,
там, де хустка сну молочно-біла
ввечері повіки мені вкрила.

Хочу я стояти в центрі буднів,
там, де навкруги росте майбутнє;
люди літ до старості не лічать,
тужні зморшки чіл їм не калічать,
і ніхто мовчазно не радіє,
що чужі почавлено надії.

Як це гарно — дотикнути срібно
ті серця, яким я так потрібна!
Через це не маю вже охоти
в світу й світла ще чогось прохати —
тільки б до загину перебути
в центрі буднів, літа і роботи!

*1976*

Кубатура яйця

## Кубатура яйця

Тільки здається, що все це дуже просто. Виїжджаючи за кордон довше, сам-один проходжу крізь кілька все тих самих випробувань, до яких звикаю дуже повільно, та й то не до всіх. По-перше, мені сумується без тих, кому я вдома звик читати все написане і казати все, що думаю. Власне, казати те, що думаєш, треба по можливості всім, але є чимало думок та слів, якими насамперед звикаєш ділитися з людьми найближчими, а таких ніколи не буває у надміру. Пішов до кіно, прочитав книгу, побачив картину в музеї — з ким перекинутися слівцем? По-друге, час іде на відбір нових знайомих, звиклих до інших оціночних та мислительних категорій,— старі знайомі, навіть якщо вони були, не завжди концентруються навколо і не зразу. По-третє, сам ритм чужого життя і його правила, відпрацьовані, раціональні, добре засвоєні усіма навколо, доходять до тебе не всі водночас, але звикаєш і до них. Що ж, перша зустріч, про яку я тут розповідатиму, могла б і не згадатись, коли б трапилася наприкінці подорожі, але на початку вона просто придається мені в розмові про все зразу.

Починати завжди належить спочатку, чи «аб ово» — «від яйця», як вчили давні римляни.

Уявіть собі сонячний і дуже красивий день в університетському містечку Лоуренс американського штату Канзас. В «Субмарині», забігайлівці, притиснутій на

роздоріжжі до газону, я чекаю на замовлену яєчню і роздивляюся свого співрозмовника Кейвіна Ваверса, рудого хлопця в окулярах та ластовинні, з товстою папкою, з якої стирчать глянцьовані поверхні кольорових фото.

В «Субмарині» мені подобається, але я обізвав її забігайлівкою, бо не люблю тутешніх офіціанток: вони не дозволяють засиджуватись і весь час запитують у відвідувача, чого б йому ще принести, поки той не зробить нове замовлення чи не піде геть. В іншому разі у «Субмарині» можна було б вірші писати, і я назвав би її французьким словом — «бістро». Але єдине, що було в «Субмарині» справді французьким, так це старий грамофон з наліпкою «Пате», що наставив свою коричневу трубу в бік вулиці. Грамофон не грав, і його тримали для декорації. Ще для декорації тримали тут кілька афіш давніх голлівудських фільмів з надзвичайно спокусливою Тедою Барою, одягненою в кілька не дуже широких стрічечок, згідно з жорстокими вимогами тогочасної кіноцензури. Стрічечки зовсім не приховували все те, що їм належало приховати, і дещо звеселяли відвідувачів «Субмарини».

Ми з Кейвіном Ваверсом повільно пережовували сандвічі з індичим м'ясом, прокладені смарагдовими стеблами не відомих мені трав, і чекали на замовлені яєчні. Середньостатистичний американець з'їдає щороку 287 яєць — це офіційно оголошені підрахунки, отже, наше замовлення було традиційним у всіх відношеннях.

...Мені давно вже здається, що Америка прокидається щоранку від хрускоту мільйонів яєчних шкаралупок. Хрускіт цей котиться від Нью-Йорка до Каліфорнії, навздогін за сонцем, а саме сонце схоже на жовток з яйця, вилитого на тефлонову пательню. Американці снідають просто яєчнею, яєчнею з беконом і яєчнею з шинкою; вони їдять омлети, яйця некруто зварені та маленькі біфштекси з жовтками. Звичайно справа обмежується курячими яйцями, часом перепілчиними і — для любителів екзотики — яйцями черепах. Якби яйця білоголового орла виявились їстівними, я певен, що всі їх засмажили б теж, і державний птах з національного герба зберігся б лише на банкнотах та генеральських капелюхах. Отже, ми з Кейвіном Ваверсом чекали на смажені курячі яйця, збирали по тарілці бутербродні крихти, неквапно розмовляючи на безліч тем зразу. Оскільки все

це відбувалося в центрі університетського містечка, то повз «Субмарину» з аеродромним ревом пролітали мотоцикли з вершниками, увінчаними касками всіх армій та всіх будівельних організацій світу. На одному з мототоциклістів був навіть водолазний шолом, але Кейвін провів його досить байдужим поглядом, оскільки всередині шолома було сховано голову однокурсника Ваверса, хлопця, на думку мого співрозмовника, абиякого в усіх відношеннях, а отже, нецікавого. Бути абияким — непопулярно, особливо в Америці.

Однією з найголовніших якостей кожного американця й сьогодні лишається невситиме бажання розпізнати курча в яйці: збагнути людське життя на два-три ходи вперед і сприйняти його в діловій перспективі, розуміючи, ким може виявитися завтра твій сьогоднішній співрозмовник, однокурсник чи товариш по службі. Культ особистої ініціативи лишається незрушним, наче релігійний догмат, і «селф мейд мен» — «людина, що створила себе», сама подбала про себе,— офіційний ідеал; навіть на званих вечерях господар запрошує «хелп йорселф» — «допомагайте собі самі». Мій двадцятитрьохрічний співрозмовник також «хелп хімселф» — дбає про себе; студент як студент, біографія як біографія — таких зараз чимало.

Кейвін Ваверс учиться на четвертому курсі факультету журналістики Канзаського університету; спеціалізується у фотожурналістиці. Зараз його проблеми досить конкретні — Кейвінові треба пробитися. Через це він чоловік діловитий і не по-юнацькому зосереджений; треба зазначити, що верескливий інфантилізм американським студентам не властивий, особливо тепер. При всіх зовнішніх нашаруваннях на характери, при всіх касках на головах і нагрудних алюмінієвих ланцюгах, що стали модними, студенти вміють дуже добре рахувати і розраховувати. В житті людині належить пробитися так само, як курчаті потрібно пробитися, проклюнутися з яйця. Вихід у світ пов'язано з точними розрахунками; цими законами належить оволодівати з молодих літ: що раніше, то ліпше.

Мій співрозмовник щороку платить за два університетські семестри близько шестисот доларів; це — за лекції, бібліотеку, семінари. Все фотообладнання треба купувати самому; у Кейвіна два апарати — вузькоплівковий «Найкон» і «Яшіка», обидва японські, кожен зі

змінною оптикою коштував близько тисячі. Жити можна в гуртожитку; кімната з вигодами на двох — сто п'ятдесят доларів щомісячно. Кейвін влаштувався краще. Він з двома друзями — Чарлі й Редом, симпатичними бородатими фотожурналістами,— орендує чотирикімнатний будиночок. У підвалі хлопці обладнали фотолабораторію і позмінно працюють у ній. Оренда складає по сто доларів на місяць з кожного. Ще п'ятдесят доларів на рік доводиться платити за підручники. Отже, весь університетський курс — п'ять років — укладеться Кейвінові тисяч у двадцять. Я навмисне навів тут ці калькуляції, бо четвертокурсник, юний і веснянкуватий Васерс, дуже точно відає, за що платить і за що в майбутньому платитимуть йому. Після навчання його ніхто на роботу не скерує, а якби і скеровували, ніхто не візьме до газети незнайомого фотокора: в житті американця, як було сказано, дуже цінується вміння набути ділового авторитету, пробитися, проштовхатись, проклюнутися самостійно. Це — правило гри. Батьки Кейвіна незаможно живуть у сусідньому штаті Міссурі: батько — соціолог, мати підробляє уроками малювання, а єдиний брат служить в армії, так що допомоги чекати немає звідки. Всі його родичі проштовхувались як могли, проб'ється й він. Чи легко? Важко. Але важко бувало й іншим; коли курча стукається зсередини яйця, ніхто не надколює шкаралупку срібною ложечкою. Ложечку ту годиться здобути самостійно.

Коли в сусідньому Канзас-Сіті відбувався з'їзд республіканської партії, Кейвін, миттю зорієнтувавшись, поїхав туди, зрікшись на тиждень оплачених наперед університетських занять, і фотографував, фотографував, фотографував. «Я професіонал,— каже він,— і напевно знаю, що деякі з облич, зафіксовані мною на з'їзді, незабаром виникатимуть у найрізноманітніших урядових поєднаннях». Тут він знімочки й продасть. Крім того, в сусідів по будиночку він навчається мистецтва зйомки не репортажної, а, так би мовити, художньо-прикладної: Чарлі й Ред вже дістали перші контракти в рекламних агентствах і невтомно шукають нових ракурсів для модельєрш, які рекламують джинси, пропоновані тутешнім універмагом фірми «Лівайз».

...Одного разу я подивився, як хлопці працювали. Напевно, фотографії будуть дещо легковажними — так було замовлено, але в процесі зйомки й натяку на грай-

ливість не було — студенти працювали. Вони працювали на фірму «Лівайз» і на себе, спітнілі під яскравими софітами, втомивши модельєрш — студенток з університету ж (фірма розрахується й з ними). Одну стіну в підвалі, оберненому на фотостудію, було затягнуто чорним велюром, іншу — сяючим білим пластиком. На підлогу летіли подушки, ковбойські сідла, взяті в оренду, тригалонові стетсонівські капелюхи (колись ковбої коней з таких поїли). Все це зросталося у фотознімках; я зазирнув до візира резервної фотокамери — дівчата сміялися, ставлячи гостроносі черевики на музейні сідла старої інкрустованої шкіри, хлопці качалися на підлозі, залазили драбинами під стелю; вирувала робота, курча прокльовувалось крізь шкаралупу, жовтувату, як стетсонівський капелюх із світлої замші.

Ах, як же ви споважніли, американські хлопці, за останні роки! Навіть «споважніли» слово не те, а втягли голови у плечі і стали діловитими, як ніколи. Пам'ятаю ще, як в шістдесяті роки в університеті штату Вісконсін відбувалась велика антивоєнна завируха і студенти встромляли квіточки в рушниці до національних гвардійців, а фотокори бились телеоб'єктивами на ланцюжках; в університеті Кент застрелили чотирьох студентів, а кров'ю забризкало всю Америку, і стало це трауром та болем...

З такою могутньою країною жарти виявились поганими: вона «розжувала» своїх задумливих бунтарів і своїх кудлатих бунтариків; хто лишився у революції — то вже без жартів, назавжди; але розвели чимало студентів, неподібних до тих, що були,— їх підтримували й культивували, підстрижених, голених, з чистими зубами і — без недозволених думок: ділових людей з великими планами. Цікаво, що коли останній загін канзаських хіпі, як недобите індіанське плем'я, увірвався восени 1976 року до залу з'їзду республіканської партії, Ваверс дуже здивувався. Він не відчував цих людей, не бачив їх раніше і здивовано розповідав про них — про плакати, на яких було щось написано; Кейвін не пам'ятав, що саме,— не прочитав...

Згодом, вже вдома, я згадав, що настійна думка про людську самотність як одне з домінуючих вражень прийшла до мене саме в Лоуренсі, затовпленому студентами містечку.

Ваверс був сам по собі. Плани в нього були предметні,

докладні й по-своєму красиві, але він був сам по собі, й таке не могло не впасти у вічі. Світ навколо стиснувся до краю, газети, радіо, телебачення заливали його інформаційними поводями, але Кейвін був самотнім, як перший з Колумбових мореплавців, що ступив на американський берег. І не лише він. Все це було особливо дивним, бо відбувалось у країні, поєднаній з багатьма іншими країнами та людьми; в Америці, пов'язаній з десятками країн-партнерів та країн-жертв; в Америці, де люди пересуваються безупинно, наче живе срібло по склу. І — все ж таки.

Ще кілька десятиліть — не сторіч — тому новини тут і всюди поширювалися з швидкістю вершника: повідомлення з Парижа, Петербурга чи навіть з Каліфорнії йшли до Канзасу рік, якщо не довше; все було десь — «за лісами, за горами, за широкими морями». Белл, Едісон, Попов, Марконі та інші розумні люди обплутали світ путами дротяних та бездротових ліній, зменшили його до розмірів горошини. Але відстані між людьми змінювались незалежно від можливостей телефону і телевізора. Незважаючи на те, що газети пояснюють нам — кожна по-своєму,— які саме проблеми актуальні сьогодні, люди далеко не завжди єднали свої турботи. У класовому суспільстві капіталістичного типу, надто в американському, це особливо відчутно: навіть суспільні рухи часом виникали тут, як моди, чіпаючи лише певне коло, чітко окреслене, і слабшали, не ставши загальнонаціональними. Я подумав про те, що самотня людина, самотня країна — поняття філософські, актуальні, трагічні й великі; Америка не вміє бути сама по собі й не хоче бути, а багато хто з її громадян — бажають і вміють. Це інша соціальна система, інший суспільний вимір; коли я, намацуючи питання в собі, почав розмовляти про це з Ваверсом, хлопець здивовано глянув на мене і не зрозумів стривоженості питання. «Кенгуру скаче,— сказав він.— Антилопа бігає, сорока літає, окунь плаває. Кожен пересувається, як йому вигідніше».— «Але їх взаємопов'язано. Навіть в найневинніших антарктичних пінгвінах знаходять стронцій-90, що досягнув їх від невідомо де висаджених ядерних зарядів. Ти читав у Хемінгуея: «Людина одна не може. Не можна тепер, щоб людина одна. Все одно людина одна не може ні чорта»?»

Але Кейвін Хемінгуея не читав; проблема «мати і не мати» не викликала в ньому літературних ремінісцен-

цій. Про те, звідки я прибув до Канзасу, він також знав дуже приблизно; спитав, чи є в нас агентства, де фотограф, як він, може підробити на літніх вакаціях, де вже там пінгвіни зі стронцієм, які вже там літературно-світові проблеми — у Waверса до них руки не доходили.

Кейвін Waверс абсолютно точно знає, що фотожурналісти заробляють і по двадцять, і по сорок, і навіть по сто тисяч на рік; він уміє лічити чужі гроші і вбачає в цьому великий смисл — вони стали еквівалентом вміння й репутації, що майоріли попереду. Висота чужих заробітків була сертифікатом про якість, поки що не здобутим.

Що ж, сьогодні Кейвін мандрує в дуже старому, дуже маленькому і дуже дешевому «фольксвагені» та в передчутті «кадилака», розкішних обідів нью-йоркського ресторану «Павільйон» (або хоч би канзаського «Кроун сентр»), снідає яєчнями в «Субмарині».

Власне, ми яєчню вже з'їли, тасуючи числа та інші подробиці студентського життя Waверса. Кейвін, наприклад, весь у боргах, і цілком природно, що він лічить, як розрахуватися. Почавши університетське навчання, він взяв у банку дев'ять тисяч доларів з розрахунку чотири проценти річних; термін позики — десять років. Минуло чотири роки, інфляція зробила капітал Кейвіна далеко не таким надійним, платити за навчання треба більше, навіть фотоплівка подорожчала. Мій співрозмовник знає, що поступово, але він зробить все, щоб розрахуватися з державою за всі приниження. Взаємини між студентом Waверсом і його країною склалися таким чином, що обидві сторони відчувають взаємний потяг, але не проти того, щоб одне одного піддурити. Взаємини, що, умовно кажучи, звуться діловими, насправді універсальні, бо ділова людина, бізнесмен, кажучи по-англійському, одна з основ американського суспільства, курка, що несе золоті яйця багатства йому й собі. Бізнесменом може бути і промисловець, який випускає холодильники, і людина, яка ними торгує, і той, хто лиш збирається набути холодильник. Студент, фермер, письменник, робітник також можуть бути бізнесменами — все залежить від взаємин з довколишнім світом і способів борсання в ньому.

Стоп. Написавши ці слова, я дуже чітко відчув, що занурююсь в теоретичні безодні, які поглинали вже кращих за мене плавців. Як же це я? Річ у тім, що, доторкаючись до чужого життя, неминуче намагаєшся збагнути

закони, що організовують це саме чуже життя (коли вже ти назвався письменником). А згадавши про бізнес, можна згадувати про все. Я ж і вдома знайомий з багатьма такими, хто діляцтвує в красному письменстві, вважаючи, що немає чого там заглиблюватись — самі клопоти з того, а письменницький професіоналізм споріднено з професіоналізмом теслярським — той вміє обстругати дошку, а той — ні. Так-то воно так, якщо не враховувати, що літературні стружки стісуються з дуже болючої, хоч і неіснуючої, людської душі. Золоте яєчко, знесене діловою куркою, може виявитися просто скляною кулькою з амальгамою всередині. Забавкою з неіснуючої ялинки, намистинкою з ненанизаного намиста...

Ах, шановний моралісте, вам ще Америкою мандрувати й мандрувати, а ви вже розкладаєте по поличках навіть майбутні враження — чи ж годиться? Діловиті американські студіозуси позмінювались — це було найпершим з потрясінь, але ж Америка велика...

Навіть порозмовлявши з собою на різні повчальні теми, я не можу відновити своїх вражень з первісною чіткістю; на бесіди з моїми першими студентами нашаровуються розмови з наступними, на враження від цієї мандрівки налипає пам'ять про попередні. Ні, це таки гарно, що трапився такий зосереджений студент журналістики; бували не тільки такі, але Кейвін Ваверс був досить типовий — хоч портрет ліпи на обкладинці — продукт часів, що змінилися, хлопчик з міні-комп'ютером у кишені.

Ми сиділи в «Субмарині», допиваючи по третій чашечці кави, і Кейвін був спокійним у миттєвій своїй ситості, назагал не найхарактернішому з студентських відчуттів. Він відкрив папку і розклав переді мною фотографії своїх модельєрш-однокурсниць. Це були знімки для реламування шарфів: довгі смуги красивих тканин здавались невагомими, вони ширяли в повітрі, ледь-ледь торкаючись дівочих тіл. Шарфи жили своїм, незалежним ні від кого життям, і мій співрозмовник пишався, що це він, студент Кейвін Ваверс, оживив їх. Мотоциклісти в різноколірних марсіанських шоломах пролітали повз кафе. Модельєрші здавались приналежними до незвичайного, майже нереального світу мотоциклістів, де вимкнуто звук, а шарфи розчинились в димових шлейфах голосистих «Судзукі» з нікельованими баками. (До речі, «бак» побутовою американською мовою означає «долар», а

бензобак зветься «танк»; що ж до танків, то вони повз нас не їздили, але за 250 тисяч доларів, що йдуть за один стандартний «Леопард» з гарматами і всім іншим, весь курс Кейвіна можна було б безплатно вчити цілий рік. Навіть довше. І ще лишилися б гроші, щоб купити всім курсом відмінникам по автомобілю для заохочення, а невстигаючих якийсь час годувати яєчнею в «Субмарині». Такий от потік асоціацій).

Ми розмовляли про танки, підручники, вірші й техніку фотозйомки — офіціантки нас не чіпали. «Субмарина» перетворилась на кафе. Втім, години відвідувацького піку ще не прийшли, через що офіціантки й не виявляли спрямованої на нас агресивності. Вони розслаблено стояли в кутку, наче ковбої на ранчо, що відпустили мустангів пастися й відпочивають. Кейвін Ваверс теж трохи скидався на ковбоя з реклами, надто зараз, коли сховав фотографії: збоку можна було сприйняти самі манери мого співрозмовника, такі собі фермерсько-ковбойські звички. Але це — стиль поведінки, чи не найпоширеніший у країні.

До речі, немає нічого надзвичайного в тому, що студент (він) і професор університету, хай навіть тимчасовий (я), удвох відвідали «Субмарину». Все це звично, так само як і те, що професори запрошують студентів на хатні коктейль-парті (і навпаки: мені доводилося бувати на студентських вечірках, де нарівні з усіма розважались і професори). Одяговий демократизм виглядає як масова відмова від носіння цілорічних піджачних пар (натомість б'ють всі рекорди популярності «лізер-сьюти», щось на зразок вдосконалених толстовок). Коли зустрічаються двоє, і за руки беруться вони, і з радісним вереском плещуть один одного по спинах: «Хелло, Джім!» — «Хелло, Джек!», це не свідчить ні про що абсолютно. Ні про стаж знайомства, ані про те, як ставляться вони один до одного, ні про посади людей, що обіймаються. З усіх відомих мені привітальних ритуалів момент зустрічі двох людей в Америці найбільше нагадує обійми на тбіліському вокзалі, після яких виявляється, що ти палко перецілувався з людьми, які зійшлись зустрічати не тебе. Ковбойські стусани й штурхани і фамільярне поплескування по задній кишені не означають в Америці ні того, що ви з співрозмовником стоїте на одному щаблі суспільної драбини, ані того, що ви з ним друзі до останнього подиху. Просто звичай такий.

Існують також звичаї, що мені не подобаються; американці, наприклад, часто-густо їдять, не знімаючи шапок,— є навіть особливий шик у сидінні за столом у капелюсі, зсунутому на брови. Кейвін Ваверс виколупував з-між зубів рештки індичого сандвіча й робив це, здається, своїм кульковим олівцем — нічого ганебного в таких манерах теж не було; вважається, що так можна. Дехто балакає з жінкою, не виймаючи рук з кишень. І таке інше. В сукупності це може творити манери картинно вульгарні, та не без грайливості; при потребі всі мої американські приятелі вміли поводитись, як у королеви на прийомі, чудово знаючи подробиці «європейського етикету», та гра — це гра. Ми, приміром, з Кейвіном існували, надійно поділені багатьма сходинками соціальної драбини (професор — студент), панібратство наше було суто зовнішнім, і він (молодший) мусив це відчувати кожною клітинкою свого тіла доти, доки ми не зрівняємось. Американське панібратство є поверховим, а в нашому з Кейвіном випадку, як в десятках мільйонів інших, воно було ще й діловим. Так заведено. Сиділи ми з Кейвіном Ваверсом в «Субмарині», а навколо нас тривало дуже своєрідне чуже життя. Час було підводитися з-за столу. Ми усміхнулись один одному, і я розрахувався. Кейвін спитав, чи може він мене пофотографувати; за це він влаштує мені такий самий бенкет з яєчнею...

Чуже життя струмує за власними правилами — нічого дивного; це як після регбі грати в американський футбол: і схожа гра, але не та. А я ж люблю відвідувати чужі країни,— особливо цікавий момент першого дотику до незнайомого буття і перші миті пізнання. Ностальгія, з якою деякі наші туристи після десятиденного вояжу кидаються обіймати радянських прикордонників, переконує мене лише в давній істині, що не всім слід витрачатися на відвідини далеких країн, якщо навіть кількаденна розлука з домом породжує психологічний травматизм.

Намагатися зрозуміти. Втомитись від спроб, але — намагатися зрозуміти, бо в цьому один з найголовніших принципів людського життя на білому світі — намагатися зрозуміти. Прийти до чужого дому доброзичливо й ненахабно, прагнучи розуміння. «Ну гаразд,— казав я собі.— Придивляйся». Так, Америка — інший світ, і не підганяй його зразу ж під звичні відповіді, спробуй зрозуміти.

На кафедрі славістики Канзаського університету, де я працював, один професор оголосив, що не хоче зі мною бачитись. Він не приходив на мої вечори й лекції, ховався у кабінеті, уздрівши мене в іншому кінці коридора. На кафедрі ніяково стенали плечима, особливо після того, як я спробував з'ясувати, що ж за людина той професор, звідки така лють. Можливо, якийсь колишній землячок з тих, кому Радянська влада защемила хвіст. Виявилось — нічого схожого: просто дурень. Звичайний молодий дурень англосаксонського походження, що народився й виріс у США, в Радянському Союзі не був ніколи, але вважає, що зустріч з «людиною звідти» загрожує його моральному здоров'ю і здоров'ю всієї нації. Втім, дурні інтернаціональні, їхні якості не залежать ні від віку, ані від географічних координат; знаю, що чимало студентів у Канзасі мислять куди політичніше й глибше за одного з своїх професорів.

Прагнути, намагатися зрозуміти...

Північноамериканський світ спрямовано в дію; ідеалом Америки ніколи не була людина, що розмірковує в тиші. Тридцятий президент США Калвін Кулідж років з п'ятдесят тому вимовив слова, що відтоді цитуються безперервно: «Бізнес Америки — це бізнес». Просто? Не дуже. Справжній бізнес, масштабні справи — це справа не лише для нахрапистих, більше для розумних людей. Темперамент молодої нації втілено в характерах оригінальних і сильних, можна не приймати їхні критерії перебудови світу, але знати їх варто. Варто помислити над тезами про важливість успіху й значення того, щоб успіх дістав загальне і негайне визнання. Про жорстокість ставлення до навколишнього світу — чи байдужість; але майже завжди професійне вміння та професійний успіх цінуються тут дуже високо. І Кейвін Ваверс, і всі інші студенти, з ким довелось мені обговорювати майбутнє, обчислювали свої перспективи у грошових одиницях; гроші регулювали взаємини, ставали не тільки матеріальним — і моральним мірилом.

Можна це називати любов'ю до бізнесу, можна фантазувати про курку, що не тільки несе, але й висиджує золоті яйця; гроші роблять гроші (бідність робить бідність). Людські позитивні якості й недоліки розмножуються часом простим поділом, як амеби. В справах американці невтомні: жоден з моїх знайомих не хоче задовольнятись досягнутим — гра ва-банк вросла у свідомість,

до історії та душі народу. Сюди ж не їхали принци й князі з гербами на золотих каретах; крім негрів, усі прибули сюди добровільно: лісоруби, механіки, повії, солдати, релігійні сектанти й хлібороби, яким не знайшлось місця на інших континентах планети. Практично кожен американець є в третьому, четвертому — нечасто віддаленішому — поколінні спадкоємцем європейських авантюристів та бідаків, які розмріялися про гроші без ліку та їжу донесхочу. Я спрощую дуже складний процес і роблю це свідомо; в Америці зросли вже справжні філософи, шахраї, святі, негідники, винахідники — повний комплект, усі власні, анітрохи не європейські. Ще Енгельс передбачав це, коли майже дев'яносто років тому писав: «Саме це й цікаво в Америці, що поруч з найновішим і найреволюційнішим спокійнісінько продовжують животіти найдопотопніше і найзастаріліше». Часом Америка весела, іноді стає нудною, інколи схожа на хлопчика, що я його побачив в аеропорту Мемфіса, штат Теннессі. Маленьке негреня несло п'ять помаранчів; плоди не вміщувались у долоньках, і то один, то інший випадав. Хлопчик нахилявся, піднімав і водночас упускав ще один помаранч. Я хотів допомогти і взяв апельсин з підлоги, але власник золотого плоду з таким вереском кинувся за своїм скарбом, що розгубив при цьому геть усі інші помаранчі...

Тут власні правила усіх ігор і власні знамениті гравці. Їх сортують незабаром після народження — за інтелектуальними індексами, батьківськими зв'язками, школами, університетами; а потім вони вростають у натовп, і кожен має пробитися крізь нього сам-один, кожен до якогось часу діє самостійно. Нещодавно в одному з американських тижневиків я прочитав, як діти дипломатів США, які вчились по кілька років у московських школах, нарікали, що там їх морально послабили, привчаючи до колективізму, а це ж наче втрата боксером захисного рефлексу. Потренувавшись у танцях на льоду, важко виступати в особистій першості з дзю-до. А виступати належить. Не раз і не двічі американці без особливої співчутливості казали мені про те, що той чи інший наш спільний знайомий програв — позбувся посади, грошей, чогось життєво важливого. Це означало, що хтось енергійніший, вправніший і, можливо, талановитіший завоював звільнене місце. Тут жаліють нечасто і неохоче, а «лузерів» — тих, хто пережив життєву катастрофу,— не

шанують взагалі. Вмираючого з голоду нагодують в Армії спасіння, в якомусь добродійному фонді можуть дати трохи одягу й грошей. Та людина, що принижено, без амбіцій, простягає руку за допомогою, миттю втрачає в суспільній вартості — вона капітулювала, вибула, місце її буде зайнято без жалю. «Лузерів» не шанують...

В Лос-Анжелесі я дивився по телебаченню репортаж про перший ранок після президентських виборів: Джеральд Форд залишав Білий дім, де вночі він дізнався про наслідки голосування. Репортери підгледіли, як з бічних дверей один за одним вислизають музики, піднявши коміри плащів: президент запросив їх пограти на забаві з нагоди своєї перемоги, а забаву довелось відмінити. Останнім, ховаючись за тумбою свого інструмента, йшов контрабасист. Люди, разом з якими я дивився передачу, напередодні голосували за Форда і не робили з цього таємниці. Але голосували вони вчора. «Ну й президент у нас був»,— зауважила жінка, сумно похитавши головою. «Нічого не вартий,— погодився з нею чоловік.— Яйцебовтанка...» Це не було безпринципністю — цілком нормальна реакція на «лузера», крім того, переможець має рацію, і хай живе переможець!

Телевізор припинив балачки про президентські вибори, теж втратив інтерес до переможеного, і на екрані — спалахом, раптово — виник мовчазний чоловік з гнучкими пальцями штукаря з вар'єте. В пальцях він тримав жовтувате куряче яйце з ясно-коричневими цяточками на шкаралупі. Зосереджений чоловік потримав яйце між долонями, що заповнили телеекран, і встромив його у дивного вигляду пристрій. В людини було всього двадцять секунд, бо час телевізійної реклами лімітується, і за ці двадцять секунд він виготовив яйце кубічної форми; якщо на мить відсторонитися од переваг, так би мовити, в державному масштабі, то все одно для нас мало стати безумовним, що кубічні яйця легше вписуються у сучасний інтер'єр навіть у сирому вигляді, а вже варені — вони нізащо не скотяться зі столу. Отак. Якийсь Стен Паргман з Лос-Анжелеса винайшов машинку, і якщо її рекламують по телебаченню, значить випуск машинки оплачується, і все це надзвичайно корисно. До речі, яйце може незвичайно виглядати не лише зовні, але й всередині шкаралупи; в каталогу різдвяних подарунків на 1977 рік є біла п'ятнадцятидоларова машинка завбільшки з електричну кавомолку, що вміє змішувати білки з

жовтками в нерозбитім яйці. Машинку можна дістати поштою — каталожний номер 902528. Кубатура яйця...

Колумб, що відкрив Америку для нових часів, не зміг наректи її своїм іменем, але ж «колумбове яйце» збереглося в історії. Великий мореплавець заспокоїв цікавість вельможі, якому забаглося побачити куряче яйце, що стоїть вертикально. Генуезець вчинив цілком по-американському: Колумб просто розбив яйце з тупого кінця і поставив його перпендикулярно до столу. Сталося це в XV сторічі на обіді в кардинала Мендози. Так відкривач Америки здобув свою «яєчну легенду».

Бачите, як все точно. Відомі імена винахідників та героїв. Як рекордне досягнення зареєстрували навіть те, що якийсь Дуглас Л. Барч в ресторані міста Мобіль, штат Алабама, на початку травня 1975 року зжер за 130 секунд 32 яйця, зварених «у мішечок»; дуже цим вславився Дуглас Л. Барч.

(Ще одну історію, пов'язану з продуктами життєдіяльності північноамериканських несучок, розповів мені в Києві наш відомий співак Дмитро Гнатюк. На жаль, він не знав імені головного героя цієї історії, а вона така. Кілька років тому Гнатюк гастролював у Північній Америці, й тамтешні антирадянські крикуни не раз нахвалялися зірвати його концерти. Одного разу, стоячи на сцені, співак побачив, як у ложі напроти якийсь юнак, блідий від переляку, підносить біле куряче яйце, явно збираючись кинути його на сцену. «Я співав і дивився на нього,— розповідав мені Гнатюк,— і раптом побачив, як по руці в юнака потекла біло-жовта маса: від хвилювання яйцеметальник роздушив шкаралупу ще до кидка. Так я доспівав до кінця, побачив, як юнак кинувся з ложі навтьоки, а люди, зацікавлені дещо незвичайним запахом, дивились услід йому». На жаль, подію не було зареєстровано в поліційних хроніках).

От бачите, скільки всього поєдналося в одному не дуже довгому оповіданні, початому «аб ово»— «від яйця», як дві тисячі років тому в своєму творі «Арс поетика» радив починати всі оповіді Квінт Горацій Флакк, великий римський поет. Розповідь має плинути послідовно — не можна ж увійти двічі до тієї самої річки, як свідчили давні мудреці.

Не можна? Тоді повертаймося з коротких мандрів по римських манускриптах у нові часи, але не переводьте своїх годинників з початку ери на кілька сторіч вперед:

для прикладу, який наведу я, вони не знадобляться, можна викинути їх в ріку часу крізь аварійний люк надзвукового лайнера. Отого, званого «Конкорд», обладнаного «Ер Франс» для зустрічі Нового року. Перед опівнічним зльотом надзвукового літака з паризького аеропорту імені де Голля пасажири зустрічають Новий рік; потім «Конкорд» розганяється до 1350 миль на годину — це на 600 миль більше за годинну швидкість обертання Землі. Через це на висоті 11 миль над Атлантикою трапляється на шляху літака ще одна опівнічна пора, і пасажири зустрічають Новий рік знову. До вашінгтонського аеропорту імені Даллеса «Конкорд» прибуває о 9.30 вечора за місцевим часом — до зустрічі Нового року ще понад дві години. От і все, що можна за допомогою «Ер Франс» зробити з часом і з собою за 4850 доларів. «Конкорд» схожий на пташеня з довгою шиєю, яке щойно проклюнулося. «Аб ово» — «від яйця». Багато різних птахів на білому світі, літак — лише один із них.

Люди по-різному заробляють і витрачають гроші; люди ходять пішки, мандрують велосипедами і літають надзвуковими лайнерами. Коли десятками мов вони оповідають в Америці своїм різноколірним дітям казочку на зразок «...Знесла курочка яєчко...», то мається на увазі, що американська курочка зносить чимало яєчок, але кожному — власне, несхоже, інше...

Я зараз не про те, що люди живуть по-різному,— всі ми про це знаємо. Мене завжди цікавила реакція, з якою знайомі сприймали неждану, нетрадиційну звістку — хай навіть повідомлення про зустріч Нового року на «Конкорді». Дехто з них — ті, скажімо, хто працює в прогресивних емігрантських виданнях,— вигукував щось подібне до: «У-у, буржуї!» — і у себе в газеті викривали це з чітких соціальних позицій. Але основну масу населення США складають люди, що дістають грошей не багато й не мало — їм однаково далеко до мільйонерства і до банкрутства (до мільйонерства, втім, дещо далі), і вони мріють видертись драбинкою трохи вище. Динамічний американський бог підморгує їм: мовляв, хлопчики, щось вже маєте, дряпайтеся далі. Пропаганда переконує, що золоте яєчко лежить зовсім поруч, онде воно, лише простягни руку; «Конкорд» пролітає над головами з хвацьким посвистом, і здається, що наступний рейс твій. Про чужий успіх повідомляють, наче про виграш у тоталізаторі; випадковість, мовляв, не більше. Американ-

цям цілодобово туркотять, що всі життєві складності от-от вичерпаються; їм теревенять про сяких-таких комуністів, і дехто слухає, всотуючи рев надзвукової фортуни над тім'ям. Міщанин, обиватель — масовий, і, зустрічаючись з Америкою, завжди здивовано бачу, скільки тут при всій її модерності персонажів з ільфо-петровського одеського непу, а люди з філософією прожектерів з Чорноморська живуть поруч з розумниками, винахідниками, філософами, сміливцями, яких небагато на світі.

Це все цікаво, але це інше життя, багатошарове, і належить зрозуміти його, бо воно проходить у сусідстві з нашим. Закони американського буття відрегульовано до останніх подробиць; це чужі закони, але люди живуть за ними, потопають у морях своїх складностей чи виборсуються з них. Вони плутають і часом цілком поважно вважають, що Хтось в Червоному хоче жбурнути в них Велику Бомбу: людям чимало всякого трусять у голови: геральдичний птах годує своїх пташенят не самим лише еліксиром дружності... І все ж таки жити нам на одній Землі, де океани вузесенькі, а люди часом жорстокі. Але іншої планети в нас немає і не передбачається, людство не має можливості обрати собі інших сусідів — ні в космосі, ні всередині себе самого. Що уважніше роздивляємося сусідів, то настійніше замислюємось про себе самих, точніше відчуваємо, що нас ділить і що спільне в нас. Такий погляд здається мені конче потрібним; не раз ловив себе на думці, що, навіть замовляючи в Америці скляночку соку, з'їдаючи сосиски чи яєчню, обговорюючи з полісменом подробиці правил руху, сидячи в кінозалі, уважніше вдивляюся в себе самого та у свої реакції на чужий світ.

Швидкість і точність реакцій важливі для всіх. В американських школах є один з тестів, де учні протягом десяти хвилин повинні відповісти на дуже багато різних питань; важить не точність відповіді, а напрямок реакції, швидкість її. Таке цінується, бо Америка дуже полюбляє з'ясовувати, хто є хто.

Американців на світі понад двісті п'ятнадцять мільйонів, і всі вони різні; подейкують, що в країні розсіяно ще мільйонів з десять мексіканців, які емігрували незаконно — перепливли прикордонну Ріо-Гранде, та й вже мексіканці також усі різні. Що ж до середньостатистичного громадянина США, з яким ні я, ні ще хтось на світі не бачився, то цьому синтетичному об'єктові підрахунків

45 років, дружині його — 42, в них двійко дітей, яким не виповнилося ще по 20. Статистичний американець випиває 16 чашок кави за тиждень. Що чотири роки він потрапляє в нескладну автомобільну аварію, що двадцять років — в автомобільну катастрофу. Щодня статистичний американець протягом трьох з половиною годин сидить біля телевізора, а 11 разів на рік відвідує кіно. Щороку пише 250 листів і 895 разів телефонує. А ще статистичний американець з'їдає на рік 102 фунти цукру, 126 фунтів хліба і вже згадані 287 яєць...

Насправді ж кожен живе по-своєму; якщо плюсувати безробітного з Рокфеллером, то вийде дурниця, а не статистика, але я намагаюсь оповісти про подробиці чужих життів — тут усе важливо. Ще одне, ледь не забув про одну з таких подробиць: щоосені, на День подяки, кожна американська родина, практично без винятків, їсть смаженого індика. В негусто заселеній індіанами і ще не колонізованій Америці колись зграями жили індики. Перші переселенці з Європи натхненно били їх чобітьми, палицями і чим доведеться, і так старанно, що дикі індики не збереглися на світі навіть у вигляді музейних опудал. Але вижили емігранти, вигодувані індичиною — першим дарунком незнайомого континенту. Коли в 1776 році дискутували про герб новонароджених Сполучених Штатів, Бенджамін Франклін наполегливо пропонував, щоб американським гербом став дикий індик. Але нічого не вдієш — у геральдичному змаганні переміг білоголовий орел, а дикому індикові знайшлось місце на етикетці восьмирічного кукурудзяного віскі, що випускається в штаті Кентуккі. Що ж, орел так орел — хай буде мудрим і благородним лет його. Я не вмію розрізняти індичих та орлиних яєць, але хай же вони зберігають у своїх еліптичностях безперервне життя. Адже якщо те чи інше яйце скалічити надавши йому форми куба, яйце, згідно з рекламою, чудово впишеться до модерного інтер'єру, але буде неплідне й мертве.

...В маленькому містечку хлібородного штату Канзас, де вздовж шосе здіймаються хазяйновиті наповнені елеватори, а люди, якщо вони студенти, приходять сюди з метушливої Америки повчитися і повертаються до Америки, щоб працювати у високих ділових будинках, можна багато що обговорити й побачити — всіх тут помітно. «От поїдете ви до Нью-Йорка,— казали мені,— до нашого всезагального прохідного двору. Там все по-ін-

шому. Але не обмежуйтеся Нью-Йорком, у вас про нього й так пишуть чимало, і в нас чимало пишуть. Це ж «найс плейс ту візіт» — «гарне місце для відвідин», не більше. Їдьте до Нью-Йорка, але ж повертайтесь сюди пожити: в Лоуренсі чути щоранку, як розбивають шкаралупу, готуючи яєчні на сніданння...»

## Дивні міста Нью-Йорка

Дуже цікаво подорожувати між маленькими містами Америки. Це зовсім не провінціалізм: саме поняття провінції мені чуже та вороже, бо, на мою думку, насамперед означає принижений стан духу. Провінціалом можна бути і в багатомільйонному місті, а можна мешкати на відлюдді й примусити світ дослухатися до тебе: не треба ж вам нагадувати, що Лев Толстой, Леся Українка, Уїльям Фолкнер, Гальдор Лакснесс, Пабло Неруда провінціалами не були.

Згодом я пригадаю ще зустрічі в американських містечках, де всі взаємини оголюються і люди запам'ятовуються кожен зокрема, а не натовпом зразу. Я народився й виріс у великому старовинному місті, але вподобав американські малі містечка; найбільший конгломерат таких містечок — Нью-Йорк.

Повірте, що мовлене — не тільки літературний прийом. Адміністративно весь Нью-Йорк розпадається на кілька районів, кожний з яких завбільшки із європейське місто: Квінс, Бруклін, Бронкс, Лонг-Айленд... Але ми звично кличемо Нью-Йорком район Манхаттана з його хмарочосними дивами і статуєю Свободи при вході до порту. Острів Манхаттан, вимахлюваний свого часу в індіан, які жили тут колись, колоритний, багатоголосий, а його трамбована земля цінується дорожче за будь-що, зведене над цією землею. Квадратний дюйм, тобто квадратик, кожна сторона якого — п'ять клітинок нашого шкільного зошита з арифметики, коштує нині 25—30 доларів. Ви, напевне, читали, що в Нью-Йорку італійців живе більше, ніж у Неаполі, ірландців більше, ніж у Дубліні, євреїв більше, аніж у всім Ізраїлі; українців, за дуже приблизними даними, в Нью-Йорку теж більше, скажімо, ніж у Сумах або в Ужгороді. Але найдивовижніше, що всі ці національні поселення всередині велетенського міста зафіксовано дуже чітко і традиційно розді-

лено. Проїжджаючи крізь китайський район, де навіть телефонні будки виглядають як пагоди, пуерторіканський чи негритянський Нью-Йорки, німецький Йорквілль, читаючи вивіски польською мовою, іспанською, угорською чи хінді, не можеш позбутись думки про незмішуваність частин у тутешній бовтанці. Маленькі нью-йоркські містечка ошелешують вас китайськими ресторанами (зберігаю один з рахунків, виписаний китайською мовою,— піди перевір...) чи п'яничкою, що реве на перехресті сороміцьку словацьку пісню, якої все одно ніхто перекласти не може. Я пишу свою книгу для людей, які знають про Америку чимало, які читали про неї — від Амеріго Веспуччі до Василя Большака й Валентина Зоріна, але забудьте на мить це, заплющте очі й уявіть географічну карту півкуль, зменшену до розмірів поштової марки, де всі мови і звичаї змішалися так, як це було можливо тільки на руїнах легендарної Вавілонської вежі. Нью-Йорк і здається мені часом тою вежею, але не зведеною в небо, а розтягнутою по площині.

Тут припустимі всі акценти, і манери, як правило, не цікавлять нікого. Я бачив людину, що використовувала клумбу біля Лінкольн-центру як пісуар і кричала, що це такий французький національний звичай. Втім, полісмен перервав ту забаву.

Тед Солотарофф, який чотири покоління тому був би Федьком Золотарьовим, бо його предки прибули з Одеси, працює на П'ятій авеню, в центрі Манхаттана. Він — головний редактор журналу «Амерікен ревю», все життя працює в Нью-Йорку і не має про нього уявлення як про цілість. Хіба що про свій район, про квартиру, де з вікон спальні видно пуерторіканську зону міста, про сина й дружину. Він знає багато про що, розташоване навколо його мешкання: де зіткнулись автомобілі, де гаражі дешеві, де можна в неділю купити горілку (з релігійних міркувань по неділях спиртним не торгують, але Тед — атеїст). Крім того, Солотарофф чудово знає сучасну літературу Америки: його журнал публікує уривки з книг, які мають публікуватися в «Бентем букс», великому видавництві, якому належить і журнал. Ставлення до Нью-Йорка в Солотароффа приблизно таке саме, як в мене, скажімо, до московського готелю «Росія», коли я в ньому живу. Мені відомо, що на парних поверхах мого крила розташовано буфети, а на першому і другому — бар, перукарня і ресторан. Проживаючи якийсь час у тому

самому номері, я можу довідатись, хто живе поруч, а можу і не довідатись, бо людина, яка мешкає поряд, занурена у свої справи і мені не потрібна. Так само, до речі, як і я їй. Готелі заселено діловими людьми; Нью-Йорк — найбільший готель світу. Є в ньому номери-люкси, гуртожитки та нічліжки; є в ньому навіть ресторани з національною кулінарією і сувенірні кіоски. Але найпишніше представлено тут головне з готельних почуттів — почуття тимчасовості, минущості твого перебування на землі по 27 доларів за квадратний дюйм. Я вже казав, що в провінційних містечках Америки відчувається така собі грунтовність буття. Нью-Йорк — конгломерат особливих містечок — наче кілька циганських обозів, що на якийсь час поставили табори по сусідству.

В Нью-Йорку гарно гостювати — тут навіть необхідно гостювати часом — для самоосвіти, тому що найбільші з музеїв, абсолютна більшість театрів Америки, її найголовніші видавництва й газети, нарешті, магазини й барахолки розташовано тут. Але жити в Нью-Йорку роками сумно й важко. «Ледь з'являються гроші,— каже мені Тед Солотарофф,— намагаюсь хоч на кілька місяців зникнути звідси. Мені, як, певно, кожному редакторові, час від часу набридають письменники — переважна більшість американських літераторів мешкає тут, в Нью-Йорку, набридають розмови про літературу і письмовий стіл у кабінеті з неминучою сірою стіною брандмауера за вікнами. Маленьке містечко, розташоване навколо мого нью-йоркського притулку, звичне й нецікаве, як і будь-яка околиця, що вже надокучила. Переїхати до картинно богемного Грінвіч-вілледжу, який так вражає наших і ваших провінціалів, теж не хочеться, тому що це досить глухе містечко в Нью-Йорку; просто там, як у всіх інших районах світу, населених літераторами й митцями, дуже багато позерів, там гучноголосо теревенять про красне письменство, широко жестикулюючи, стовбичать на перехрестях — все це забави для піжонів. У Нью-Йорку належить займатися своєю справою і знати собі ціну; перехід з одного тутешнього містечка до іншого може виявитися маршем в абсолютне забуття, зниженням у посаді, зникненням з поля зору тієї частини Нью-Йорка, яка хоч якось цікавилася тобою. Всіма зразу в цьому місті ніхто не цікавиться; немає такої істоти, включаючи президентів, космонавтів і факірів, якою б все місто зацікавилося водночас. В Нью-Йорку, щоб хоч якось бути по-

міченим, належить бути індивідуальністю й мати голосистих приятелів...»

Усе це правильно. В Нью-Йорку читають набагато більше, ніж будь-де в Америці й, гадаю, у всій західній півкулі: книгарень тут безліч, але й література різноманітніша, ніж будь-де. В кожному з нью-йоркських селищ читають власне — де Фолкнера, де Достоєвського, де Болдуїна, де Камю, а де й детективчики з найпростіших чи порнографію. Те ж саме з газетами: деякі міські райони, ба навіть вулиці, видають власну періодичку. В Америці взагалі майже ніхто не читає по дві газети, в Нью-Йорку також; кожен — одну, в кожного — власна. Інформованість вибіркова, регіональна в усьому: по національних, маєткових, територіальних, смакових та інших групках. Я не уявляв, що людей можна розсипати по такій кількості шухлядок, які засуваються до несхожих між собою комодів.

Все той-таки Тед Солотарофф, знавець літератури, яких в Америці небагато, розповів якось за кавою мені й популярному нью-йоркському прозаїкові Доналду Бартоломеу історію про те, що його схвилювало в Києві.

Якось уранці Солотарофф, що відвідував Радянський Союз на запрошення Спілки письменників, вирішив полагодити свої черевики, які не витримували київських пішоходінь — по Нью-Йорку вони звичайно їздили. Поки швець щось там лагодив, Солотарофф з перекладачем заходилися з'ясовувати (природно, англійською мовою), скільки все це коштуватиме. Швець прислухався до свого замовника і поцікавився, звідки той приїхав. Тед сказав, що з Америки, і визнав свою причетність до літератури. Тоді швець запитав, чи знайомий письменник Теодор Солотарофф з письменником Теодором Драйзером. Тед відповів, що в якомусь роді, дещо читав. Тоді швець повідомив, що зараз втретє перечитує «Сестру Керрі», а вдома має повне зібрання творів Драйзера і що це його улюблений письменник.

«Ти уявляєш,— звернувся Солотарофф до Доналда Бартоломеу,— щоб нью-йоркський швець читав усі твої книги?» Доналд резонно зауважив, що він не Теодор Драйзер. «Ну гаразд, а можеш ти уявити собі нью-йоркського шевця, який прочитав Драйзера?» Таке уявити Бартоломеу не міг. І я не міг, і Солотарофф не міг, і, найголовніше, нормальному тутешньому шевцеві довелося б довго пояснювати, навіщо він читає такі товсті й

такі непрості романи, написані хтозна-коли. (В Нью-Йорку час летить дуже швидко, й тридцяті-сорокові роки там уже відносять до періоду «хтозна-коли»...)

Сереньопідготовлений радянський читач знає американську прозу не гірше, ніж сердньогопідготовлений американський читач знає її ж; цього не заперечують і в США. Ми видаємо в себе чимало американської літератури; практично все поважне, що з'являється на книжковому ринку США, виходить у нас із незначним запізненням. Наших же книжок в Америці майже зовсім не видають та й власні читають — кожну в іншому містечку. В кожному районі своя мода на книги, і якщо роман Алекса Хейлі «Коріння» розпродується зараз у західній частині Нью-Йорка, як смажена кукурудза перед футбольним матчем, то це зовсім не означає, що в книгарнях на сході міста продадуть більше п'яти примірників того ж «Коріння». Це місто складається з безлічі містечок, стулених докупи, але розділених непорушністю невидимих кордонів. В Одесі під час громадянської війни ворогуючі сторони перегороджували вулиці шворками для білизни, таким чином визначаючи межі поширення своєї влади. В Нью-Йорку ж вам більш чи менш делікатно дадуть зрозуміти, що ви заблукали не в своїй зоні. Одного разу в районі дев'яностих вулиць в мене кинули помідором — я зовсім забув, що це пуерторіканський район, але ретирувався після першого ж попереджувального помідорового залпу. Згідно зі статистикою, мені ще поталанило — санкції могли бути куди серйознішими, починаючи від банального мордобою...

А можна ж відвідати музей Гугенхейма, де постійно відбуваються виставки новомодних митців,— це на перехресті П'ятої авеню з Вісімдесят дев'ятою вулицею. Зовсім поруч, на протилежному боці П'ятої авеню при перехресті з Вісімдесят другою вулицею, міститься Метрополітен-музей з однією із найбагатших у світі скарбниць давнього і класичного мистецтв. Біля Сімдесятої вулиці—чудова колекція Фріка, вся П'ятдесят сьома вулиця — у приватних галереях. Це я назвав лише кілька скарбниць скульптури й живопису, розташованих на Манхаттані дуже компактно. А ще ж є галерея середньовічного мистецтва Клойстера; є музеї природознавства, історії, майстрів-примітивістів. А в одному тільки Лінкольн-центрі на Шістдесят п'ятій вулиці — знаменита Метрополітен-опера й драматичний театр штату Нью-

Йорк; ще в двох кроках по Бродвею — ціле гніздо різноманітних театрів, серед яких є дуже пристойні. А ще ж є театри «поза Бродвеєм» і навіть «поза-поза Бродвеєм». Причому для відвідин театрів та музеїв зовсім не обов'язково бути людиною заможною: у більшості музеїв встановлено дні, коли вхід взагалі вільний, а в театрах є недорогі місця, з яких усе добре чутно й видно. Але мешканці містечок несходимого Нью-Йорка (нікому не відомо, скільки містечок у цьому мегаполісі — вважається, що сьогодні їх населено більше як вісьмома, а можливо, навіть п'ятнадцятьма мільйонами людей) нечасто юрмляться перед театрами. Майже ніколи не тісно і в нью-йоркських музеях — зали просторі, відвідувачі не в надмірі.

Що ж, я не люблю штовханини в музеях, не люблю, коли черга рухається, наче конвейєр, перед золотою маскою Тутанхамона чи перед маскоподібним усміхом Мони Лізи,— не затриматися на кілька зайвих митей, не побути на самоті з дивом... Не люблю, коли митці стають модними й ніхто не цікавиться вже тим, навіщо вони,— треба побачити. Випадкові й невдумливі глядачі залишають митця самотнім, навіть згуртовані в натовп навколо нього; усамітнення митця — чудове, самотність його — смертодайна. Багатьом безцінним творам мистецтва сумно за колонадами, крізь які вони прагнуть побачити щирого, неметушливого друга; безцінні етруські вази, безцінні Рафаель, Леонардо та їхні брати — крізь сторіччя (і «Герніка» Пікассо, яку хтось з нью-йоркських йолопів просто в порожньому залі музею зросив струменем фарби в аерозолі — безсмертна й безцінна; просто в одному з дивних містечок Нью-Йорка її не зносять). До чого ж багаті тутешні експозиції! В нью-йоркських музеях гарно думається про вічність і про самотність (я боюся самотності, ціле життя тікаю від неї, до останньої миті тікатиму, до того, як неминуче усамітнюся), але далі — кілька слів про самотність людини, чиє життя відбулося давно й повчально. Записую ці слова після того, як в галереї «Забріскі» на П'ятдесят сьомій вулиці (восьмий поверх, вхід на виставку просто з ліфта) відвідав експозицію Олександра Архипенка: кольорові скульптури.

Олександр Порфирович Архипенко народився в Києві, там же вчився й, перед тим як емігрувати в 1908 році, у Києві ж почав виставлятися, показавши кілька

кольорових скульптур. На першій його виставці, де вирізьблений «Мислитель» був червоного кольору, поліцейський чин поторсав фігурку рукавичкою, покликав автора і запитав, про що цей мислитель мислить і чому він червоного кольору. Згодом в автобіографіях Архипенко згадував цей епізод багаторазово, розмірковуючи про специфіку сприйняття художніх символів нижніми чинами поліції. На початку століття Олександр Порфирович з Києва виїхав, пожив у Петербурзі, в Москві, а тоді подався за кордон — засідав у паризькій «Ротонді», артистичному кафе, де збирався мистецький паризький авангард початку століття. Ілля Еренбург, Віра Мухіна, Ігор Грабар багато й гарно писали про нього; давні його праці збереглися в деяких музеях (у Київському музеї українського мистецтва одна експонується досі). Але життя Олександра Архипенка — крізь творчі успіхи та невдачі, крізь родинні та ділові пертурбації, крізь пів-Європи, тріумфально пройденої з виставками,—продовжилося в Америці — на кораблі «Монголія» він прибув до Нью-Йорка тридцятих років. Учні вже розкланювались перед ним; Мур, Кальдер, що стали класиками скульптури, велично-вдячно привітали його. А він сам, демонстративно уникаючи політики, шукав і зводив у Нью-Йорку власне місто для душі — місто, приступне небагатьом, навіть містечко — для друзів.

Але міста не було. Жах охоплює, коли читаєш авторські — олівцем — карлюки на шкіцах Архипенка, де переплутались українські, російські, англійські слова. Він, один з творців нової мови скульптури,— як сам вважав, мистецтва для мас,— доживав у безсловесності й самоті. Одного разу серце Олександра Архипенка зупинилось, і скульптора поховали в нью-йоркському Бронксі на цвинтарі Вудлавн. Роботи живуть — зухвалі, рідня Пікассового живопису, і загадкові й строгі, як східна кераміка,— дивний сад з широко розгалуженим корінням. Але свого міста у Нью-Йорку не було в Архипенка ані в живого, ані в мертвого: я ходив холодною і порожньою галереєю «Забріскі», роздивлявся на дивовижні Архипенкові праці й хотів плакати...

Нью-Йорк більшою мірою, ніж інші міста США, дозволяє собі розкіш публічного усамітнення, накопичивши чимало цілком європейських кав'ярень, де можна смоктати свіжозварений коричневий ароматний напій і розмовляти з приятелями про мистецтво. І все ж таки це не

було Архипенковою «Ротондою», всього лиш звичні буфети, розкидані поверхами велетенського готелю: свій для номерів люкс і свій для гуртожитку. Де жили ви, Олександре Порфировичу?..

Колись я ще раз порушив правила і, зупинившись на автомобілі, зайшов у маленьке кафе на Сто двадцять другій вулиці, в Гарлемі — негритянській зоні; кілька чорних облич здивовано звелось назустріч мені, і я не можу назвати дружнім вираз, спостережений на обличчях. Полісмен нечутно підійшов і взяв мене за плече; полісмен був ввічливий: «Ідіть звідси, сер. Ані вам, ні мені ці неприємності ні до чого..» Мене не прагнули бачити в Гарлемі.

А який же він світлий, Нью-Йорк! Мільйони електричних лампочок освітлюють його мешкання, 48 тисяч світлофорів моргають на перехрестях, півтори тисячі вагонів метро і 110 тисяч ліфтів розвозять його населення по квартирах. Ми вже знаємо, чим є для Нью-Йорка енергетична криза; про те, чим є моральна криза, місто дізнається постійно і не завжди вірить собі — гірко це...

А як же буває тут весело! Ви й справді не засумуєте, якщо розшукаєте в Нью-Йорку своє власне містечко, де можна буде спати, їсти, розважатись, кататися на автомобілі до роботи й додому, а також на прогулянки. В Нью-Йорку зареєстровано близько двох мільйонів легкових автомобілів (втім, 85 тисяч з них щороку крадуть), на кожний з автомобілів виходить всього одинадцять сантиметрів тротуарного бордюру для стоянки: навіть дитячу коляску на такій площі не запаркуєш. Отже, не всі машини зупиняються біля тротуарів одночасно; деякі — за межами міста, деякі живуть у підземних та багатоповерхових гаражах, а частина блукає з одного нью-йоркського містечка до іншого, розшукуючи причали, де чекають на них, пригальмовуючи біля поштових скриньок, схожих на наші сміттєзбірники, пофарбованих у синій колір. Але написати буває ні до кого. Автомобілі кружляють, як люди, загублені в пустелі; я ж вам казав, що люблю маленькі американські містечка,— річ у тім, що одне з містечок неодмінно має бути твоїм власним. Інакше-бо ця маса будинків, міст та людей обернеться на пустелю, скалічить всі твої реакції на світ і день у день наливатиме тебе безнадією та злобою. Боронь боже. Люди, що зводили

Нью-Йорк, напрацювалися — наслідки їхньої праці вражають: важко було вибудувати таке. Та з людьми найважче...

Втім, було б бажання — тут кожен знайде те, що шукав. Прихильник порядку з'ясує, що в Нью-Йорку 28 тисяч полісменів; прихильник недозволених забав зможе довідатись, що в Нью-Йорку близько 30 тисяч повій, яких заборонено, хоч вони й стоять на кожному розі. Ділова людина знайде в Нью-Йорку сто тридцять банків та дві з половиною тисячі великих підприємств, але, на свій жах, довідається, що в місті до 200 тисяч злочинів скоюється щороку. На території в 520 квадратних кілометрів — не так уже й багато — людей втричі більше, як в Норвегії; більше, ніж у Швеції чи в Болгарії; такий вже це населений пункт.

В розповіді про Нью-Йорк цифри дуже красномовні: вони вибудовують хоч приблизне уявлення про місто як ціле; в усіх інших параметрах воно ніколи не складає монолітного враження.

А є на світі міста, де чуєшся старожилом і своїм, ледве прийдеш до них; такий для мене Париж. Лондон постійно намагається поставити тебе на місце, пояснити, де тобі слід ходити, а де — не по рангу; принаймні він не байдужий. Нью-Йорку, якщо ти в ньому не свій,— наплювати на тебе.

В цьому місті народжується 130 тисяч дітей на рік; щороку вмирає 85 тисяч людей, а 3 тисячі зникають щороку не знати де, і їх вже не знаходять ніколи.

Я сам не раз бачив, як люди зовсім не реагували одне на одного, зіштовхуючись плечима, падаючи на вулиці, проштовхуючись до автобуса. Нью-Йорк не лише об'єднував, але й роз'єднував їх. Він не вчить роздумів про вічність — хіба що про страшний суд; у більшості новоприбулих провінціалів виникала, гадаю, саме ця думка.

Третину міста займають старі будівлі з тих, що звуться в нас «аварійними»,— щодня бульдозери розвалюють кілька таких, а люди з них розповзаються по сусідніх, наче так має бути, наче бідне гаїтянське чи пуерторіканське селище споконвіку тут існувало, приросле до тіла дивного архіпелагу нью-йоркських міст, де є місцевості дуже ситі, красиві та багаті, але — не всі такі. Нью-йоркські міста мігрують, входять одне в одне й знову розходяться, щоб не зустрічатись ніколи; Гарлем,

легендарне негритянське гетто, був колись аристократичним голландським житловим районом...

Але ж Нью-Йорк молодий, як і всі американські міста; на порозі минулого сторіччя в ньому жило близько 60 тисяч людей; нещодавно я вичитав, що одного з героїв американської революції вороги захопили в полон і повісили в глухому лісі, який ріс якраз на тому місці, де нині зеленіє склом гігантська сірникова коробка споруди ООН. Зараз у багатьох районах Нью-Йорка на дереві повіситися не можна — дерев немає або це кволі рослинки, що дивом витримали в бензинових випарах. Втім, досвідчені люди кажуть, що коли прийде охота до самогубства, досить полежати на рівні нью-йоркського хідника протягом двох-трьох годин, і товстий шар вихлопних газів задушить і слона. Але слони в центрі Манхаттана не валяються, а п'яних збирає поліція і вивозить, складаючи стосами в районі знаменитої вулиці Бовері — у найнижчому з нью-йоркських поверхів, наче потоплих на дні. То вже найостанніше з міст Нью-Йорка, якраз біля виходу — Бовері...

Нью-Йорк — це річ у собі, маленьке поселення, що розрослося, всеамериканський прохідний двір з власними законами і власним внутрішнім життям; але навіть для випадкового візитера Нью-Йорк — видовище, це театр для всіх, де глядачів з акторами розділено дуже умовно і вони весь час міняються місцями. Ми вже розмовляли про те, який Нью-Йорк великий і різноманітний, якщо він кликав у гості вас чи принаймні ви, не втрачаючи часу, познайомитесь і заприязнитесь з ним на рівні своєї готельної секції. Інакше-бо враження буде моторошним, бо виявиться, що Нью-Йорк пустельний. Обпалить відчуттям, що ти таким собі верблюдом тупцюєш від оази до оази, а впадеш на пісок між колодязями — ніхто й не нахилиться. Всі сліди тут засипано барханами часу — ви ж уявляєте, скільки людей увійшли до Америки крізь це місто і пройшли непоміченими,— одних українських емігрантів більше мільйона,— і що з того?

Пустеля не зберігає слідів. Згадалося, як лежав я вночі у своїй кімнаті на двадцять першому поверсі будинку, що звівся на розі П'ятдесятої нью-йоркської вулиці і Третьої авеню. Унизу ревли поліційні автомобілі; я подумав, що як же воно тим, хто мешкає десятьма чи, рятуй боже, двадцятьма поверхами нижче. Втім, заче-

кайте, це ж для мого блага поліційна сирена лякає розбійників (ті, здається, не дуже лякаються); порядку за останні роки стало дещо більше, але все одно побутових злочинів ще дуже багато, дурних, цинічних, брутальних,— просто так їх і не поясниш.

Сьогодні, наприклад, метро біля нас не працювало протягом півгодини. Якийсь Річард Пратт, сорока п'яти років, занудився після полудня в готелі «Кенмор» на Двадцять третій вулиці. О другій дня вийшов з готелю, зайшов до найближчої станції метро на розі Двадцять третьої вулиці й Лексінгтон-авеню, побачив там тридцятип'ятирічного Джуліуса Скалкі, який чекав поїзда в бік дому, на Бронкс. Коли поїзд наблизився, Пратт штовхнув Скалкі під колеса. Просто так — узяв і штовхнув. Убивця й жертва ніколи не були знайомі до цього. Вбивство з нудьги? Чи як?

Займатися обліком нью-йоркських психопатій — справа невдячна. У випадках, подібних до цього, мене найбільше вражало те, що вони — звичайні. Хмарочоси не похитуються з подиву, місто не відчуває бажання негайно впасти до Гудзону, а нелічені мільйони людей блукають вулицями, точно знаючи, що сьогодні ще один перехожий неодмінно угробить іншого перехожого — просто так. Ось до цього «просто так» і не звикаєш нізащо. Легше вже призвичаїтись, що в Метрополітен-опера йде «Аїда» і в залі є ще вільні місця — можна б послухати; на Бродвеї та поза Бродвеєм грають у театрах все — від Чехова до Олбі та до веселого і малопристойного мюзиклу «Волосся», що тримається на сцені вже з десяток років. Тільки ж усі вистави з виставками відбувались в інших містах Нью-Йорка; цікаві книжки, кожна з яких у паперовій обкладинці коштує не дорожче за дві-три пачки сигарет, продавалися поруч і водночас за тисячу миль звідси — людина з метро не знала. До кіно теж не хотілося, хоч і там було що подивитись.

Або ще одна історія, цікава для мене також реакцією сторони, що постраждала. Була тією стороною 103-річна Хетті Ірвін. Ця довгожителька переходила через вулицю в Брукліні. Двоє хлопчаків — 12 і 14 років — штовхнули бабцю, перекинули її на бруківці, забрали гаманець, де було на два долари дрібняків. Ішли вулицею люди, автомобілі об'їздили стареньку, яка викомарювала свої самозахисні фортелі в обіймах юних грабіжників. «Був

би в мене револьвер,— сказала бабця черговому полісменові,— я, звичайно, обох застрелила б...»

У нас люблять писати про нью-йоркські бешкети, та й прикладів доволі; я обрав з безлічі ті два, на які, здається, не наштовхувався у нашій пресі. Жахливо, що є в Нью-Йорку такі от маленькі злобні містечка, де бабусю поб'ють за два долари й ніхто не здивується: чи таке траплялося в цих пісках! Але що за піски при всім тім,— всюди людей повно, крамниці біля Таймс-скверу, в тому числі книгарні, працюють цілодобово, а бабусі — з інших містечок, багатші за ту, бруклінську,— гуляють, і дуже сумно доживається жінкам. Якщо їм стає зовсім уже страшно, вони можуть набути собі однозарядні пістолети чи готового на все супутника протилежної статі (у Джона Шлесінгера був такий знаменитий фільм «Опівнічний ковбой» — про гарного високого хлопця Джо, який їде в Нью-Йорк аж з самого Техасу погрітися біля багатих бабусь; теж частина індустрії по доланню самотності — специфічної, недоброї).

А ще для боротьби з самотою вдень і вночі можна купити собі механічних солов'їв у білих кліточках з верболозу. Солов'ї, як у казці Андерсена, всі китайського походження і свистять від батарейок, закладених у дно клітки.

Якось купив я на Сорок другій вулиці, осередку цілонічної торгівлі, навіть не солов'я, а камінець у клітці. Камінець лежав на м'якій підстилці — звичайний шматочок граніту з заокругленими кутами, а звуть його просто «домашній камінець». Їх продали вже понад двадцять мільйонів тільки за останні півроку. Це стало модним — мати власний камінчик у клітці, чистити йому кубельце, купати...

Люди, міста — всі вони бувають самотніми по-своєму, але кожна самотність жахлива, кожна — докір і виклик усьому людству, бо дуже страшно, моторошно, коли мисляча істота, гомо сапієнс, гине від самотності в оточенні кількох мільярдів істот того самого біологічного виду.

Вимислено чимало способів позбуватись одне одного на час або назавжди; іноді дається при цьому традиційна американська обіцянка «Ай'л колл ю!», що у фразеологічному перекладі найчастіше означає: «Я тобі, мовляв, позвоню. Ти чекай, але не дуже розраховуй — без тебе справ по зав'язку», чи короткого «Іт'с нот майн!» —

тобто: «Мене це не стосується». Можна знайти потіху і в самоті: на розі респектабельної Парк-авеню з однією із Сорокових вулиць я щовечора бачив невисокого азіата з грифельною дошкою. На дошці було написано: «На місці, по 50 центів за урок, навчаю східної філософії — насолода в самотності». Демонстративно відвернутий знавець східних мудрощів креслив на дошці формули, де фігурували «життєва сила», «простір», «думка». Слухачів я не бачив жодного разу.

Такого в Нью-Йорку набачитися неважко, була б охота.

Можна піти до метро, заплутаного, немитого, з трьома лініями, що перетинаються на різних рівнях, і глянути на людей, які лаштуються до сну по дерев'яних туалетних лавах,— для утеплення люди одягають на ноги мішки з рекламними гаслами найкращих універмагів Нью-Йорка і стають подібними до розмноженого героя повісті Кобо Абе «Людина-коробка», нещодавно друкованої у «Всесвіті». Люди ці неконтактні — зачаєні по мішках, немов моряки, поховані в океані.

Більшість моїх нью-йоркських приятелів пограбовано хоча б по разу; вони ставляться до цього спокійно, наче до ще одного податку, зібраного безмежним і бездоглядним містом — прохідним двором країни.

Але цікаво, що саме в Нью-Йорку довше, ніж в інших містах, затримуються на екранах фільми про чисте повітря безлюдних островів та лісів — такі, як американський «Ієремія Джонсон» С. Поллока чи радянсько-японський «Дерсу Узала» А. Куросави. Люди роздивляються все це, наче визирають у вікно, прочинене в призабутий світ дитячих мрій, і красивий американець Роберт Редфорд чи красивий росіянин Юрій Соломін, що зіграли в фільмах головні ролі, запам'ятовуються надовго, обговорюються в газетах і навіть на поетичних вечорах. «Актор Соломін живе у великому місті?» — запитали в мене після вечора.— «Так»,— відповів я. «Роберт Редфорд також. Все це вигадки...»

Так важко віриться в зелену привітність безлюдних островів. І все ж коли кілька років тому американські авіалінії почали рекламно резервувати місця на перший з пасажирських рейсів до Місяця, ньюйоркці подали найбільше замовлень.

Не буду і в цьому місці педалювати на контрастах — все так зрозуміло; та й легко спостерігати контрасти в

Нью-Йорку, тому що в цьому місті відбувається найбільше дипломатичних і великосвітських прийомів, а будинки навпроти Центрального парку на П'ятій авеню — одні з найкомфортабельніших у світі. Дистанція з останнього поверху Всесвітнього торговельного центру до залюдненого туалету метро — наче діаграма. Нишпорення по смітниках Нью-Йорка дарує небагато радості американцям, їхнім гостям та й кожній нормальній людині; немає чого верещати з радощів. Але річ у тім, що смітників доволі в кожному місті,— Нью-Йорк же своїх не приховує, наче вони йому не болять, він їх мало вивчає, мало провітрює, ігнорує...

Наприкінці 1976 року на нью-йоркських екранах відбулася прем'єра широко рекламованого фільму про Кінг-Конга, кінолегенди про гігантську горилу, що закохалася в дівчину і воює з вертольотами на даху хмарочоса. Як не переповідай сюжет, він примітивний і до шедеврів явно не належить. Але що цікаво — критики, психологи, соціологи хором проголосили, що «Кінг-Конг» — фантастична візія чужака в Нью-Йорку, людини, що загубилася у великому місті — самотня, неприкаяна, таких багато.

Такі міста. Квадратний метр землі на Манхаттані коштує дорожче за таку ж площу персидського килима ручної роботи; кишеньковий комп'ютер коштує, як блок сигарет, а гарні черевики — як два касетних магнітофони. Джинси обійдуться вам в таку ж ціну, як простенький обід не в кращому з ресторанів, а буденний «Нью-Йорк таймс» і авіалист до СРСР коштують приблизно так само. Три білети до кіно коштуватимуть, як модна чоловіча сорочка, альбом з двох грампластинок чи велика пляшка гарного шотландського віскі. Це я до того, що в маленьких містечках Нью-Йорка все переплуталося і пошуки звичних критеріїв чи то в прикметах побуту, чи то в людських взаєминах, як правило, малоуспішні. Нью-Йорк — всеїдний, це одна з основних його рис; він любить пристосованців і сам вже не раз пристосовувався до процвітань та банкрутств, до ніжності, зневаги, байдужості та кохання. Тут побували всі власне американські мудреці й чимало мудрагелів з інших частин світу; тут-таки не один раз тішились йолопи воістину всесвітніх масштабів разом з питомо американськими дурнями. Щодня тут руйнують будинки й зводять нові— Нью-Йорк любить руйнувати свою пам'ять; він не

культивує меморіальних дощок, але дозволяє бажаючим встановлювати пам'ятники й меморіальні дошки самостійно — за певну суму — хоч самому собі. На Таймссквері в магазині сувенірів поруч з фотоплакатом, на якому зображено голісінького, в чому мати народила, рожевенького й глянцевого, нещодавно усунутого державного секретаря США Джона Кіссінджера в натуральну величину (ціна 4 долари 95 центів), продаються ще сотні плакатів на всі смаки. За долар 95 центів (звичайно, плюс вісім процентів федерального й штатового податку) можна придбати жовтогарячий аркуш, де чорними літерами дуже чітко надруковано: «Дайте мені спокій!» — і сфотографовано людину, звернуту спиною до глядачів. Там-таки за ті ж долар 95 центів можна купити й плакат з відомими словами великого американського філософа Сантаяни: «Хто не бажає пам'ятати про минуле, постійно приречений до того, щоб переживати його знову». Я ж вам розповідав: у кожного з містечок Нью-Йорка власні видовища, власна мудрість і свої книжки для читання. Закінчуючи цей розділ, наведу слова одного з найсвоєрідніших і дуже неоднозначних ньюйоркців, поганого політика і чудового прозаїка Джона Стейнбека. Ось що писав про своє місто автор «Грон гніву»: «Якщо ти вбраний з вишуканою елегантністю — що ж, в цьому місті, напевно, живе з півмільйона людей, які напевно влаштують тебе під цим оглядом. Якщо ходиш обшарпаний—принаймні мільйон ньюйоркців тягає на собі лахміття гірше за твоє. Якщо ти високий, то повинен знати, що тут зосереджено найвищих людей Америки. Якщо ти низенький, пам'ятай, що вулиці Нью-Йорка юрмляться карликами. Якщо ти негарний — між двома перехрестями зустрінешся з десятком таких досконалих потвор, яких лише міг собі уявити. Якщо ти вирізняєшся красою, можеш бути цілком спокійний, що й так не переможеш при такій, як тут, конкуренції... Нью-Йорк дивний, потворний, відворотний. Його кліматом є скандал, його вуличний рух межує з психозом, змагання тут вбивче, люди — покидьки роду людського чи такою мірою подібні до ангелів, що підозрюєш у цьому чиюсь рекламну витівку.

Нью-йоркською поліцією можна лякати дітей. Запахів Нью-Йорка вистачить для отруєння великої заморської держави. Це місто незносне, нормальна людина не повинна тут мешкати, а тим більше — працювати...»

І все ж таки Джон Стейнбек прожив більшу частину життя в одному з дивних містечок Нью-Йорка, бо, як закінчував він цитовану думку: «...але якщо ти хоч трохи поживеш у цьому місті, всі інші на світі постійно здаватимуться тобі нудними».

Цікаво приїздити до Нью-Йорка — він великий, він і не таких бачив. У ньому можна роздивитись дуже багато чого, просто гуляючи вулицями, наче йдеш неприбраним будинком й, ведучи долонею по закуреній панелі, раптом бачиш, як оживає під пальцями тепле різьблення, створене майстром, чиє ім'я призабуте, по горіху, поваленому невідомо в якому гаю й коли. В такому натовпі, як тут, можна опинитись хіба що в центрі Токіо, але й таким самотнім, як тут, можна бути хіба що уві сні (сон цей буде тортурами) — де ще є на світі такий людський мурашник? Малесенькі нью-йоркські містечка прокидаються щоранку, розходяться на роботу, засинають щовечора — мільйони людей, які існують на відстані простягнутої руки один від одного, але один одного не відчувають так часто. Коли підлітаєш до Нью-Йорка на літаку і бачиш вогні його, то думаєш про сузір'я, кожне світило якого віддалене на велетенську відстань від іншого, і лише для астрономів зорі ці існують в одній площині, творячи Вози, Колісниці та інші поєднання, такі милі для зору.

## Американські будиночки

Не знаю, як мав виглядати тригранний будинок заввишки в милю, виміряний для Чікаго великим архітектором Френком Ллойдом Райтом. Це поза моїми уявленнями про житло; напевно, тільки в майбутньому людська фантазія розвинеться настільки, що будинки, де мешканці останніх поверхів спостерігають птахів лише згори вниз, стануть звичайними. Поки ж мій особистий досвід мешканця багатоповерхових кварталів майже не допомагає в усвідомленні теперішнього ставлення американців до житла.

Стів Паркер, любитель класичного мистецтва, симпатичний славіст з Лоуренса, штат Канзас, розповів мені, що дружина його, Марі-Люс, француженка, дуже хотіла мешкати в будинку старої конструкції, схожому на європейський. Подружжя Паркерів довго шукало

житло для себе, доки не відкупило найстаріший в околиці особнячок. Будинку цьому, зведеному на гірці при Кантрісайд Лейн, нещодавно виповнилося 25 років; згідно з американськими нормами, це майже граничний термін для ординарного житла. Стів показував мені його так, як демонструють у Франції нормандські замки, що вціліли, але в мові мого симпатичного приятеля час від часу бринів суто американський сум за новісіньким бетонованим дивом, фаршированим електронікою. До старих будинків найчастіше ставляться, як до жінок, що побували вже у кількох заміжжях: навіть якщо серед минулих чоловіків траплялись кінозірки й вожді індіанських племен, в кожному черговому шлюбі це авторитету не додавало.

Меморіальні села існують радше як пам'ятники з літ колонізації Заходу, стимулятори патріотичних думок: кілька неохайних зрубів з довколишніх дерев та фургони, обтягнуті півсферами тентів,— у кожному вестерні можна побачити весь цей меморіальний джентльменський набір у дії; у Голлівуді ж під Лос-Анжелесом збудовано найкраще з піонерських сіл всіх часів, і, коли збирається достатньо екскурсантів, вільні від зйомок (чи непричетні до зйомок) статисти влаштовують веселу стрілянину біля фургонів.

У Міннеаполісі, місті, що красиво здіймається на берегах змілілої Міссісіпі, майже в самісінькому центрі Сполучених Штатів, я в одному з чистих і дорогих житлових районів раптом побачив дивну конструкцію, дуже подібну до ілюстрації з підручника історії для п'ятого класу — «Як добували вугілля за царських часів». Конструкція була брудно-коричневого кольору, а нагорі увінчувалась колесом з перекинутим через нього канатом неймовірної забрудненості. Довкола цієї споруди на палицях, що стирчали з асфальту, красувались брезентові чоботи й джинси, які мали такий вигляд, наче саме в них було колонізовано Середній Захід, Далекий Захід, а за одним рипом — і Близький Схід. Картину дореволюційної шахти з міста Юзівки псували тільки «кадилаки» та «олдсмобілі», густо скупчені на ідеально гладенькому й чистенько розкресленому асфальті, оточивши лакованим табунцем розтерзані джинси й чоботи на палиці. Коли, зацікавлений спорудою, я хотів вийти з автомобіля, з шахти до мене жваво кинувся чоловік в адміральському капелюсі й гудзиках, що сяяли на кі-

телі, наче маленькі планети. Все з'ясувалося миттю: швейцар у флотоводських регаліях служив при міннеапольському ресторані «Золоті копальні». Кілька підприємців демонтували забуту золотошукацьку шахту, привезли її до Міннеаполіса, відбудували й відкрили всередині фешенебельний ресторан. Такий варіант музейності виявився прийнятним — шахта з штучним кліматом і стравами, ніяк не дешевшими за самородки, що колись тут добувалися. Міннеапольський архітектор, з яким ми вдвох вийшли з автомобіля, широко змахнув долонею навкруги: «Ти пам'ятаєш це місто? Нині зводяться нові будинки — і мої проекти в роботі, фірма зростає — зводяться ж не самі лише шахти-поїлки, стали модними й багатоквартирні будинки в місті, тепер у них мешкає і багатша публіка, не те, що колись. Будиночки за містом популярні так само, вони навіть зросли в ціні, але багато хто хоче мешкати без турбот в центрі Міннеаполіса, купують ділянку, зводять будинок і живуть собі. Генпланів забудови в нас практично не існує — у вашому розумінні, через це будови різностильні, часом — бетонні етажерки з вигодами, років за 40—50 їх все одно позносять, немає чого старатися, більший запас міцності ні до чого. Будують на одненьке життя; власне, тут ніхто не зводить споруд на вічні часи. Що таке вічні часи? Було б тобі вигідно, коли вже ти назбирав грошей на певний комфорт і ладен за нього платити...»

Джек — так звуть мого знайомого архітектора — один з найавторитетніших зараз проектантів міських будинків у Міннеаполісі. Він посміхнувся, глянув ліворуч і вказав на висотний будинок, що стояв трохи збоку від швидкісної автотраси: «Ось найновіша з моїх праць — хочеш, покажу? Я і сам пожив би в такій хатці, але вона така, що в цілому Міннеаполісі не знайшлося ще багатих людей, які могли б заселити будинок. Я чоловік не бідний, але це споруда для багатших за мене. Вся будова обійшлася підприємцеві в шість мільйонів доларів, і він не заспокоїться, поки не поверне собі грошей. Квартири тут — від п'ятдесяти до трьохсот тисяч доларів кожна, плати, й житло твоє назавжди».

Перед будинком — велика автостоянка, і сердитий швейцар стежив крізь скляну стіну, хто це там заганяє автомобіль на місця, визначені для транспорту мешканців будинку та їхніх гостей. Джек довго сперечався з швейцаром, і той — неквапний, у чорному, з кольтами

на стегнах відставний полісмен — видав нам нарешті картки-відмички. Замки в будинку відмикалися не ключами, а пластмасовими картками розміром з візитну. На прямокутній відмичці було зафіксовано особистий код людини, яка має честь у будинку проживати; вузенька щілина в дверях заковтувала картку, двері відчинялись, якщо замок прочитав на картці те, що хотів.

Квартири в будинку були одно-, дво-, три- і чотирикімнатні; за бажанням можна було їх поєднувати — проект передбачив і це.

Навіть заздрісна фантазія Еллочки-людожерки не вигадала б нічого подібного — всіх цих стін, обтягнених білою шкірою, кліматизаторів, одораторів, міксерів і тостерів, вмонтованих у панелі з червоного дерева; з кольоровим телевізором, що вистрибує з кухонної стінки, стереомузикою, розлитою глибоко під акустичними плитами. Отже, від п'ятдесяти до трьохсот тисяч — і мешкання ваше. Коли навіть врахувати, що американці, як правило, вважають за економічне купувати житло, варте два з половиною — три їхні річні прибутки, то найдешевшу однокімнатну квартиру тут могла б набути людина, яка заробляє ніяк не менше за солідного університетського професора. В будинку поки що селяться багаті старики, що розпродують власні хатки за містом і в'їжджають до таких от апартаментів — доживати. Тут спокійніше.

Для прийомів обладнано спеціальні зали на першому поверсі, й зовсім не обов'язково витримувати у себе в квартирі балакучих курців і майстрів розбивати мейсенську порцеляну. Тут-таки ж, на першому поверсі, двері, що ведуть до плавального басейну, схованого в глибинах будинку, тільки для своїх.

Це крайність, така сама, як будинок родини Вандербільт в Ейшвіллі, штат Північна Кароліна. В тому будинку 250 кімнат, і парк навколо — понад 50 гектарів. Все це коштує 55 мільйонів доларів і незвичайно для Америки так само, як і для решти світу. Не можуть бути характерними й нещасні старці, що ночують по туалетах в Нью-Йорку, і мій студент з Лоуренса Юрій Дуда, хлопець українського походження, народжений у Чікаго і зарахований до філософських студій у Канзасі; Юрко орендує для житла кімнатку на піддашші у вередливої бабці. Бабуся-домогосподарка обліпила всі приміщення будиночка біблійними мудрощами і заборонила квартирантові приймати гостей. Все це коштує Дуді 90 до-

ларів у місяць, не враховуючи окремої платні за електрику.

А ті, хто не має чим платити за електрику? А ті, хто не має чим розрахуватися за ночівлю? Взимку 1977 року мер Нью-Йорка оголосив надзвичайну програму допомоги тим, що замерзають, згідно з якою у деяких церквах Гарлема та в бідацьких районах, притиснутих до Гудзону, можна дістати в тимчасове користування склянку чаю, ковдру й грілку. У великих містах діапазон забезпеченості, влаштованості особливо відчутний: у великих містах осідає більшість людей з покаліченими долями; так на дні океанських западин зосереджено кораблі, які не спливуть уже.

Американці ділові до байдужості, до жорстокості: людині, що замерзає, можуть допомогти, а часом вона може викликати не більше співчуття, ніж кіт під автомобілем. Всесвіт зменшується до розмірів Америки, Америка зменшується до розмірів власного житла. У Сполучених Штатах вельми багато Америк, і не всі вони співчутливі; природа держави, як і людська природа, може бути дуже егоїстичною.

«Знаю, що ти нічогісінько не даси мені,— підійшов жебрак у Чікаго.— Був би я дужчим і рішучішим, то сам узяв би, а так — може, хоч сигарету даси, якщо шкодуєш чверть долара на каву». За інерцією свого слов'янського людинолюбства я вирішив щось дати, хоч зразу було ясно, що чверть долара підуть не на каву, а на американський аналог білого міцного. Дістав жменю дрібнячків і не встиг відділити від неї двадцятип'ятицентовика, як жебрало цупнув невмитою лапою, скільки вхопив. Кілька монеток впало, і прошак поповз по хіднику за ними, але дивився на мене вже не прохально, а зло. На мить я виявився слабкішим за нього; такого в Америці навіть жебраки не дарують. Ти повинен вміти ловити й використовувати миті чужої слабості, ти не просто повинен — ти зобов'язаний бути дужим і вправним, якщо хочеш вижити. Розумів я, що мав справу з покидьком, але країни виховують і покидьків своїх, не тільки геніїв...

Культ удачливої людини надзвичайно гострий і послідовний. Як правило, масово оцінюються наслідки, а не шляхи їх досягнення: Остап Бендер, що мріяв про Америку, знав, де йому буде найліпше. На американських плакатах, як правило, зображено широко

усміхненого чоловіка, простуватого на вигляд, рукатого, дуже симпатичного і щомиті ладного на все. Я майже не бачив плакатів, де було б зображено хоча б двох чи трьох,— найчастіше одного...

Життя це може вразити й часто вражає своїми влаштованістю й багатством, своїми перепадами, але так само вражає внутрішня неподібність його до нашого. Середні цифри обтічні, на них стесано полюси; в середньому на кожного з американців, приміром, припадає більше житла, ніж на статистичного мешканця наших міст; більше легкових автомобілів, більше готельних номерів. Та коли 49-річний клівлендський безробітний увійшов у зиму 1977 року (Роберт Пруш з дружиною Елен — я взяв факт з газети) в старому автомобілі й знав, що його ніхто не переселить, ані вилікує безплатно, то для чого йому всі ті статистики...

Я знову подумав, що небезпечно хапатися за крайнощі, оцінюючи такий складний комплекс незвичних для нас явищ, як заокеанське життя. Коли в ювілейному, присвяченому 200-річчю США, номері журналу «Ньюс вік» шістдесятирічний Томас Аквінас Мерфі, президент «Дженерал Моторс», компанії з бюджетом, вищим за бюджети більшості європейських країн, повідомляє, що в молодості якийсь час був безробітним,— у цьому є питомо американська хвалькуватість: пройшов знизу вгору всі шари. Коли в тому ж номері сторічний Джордж Зервас пише, що «я нікому ніколи не набридаю. Ніхто не набридає мені. Я стрічаю їх: «Доброго ранку — доброго ранку...» І все. Це абсолютно американська декларація: «Я вже з гри вийшов, вас не зачіпаю, не чіпайте мене, мчіть далі, я вам не заважаю». Тут не заведено скаржитись; одні президентські вибори тому сенатор, чиї шанси котирувались дуже високо, не витримав і заплакав від образи під час теледискусії.

Те, що в Європі могло б розчулити глядачів, обурило їх в Америці: «Як — кандидат в лідери, який дозволяє собі розслабитися, заплакати?!» Сенатор з гонки вибув...

Таке життя. Але уроки його — чужого — не здаються мені одноманітними.

Ми живемо в країні, що любов, увагу до людини звела в основи своєї політики й свого світогляду; попри всі недоліки, яких у нас цілком іще вистачає, ми дуже добра, нежорстокосерда країна; це знають усі, навіть ті, хто симулює необізнаність. А підпустімо — уявно — на

мить ближче до себе жорстокість капіталістичного світу, від початків запрограмовану в ньому... Часом я навіть вводжу у себе таку американську злість, чужинський прагматизм і не завжди встигаю посоромитися його, коли думаю, що чимало нероб та базік, які борсаються на поверхні нашого життя, пишуть нескінченні скарги, нічого не створюють, але вимагають особливих турбот про себе, катують десятки людей доносами та квилінням, в Америці вже під сороковий рік життів своїх були б на дні соціальної канави. Офіціантка, що грюкнула мені тарілками під носом; швейцар, який без троячки не пустить до напівпорожнього ресторану (троячки, звичайно, собі в кишеню); токар, який посмоктує цигарку в робочий час,— всі вони того ж дня повилітали б зі своїх місць, і скарги писати було б нікуди, а кімнат з дерматиновими дверима, до яких у нас бігають по заступництво, не було б ніде. П'яний, що знічев'я вирішує викликати швидку допомогу і поблювати лікареві до халата, заплатив би і за халат, і за виклик. Прогульник студент, що вчиться абияк,— всі вони вилетіли б з американської центрифуги далеко на узбіччя, й ніхто б не озирнувся у їхній бік.

Скільки ж ми нарозводили спекулянтів на доброті! Так, видаємо житло тим, хто його потребує, лікуємо безплатно, працевлаштовуємо і вчимо; але ж до чого легко дехто звик до такого! Не все ще так, як бажається, і якщо в Америці людина, зрештою, їсть те, за що в змозі платити, то в нас як побічний продукт державної доброзичливості вивелась порода людців, що хочуть поживлятися й поживляються в борг, нічого не роблячи, й, дивним чином, дехто з них задоволений і ситий. Я знаю бездарних і лінивих хлопчиків, яких за вуха дотягали до шкільних атестатів зрілості, щоб не псувати якихось там важливих статистик, і майже примусово втикали їм ті атестати у кишені. З восьмої спроби хлопчики, побувши короткий час на армійському постачанні, не здобувши полководських лаврів та нічого не навчившись як слід, вступали поза конкурсом до якогось інституту чи технікуму. Вони якось доповзали до чергового диплома, примусово спрямовувались до праці за фахом, випадково набутим, набрякали заздрістю й злістю до краще влаштованих і шанованих колег — не вміючи працювати, заважали всім, та жили ж...

Державна система, за якої частина населення постій-

но перебуває під парканом, антигуманна. Але я знаю у власній країні таких людців, що, опинись вони під парканом, справа соціалізму тільки виграла б. Побічні — бездарні й злобні — продукти гуманного суспільства не прикрашають його. А на співчуття заслуговують несправедливо ображені, принижені капіталізмом люди, долі в яких дуже складні,— слід аналізувати їх вдумливо, неспішно й кожну окремо.

Я намагаюсь відходити від абзаців, що спалахують штампованими стереотипами, навіть тоді, коли відтворюю конкретні бесіди й зустрічі на американській землі. Так чи інакше, відтворити побачене, абсолютно його не трансформуючи, просто неможливо. Відбір прикмет, подробиць, облич — все це індивідуально, й мені здається, що найважливіше займатись не просто згадуванням, а осмисленням, коли намагаєшся осягнути явища великі й складні, прикмети буття інших країн та народів.

Однією з найголовніших тем цих нарисів для мене все більше стає подолання самотності, тривожність самотності в світі, що нас оточує, неприпустимість смертельної самоти, яка жере живі душі держав та народів. Пам'ятаєте старовинну історію про те, як вершники, рушаючи в похід, лишали по каменю на одному з перевалів; повертаючись з походу, вершники забирали з перевалу по каменю. Камені, що лишались, були пам'ятником загиблим, пропалим безвісти, розчиненим у самоті. Скільки б гір стояло в Америці, якби всі, хто шукає щастя в цій країні, поклали по каменю, а ті, хто знайшов щастя і спокій для душі, прибрали б свої камені з насипу? Скільки б нерозсипаних гір лишилося?! Скільки на світі таких гір?

Країни завжди творять легенди про себе і часом лишаються в затінку власних вигадок. Тут можна виграти життя, можна програти душу, можна здобути всесвітню славу і можна померти з сорому. Я навмисне користуюсь категоріями нематеріальними, тому що в гру йдуть і вони; Америка не простувата, як ковбой з реклами сигарет «Мальборо»; Америка вас полюбить, якщо ви її влаштуєте. А якщо ні?

Не варто вимірювати чуже життя власним сажнем, а своє — сажнем чужим. Зрештою, в одній країні кілограми й метри, а в іншій — ярди й фунти, не згадуючи тут про інші різниці, які теж належить враховувати.

Зіставлення таки необхідні, я робитиму їх, чи вони виникнуть з тексту самі по собі; я вже казав, що прагну в книзі розмірковувати разом із вами й дорожу цим наміром.

От бачите, скільки всього в одному розділі, початому від розмови про людський дім, про житла — на час і назавжди. Коли так, то треба, напевне, оповісти ще про одну, типово американську, споруду, зведену на центральній вулиці Чікаго, тій самій, що зветься Мічіган-авеню. Цей будинок схожий на домну — має форму утятої піраміди; весь чорного кольору, і на його стінах то там, то там для міцності схрещено масивні балки. Та будівля варта згадки тому, що цей житловий будинок звуть «мегаструктурою майбутнього». В Чікаго є, втім, і найвищий будинок світу — 110-поверховий хмарочос компанії Сірса, що торгує за каталогами. Перші 50 поверхів належать власне компанії, а решту вона здає в оренду. Там і гігантський кафетерій на 1700 місць, і ресторан, і бар, з вікон якого навіть тверезому спостерігачеві Чікаго здається схожим на щітку з голками хмарочосів, притулену на сході до озера Мічіган. 70-поверхова Озерна башта, що стоїть біля пірсів синього озера, здається з хмарочоса Сірса хатинкою пересічною, а на північ від неї чорніє за мостом через вузеньку та брудну річку Чікаго центр Джона Хенкока, про який і мовиметься. Власне, мова піде радше про тип будинків, представлений такими житловими вежами сьогоднішнього Чікаго, як Озерна башта, центр Хенкока чи споруджені за кілька років до цього близнята — дві круглі Флотські башти. Поки що вони унікальні для Америки теж, але в пошуках варіантів завтрашнього житла, вертикальних міст майбутніх сторіч, цікаво дотикнутись до рішень, уже реалізованих, уже відомих у подробицях,— у подальшій розповіді не домислюватиму нічого.

Людина, що живе в одній з нових висотних споруд на Мічіган-авеню чи біля озера Мічіган, щоранку слухає музику. Це у вказаний наперед час вмикається стереофонічна система в стінах. Прокинувшись, людина встає з так званого «водного ліжка», яке створює відчуття невагомості, й натискає на кнопку: диктор коротко переповідає всі новини в сферах, що цікавлять господаря квартири,— програми складаються «адресно» для кожного, спільними є лиш новини про погоду зовні та про новини в будинку.

Вікна у квартирі не відчиняються: страх вітру на великих висотах та кліматизатори полишають вікнам тільки вітринну функцію. Температура й вологість підтримуються цілий рік на сталому рівні, замовленому пожильцем при заселенні. Втім, дрібні поправки він може внести ручним регулятором. У вказаний мешканцем час йому приносять сніданок з будинкової кухні; якщо він не бажає так, може з'їхати швидкісним ліфтом до одного з будинкових кафетеріїв і поснідати там. Те ж з обідом: можуть його привезти до квартири, а можна, так американці звичайно й чинять, з'їсти його в одному з ресторанів хмарочоса. На перших п'яти поверхах містяться приймальні кабінети лікарів різних профілів, торговельні заклади — від універмагів різного роду до продовольчих крамниць, там-таки — центри обслуговування, які візьмуть на себе практично будь-які ваші турботи — від пришивання гудзика до прийому гостей.

Як повідомляє проспект будинку, на п'ятому поверсі можна зареєструвати шлюб; у лікарні на шостому поверсі є всі умови для породіль та новонароджених; ясла містяться на тринадцятому поверсі, дитсадок — на чотирнадцятому, а школа — на десятому. На другому поверсі крематорій та поховальні служби. В будинку, звичайно, є гаражі, кінотеатри, бібліотека, бар, де для розколочування коктейлів дають паличку з образом хмарочоса, витиснутим у пластмасі. Є ще різні подробиці: у деяких будинках — гімнастичні зали, басейни, а коли я гостював у приятеля, що мешкав у Флотській башті, то поруч з рестораном побачив чудовий штучний лід ковзанки. Часом обладнується внутрішнє телебачення — це давно звична забава, особливо у великих американських готелях та багатоквартирних будинках; якийсь час я мешкав у готелі неподалік від хмарочоса Хенкока,— на телевізорі в мене через день змінювалася картка: «До вибору — два художніх фільми. Натисніть таку кнопку і ввімкніть такий діапазон. Вам до рахунку буде додано два долари за фільм. Дякуємо».

Все це дуже дорого, дуже зручно і дуже незвичайно. Житлові будинки заввишки у дві третини Київської сирецької телевежі функціонують, будуються — вони можливі. В пожильців зареєстровано висотні неврози — хвороби, які раніше вражали верхолазів і льотчиків. Було описано «хмарочосну хворобу»; вважається, що причин у неї немало. Серед них називали й ту, що близько 50

тисяч тонн сталі, з якої складено каркас кожного із заселених хмарочосів (навіть 76 тисяч тонн — в діловому хмарочосі Сірса), значно змінюють вплив звичного магнітного поля Землі на людей, що живуть і працюють у таких будинках. А ще набула хвороба акцентів суто американських і стала схожою на ту, яка вражає мешканців протилежного полюса соціальної структури — довголітніх в'язнів одиночних тюремних камер. Виявилось, що люди, затиснуті між хмарами та бетоном, люди, які, поки що теоретично, можуть народитися, зрости, вивчитися, пропрацювати ціле життя й померти, не виходячи з хмарочоса,— люди ці страждають від самотності. 11 495 вікон хмарочоса Джона Хенкока задраєно намертво, звукоізоляція — досконала, всі мелодії, розлиті стереосистемою, підібрано таким чином, щоб ніяких почуттів, крім бадьорих, виникнути не могло. І все ж таки... Магнітне поле Землі — річ, безумовно, важлива, але ж є на світі ще голоси птахів, шурхіт сухого листя, вода в гірському потоці, мокрий сніг, що прилипає до брів, і, нарешті, поле — не магнітне, а просто земне поле, де росте кукурудза, бігають лошата, які не знають сідла, і стоять будиночки з навстіж відчиненими вікнами, крізь які долинають голоси, неприступні бетонованій хмарочосній акустиці.

Мене по всьому, що я написав досі, ніяк не можна звинуватити в пейзанстві, та й бачив я в штаті Нью-Мексіко серед полів з красивими жайворами такі руйновища, на які не зазіхнув би найзлиденніший з чікагських негрів. І все ж таки — як воно буде завтра? Де міститься ота сама оптимальна середина, яку ось уже котре покоління людей нездатне знайти, пройшовши крізь печерне житло, крізь перший двадцятиповерховий хмарочос, споруджений дві тисячі років тому в теперішньому Йемені, та крізь досвід легендарної башти з Вавілона, крізь будинки-фортеці Сванетії й Тібету, крізь бездвері хижі з гілочок та пальмового листя, що досі існують у Новій Гвінеї, ескімоські іглу, нейлонові палатки полярників, юрти й шкіряні бедуїнські шатра? Завтрашній світ не виникне завтра — він проектується й споруджується, вигадуючи вертикальні міста хмарочосів та горизонтальні селища вілл. Ну, звичайно ж, про це ми пам'ятаємо, архітектура капітулює перед способом буття; всі балачки про архітектурні новації бліднуть поруч з тим, як в гетто Чікаго, Нью-Йорка чи Вашінгтона (в столиці США

вже понад три чверті населення — негри, і поняття про чорне гетто є досить умовним в американській столиці. В Нью-Йорку кожен четвертий, а в Чікаго кожен третій мешканець — негр) в одній кімнаті без вигод і кліматизатора ростуть, їдять, сплять по четверо й по шестеро. Архітектурна й соціальна перебудова міст зрощуються в єдину проблему так само, як перебудова Землі, яку дуже легко висадити і на якій непросто благоденствувати зразу всім.

...А тим часом американці змінюють квартири дуже часто — вони ще й мандрують. В Сполучених Штатах люди дуже рідко прив'язуються до сталого місця. Сформувавши своє населення з приїжджих, країна ця практично ніколи не зупинялась у пересуваннях; можна казати про головні напрямки міграцій, але не про те, що вони, скажімо, почалися останнім лише часом. Чорне населення зміщується з півдня на північ (я наводив уже дані про деякі великі міста), біле — зі сходу на захід (тільки з п'ятдесятих років населення Каліфорнії подвоїлося, в штаті Невада — потроїлось. В Арізоні ж воно збільшилося в десятки разів — практично виникло в цьому сторіччі). Кожна третя молода людина після 18 років раз на рік змінює місце проживання; навіть після 45-річного віку подружжя — кожне десяте — щороку переїжджає. Багато моїх знайомих із Сполучених Штатів раз на кілька років надсилають листівки, якими сповіщають про зміну адреси,— існує спеціальна форма для таких повідомлень,— але причини переїзду не повідомляються майже ніколи — це буденно й природно.

Заробивши грошей, людина переїжджає до пристойнішого району; збіднівши — до району простішого; шукаючи роботу, блукає по країні; змінивши працю, їде на нове місце. Нарешті, просто мандрує Америкою і світом. Ви, певно, і в нас звертали увагу на американських старичків — зграйками навколо екскурсовода: особливо багато їх мандрує — крайні вікові групи наймобільніші — старики й молодь.

Осілість — відносна, американська — найвластивіша людям, яким близько п'ятдесяти.

Коли їдеш по американських шосе, дуже часто зустрічаються цілі селища з трейлерів — ще один, суто тутешній варіант житла. Трейлери — вагончики завбільшки від нашого «рафика» до залізничного пульмана — стоять, збиті докупи, припнуті, наче коні, до низеньких стовпчи-

ків. Вироджені (переродженi?) фургони перших переселенців.

Стовпчики, до яких прикручено трейлери, ховають у собі електричний кабель та вихід водогінної труби, до яких фургончик негайно присмоктується — звичайно, за відповідну платню, від долара на добу й вище. На трейлерних стоянках є центри обслуговування та сторожі, що (особливо останнє) для самотніх подорожніх небезкорисно. Здалеку все це схоже на циганський табір — з білизною між стовпами, з багаттями на спеціальних майданчиках.

На перевалі, в дорозі з штату Юта до Невади, там, де швидкісне шосе номер 70 зрощується з шосе номер 15, яке звертає на південь, я побачив на узбіччі трейлер з номерними знаками гірського штату Колорадо. Трейлер було причеплено до міцного ще «б'юїка» 1971 року, і при ньому стояло двоє вмитеньких, сивеньких американських старичків. Я відрекомендувався; старички усміхнулись, але, з'ясувавши, що я можу десь написати про наші розмови й зустріч, прізвищ про всяк випадок не назвали.

Жив старий зі своєю старою біля самих Скелястих гір, у красивому курортному штаті Колорадо, неподалік від Денвера, так що й велике місто було під боком. Старий працював у Джорджтауні обліковцем у Вулворта — підраховував прибутки і втрати в дешевих універмагах, куди найчастіше заходили випадкові люди (Джорджтаун знаходиться поблизу Вейла, коли їхати по тому ж Сімдесятому шосе, а Вейл — курорт знаний, туди навіть президенти навідувались покататись на лижах з гір). Чи були діти в подружжя, я не довідався: американські діти дуже рано відділяються від родин, і батьки часто не знають, де й живуть їхні чада, про це з старшими людьми розмовляти не завжди варто.

Три роки тому глава сімейства вийшов на пенсію, продали вони з старенькою свій будинок, поклали гроші до банку; будинки в модних гірських околицях саме подорожчали. Відтоді подорожують. Виглядають простеньку хатку, але зручну — щоб вигідно було доживати; от з'їздити б до штату Айдахо — це якраз по шосе номер 15 через Солт-Лейк-Сіті на північ: в каталозі пишуть, що там такі хатки є. Минулу зиму провели на мексіканському кордоні — зекономили на опаленні й теплих речах: усі ці калорифери остогидли ще в Колорадо. Але в Нью-Мексіко надто спекотно, і їй (старий кивнув на стару) не

подобаються мексіканці, надто галасливі вони. Три роки тому трейлер коштував близько п'яти тисяч; нині такі продаються по сім з половиною. Мандрівники дуже пишалися зробленим колись гарним набутком і запропонували мені його оглянути.

Трейлер був і справді дуже зручний. Фургончик, завбільшки в півтрамвая, всередині був вистелений м'якою тканиною, під якою ховалась опалювальна система, що могла працювати від акумулятора, а при потребі — автономно, на дизельному паливі. Була там газова плита з балоном, кран з мийкою, що могла працювати чи від водогону, чи від схованого в стелі фургончика водосховища. Був диван, який розкладався у величезну м'яку постіль впоперек трейлера. В задньому відсіку — душ, туалет — все дуже компактно, зручно, господарі кажуть, що все працює.

Старенькі мені повідали, що дорогою зустрічали цілі автоколони сільськогосподарських сезонників та будівельників, які мандрують таким чином, і лише за номерами автомобілів можна було визначити, хто звідки приїхав, хто з яких місць почав шлях у гонитві за вередливим везінням. Нікого ні про що не питали: у кожного власні справи, що старичків не стосувалися. Зустрічались, як правило, біля бензоколонок: там завжди можна дістати безплатну карту, набути кока-колу чи «Севен ап» у бляшанці і скористатися з дармового туалету, щоб не перевантажувати свій.

Взагалі, в Америці можна жити, не лише не виходячи з хмарочоса, але й не виходячи з автомобіля. Є крамниці «драйв ін», де купують з автомобіля, церкви «драйв ін», кінотеатри «драйв ін». Молюски в різноколірних коробочках рухаються автострадами, заливають у себе бензин біля автозаправочних шаф; трохи прикрутивши вікно, дістають крізь нього тацю з їжею; крізь вітрове скло бачать птахів, що скачуть на узбіччі...

Стривайте, ми ж про птахів уже згадували. Коли розмовляли про хмарочосну хворобу і людину, відділену житлом від світу. Знаєте, що в оповіді стариків мене здивувало? Що за три роки мандрівки в трейлері вони не зав'язали по-справжньому важливих для душі приязней, не збагатилися місцевостями й людьми, без яких важко було б далі жити. Птах за вітровим склом і людина, яка йде по шляху поруч, однаково байдужі. Журналіст? Ну гаразд, покажемо йому наш симпатичний трейлер,

познайомимося, і — до побачення, журналісте-письменнику, нічого тобі знати наше прізвище, не твоя це справа. «Гайда до Айдахо!» — написав я пальцем на закуреному боці «б'юїка», загнузданого при фургончику; зразу ж витер — таємниця маршруту хай лишиться зі стариками. Ми ніжно потисли руки, і я поїхав. Гадаю, що хвилин за десять мандрівники й не згадають про мене; вони не перевантажували пам'ятей, старим хотілося дожити у спокої — жодного питання мені не задали, та й мої питання обмежили до найпростіших.

Америка пересувається в літаках, автомобілях, ліфтах, поїздах і ще хтозна в чому. Америка вся в русі, і нема їй спокою; американські будиночки стають один на один і робляться хмарочосом, приростають до коліс і мчать по дзеркалах шосе, оточують себе деревами і стають лісовими хижами. Часом будиночки розбиваються, і людина, раптом помітна зусебіч, стає голою, наче садовий равлик без мушлі.

Американці будують цікаво й багато: міста виникають на кон'юнктурах, миттю розростаються і так само миттю іноді нидіють; люди зміщуються з міста до міста, з штату до штату — громохкі вози перших колоністів ніяк не стають історією, бронзові коні на монументах виглядають немов живі. До Америки їхали поодинці, часом — родинами, дуже рідко — селами; малі частинки великих та малих народів світу співіснують часом, немов географічна карта, роздерта на клапті, з яких дуже важко відновити образ планети, що всіх нас погойдує одночасно на багатостраждальних боках.

Люблять казати в Америці про «будинки століття», гортаючи альбоми з хмарочосами; про «скандали століття», згадуючи про Уотергейт; про «фільми століття», переглядаючи стрічки Гріффіта, Ейзенштейна чи Кубріка; про «злочини століття», називаючи так пограбування вагона з грішми чи вбивство президента. Коли преса формує розміри кожної з сенсацій, все стає особливо зрозумілим. Але в готельному коридорі тихенького мотелю «Тревел Лодж» біля Лоуренса випадковий сусід, з яким ми розминалися, уздрів у мене в руці газети зі статтею про чергову «подію віку», «сенсацію століття» і сказав мені слова, які я запам'ятав і занотував. «Знаєш,— сказав він,— злочин століття не в тому, що президента шльопнули. Гидко, і по-людському шкода, звісно, але президент буде новий. Злочин століття в тому, що

угробили останню цикаду в штаті чи останнього кита в океані — їх уже не буде. Злочин століття в тому, що людина не завжди чує і бачить іншу людину...»

Він був немолодий, мій випадковий сусід, і розмовляв, дивлячись просто перед собою; я пропустив його у вузенькому проході біля скрині з льодом, набрав там мерзлих кубиків, скільки було треба, й повернувся до номера.

## Професори

Тут я спробую підсумувати свої, так би мовити, академічні враження; не те щоб усі, але принаймні такі, що були характерні для всієї поїздки. Тому розділ цей має бути розважливий і поважний, як і годиться розділу, написаному професором.

Втім, професорів в Америці дуже багато. Мало не всі шкільні вчителі ходять у професорах різного роду, та ще й університетські викладачі, яких кличуть професорами традиційно; дуже багато професорів в Америці, не менше, напевно, аніж у нас письменників та журналістів, узятих разом, і це зайвий раз свідчить про той очевидний факт, що будь-яке звання саме по собі нічого ще не засвідчує. Деякі з-поміж американських волоцюг звуть себе ангелами, та крила в них все одно не ростуть.

Те, що в Америці звання нічого не гарантує, знайшло, напевно, відображення у величезній кількості директорів, президентів та голів, професорів, прем'єрів і навіть монархів (король нафти, король гумору, король фруктів, король жебраків), існуючих у країні між Тихим та Атлантичним океанами. Колись бували в Америці й вожді; але оскільки вони очолювали індіанські племена, то частково загинули, а частково відбули до резервацій, цирків та на туристські видові листівки, впливом на американське життя не володіючи.

Я просто зобов'язаний був зробити цей вступ до розділу, бо термінологічні роз'яснення годиться робити вже напочатку: це старе й гарне правило, що дозволяє уникати плутанини у звичних читацьких уявленнях. Якийсь час мені довелося викладати в університетах, а отже, я був професором, і слово це, накреслене на афішах, що попереджали про мої виступи, зовсім не профанувало високих титулів моїх київських, одеських, московських чи

ризьких друзів, оброслих відповідними документами та повним знанням своєї справи й свідомістю позиції у суспільстві. До мого титулу, треба визнати, було додано зневажливе словечко «гест» — «гест-професор», яке визначало мене як професора в гостях: приїхав, мовляв, і поїдеш, а нам працювати далі.

Після мовленого, коли я зробив спробу ввести свій титул у систему вже існуючих, зразу ж скажу вам, що професорство було цікавим і, сподіваюсь, корисним для обох сторін. Студенти й різноріднї американські професори приходили на мої вечори й лекції без запізнень, задавали багато питань і самі охоче відповідали на запитання, що виникали у мене. Ситуація полегшувалась тим, що на багатьох лекціях у Канзасі був присутній Джеральд Майклсон, голова департаменту славістики, по-нашому це начебто завкафедрою і, звичайно, також професор.

Якщо казати дуже серйозно, то я вдячний Джеральдові Майклсонові перш за все тому, що він давно збагнув, наскільки важливою для американців є розмова про радянську літературу і радянське життя, як багато в Сполучених Штатах людей, що прагнуть нового знання про далеку від них країну — неупередженого знання, жага якого природна в людині. В американцях жага знань про Радянський Союз виболіла, й, невтолена, вона по-любительському поповнюється людьми з різних шарів суспільства. Моя вдячність таким людям, як Джеральд Майклсон, що влаштували виступи, була пов'язана й з діловитістю. Лекції про радянську літературу і творчі вечори одного з радянських поетів (тобто мої) у жодному разі не мали характеру чергового політичного заходу, на який їх не важко було б обернути. Ми розмовляли найвідвертішим чином, сперечались аргументовано й конструктивно — нам було цікаво. Російська мова і студії про Радянський Союз — науки, що невпинно в популярності зростають; американці нізащо не вивчали б непотрібних наук; та нелегкі їхні студії...

Я проглянув книжки в бібліотеці факультету славістики, службову бібліотеку самого Майклсона, і предивним був той коктейль з радянських підручників, американських посібників, цілком випадкових книжечок, що їх пишуть і розсилають антирадянці всіх країн, багатотомного Маяковського, випадково роздобутого професором у Ленінграді, і творів екзильних княгинь, що бавляться

віршиками у себе в паризьких апартаментах, а тоді віршики видають власним коштом. Знання про нашу країну американець, навіть професор, може добути, лише провіюючи гігантські купи сміття-дезинформації, сортуючи зерна різного роду, яких у підсумку може стати і на перлинне намисто, і на харч півневі. Видають нас мало й нецікаво; те, що переклади з американської літератури складають сьому частину всіх перекладів із зарубіжжя, видаваних у СРСР, прикладом для заокеанських видавців не стало, і страждають від цього насамперед самі американці. Мені про це з усією щирістю казали читачі та бібліотекарі в кількох штатах.

Втім, будьмо реалістами: можна було б здивуватися, якби я на полицях у канзаських славістів знайшов бібліотеку, аналогічну тим, що є, скажімо, на літературних кафедрах Київського університету, і навпаки. Мільйон факторів, урахованих і не врахованих нами, причина тому. І все ж таки зрештою, коли я залишав у подарунок університету радянські книги, привезені мною в порядку суто приватному, подумав: а чого це ми не розсилаємо деякі книги просто з видавництв закордонним університетам? Практика така звичайна в тій самій Америці: редакції, видавці, навіть деякі автори зразу ж призначають частину тиражу для пропаганди (чи, скажемо спокійніше, для реклами). Я цікавився в бібліотеці Канзаського університету— велетенському, чудово обладнаному книгосховищі — книжками. І що ж, велику кількість найрізноманітнішої літератури університет дістав у дарунок — майже всю антирадянщину при цьому. Стоять, наприклад, «дисидентські» книжки в загальному алфавітному порядку пальцями не замацані; я проглянув формуляри і переконався, що за два-три роки в деяких верескливих творінь було по одненькому читачеві, а в деяких — і жодного не було. А їх надсилають, друкують, презентують, проштовхують і взагалі роблять з ними все, що необхідно, щоб книга таки стала на університетській книжковій полиці. А всі радянські книги закуплено університетом у СРСР за валюту. А може, й нам повитрачатися — надсилати дещо за кордон безплатно — книжки по університетах,— не збідніємо. Чому б ні?..

Це було дуже прикрим враженням: фахівці з радянської літератури, особливо майбутні, студенти, нашої періодики не читають, навіть найтиражнішої. Передплачують вони мало, бібліотека теж економить (згадалось,

як у шістдесятих роках я порозмовляв, випадково запізнавшися, з одним американським видавцем — ось уже десять років отримую від нього журнали й газети. Одне з двох: чи він дивак, чи добрий пропагандист; та якби тільки він...).

Отже, виступав я в університеті штату Канзас, а тоді в університетах інших американських штатів. Слухали дуже добре; все, що з моїх писань перекладено англійською мовою, слухачі прочитали — американці люблять зустрічатися з людьми, яких знають хоч трохи. Їхній традиційний прагматизм витворив своєрідну таблицю порівняльних вартостей, згідно з якою в США сприймають гостей. Чужий монастир з власним статутом...

Якщо тебе не знає абсолютно ніхто, на укладання вірчих грамот чи на їхнє уточнення піде неминучий час, і цьому не слід дивуватися: людей тут вельми неохоче приймають на віру. І чимало питань задають, бо знати хочуть не про те, що питають, а про тебе. Цілком природно, що мене «перевірили на дисидентів», «на Ніксона», «на хіпі» — і з кожною моєю відповіддю, що щирішою вона була, легше укладались взаємини. Я певен, що коли приїхав би до Канзасу за рік, почув би такі самі питання — для оцінки змін, що могли відбутись у мені.

Кожна з американських аудиторій різноманітна за своїми смаками й переконаннями, спроби потрафляти їй приречено, бо навіть з двадцяти слухачів п'ятеро можуть стояти на одній точці зору, семеро — на іншій, а восьмеро взагалі не мати ніякої. Найприкріше, коли казати про основний загал слухачів моїх від океану до океану,— це незнання елементарних речей про нашу країну, розчинення головного в негативних подробицях, причому такий от американський незнайко не з неба впав, а свідомо конструювався, вибудовувався, виховувався. Мені на потіху казали, що американці нічого не знають про Францію, Іспанію чи сусідню Латинську Америку; це не втішало, коли врахувати ще й всю специфіку незнання про нас. Частина слухачів з аудиторії набралась явно ворожої нам інформації, а частина, не ймучи віри надто вже явним брехням, вигадала власний образ радянської країни, а основна маса просто дивувалась, діставши будь-яку інформацію про СРСР, бо не мала жодної.

Коли б я жив у США постійно, то, напевно, також небагато б знав про нашу країну — звідки? В газетах

(навіть дуже солідних) єдиною інформацією про СРСР в товстезному номері може виявитись повідомлення про те, що в Москві дружина такого-то дипломата США виписує з Голландії харчування для малої дитини. Нібито в нас його немає. Чи—міліціонер зупинив на вулиці американця містера Сміта й зауважив йому за щось. Чи — популярному на Заході «дисиденту» відмовлено в прийомі у Кремлі. І таке інше. Я цілком переконаний, що всі згадані події (якщо їх іменувати подіями) могли трапитись. Але, стаючи єдиною інформацією з нашої країни за день, вони набувають значення неправдивого, й, звісно, в мене питали, як там без голландських харчів ляскають беззубими щелепами наші дітки; як же так міліціонери хапають американців на кожному кроці; як же це нікого не приймають у Кремлі.

Був колись у нас анекдотичним персонаж, який на всі питання американця відповідав: «А у вас негрів лінчують»; те, що частина американської преси засвоїла саме такий, з анекдоту, мислительний рівень, честі їй не робить. Я навмисне кажу не «американська преса», а «частина», бо сам давав інтерв'ю кільком газетам, виступав по радіо. Коли в журналістів з Вісконсіну чи Канзасу я запитував щось на зразок: «Як же вам не соромно так?»,— мені відповідали: «В Москві ми кореспондентів не маємо, інформацію про вас дістаємо централізовано — з акредитованої у вас публіки й питайте...» — «Спитаєш з них, аякже»,— казав я сам собі, навіть вже не ображаючись, а дивуючись, що в часи, коли космічні кораблі стикуються на орбітах, а по Місяцю мандрують електромобілі, знання про життя на величезній частині земної кулі в багатьох американців на цілком доколумбовому рівні.

Не я перший про це пишу і дуже боюсь, що не останній. Довелось мені зустрічатись із багатьма розумними американцями, які не гірше за мене розуміли, що не варто витрачати великих грошей на вивчення помийниць. Хоче хтось чи не хоче, майбутня планета має бути такою, де представники різних народів мирно живуть поряд; варіант спільності, шість десятиріч тому запропонований нашою країною, красномовний. Можна його не любити, можна, зрештою, не приймати, але брехня та дезинформація ніколи не належали до гідних методів з'ясування взаємин. Біографія в Америки дуже складна; представники багатьох націй, розсіяні по США, шука-

ють своє місце на світі, й приховуваний від них радянський досвід не стає від цього менш переконливим.

Не дивно — поволеньки, непомітно людей можна привчити до всього; те, що знання про Радянський Союз не вросло ще до комплексу масово необхідних, долається дуже непросто, і кожен з американців вишукує власні аргументи, щоб це виправдати. Безумовно, що радянський школяр знає про США набагато більше, аніж американський студент знає про СРСР; але оповідаючи про те, хто, чого й скільки видає в нас про Америку та з літератури Америки, я ловив себе на думці, що деякі мої слухачі сприймають сказане як аргумент до самоствердження в патріотичному незнанні: «До чого ж цікаві ми! Всі знають нас і читають! Будете ви цікаві — читатимуть і вас...» Але таких мастодонтів, на щастя, було небагато.

Цікавились або вічними матеріями (третьокурсник Гері Рой написав по-російському в цілком пристойній контрольній роботі: «Я просто сучасна людина. Я шукач мудрощів»), або конкретно, як Джон Вайт. Джон, чорношкірий студент, відвідував мої заняття в Лоуренсі; прізвище в нього було дивне — Вайт (Білий), певно хтось з плантаторів поглузував з Джонового предка. Джон Вайт був схожий на багатьох чорних студентів, яких я зустрічав щодня: копиця зачіски з дрібними пружинками — «афро», губате обличчя вихідця з Африки.

Виявилося, що не з Африки. Батько Вайта служив у Західній Німеччині й там одружився з німкенею. 25 років тому в чорношкірого тата і в білявої та білошкірої матусі народився хлопчик, якого нарекли Джоном. Він зростав поміж німецькими дітьми і починав учитися в німецькій школі. Потім батька демобілізували, родина Вайтів перебралася до США, оселилась на тихій фермі Середнього Заходу. Джон працював на фермах, випікав булочки в Лоуренсі; здобув деяку матеріальну самостійність, пішов у славісти. «Чому, Джоне? — запитав я.— Що тебе привернуло до радянської літератури? Чорношкірих славістів, здається, у вас немає?» — «Це так, чорношкірих славістів у нас немає, і фахівців з радянської літератури небагато,— відповів студент.— Але мене зацікавила ваша культура й ваше життя. Чорношкірі студенти не дуже мене люблять, я ж не знати хто — напівнегр, напівнімець. Кажу їм, що треба б у вас повчитись, як живуть і працюють разом росіяни з неросіяна-

ми — ви ж Союз, так? Хочу знати більше про вас — маю рацію?..»

Звичайно, я вважаю, що кожен, хто з будь-якої причини взявся до вивчення радянських культури й літератури, має рацію. Будьмо оптимістами, вчора іще в США не було й десятої частини студентів, що прагнули б до поглибленого знання про нас. Коли дев'ять років тому я вперше приїздив сюди, абсолютна більшість моїх американських знайомих навіть гадки не мала, що в Радянському Союзі є культури, творені не російською мовою. Нині для них одкровенням було вже те, що наша література твориться 76 мовами, й слухачі занотовували назви перших за масовістю десяти-дванадцяти з них. Навіть елементарна інформація про літератури України й Грузії, Казахстану і Латвії сприймалася з такою вдячною зацікавленістю, що я міг бути лише вдячний тим університетським професорам, які організували мої виступи, й студентам, що відчули потребу в них.

Усі мої враження від власних літературних вечорів у США перебувають на перехресті радості від зустрічей з людьми зацікавленими та доброзичливими — з гомінкими аудиторіями, друзями, яких радий буду приймати в себе, та болю, бо стільки злості й брехні вишикувано високими стінами між народами наших країн. Я взагалі певен, що жоден народ сам по собі не буває злим або лагідним, шовіністичним чи рівно люблячим усіх. Духовна конструкція нації — соціальна, і щоб в американцях, стомовних і мультитрадиційних, виховати неповагу до якогось народу, треба дуже довго й дуже гидко старатися.

Звикнувши в Америці радше до національної байдужості, аніж до шовінізму, я дуже боляче відчув дотик до шовінізму в одному з найулюбленіших своїх міст США — Медісоні, столиці Вісконсіну.

Виступив я в Медісоні на двох творчих вечорах, зустрівся з дуже різними аудиторіями, походив трохи в поетах-професорах і, з'ясувавши коло питань, радів подоланню прірв відчуження, викопаних між нашими країнами старанними копачами. Тим точніше вдарило мене голосним — вигукнутим — питанням: «Чому всі українці — антисеміти?!»

Оскільки я сам українець, то почув себе ображеним зразу кілька десятків мільйонів разів. Спробував тут же сказати, що не розумію і не приймаю питання, а вдома

даю по пиці провокаторам, які вправляються на тему про те, що всі грузини торгують мандаринами та вином у розлив, усі росіяни личаками сьорбають квас, а всі євреї — хабарники. Шовінізм гидкий всюди, але в моїй країні його переможено революцією й переслідувано законом. Я сказав про це. Але питання було повторено, наче я розмовляв з глухим: «Чому всі українці антисеміти?»

Людина, що вигукнула питання, казала про царські погроми, голосно — не мені, на аудиторію — повідала про Петлюру, Махна, Бандеру. Навіть Бабин яр обкаляла, звинувативши пам'ятник, всенародно зведений у Бабиному яру, в тому, що немає там окремого напису про побиття євреїв у Києві. Людина прагнула перевірити документи в мертвих; марно розповідав я про підлу царську «смугу осілості», про класовість злочинів проти націй, про те, як гестапівці арештували мого батька — українця!— і про те, як євреї переховувались по українських будинках — і в нашому, бо ворог був спільним і немає більшого злочину за нацьковування однієї нації на іншу. Казав і про Бабин яр; про наших військовополонених, партпрацівників, партизанів усіх національностей, поставлених під одні кулемети з євреями; намагався оповісти навіть про киянина Шолом-Алейхема і про те, яких єврейських поетів сам я перекладав на українську мову. Людина повторила питання з впертістю зозульки із ходиків: «То чому всі українці — антисеміти?»

Ах, до чого ж гарно я розумів, що питання адресовано не мені. Знав я: професор Генрі Шапіро — так звали чоловіка, що питав,— навмисне сіє в аудиторії дезинформацію, незадоволений тоном конструктивної бесіди. І ще знав я, що протягом довгих років професор Генрі Шапіро керував у Москві кореспондентським пунктом агентства ЮПІ, поширюючи інформації про нас на цілий світ. Чи не він навчив моїх слухачів, що кияни п'ють кров єврейських немовлят? А збирається ж книгу про нас писати пан професор — ой, мабуть, пересмикне...

Не хочу більше згадувати про це; добрих людей зустрічалося мені в Америці набагато більше. І коли в бульварних газетках малюють лютого комісара з жмутом бомб у кожній долоні, я щасливий, знаючи, що все менше людей вірить таким картинкам. І писанням на рівні тих картинок.

Професор Майклсон, чиє ім'я було вже тут згадано, датчанин за походженням («Як ваш філолог Даль»,— сміється Майклсон). Він один із перших в Америці ввів серйозне вивчення радянської літератури на своїй кафедрі в Канзаському університеті. Майклсон і його колеги наполегливо шукають шляхів усе глибшого й пліднішого знання; це стало принципом життєвим і професійним не тільки для них. У Сполучених Штатах, як ніде, важлива роль професора; стандартних підручників у цій країні практично не існує — навіть у школах; тільки для вивчення шкільного курсу історії, наприклад, є до двох тисяч різних посібників. Тим вище значення людини, що розповідає першою, першою спрямовує увагу й зацікавлення своїх слухачів.

Америка величезна. Переїжджаючи з штату до штату, я ловив себе на думці, що ці міста, гаї, гомінкі університети такі далекі від моєї Вітчизни, так несхожі на звичні, але так потрібні мені. Люди, з якими я зустрічався і перед якими виступав; аудиторії, де чужа мова пульсувала в гортані, віддаючи найважливіші слова для розмови про головне,— цей недовірливий світ все краще розумів, що ненависть вбивча, а сіячі її — вороги. Дезинформація — теж різновид ненависті й страху; замовчування — різновид дезинформації. Американці дуже шанують слово «знавець»— я їм з усією переконаністю доводив, що ніякі вони не знавці радянської літератури і навіть не фахівці, коли не чули про Абашідзе та Бажана, про Кулієва, Слуцького й Сулейменова, Вацієтіса і Каноата та ще багатьох радянських поетів, про яких вони й гадки не мали.

Що ж, схочуть, то знатимуть. Розумна, щира, мисляча Америка — я переважно виступав перед такою — записує дітей до початкових класів школи взаєморозуміння, все інтенсивніше записує. Шлях будується; як на будь-якій дорозі, тут часом зойкнуть гальма і спотворені машини збиваються докупи; хтось спорудив завал, хтось порушив правила, хтось кинув колоду впоперек нового шосе. Долатимемо і це.

У Фініксі, штат Арізона, після виступу в університеті мені сказали: «Тут бували вже поети з різних країн — і радянські; ми мешкаємо в серці пустелі — бачили? — але і в пісках проросли дерева, люди слухають вірші; всі пустелі подола́нні, варто жити й працювати для цього...»

Після такого дуже вистражданого й відповідального твердження дозволю собі завершити розділ веселішими оповідями.

В Уелені на Чукотці мені показали якось пухнасту лайку з блакитними очима й дуже красивим кілечком незалежного хвоста. Ім'я в лайки було досить дивне — Диверсант, і я здивувався йому, але довідався, що лайка перебігла на радянську територію з Америки по кризі.

Коли я про це розповів американським слухачам, вони ніяк не могли повірити, що лайка, навіть американська, здатна перетнути Тихий океан. Ніхто не пам'ятав, що Берінгова протока завширшки усього лиш кілька десятків миль, а до острова Святого Лаврентія — ще менше. Тоді я знайшов у себе в папці американську карту автошляхів, там усе було відтворено точно, і сумнівів у нас не лишилося. «Так-так,— мовив один з моїх студентів,— прогавили песика з таким знанням географії...— Помовчав, подумав і додав уже серйозно:— Я недовго пропрацював на Півночі. Там у заметілях і шестимісячній ночі люди затямили, що поодинці не виживуть. Завжди, лиш назріває небезпека, народи шукають підтримки один в одного. От піду я на американський берег Берінгової протоки, свисну — може, лайка повернеться й розповість мені те, що людям дається важко й дуже дорогою ціною...»

Глянувши на мене, він додав: «Вам казали вже, що це не тільки з вашою країною так? Он П'єр-Еліот Трюдо, прем'єр-міністр сусідньої Канади, щойно протестував, бо в нас його офіційно нарекли канадським президентом...» Що з іншими країнами теж буває по-всякому — це факт: щойно в Чікаго я прочитав у недільному випуску солідної «Чікаго трібюн» повідомлення туристської фірми, яка радила відвідати Відень: «Нині там всі меню друкуються й по-англійському, а не лише німецькою мовою, як раніше...»

І все ж таки всіма мовами світу зразу волаймо про взаєморозуміння, про мир, про необхідність жити, співробітничаючи, а не воюючи.

## Голос незнайомого птаха

Цей будинок, призначений для художніх виставок, було відкрито незабаром після смерті автора проекту. Будували довго, бо все було незвичним у задумі будинку

для музею. Френк Ллойд Райт, який і раніше проектував споруди найнесподіваніших форм, останнім часом — трикутні, шести- й восьмикутні, вирішив створити цей будинок круглим. Йому забажалося, щоб об'ємність будинку вражала відвідувачів, і він заповнив споруду розгонистою спіраллю — відвідувачі з вестибюля мали зразу ж підніматися ліфтом під дах, а тоді непомітно для себе наближатись до виходу, сходячи нижче й нижче по вигинах спіралі. Будинок гугенхеймівського музею (так зветься споруда Райта на нью-йоркській П'ятій авеню) подібний до мушлі садового равлика, поставленої вертикально — входом униз. Дім цей унікальний і помітний в Нью-Йорку, який нагледівся на різні архітекторські витівки; люди вибачили архітекторові навіть те, що стіни музею ввігнуто й нормальні плоскі полотна важко розташувати по спіралі всередині мушлі. Але це престижний музей: висока честь — виставитись у стінах, проектованих Райтом. Мемуаристи оповідають про невисокого літнього пана з довгим сивим волоссям, що падало на комір з-під капелюха; цей пан в сорокові й п'ятдесяті роки наглядав за будівництвом, живучи поруч, у готелі «Плаза», розташованому біля Центрального парку. Прізвище старичка було Райт.

Так сталося, що першим будинком його проекту, який я бачив, був саме музей Гугенхейма в Нью-Йорку. Зсередини й зовні спіральний будинок подиву гідний; побачивши тільки його, можна зрозуміти, що Френк Ллойд Райт був великим архітектором. Мені тим легше стверджувати велич Райта, що тезу цю загальновизнано й книги зодчого, споруди, ним проектовані, будинки, лише задумані,— все це ввійшло до архітектурної класики. Райт будував житла, дивні на вигляд, та собори, схожі на африканські мурашники; звів у Токіо готель «Імперіал», що вистояв у могутніх землетрусах, спланував будинок заввишки в милю, якого ніхто, звісно, й не збирався будувати.

При всій незвичності деяких задумів Райта, при всій несхожості його споруд на ті, до яких люди призвичаїлись за тисячоліття, перш за все вражає повага архітектора до природи. Він умів єднати будинок з краєвидом таким чином, що вони один одного не ображали, а дім приростав до пагорба, лиш трохи звищуючи його і роблячи ще виразнішим; будинки ж, розплескані по пустелі, приходили в світ її, також не деформуючи природу. Він

прагнув поєднувати елементи архітектури держави майя, японське зодчество, уроки староримської та корейської архітектур, досвід північноамериканських індіан — вірив, що у велетенській людській родині є чимало знань, однаково необхідних усім. Наприкінці тридцятих років Френк Ллойд Райт приїздив до СРСР, багато й тепло казав і писав про нашу країну, а у важкі часи початку «холодної війни» став одним з організаторів відомої нью-йоркської «Конференції діячів науки та культури за мир у всьому світі», що протиставилася вбивчим вітрам тодішніх «полювань на відьом», очолюваних у США сенатором від штату Вісконсін Маккарті, до речі, земляком Райта.

Мені доводилось жити в Медісоні, столиці Вісконсіну, затишному місті, вславленому своїми сирами, а не політичними скандалами; про Маккарті забували потроху. Коли я занурювався в поля й ліси штату ближче до Плейну, Спрінгс-Грін — місць, де Райт народився у 1869 році, працював, а через 90 років помер і знайшов останній спочинок, то відвідав могилу архітектора, над якою немає надто вражаючих пам'ятників: навколо ж реставруються, руйнуються, відвідуються туристами чи забуваються — живуть звичним своїм цегляно-камінним життям будинки, проросли з проектів Френка Ллойда Райта. Будинки, де він в усіх кімнатах, крім ванних та спальних, ліквідував двері й суцільні стіни, розгерметизував приміщення жител, єднаючи їх, розрубуючи хіба що короткими перетинками, які не утруднюють переходів з кімнати до кімнати, і будинок існує як ціле, як одне. Так поєднуються в одне частини довколишнього світу, де ліс не відгороджено від ріки високим парканом, а небеса не відділено від поля непроникною стелею. Райт одним із перших оцінив появу залізобетону й надміцних криць, створивши кріплення зовсім нового типу та конструкції, які багато що перетворили в самих принципах планування. Сподіваюсь, що ви й не чекали від мене лекцій з архітектури,— просто я захоплююсь у вашій присутності, оповідаючи про те, що дуже люблю.

Райт — це ціла епоха в архітектурі, та й життя його склало цілу епоху.

Народився й помер він на зовсім неподібних планетах; у час народження Райта ніхто не мав уявлення не те що про електроніку, але й про побутову електрику, фантасти несміливо передрікали появу підводних човнів

і літаків з паровими двигунами — хіба це лиш? На французькому троні сидів імператор Наполеон III, а сорокашестирічний генерал Улліс Грант, один з героїв Громадянської війни, щойно став вісімнадцятим президентом США. Коли за 90 років Френк Ллойд Райт вмирав, у Франції, що забула про королів, на загальних виборах обрали президентом де Голля, генерал Ейзенхауер правив у США як тридцять четвертий їхній президент; Австро-Угорщини, що була великою державою за молодих років Райта, вже давно не існувало, а соціалізм, за молодих літ Райта ще маловідомий, став державною системою на велетенській частині земної кулі. Людина ця прийняла до себе в життя найстрашніші війни з відомих людству, і тим прекрасніше подвижництво Райта, який ніколи не будував казарм, фортець і навіть нудних контор. Райт прагнув звести надзвичайно зручні й завжди необхідні людям житла, клуби, церкви, театри, де можна було б збиратись разом; життя його було цілеспрямованим, хоч, треба сказати, архітектор не завжди мав щастя у ньому. Мріючи об'єднати зодчих різних націй та творчих шкіл, зводячи будинки для цього — спершу в рідному своєму Вісконсіні — Східний Талієсін, а згодом в Арізоні — Талієсін Західний, Френк Ллойд Райт страждав: від кредиторів, які переслідували його ціле життя; від дружин, з якими йому катастрофічно не щастило (а може, дружинам не щастило — характер в архітектора був, кажуть, не з медом); навіть від пожеж, які періодично нищили будинки. Одружившись після шістдесяти востаннє, Райт заповів дружині наглядати за архітекторською спілкою, тісно згрупованою навколо нього в штаті Арізона, де біля гарного й мертвого каміння в пустелі — міста Фінікса — розрісся Західний Талієсін. Архітектори з різних країн — японці, філіппінці, американці, єгиптянин, ірландець і ще багато хто працювали там, об'єднані повагою до покійного Райта та принципами його школи. Проекти виконувалися кимсь одним, але гроші ділились нарівно. Всі справи по перебудові, прибиранню, озелененню Талієсіна вирішувались на загальних зборах, де з правом дорадчого голосу брали участь і учні — молоді архітектори, які з'їжджалися до Талієсіна звідусіль та лишались там при умові, що складуть вступний іспит і заплатять товариству дві з половиною — три тисячі доларів на рік за науку.

Марка товариства Френка Ллойда Райта котирується на архітекторських ринках досить високо, але однак потребує постійної реклами та нових знайомств; для цього товариство видає чимало альбомів з проектами, брошури, навіть видові поштові листівки. Крім того, товариство запрошує до себе для читання лекцій тих, хто здається йому цікавим та корисним. А також влаштовує прийоми.

З прийому й почну. Американські прийоми бувають різними, але головне, що єднає їх,— кількість; прийомів в Америці вельми багато. Вони влаштовуються після лекцій і творчих читань, просто ввечері — вдома, щоб відсвіжити знайомства й зав'язати нові; прийоми влаштовуються з нагоди відставки та з приводу призначення на посаду тощо. В діловому, дипломатичному світі, в світі мистецтва прийоми безперервні, кожен з власними правилами, кожен щось означає. Найчастіше це — кілька тарелів з бутербродиками, печиво, сулії з білим та червоним вином, горілка, віскі, вода, натовп де тільки можливо й по кутках, господарі, що метушаться серед гостей, із багатьма з яких вони незнайомі. На більшість півофіційних та неофіційних прийомів можна приводити незапрошених друзів, можна самому приходити без запрошення. Але ж на деякі...

Запрошення на прийом у Талієсіні було віддруковане на півкартоні й виглядало як візитна картка господа бога. Йти належало, дотримуючись правил поведінки та обмундирування, таке правило.

Прийом запав мені до пам'яті бетонними й гранітними стінами пласких споруд Талієсіна, де в нішах палали смолоскипи, вихоплюючи шматки простору, забарвлені полум'ям у жовтогарячий і золотий кольори. Тремтіли камінні дракони, й давня японська кераміка, вмурована у стіни серед арізонських брил, виглядала фантастично. Самураї, увічнені в зеленій глині, вишкірювались дуже сердито: європейська музика, що долинала з приміщень, напевно їх дратувала. Музика була незрозумілою для них, наче високий голос незнайомого птаха, який прилетів здалеку.

Архітектори грали на скрипочках. Я пишу саме «скрипочках», а не «скрипках», бо музичні інструменти здавались дуже маленькими у величезних архітекторських долонях з чорними грифельними слідами. Архітектори виконували старовинні англійські квартети, а потім

співали Генделя. Слухачів було небагато, та неодмінною умовою для участі в концерті й для присутності на ньому, як і для прийому, були фрак чи смокінг — вечірній костюм, великосвітські манери.

Я сидів у притемненому залі, де амфітеатр глядачевих крісел круто здіймався вгору; слухачів було небагато: в центрі Ольгіванна-Йованна Лазович-Райт, а навколо не більше п'ятнадцяти-двадцяти гостей з Фінікса й архітекторів, не зайнятих у даний момент музикою. Архітектори йшли на сцену й повертаxлися з неї — циркуляція між глядачами й сценою була постійною; Френк Ллойд Райт наприкінці життя мріяв збудувати професійний театр, де цей принцип був би основоположним. Навіть збудував лабораторний варіант такого театрика десь у Техасі, та справжнього не мав.

Побудоване тут, у пустелі штату Арізона, було комплексом будинків найрізноманітнішого призначення, але найголовнішим сенсом селища залишалася співдружність архітекторів різних країн — для цього замислили й звели увесь Західний Талієсін. Слово «Талієсін» старовинне валлійське, і воно означає «сяюча вершина». Що ж, вершина так вершина, хоч навколо шурхотіли піски, прикрашені зеленими телеграфними стовпами дивовижних мексіканських кактусів — жодних вершин поблизу не було, коли не враховувати пасма пагорбів, вишикуваних поблизу. Напевно, слова «вершина» було вжито в непрямім розумінні.

По суботніх вечорах архітектори різних країн, що з'їхались до Талієсіна (всього їх живе тут 40, але 30 вважаються за учнів), влаштовують прийоми. На прийомі обов'язковими є вечірні туалети, в програму прийому входять спільна трапеза й концерт. Ще до програми включено вдову великого архітектора Райта, стару жінку чорногорського походження з дивним подвійним чи навіть потрійним ім'ям — Ольгіванна-Йованна. На початку прийому вдова півлежить на помості, вкритому білою шкурою, здалеку схожою на ведмежу; на удові закрита вечірня сукня з шлейфом, а на грудях — масивний ланцюг з дуже великим хрестом, що робить місіс Райт схожою на бояриню Морозову з однойменної картини Сурикова. Місіс Райт не всміхається на початку прийому, коли їй відрекомендовують гостей і кожен гість дістає по бокалу коктейлю з рук архітекторів товариства. Не всміхається місіс Райт і згодом, в дуже довгому затемненому

залі, де стіни — з дикого каміння й куті люстри, важкі, мідні. Місіс Райт не всміхається, коли їй приносять курячу ніжку, і всі присутні слідом за місіс Райт починають їсти такі самісінькі курячі ніжки. Все це запивається білим вином; посьорбуючи з келиха, місіс Райт не всміхається теж. Схоже на трапезу в бомбосховищі, бо бетонна стеля дуже низька, а мовчазна удова засновника товариства не заохочує до легковажних балачок у цих урочистості й півмороці. Втім, розмови при столі точаться — звичайно, у встановлених межах («Ви поет?— запитала в мене сусідка зліва.— Як це, напевне, цікаво!»— «Це місце зветься Талієсін? — нахилився я до сусідки справа.— Яке дивне слово...»). Після трапези відбувається концерт, про який я вже повідомляв, а тоді Ольгіванна-Йованна Лазович-Райт йде спочивати, а гості бавляться хто як може. Дехто з гостей при цьому страждає, бо на території Талієсіна суворо забороняється курити. Не в змозі витримувати безнікотиновий режим, я крадькома вийшов під нічні арізонські кактуси, зневаживши усіх гримучих змій, пум, тарантулів та інших тварин-людожерів, якими мене дуже лякали. Покурюючи в рукав смокінга, під кактусом переховувався вже знайомий мені адвокат з Фінікса; я клацнув запальничкою (ніколи не бачив, щоб американці припалювали від чужої сигарети) й сховав сигарети собі за пазуху — між білою манишкою та сяючим лацканом. Життя за чужими нам великосвітськими правилами з незвички досить важке; те, що сильні світу цього ніколи не пускали хамів у салони до себе, мало міцні підвалини — а то прийде отакий і задимить де не слід...

Я здригнувся від того, що за спиною в мене хтось гучно висякався; озирнувся, клацнув запальничкою. «Приберіть вогонь,— прошепотів архітектор, ховаючи носову хусточку до фрачної фалди.— Почастуйте сигаретою, бо я, хоч і пустеля навкруг, замерз від цих ритуалів. Нежить починається — нема ради...»

Місіс Райт солодко спала. Жовті арізонські зорі сяяли над нашими головами, наче вогники чужих сигарет, і не знані мені птахи зойкали на сусідніх кактусах несподівано голосно. Неприємно дзявкали койоти, зацьковуючи одного з рудих кролів, яких тут без ліку і яких жваві койоти безжально їдять. Я знав, що за голосами степових вовків неминуче зів'ється дитячий, високий, зацькований голос приреченого вуханя втікача — ніколи не міг звик-

нути до цих зойків і не те щоб не любив їх — навіть боюся. Розтер сигарету в піску, повернувся до Талієсіна, ледь помітного крізь ніч.

Ритуал, встановлений тут, виглядав дуже світським, але ритуал той був напруженим, як завжди це буває, коли не всі, хто бере участь у грі, досконало вивчили правила. Ну я, скажімо, був очевидним парвеню, і присутність мою можна було виправдати хіба що запрошенням, надісланим мені товариством Френка Ллойда Райта — для лекції та дискусій. Оскільки я все одно жив у сусідньому місті Фініксі, проблеми відстані не існувало також, на білет мені не витрачатись, отак і бенкетував...

Товариство об'єднувало все-таки архітекторів, а не дипломатів; це, мешкаючи в Нью-Йорку, можна обтертися по розкішних залах і значно поліпшити манери: в місті біля Атлантики відбувається 8,81 дипломатичного прийому на добу. В товаристві Френка Ллойда Райта — один прийом на тиждень; день і час його, коло запрошених — все наперед відомо; тут неможливі помилки на кштал тієї, якої припустився одного разу німецько-американський ракетний конструктор Вернер фон Браун в американському столичному місті Вашінгтоні. Барон, чиї ракети руйнували вже Лондон і збирались поруйнувати Нью-Йорк, був людиною немолодою і надзвичайно зайнятою. Переплутавши день, він рушив на прийом до еквадорського посольства не тоді, коли прийом відбувся насправді, розшукав резиденцію пана посла Еквадору і, на радість репортерам, довго обурено жестикулював перед сполотнілим обличчям дружини посла, яка перед таким несподіваним візитом навіть не позбулась папільйоток. Баронові фон Брауну в окремому прийомі було відмовлено, а в Еквадорі, гадаю, довго ще сподівались ракетного бомбардування, а також садовили лівих лібералів, безумовно причетних до цього міждержавного конфузу і до всіх інших.

В Арізоні таке не трапляється. Тут немає еквадорського посольства і все простіше. Коли наступного дня я зустрівся за чаєм з архітекторами, то побачив, що пальці в містобудівників ще більше почорніли від грифелів; були архітектори переважно в джинсах та в комбінезонах з джинсової тканини, які облягали більшість куди елегантніше, ніж диригентські фраки з хвостами. Я навіть не міг знайти між слухачів того, хто вчора в мене цілком поважно запитував, чи дозволено носити бороду

при розвиненому соціалізмі. Обличчя у всіх були однаково глибокодумні й зацікавлені однаково; річ у тім, що в Західному Талієсіні вперше бачили людину з Радянського Союзу, здатну, на їхню думку, розповісти їм щось про радянські науку й культуру.

Розмовляли ми дуже довго й цікаво. Разом з точно поставленими питаннями про інтернаціоналізм — про поєднання особливостей мислення й творчості різних народів; про містобудування в нашій країні — про те, багатоповерхові споруди чи вілли поширеніші в нас; бували питання й дивні, на зразок отого учорашнього — про бороду. Причому не було відчуття, що я розмовляю з людьми, дуже далекими від життя, чи поміщичками в хандрі. Ні, архітектори були трудягами, але нічого про наше життя не знали цілком неупереджено й чесно; так, як я не знаю про харчування каракатиць чи розмноження ховрашків. Запитували, чи довго треба чекати на дозвіл для поїздки з Києва до Ленінграда; чи правда, що любителів джазу запроторюють до тюрми; чи можна безпартійним вступати до університету — і ще мені задавали питання, наївні аж до образи. Це був особливий різновид образи: я здивовано роздивлявся архітекторів, які, приміром, нічого не знають про Софію Київську чи не чували, скільки разів — у двадцятому лиш столітті — палили деякі міста наші, з архітектурою й архітекторами, з дітьми, дорослими — все. Чуже незнання, так само, як знання,— наслідок процесів, дуже точно запрограмованих у суспільстві. Знайок з незнайками суспільство формує на потребу собі і завжди знає, скільки потрібно тих та інших; я процитував архітекторам слова великого американця Теодора Драйзера про те, що «небезпечно жити без правди, а зараз особливо небезпечно не знати правди про Радянський Союз...». Найприкріше, що не тільки мою країну— про Драйзера знали не всі.

На перший погляд незнання в Америці буває не агресивним, а кокетливим, та від цього не менш жорстоким. Ми ще до цього повертатимемось, варто, бо всі теми в житті позрощувано: мир, війна, незнання, обмеженість, відповідальність, талант, любов, ненависть і чимало ще всякого; від однієї з складових залежить часом характер усієї суміші. Це я знову ледь не завів довгої теоретичної балачки, з тих, що неминуче провокуються подібними роздумами, та ліпше вже розповім про один прийом.

Я вже казав, і це важливо пам'ятати: в Сполучених Штатах непристойно і навіть небезпечно бути «лузером» — тим, хто програє, але, з іншого боку, потрібно бути «джойнером» — тим, хто кудись належить. Клуб, компанія, товариство, куди тебе кличуть, будинок, де ти живеш, квартал, де стоїть твій особняк,— все це має велике, часом вирішальне значення. Так само як прийоми, на які тебе кличуть. Кілька років тому в Нью-Йорку відбувся один із прийомів найвищого рангу,— такі трапляються не щороку,— тим легше відшукати згадку про них «в анналах» і відновити епізоди.

Прийом було дано маркізою де Кева на честь онучки генерала Франко Марії дель Кармен Мартінес-Бордю. Для цього маркіза орендувала підміський ресторан «Ніколай і Александра», обладнаний «в російському стилі», з самоварами по кутках та самодержцями на стіні. Американських офіціантів, одягнених згідно зі стилем — у косоворотки й чоботи, замінили американські ж фрачні джентльмени; все це не випадково, бо гості були ж один в одного, таких чоботами не вразиш. Прибули на прийом Рокфеллери, була дружина Генрі Форда і справжній живий космонавт у цивільному. Була княгиня Зінаїда Волконська (так-так, з тих самих), доктор Крістіан Барнард і не менше тузина кінозірок на чолі з Елізабет Тейлор, тоді ще дружиною Річарда Бартона, але — без чоловіка. Був Френк Сінатра і мадам (ще не удова) Жаклін Арістотель Сократ Онассіс (як кепкували репортери, лише Платона забракло в імені побляклої Жаклін Був'є, в попередньому шлюбі — Кеннеді). Була на прийомі й певна кількість дипломатів, серед них для різноманітності — кілька чорних. І тут княгиня Волконська (так-так, з тих самих) підійшла до посла однієї африканської держави, людини, яка повчилась у Сорбонні й пожила в багатьох столицях, і похитала тоненькою лікерною чарочкою. Дипломат, вихований і тертий, негайно повернувся до дами. «Пробачте,— запитала княгиня.— Чи були людожерами ваші предки?» Княгиня по-англійському говорила з деяким акцентом, і, з'ясувавши, що їй легше спілкуватись французькою мовою, африканський посол ввічливо усміхнувся й повідомив їй по-французькому, що, «звичайно ж, мон шер княгине, всі до єдиного предки були людожерами. Ви уявіть собі,— відзначив посол, осмикуючи фрак,— що мій дідусь дуже любив людські нирочки».— «А як же ви?»— широко розплющила оченятка княгиня. «Ма-

ло,— сказав посол.— Немодно. Так, часом погризу кісточку, але люблю, щоб з м'ясцем і до цього неодмінно ворчестерширський соус». Онука генерала Франко теж розплющила оченятка й спитала, чи не жартують шановні гості. «Що ви?! — змахнув дипломат рукою.— Які там жарти...»

В анналах нью-йоркської світської хроніки цей випадок зберігся як мила дурничка, й ніхто не подумав, що люди, які в розумовому відношенні перебувають на рівні власних черевиків, зовсім не заслуговують на те, щоб їхня малописьменність притягала чиюсь увагу. Американці часом ставляться до свого незнання кокетливо, наче до якоїсь гідної риси багатющих своїх натур; мовляв, соромитись нічого — отакі ми!

Американці справді ставляться до власних недоліків досить своєрідно: що-що, а комплекс неповноцінності їм не загрожує. Дехто з моїх американських приятелів зберігав за собою право критикувати усіх на світі, але смертельно ображався, коли в його присутності критикували Сполучені Штати. Щиро кажучи, таких суперпатріотів я побоююсь не тільки за океаном, бо невміння чи небажання критично глянути на власну країну чи на себе самого — риса небезпечна. В'єтнамська війна, викриття Ніксонових афер значно посилили критицизм в Америці, але мені нерідко зустрічались люди, які вважали, що не приймати Сполучені Штати хоч у чомусь може тільки моральний каліка чи агент ворожої держави. Охорони доле кожну з держав від такої надвідданості! На бамперах деяких автомобілів біліють плакатики з смугасто-зоряним прапорцем і гаслом: «Люби Америку чи забирайся!» Все це буває подібним до католицького церковного шлюбу без розлучень та родинних дискусій. Страшнувато. Тому що з таких от розвеселих подробиць і починається шовінізм; тому що не можна любити Америку, не шануючи інші країни і не бажаючи про них знати; тому що Сполучені Штати мали б замислитись, як же це вони, надіславши дві станції «Вікінг» для з'ясування того, чи є життя на Марсі, все ніяк не поцікавляться життям у багатьох місцях на Землі. Той стан, що його теоретики нарекли сьогодні в Сполучених Штатах «моральною кризою», багато в чому й пов'язано з навальною кризою віри в країну і вторгненням світу в довгий час герметизоване американське середовище; так люди, опинившись під повіддю, розмірковують, чому ж прорвало греблю...

«Ви дивна людина й максималіст,— сказав мені один з головних архітекторів товариства Френка Ллойда Райта єгиптянин Камал Амін.— Я закінчив архітектурну школу в Каїрі, 1951 року приїхав до Америки, одружився й відтоді мешкаю тут. Виконую проекти для різних країн, у тому числі й для Єгипту, багато їжджу, чимало працюю, але хоч би в мене спитали про піраміди або про те, як зараз народ мій — не завжди успішно — хоче врятуватися від біди й голоду. Жодного разу не питали. Я знаю, що ви придивляєтесь до Америки зацікавлено й з симпатією, перекладали багатьох американських поетів, але тут про цих поетів не знають. Тут, в Талієсіні, проектують будинки. Ще десь, можливо, у десяти чи ста милях звідси, вивчають поезію, але нічого не знають про Райта та всіх інших архітекторів світу. Ще десь — далі на захід, у Каліфорнії,— будують ракети, щоб руйнувати будинки, а в сусідній Неваді випробовують під землею ядерні заряди. Запевняю вас, що там люди про нас з вами не відають і не бажають знати. Це країна самотніх фахівців; пам'ятаєте, як у східній притчі: один сліпий тримав слона за хобот і казав, що слон подібний до труби, інший торкав ногу слона і вважав, що слон подібний до тумби, а третій тримав слонового хвостика і кричав, що слон схожий на віровку. Тут всі вважають, що світ схожий на Америку, а де не схожий, то це трагічне непорозуміння...»

Камал Амін витягнув ноги вздовж тигрової шкури, розстеленої в нього на підлозі, й зітхнув. «Ось ця шкура з Індії,— сказав він.— Я набув її там за великі гроші, бо тигрів стає все менше — от-от доб'ють. Гадаєте, хоч хтось з моїх колег поцікавився долею тигрів? Усі цікавились, почім шкура, бо кожен хоче мати таку саму. От і все».

...Колись Френк Ллойд Райт склав проект будинку заввишки в одну милю. Цей 528-поверховий будинок так і звався «Заввишки в милю». Замість ліфтів мала діяти в будинку вертикальна залізниця, вигадана архітектором, а ядерний реактор постачав би дім електроенергією. В будинку планувалося обладнати гараж на 15 тисяч автомобілів та посадочні майданчики на сто п'ятдесят вертольотів. Райт називав будинок «високим містом майбутнього», намагаючись уявити собі кілька десятків тисяч людей, що працюють, мешкають, народжуються, вмирають у ньому. Природно, що будинку не збудували, не тільки тому, що ніхто не вміє ще будувати

такі. Просто з трьох американців двоє живуть зараз у власних будиночках, і я, до речі, зовсім не вважаю, що це погано. Архітектура завжди капітулювала перед способом буття, мені здається небезпечним інше: що будиночки стоять дуже далеко один від одного, і часом не догукаєшся з одного до іншого. Люди якось дуже швидко й легко звикли до безмежжя своєї планети, до того, що континенти і навіть території великих держав — безмежні, а життя на землі — вічне. Ми не завжди наважуємось упритул підпустити до себе думку про те, що вперше за історію земна куля вже готова покінчити з собою, нафарширована ядерною та всякою іншою вибухівкою. Люди зобов'язані впритул вдивлятися одне в одного, бачити одне одного, чути, це не з нудьги вже, це — щоб вижити. І коли дивні нічні птахи американської пустелі кричали в мене за вікном, як навіжені, я подумав, що, можливо, вони неодмінно хочуть переказати щось дуже важливе російським, латиським чи українським пернатим, але я не розумію. Можливо, навіть стовпоподібний кактус хотів переказати щось моїм каштанам і соснам, та я вже не розумію ані сосон, ні каштанів, ні кактусів.

Один до одного докричатись не здатні — де вже там пташок та кактуси розуміти...

Нескінченні суперечки про те, в якому районі міститься пуп землі, хто найголовніший і кому першому поступатись,— небезпечні, бо в небесах державних кордонів немає; спершу птахи, а згодом і ракети розвідали про це. Але надто вже часто люди, що цікавляться політикою, мусять ставати в Америці чи професіоналами, чи змиритися з репутаціями диваків. Все ж взаєморозуміння народів — найбільша і найважливіша з можливих політик; дослухаюсь до слів американців, що напружено цікавляться нашим життям, і згадую Ернеста Хемінгуея: «Пробачте, що я заговорив про політику: варто лиш мені заговорити про політику, як мене вважають за дурня. Але я знаю: ніщо не заважає дружбі двох наших країн...»

Цими словами й закінчу розділ.

У найновішому виданні «Книги світових рекордів Гінесса», дуже популярного в США довідника, зареєстровано, що найчастіше між громадянами країн, де закон утверджує моногамію, вступав у шлюби американець Глінн до Мосс Вольф — 19 разів. Вперше він одружився у 23 роки, а востаннє (поки що) — в 61. Американський мільйонер Томас Ф. Менвілл, який вмер десять років тому, одружувався 13 разів: з останньою із дружин, 20-річною Крістін Папа, він засновував родину в 65-літньому віці. Серед жінок рекорд шлюбної нестримності теж належить американці, барменші з Лос-Анжелеса Ніні Евері, яка в 48 років розлучалася вже шістнадцять разів. На суді барменша нарікала, що п'ятеро чоловіків (включаючи й останнього) ламали їй ніс, що саме по собі може викликати відразу до життя в шлюбі.

І водночас Сполучені Штати далеко не однозначні в матримоніальних смаках своїх громадян, за кількістю розлучень їм дуже далеко, наприклад, до нашої європейської сусідки Швеції: у США розлучень на сто пар, які вступили у шлюб, трапляється майже стільки ж, як у Данії, що має у цьому плані досить респектабельну репутацію. І навіть веселунчики женихи й наречені, на зразок названих вище, не в змозі вплинути прикладом на більшість американських родин. Зрештою, та ж «Книга світових рекордів Гінесса» повідомляє, що подружжя Хеллен із штату Кентуккі 7 травня 1972 року відсвяткувало 83-ю річницю з дня свого весілля.

Якщо вимірювати особисте життя американців параметрами, звичними для нас, то виявиться, що в країні цілком достатньо щасливих подружніх пар, які виховують дітей, стежать за житлом і взагалі живуть, як більшість відомих нам подружжів на світі. У більшості моїх американських знайомих родинне життя склалося цілком традиційно; тільки один із них одружився двічі, але й це, здається, не виходить за межі норм — ні статистичних, ані моральних. Отже, на початку розділу вже дозволю собі відзначити, що шлюб в Америці зберігся, незважаючи на репортажі про неймовірну американську розпусту, часом написані ну просто-таки з точки зору переляканого конотопського гімназиста, який уперше уздрів голу тьотю; чи президентського проповідника Біллі Грехема, що

прилюдно стогнав: «Гріх гряде на рід людський, отруюючи кров нашу...»

Тут я не про гріх, хоч розмови про нього завжди інтригують, особливо публіку непорочну. Зараз подумав я, що в самому Нью-Йорку лише за статистикою близько мільйона цілком самотніх людей. Всі гріхи в моїй уяві блід-нуть перед гріхом доведення людини до порожнечі; подумалося: звідки ж стільки самотностей у людей літніх, коли замолоду всім так розпусно, безтурботно й весело? Невже — всім?..

Якщо вам доведеться бути в Нью-Йорку, то, звичайно, ви неодмінно прогуляєтеся центром — Таймс-сквером та Сорок другою вулицею, а можливо, майнете і глибше в дивні селища нижніх вулиць Манхаттана, де на лядах та за вітринним склом можна виявити та-а-ке!

Так, люди займаються любов'ю протягом всієї історії людства, питання статей цікавлять кожне покоління й у кожній країні, але воно всюди вирішується по-своєму. Я знаю біографії нестримних гультяїв, зрослих на неплідних, здавалося б, барханах пуританства, і знаю цнотливих людей, які виживали при загальному розгулі. Кількість непристойних журнальчиків теж не свідчить про всезагальність інтересу до них, так само як продаж горілки в розлив не сигналізує про те, що до влади прийшли алкоголіки. Після мовленого я вважаю за свій обов'язок підтвердити дані про те, що на нью-йоркських вулицях є порнографічні крамнички й кінотеатрики, де вам у кольорі й на широкому екрані покажуть все, до чого можуть додуматись люди, яким здається, що найважливіше в людському організмі розташоване не вище, як на метр від землі. Чоловік з жінкою контактують у цих фільмах з якоюсь лютою витонченістю, не розриваючи обіймів навіть у позах, неприпустимих не те що з погляду моральності, але й закону всесвітнього тяжіння. Обличчя не запам'ятовуються, бо обличчя майже ніколи в подіях участі не беруть; я ж вам казав — усі події на метр від землі.

Страшенно хочеться викривати. Я знаю деяких журналістів, які в Нью-Йорку, здається, взагалі нічого більше не бачили, з такою впертістю пишуть вони про голих дівок на сріблястому екрані, які, безумовно, доведуть США до швидкої загибелі.

А тим часом варто озирнутися в залі для глядачів, і враз розумієш, що поруч з тобою—публіка досить дивна.

Кілька пияків з сизими, як пір'я поштових голубів, органами нюху; дід з бабою — окремо, які зітхають не знати про що; туристи — в більшості міст, навіть американських, такого ж не побачиш; повії, що роздивляються потенційних клієнтів. Коротше кажучи, малопристойні нью-йоркські видовища специфічні і не є в країні найпопулярнішими, хоч вплив їхній на духовне меню народу — безумовний. Порнофільми, порновиставки, порнографія взагалі — одна з характерних прикмет суспільства, але вона випливає із способу життя, а не визначає його.

Згодом я переповім вам кілька зустрічей з такими собі «жрицями сексу», яких розвелося дуже багато, а вчора ж в Америці, населеній нащадками пуритан, не було нічогісінько подібного; коли 1959 року африканський фольклорний балет приїхав для виступів у Нью-Йорку, з ним хотіли розірвати контракт, якщо танцівниці не вберуть свої голісінькі чорні перса: деякі деталі цивілізованих дамських туалетів до джунглів дійшли не зразу. Тепер усе це здається неймовірним навіть у стриманому Канзас-Сіті — ходімте повечеряємо в ресторанчику на канзаській вулиці Мейн, будинок 3114. Поки ми щось там питимемо й жуватимемо, перед нами для стимуляції апетиту роздягнуться три дівиці; якщо ми їстимемо й питимемо не поспішаючи, вони роздягнуться під музику іще й ще — з півдесятої вечора до пів на другу ночі дівиці роздягнуться по чотири рази кожна. Звуть їх Лисичка, Пурпурна та Крук — імена, як бачите, дуже хвацькі. Крук зараз вільна — хочете, запросимо її до столика?

Як ви здогадалися вже, це фарбована до смоляного кольору брюнетка. Їй 29 років, має ступінь бакалавра після закінчення соціологічних студій у Колорадському університеті. Була з чоловіком, тепер — розлучена. Втомлена жінка, підтягнута, красива, хоч з надміром фарби на обличчі й шиї — після виступу вона вбереться й змиє фарбу. Так, виступає в стриптизі давно, почала в старших класах школи, бо хотіла учитись далі, а грошей на університет не було. Втім, і по закінченні університету золотим дощиком також не хлюпнуло — підробляє тут, поки не буде чогось ліпшого. Ну звичайно ж, звуть її Донна, ніякий вона не Крук, все це так... Від батьків — ім'я та смаглявість, а прізвисько — від господаря ресторанчика. «Я не повія,— каже Донна,— нікого до себе не водила ніколи, інакше заробляла б не по 25 доларів за вечір, а по тисячі й півтори на місяць, як інші. Самотньо.

В залі збирається по 10—15 відвідувачів, не більше, переважно це немолоді чоловіки напідпитку. Я розбираюся під пісеньку: «Відчуй моє стегно, торкнись мені до шкіри...», а сама не дивлюся в зал — слухаю музику. Якось, раз глянувши, побачила за столиком подружню пару, запропонувала чоловікові вийти на сцену, щоб допомогти мені в роздяганні. Дружина його заверещала: «Ні, ні!» — й кинулася навтьоки. Можливо, на її місці я теж так вчинила б. Мені хотілося, щоб вона стояла на сцені й розбиралася, а я б у залі з чоловіком коментувала її. Нічого, за гроші й вона б усе робила як слід. Ви сьогодні виграли — ви, хто в залі. Може, і в мене буде ще шанс...»

Бідна брюнетка, що не вийшла у соціологи; таких інтерв'ю можна визбирати б дуже багато, бо кожна людина роздягається, коли їй треба,— тому час купатися, цьому заробити хочеться, ще одному — сумно й страшно, як може лише бути голому серед вовків,— от цього мені й шкода найбільше.

Ну, звичайно ж, є велетенська, позазаконна армія повій. В Нью-Йорку навіть цілком поважно обговорюється закон про легалізацію проституції, щоб хоч якось проконтролювати і взяти під нагляд орду веселих дівиць. Не такі вже вони, втім, розвеселі; кілька років тому якийсь лікар Дейвід Рюбен видав у Америці книгу, де, крім всього іншого, проаналізував наслідки опиту представниць «найдавнішого фаху». Виявилось, що переважно це самотні жінки з невлаштованим життям, нерідко з чисто медичними відхиленнями від сексуальних норм, що мріють, як правило, про власну родину і єдиного чоловіка на світі, якому знадобиться надовго досить вже поруйнована жіноча доля. Мені здається, що коли ми пишемо про різні відхилення від звичних моральних категорій, то, захопившись описами, не завжди згадуємо долі Сонечки Мармеладової, Катюші Маслової, Мотрі Панаса Мирного, горьківських та купрінських героїнь, чиє життя дуже точно проаналізовано класиками. Музика в ресторанчиках дуже гучна до сьогодні; перед деякими з ресторанчиків, а то й просто на хідниках стовбичать юнаки з піднятими комірами, пропонуючи плакатики, де гарантується, що за десять доларів можна увійти до ресторанчика й виробляти з жінками, що є всередині, усе, що забагнеться. Але нехай хтось переконає мене, що така торгівля уроздріб робить самотніх чоловіків — а я не уявляю, хто ввійде до ресторанчика, крім них, та жінок

(ви справді можете подумати, що хоч одній нормальній жінці радісно від таких зустрічей?) — менш самотніми!

А в Сполучених Штатах зараз близько 50 мільйонів самотніх чоловіків та жінок різного віку; не одружуються, живуть в самоті, часто — старіють в самотності. Ну звичайно ж, «гаудеамус ігітур», як співається з іншого приводу в дещо призабутому студентському гімні,— «веселімось, доки молоді». А коли вже немолоді?

Я знаю в Каліфорнії, в Техасі та інших штатах райони багатоквартирних будинків, населених переважно молоддю, що не поспішає з шлюбами; автостоянки між хмарочосами, музика з вікон, ресторанні зали й танцкласи, басейни, спортмайданчики, часом навіть штучні ковзанки. Поступово в таких центрах концентрується все більше жінок, яких торкнула самотність — розлучення, життя не вдалося. За статистиками усього світу, американською також, розлучені чоловіки набагато частіше вступають у новий шлюб і виходять з розвеселих будинків для самотніх; залишаються жінки. Чоловіки теж лишаються, занурюючись у порожнечу, де кожен сам по собі; можна передплатити десяток журналів з голісінькими дівками (можна навіть з голими чоловіками — «Плейгерл») — ну й що?

З якихось пір в усьому, що стосується статевих питань, американці раптом стали цікавими, як декласовані бабці з довоєнних комунальних жител. Старанно досліджувались подробиці інтимного побуту в багатоквартирних «холостяцьких домах», студентських гуртожитках і на фермах, у негритянських гетто і Білому домі (одне з перших питань, заданих на офіційній прес-конференції дружині новообраного президента, було про те, чи спить вона й містер Картер на спільнім ліжку чи в двох різних). Психологи пишуть, що порнографія дуже часто породжує неусвідомлений потяг до підглядання в дірку для ключа, особливий різновид цікавості. Цікавістю цією пронизано багато анкет, досліджень, наукових, півнаукових і зовсім не наукових посібників, які з тарганячою енергією розбіглися світом.

Ці підручники — також частина проблеми. Вони розповзлися світом і стали універсальними, наче продажні дівки з очима псів із живодерні. Підручники сексу складаються з докладністю куховарських книжок чи посібників токарної справи. Стиль їхній та матеріал я не можу навіть назвати цинічними, немає там і натяку на таку

собі грайливість; радше це стиль самовчителів початку століття, де пояснювалось, як збудувати самому собачу будку. Ілюстрації повертали до пам'яті вже призабуті мною муляжі давніх медичних студій; все це мало таке саме відношення до любові, як ропа в банці до Чорного моря — сіль є в обох розчинах, але ж...

Все це частина розмови про те, що світ може бути пустелею, коли думаєш про нього в ліжку, яке остигло в холодному кутку; тоді ж, коли світ обертається на суцільне гаряче ліжко, він теж буває пустелею.

Проблема ця універсальна і, звичайно ж, Америкою не вичерпується. Я міркую про один з видів людського зближення, який може давати радість, а може й поглибити самоту. Коли напочатку я писав, що американська родина вціліла у всіх цих пертурбаціях у своєму традиційному вигляді, то повинен зауважити при цьому, що й вона виглядає зовсім несхоже на легендарну спільноту часів колонізації континенту. Втім, пілігримських років я не застав, для мене вони такі ж давні, як і для всіх американців. Американські жінки, воюючи за свої права, почали здобувати їх раніше, ніж європейські суфражистки, — 1872 року жінка вже висувала свою кандидатуру на посаду президента США, 1916 року першу американку обрали до конгресу, а 1925 року жінка стала губернатором штату Вайомінг. Образ хороброї супутниці з карабіном Вінчестера через плече — широко популярний на тлі переселенських фургонів часів колонізації Заходу. І в Америці я бачив частіше, ніж будь-де, як батько купає дітей і готує сніданок у неділю. Дуже багато американських жінок працюють — більше й довше, ніж у Західній Європі. Вони виконують кваліфіковану роботу і войовничо сприймають усі спроби професійних принижень. Мій добрий знайомий, професор-медик з Каліфорнійського університету, щодня проводжає дружину на службу і миє посуд після сніданку, перш ніж піти самому; все це природно і звично. В Америці ставились до жінок з меншою зневажливістю, ніж в Європі — від переселенських часів. Є чимало легенд про хоробрих та ніжних дружин; коли жінки воюють, вимагаючи в черговий раз більших прав для себе, чоловіки майже не жартують з цього приводу. Ті з вас, хто стежив за долями американських президентів, також можуть засвідчити, наскільки помітні в суспільстві перші леді — президентські дружини — саме як соратниці, а не прикраси родини й дому. Все це,

звичайно, не так просто. Але порнографія розвинулась у середовищі, де пуританство зберігало міцні корені, а жінка традиційно вважалась за подругу на життєвих шляхах куди більше, ніж за партнера в забавах. Все змінюється...

Втім, американські родини різноманітні. Є президентська родина, є емігрантська і є негритянська; є фермерська родина, родина з так званого «середнього класу» і родина вельми багата. Все це планети з власних галактик: контакти між колами суспільства дуже обмежені, особливо у великих містах. У сільських місцевостях неминучі контакти між, скажімо, фермерськими родинами й родиною лікаря; але сфери й цих, сусідніх, родин перетинаються в дуже невеликому числі пунктів. Практично в кожному колі родин власний світ і свої правила, та, навіть всупереч сподіванням, спільного теж немало.

Що б там не було, всі живуть поблизу одне від одного, в одній країні, і людей своєрідно й непомітно зближує час і структура суспільства, у якому їх розчинено. Подібного багато, і при тому все пошарово: забави, праця, радість, лихо; порнографія теж. Спробую пояснити.

Під'їжджаючи до арізонського Фінікса, я побачив на узбіччі трейлер без автомобіля. Блакитний будиночок не виглядав таким уже новеньким, і фіранки на вікнах були зім'яті; на стінці тріпотів транспарант «Масажний заклад Дженні», а на дверях висіла табличка: «Вільна». Бачите, як просто все: заходьте, і Дженні помасажує вас за десятку. В самому ж Фініксі, в дуже дорогому барі при готелі «Білтмор», де скляночка кока-коли коштує півтора долара, а стеля схожа на золоту, на мене оцінююче глянула дівиця, похитуючи плечима в страусовім боа. Дівиця була з однієї «профспілки» із Дженні з трейлера, але блудила, звісно, лише з багатими людьми, мешканцями «Білтмору». Кожному своє: за віддавна не змінюваною статистикою, половина американських чоловіків до 45-го року життя вже грішили на стороні — одним у цьому допомогла Дженні, іншим — арізонська діва. Результат, як ви розумієте, був цілком такий самий; секс зрівнює, людські тулуби дуже подібні і не запам'ятовуються надовго, тим більше у такім поспіху.

Коли я розмірковував про торжествуючу порнографію, то намагався пов'язати її метушливий розквіт з усезагальними прикметами заокеанського життя. Америка змінюється пошарово — так з нею бувало завжди, але в

порнографії зачаєно деяку зрівнялівку, бо голий мільйонер, коли замислитися, дуже схожий на голого жебрака з Бовері (коли того, звичайно, зачесати і вмити). Деморалізація підкрадалася до країни зівсебіч; праска загальної моральної кризи пройшлася зразу по всій тканині нації і не розгладила її складок, а увічнила їх, загладивши назовсім. Не займатимусь тут багатьма загальними розмірковуваннями, але цікаво, що понад третина опитаних у США чоловіків та жінок сказали, що знайшли в порнографії та індустрії сексуальних забав перш за все спосіб позбутися напруги, викликаної складностями у праці та особистими клопотами. Так бувало не раз уже й не лише тут — на голих дівок задивлялися, коли від клопотів в очах темніло. Не думаю, що для багатьох американців порнографія стала чимсь незамінно важливим у житті, але безумовно, що вона стала способом випускання пари з казана із різко завищеним тиском. В цьому місці я знову раджу звернутись до соціологічних досліджень, а сам лиш наведу слова колишнього президента Ніксона, мовлені ним п'ять років тому в посланні до конгресу: «Шістдесяті роки стали періодом великої агонії — агонії війни, інфляції, швидкого зростання злочинності, погіршення стану міст, виникнення надій та наступних розчарувань, обурення й незадоволення, які зрештою приводили до насильства, до найтяжчих громадянських заворушень за ціле сторіччя. В останні роки минулого десятиріччя країну було настільки сильно роздерто на частини, що багато хто запитував себе, чи можна взагалі керувати Америкою».

Такого духовного сум'яття країна ще не знала; давалося це непросто. Все було наче істерика.

«Про що ваші вірші?— запитали в дуже відомого поета Аллена Гінзберга, одного з бардів каліфорнійських хіпі, на вечорі в Сан-Франціско.— Що зараз найважливіше у вашій поезії? У вашому житті?»

«Оголеність»,— відповів Гінзберг.

«А все ж таки?» — перепитали з залу.

«Оголеність!» — закричав бородатий поет, заліз на стіл і почав дерти сорочку на своїм кругленькім животику, поспішаючи розібратися.

Соціальні кризи нерозривно пов'язано з кризами особистостей. Коли вже суспільство прийняло порнографію в себе і дало їй розвинутись, воно мало у хворобі своїй дозріти до цього, подряпина на шкірі дозріває до

абсцесу. Коли гній порнографії починає просочувати навіть політику (друкуються книги про інтимне життя президентів; кілька сенаторів за державні кошти наймали до себе в секретарки професійних повій), це теж ознака душевної хвороби суспільства. Заливаючи кіноекрани й сторінки книг своїм лоєм, порнографія випалює їх зсередини, і якщо колись в розмові про твір мистецтва популярною була формула Мікеланджело («Береться шматок мармуру й відсікається усе зайве»), то нині чимало речей відверто твориться за рецептом дореволюційного артилериста, що пояснював дамі, як робиться гармата («Береться дірка і зівсебіч обливається чавуном»). Коротше кажучи, я не стверджую, що порнографія призводить до негайного збараніння суспільства; але те, що вона відверто сприяє тому збаранінню,— безумовний факт. Виховання дурнів — одне з найжорстокіших, найбільш нелюдських занять; порнографія прислужується тому вихованню. Про це чимало говорять і пишуть самі американські інтелігенти, яких страшить образ громадянина з осоловілими, скляними очима. Усіх порядних людей це має страшити; адже споконвіку солдатам, яких прагнули позбавити решток здатності до активного мислення, просто до лінії фронту привозили горілку й повій...

Новоявлена безсоромність виявилась дуже нудною і бридкою. З людського спілкування вилучалося чимало подробиць, що здавались неістотними напочатку, але акумулювалися згодом — людське тіло ставало анонімним, як незнайомий автомобіль; воно ставало хвилюючим саме по собі, не торкаючи розуму, обличчя, душі. І тут, здається, спрацював великий закон, причетний і до мистецтва: «Безликість не виживає». Безликість вміє бути галасливою й метушливою, але все це до пори, час існування безликості короткий і не хвилює, а порнографія входить одним лише з кристаликів до багатоклітинного організму велетенської країни, влаштованої дуже непросто.

Країна занедужала, і виявилось безліч проявів у її хворобі. Родина страждала, як одна з клітин ослабленого державного організму; вона не гинула в пароксизмах розлучень і не в'янула під непристойними анекдотами. Але — не соромилися вже крайнощів, пробували «жити товариствами», у розвеселих газетах пропонували мінятись парами, з хвацьким цинізмом обговорювали всяке таке, що й не снилося авторам романів, які вчора

ще вважались за порнографічні. Одна молода жінка ніяково поскаржилась соціологам: «Я так дивно почуваюсь. Мій приятель хотів би, щоб колись ми побавилися втрьох або вчотирьох, а мені дуже незручно. Напевно, по суті, я не така ліберальна, як може здатися». Ну, звичайно ж, основна маса людей живе-поживає, як і раніше, але те, що публічно можна нарікати на себе за небажання займатись любов'ю (назвімо це так) втрьох або вчотирьох, теж досить показово.

Деякі родини існують фактично, але не поспішають з реєстрацією шлюбу; вік людей, що стають офіційним подружжям, підвищився, але в багатьох випадках люди так і не узаконюють своїх спільнот і наслідків співжиття. Річ у тім, що держава на рік виплачує «осиротілим родинам» сотні мільйонів доларів — багато родин! — як допомогу. Це теж стає фактором — регулятором стосунків; адже «сумнівних батечків» поліції вдається розшукати ледь у половині випадків; в Америці ж, як вам відомо, немає ні внутрішніх паспортів, ані прописок. В 1976 році у Вашінгтоні було вперше встановлено досить дивний рекорд. У незаміжніх жінок протягом року народилось 4988 дітей, а в заміжніх — 4758, тобто «незаконних» дітей народилося більше. 46 процентів безбатченків народилося в мам, яким немає ще дев'ятнадцяти, 200 — в п'ятнадцятирічних, 115 — у жінок (складно тут із термінологією), яким не виповнилось п'ятнадцяти, а четверо немовлят народилось у дванадцятирічних матусь...

Не варто бити себе в груди й засуджувати неморальність — цифри промовисті без коментарів; мені страшно за дітей, які так ростимуть: чи хтось із вас вважає, що 15-річні матусі зможуть виховати таємні плоди неусвідомлених пристрастей? Що я знаю напевно — більшість дівчаток, які поспішно розлучилися з невинністю й наробили собі власних ляльок, не побіжать топитися з відчаю у тутешній ріці Потомак. У Вашінгтоні в мене кілька років тому відбулась — і запам'яталася — зустріч, що дозволяє прогнозувати майбутнє енергійних молодих мам з великою ймовірністю.

Повернув я до завулка, скорочуючи путь до готелю, і наштовхнувся на зграйку різноколірних (втім, чорні домінували) дітей; було схоже, що шестикласники повертались зі школи й спинились пошепотітись. Я, широко їм усміхнувшись, ще хотів котрогось по потилиці поплеска-

ти — надто вже симпатичні були дітки. Але зграйка розступилася й виштовхнула навстріч мені чорношкіру дівчинку, зовсім маленьку, в яскравому халатику-сукні. Дівчинка рвучко розкрила халатик — під ним нічого з одягу більше не було — дитяче тільце шоколадного кольору. Всміхнулася вона цілком професійно і, по-південному розтягуючи слова, пообіцяла мені дуже багато насолоди. Решта стояли навкруги з дуже поважним виглядом, правиці в кишенях. Найсмішніше я виглядав би, напевно, якби почав їх соромити; не вигадав нічого ліпшого, як мовчки пройти крізь дітвору, наче крізь комиші, жоден із них не сягав мені й до плеча.

...Відтоді як я знаю наведену тут статистику вашінгтонських народжень, думаю: а в чому винні діти, що з ними буде? Осколки сексуального вибуху полетіли в майбутнє; що далі?

Ну, що стосується слова «далі», то воно не завжди було в Америці у надмірній пошані. За останні десятиріччя авторитет і значення роздумів про майбутнє зросли, але американці традиційно з трудом звикають до понять та речей, які неможливо зважити, поміряти чи помацати. Я вже тут писав, що Америка останнім часом дуже постаріла, в неї менше впевненості й часом більше метушливості. Не в змозі грати юних красунь, вона їх пожадливо роздивляється: ознака старості? Але водночас саме зараз, як ніколи раніше, можна відчути, що жителі Сполучених Штатів уже не почуваються так, як раніше, європейцями, африканцями, азіатами — зароблю, мовляв, грошей і повернуся. Нині Америка все більше обростає власними дітьми, американцями назовсім, які вболівають за свою батьківщину, невтомно роздумують про неї. Про мораль теревенять чимало, але чесні люди шукають мораль, співмірну з головним світовим болем: у Медісоні під готелем «Парк Мотор Інн» я спостерігав демонстрацію проти візиту до міста співробітника ЦРУ, який збирався прочитати лекцію про свою участь у піночетівському чілійському путчі. Цей співробітник, Девід Еттлі Філіпс, кричав про мораль; про мораль скандували демонстранти; про мораль буркотів черговий полісмен у вестибюлі; про мораль попискували старенькі, нездатні пробитись на лекцію до «цереушника» крізь протестуючий натовп. Америка дуже складно долає свої моральні кризи — крізь роздуми непрості й відповідальні, страждаючи від власного душевного болю, від муки

дотику до порожнечі. Шлях це дуже складний і помітний збоку; вчора ще завалюючи світ образами білозубих мускулястих хлопців, легендами про слідопитів, продуктами своїх невтомних розуму й рук, Америка раптом узялась за переписування легенд про себе. Часом перемальовувались портрети героїнь, назавжди вrosлі в цікаві оповідання про підкорення нових земель; приниження жінки — це завжди страшно, й жодна з націй не може собі такого дозволити без загрози втрати обличчя. Це ж патологія, зла вигадка, мазохізм, коли якась сучка проголошує з глянцевих сторінок чудово зверстаного щомісячника, що в джинсах нормальну жінку можуть цікавити лиш два місця: спереду, де застібка-блискавка, й ззаду, де накладна кишеня з кредитними картками. А це ж американські жінки вигадали джинси й навчили світ носити їх, як вони зносять ці ляпаси? Ну гаразд, все це не стало, не могло стати, звичайно, найголовнішим з облич Америки, але оголеність країни, що зістарилася, витекла раптом на її вітрини на глянцеві обкладинки. Все взаємопов'язано; порнографія духу, за термінологією Андрія Вознесенського, болюча для кожного, хто зичить добра великому народові Америки, перш за все для самих американців. Ну гаразд, можна піти й за тією логікою, що люди хочуть платити і дістають те, за що платять,— наче суп з хвостів кенгуру чи солодких мурашок по-кантонському. Але англієць Кеннет Тайнен, один із організаторів на Бродвеї порновистави «О! Калькутта!», каже дуже точно: «Це дарунок втомленому подорожньому в чужій країні, де він не знає мови й ні з ким не знайомий. Я вважаю, що це абсолютна соціальна необхідність для людей, які негарні, самотні, старі...» Але «О! Калькутта!» йде зовсім не для потворних стариків; просто мандрівники, які понад три з половиною століття тому зійшли на американський берег з легендарного вітрильника «Мейфлауер», дуже втомилися за літа, що минули відтоді, в кількох поколіннях. Кораблі підходили до незнайомого берега один за одним, але люди, ступивши на берег, пізнавали часом такі відчуження й самоту, яких не зустрічали в полишених своїх бідних заокеанських хатках. Якось ми розмовляли про це з досить відомим у Штатах поетом Віктором Контаскі. З перекладених мною впродовж багатьох років американських віршів я здобув дуже точне уявлення про те, наскільки людину тут буває відчужено від землі, на якій стоїть її

дім, від птахів та звірів, що населяють цю землю. Від інших людей теж. Земля Америки береже свою непокору; дерева її насадив хтось, тобі незнайомий, у землі цій не ховали твоїх предків, господарів цього світу знищено тобою, європеєць, і, вмираючи, вони не повідали нічого. Америку переповнено її непокорою, непідлеглістю чужинцям — земля її стає слухняною, лиш розверзнута, порізана, переорана; бізони її скорились лише після загибелі; індіани її не скорилися взагалі. Віктор Контаскі показував мені пейзажні вірші, де гаї хапали за одяг, прагнучи роздерти його на тобі, а струмок тікав крізь долоні спраглого. Важить відстань між людиною і довколом. Я знаю вірші про відстань між людиною й світом у дуже шанованих мною сучасників, таких, як Теодор Ретке, Кеннет Петчен, Сільвія Плат, Роберт Лоуелл,— всі вони страждали від самотності на відчуженій землі (Сільвія Плат емігрувала й покінчила самогубством), Роберт Лоуелл пише про найзалюдненіше місто західної півкулі так:

Самотній чоловік стоїть, задивлений угору, мов орнітолог,
а тоді хилить погляд на сніг кольору перцю й сніг кольору солі,
змітає сніг з барабана, на який в кращі часи
намотували, бувало, знамениті електрокабелі Вестінгауза,
доки той барабан не опинився у мотлосі.
Чоловічок навряд відкриє Америку,
безперервно рахуючи ланцюги проклятих вантажних
потягів з тридцяти штатів.
Вони трусяться й видзеленькують, наче металобрухт.
Людині дуже непросто зберігати рівновагу,
і тому вона дивиться вниз,
надсилаючи погляд дрейфувати за битою кригою...

Людина, про яку написано стількома письменниками й так багато, дуже самотня, їй нудно, і вона страждає від цього. Америку виповнено секретами, чоловічкові неприступними; і раптом вікно в один з найінтимніших куточків буття розверзлося навстіж. Суспільство позбулось одної з останніх заслон інтимності, виставивши напоказ видовища й книги, за якими дідусь людинки таємно від бабусі та пуританської митниці колись мандрував до Парижа. Нова порнографія стала можливою тільки в середовищі дуже роз'єднаних людей; старі книжечки з Парижа про всяких Коко й Мімі — це одне, а байдуже оголення перед людьми, з якими зустрічаєшся щодня,— зовсім інше. Тут — інша символіка, радше болю, аніж немислимого розгулу. Гола людина беззахисна; гола

земля беззахисна; голе дерево беззахисне; мені постійно здається, що чужа голість потребує захисту й допомоги. Коли нагота стає демонстративною, вона теж потребує допомоги; в біблійних страждальниць відростали коси, що ховали їхню голизну, дарували хоч таку заслону. Полонених роздягали — переможці завжди бували одягненими; на голому тілі видно всі шрами й таємні знаки — чи всім потрібно їх бачити? Студенти-стрікери голяка бігали по університетах — така мода спалахнула й вичерпалася на початку сімдесятих років. Людська нагота різноманітна — різниця між ренуарівськими ню й голими дівками з порнографічного журналу така сама, як між сузір'ям Риб і маринованим оселедцем, це ясно.

Тим часом тут і справді йде до ясності; американський голяковий бум, якому ще наприкінці шістдесятих років пророкували нестримний розвиток, потроху йде на спад. Навіть не те щоб на спад, а просто люди збагнули, що бажання оновлення оголенням не заспокоюється. І замість надцинічних з'являються романи сентиментальні, такі, як «Історія кохання» Еріка Сегала,— пишним цвітом розпускається «кіч» з голубочками, що цілуються. Мода визначила кола споживачів і не йде вшир — настав час замислитися.

Хто розповість мені все про американську наготу? Знущатись чи слиноточиво й сально милуватись голими навряд чи порядно; нагота вразлива й покладається на чужу порядність — навіть підсвідомо, завжди. Це лихо, а не забава, навіть хихикати набридає. Колись вважали, що, проколюючи булавкою чиєсь карикатурне зображення, можна угробити оригінал; сьогодні карикатури з булавками нікого не вбивають і не переконують. Людинка, про яку писав Лоуелл, стоїть на мосту через Гудзон, їй нудно, вона готова стрибнути в брудну воду; торкнеться води зразу ж чи вдариться спершу об порнографічний плакат, який пливе згори, все одно потоне.

Ми з американським приятелем пили каву. «Ти справді проти сексуальної революції?» — спитав він. «Знаєш,— відповів я,— мені не подобаються деякі терміни. Не люблю визначення «сексуальна революція», бо в моїй історії й, до речі, в американській слово «революція» позначилося по-іншому. Не люблю навіть модного визначення «тотальний футбол», бо слово «тотальний» назавжди пов'язане для мене не з грою, а з жахами минулої війни. Але це деталі. Самотність голого не має відношення

до щастя...» — «Так-то воно так,— відповів американський приятель,— та часом неохота розводитися про високі матерії. Спрощуймо світ».— «Спрощуймо, — погодився я.— Але чи такий вже простий світ, повернений до тебе голою спиною? Можливо, ти йому нецікавий?»— «А я його поплещу по спині й спитаю,— усміхнувся мій співрозмовник.— Одне з двох — відповість чи пошле кудись...» — «Одне з двох,— погодився я.— Але й раніше він повівся б так само. Світ — як був, просто вбрання на ньому поменшало».— «Світ — як був. То кава дорожчає...»

В ресторанчику було небагато відвідувачів: день тільки-но починався. В кутку стояли столи із знятими скатертинами, наче меблі тут також робили стриптиз і не вбиралися з учорашнього вечора; обличчя в офіціантки було зранку втомлене й голе — без гриму, воно відпочивало до полудня принаймні. Голий контрабас стояв у кутку естради, незграбно загортаючись в розстебнутий зелений чохол.

## Життя в пустелі (1)

Я вирішив поділити цей розділ навпіл і роблю це ось чому. В жодній країні мені не подобається все зразу. Але недоліки та достоїнства кожної держави настільки випливають з її природи, що майже завжди можна аналізувати їхню долю наперед,— кожен з нас має право на такі прогнози, вдивляючись в обличчя цивілізації, яка існує за тими чи іншими законами, любить своїх дітей чи пожирає їх, мов міфічний Сатурн. Коли я у пам'яті знову проходжу по американських шляхах, то мене не раз обіймають теплі хвилі радості, і не раз я торкаю свій біль, часом прирослий до болю тієї Америки, яку я встиг полюбити.

Цей розділ поділено навпіл, бо навіть на шляху крізь пустелю я зустрічав так багато надто несхожих між собою виявів тамтешнього життя, що хочу написати хоч би про кілька з них. Я не люблю місто Лас-Вегас і спробую пояснити, чому саме. Більшість американців, моїх знайомих, бували в Лас-Вегасі, але теж не люблять його, хоч він незмінно популярний, такий дзвінкий і світлий.

Коли я вперше під'їжджав до Лас-Вегаса автомобілем

вночі, місто здавалось мені сфокусованим в одному місці яскравим світлом, від якого болять очі; вважається, що вогні Фремон-стріт помітні, як небесне сяйво, ще з тридцяти миль (про це, втім, я дізнався згодом). Спочатку, коли приїжджаєш з темряви Невадської пустелі — крізь гори, згори вниз,— вражає раптове сяяння, в якому є навіть щось містичне. Можна принагідно згадати, що деякі з великих релігій виникли саме в пустелі— при всій несподіваності такої асоціації надалі вона може виявитись не такою вже й далекою від істини: лас-вегаське дійство часом схоже на відправлення релігійного культу. Місто це дуже американське; не шукаймо спільних знаменників до нього і не робімо вигляду, що люди ходять туди потай (я в нас читав і таке), соромлячись цієї обителі пороку і не згадуючи про неї в пристойному товаристві, на службі чи в присутності дам.

У Лас-Вегаса один з найзавантаженіших аеропортів— імені Маккарена, один час планувалось навіть розширити його, конкуруючи з каліфорнійськими: людей до міста прибуває чимало — понад 15 мільйонів візитерів на рік. Уявляю, якби вони соромилися своїх відвідин, що за конспірація розвелася б в Америці. Отже, варто повторити, місто це дуже американське — за історією, психологією, будівництвом, за мрією, з якої воно виникло. Щодо майбутнього, то це місто «на зараз», про майбутнє тут годі й думати; геологи запевняють, що за минулі двадцять років Лас-Вегас на цілий метр занурився у грунт — через спустошення водних резервуарів під ним. На радість моралістам, вважається, що колись Лас-Вегас провалиться під землю і повториться історія з великими містами давнини, що загинули за гріхи, тобто історія з Содомом та Гоморрою.

Втім, у трьохсоттисячному Лас-Вегасі є близько 150 церков, більше на душу населення, аніж будь-де у США; вони могли б, певно, відмолити будь-які гріхи, якби займалися справами молитовними, а не шлюборуйнівними, що поглиблюють і без того сумнівну репутацію міста. Річ у тім, що в більшості американських штатів розлучення пов'язано з великими витратами на адвокатів, на суд, з моральними муками — цікавістю преси, відкритими ротами пліткарів. У Лас-Вегасі досить прожити кілька тижнів підряд, і шлюб ваш можна буде розірвати назавше, була б згода сторін. Тут-таки з великою легкістю благословляються нові шлюби, навіть модно одру-

жуватись у Лас-Вегасі, де є всі види азартних ігор, включно з матримоніальними.

Шосе № 15 вело мене крізь нічну пустелю з кактусами, дорожніми знаками й кролями по обидва боки шосе. Не знаю, чи займались кролі азартними іграми; якщо ні, то вони були єдиними живими істотами у цій пустелі, яких цікавість чи бажання миттю розбагатіти не вели до Лас-Вегаса. Причому я певен, що якби такий маленький пухнастий кролик з'явився за столом для рулетки, на нього не звернули б уваги і дозволили б робити ставки, як всім, а круп'є в смокінгу байдуже б глянув на вуханя, оголошуючи виграші. В слот-машинах оберталися б намальовані глянцеві морквинки.

Отже, в'їжджаючи до Лас-Вегаса, хотілося бути обережним, бо я чекав від цього міста атмосфери неймовірного купецького розгулу, з п'яними посеред тротуару й шулерами, які виносять гроші в плетених кошиках. Нічого подібного: атмосфера у місті підкреслено ділова — тут не валяють дурня, а грають на гроші. Справа це серйозна, й місто присвячує їй по 24 години на добу. Над містом — туманець урочистості й надії на велике багатство.

Бажання розбагатіти (кого відвідує бажання програвати?) прийде й до вас незалежно ні від яких інших обставин вже у готельному вестибюлі. Навіть коли зовні його буде оформлено як бажання спробувати, але десь у надрах темпераменту підсвідомо писне недорізаний піратський пережиток — «ой і виграю ж я купу золота, в цих-таки пісках і закопаю, лиш на скриню витрачуся...». До адміністраторської стойки в готелі проходиш крізь ряди столів, де надзвичайно зосереджені люди з розумними обличчями випробовують фортуну, граючи в явно неінтелектуальну гру, в Америці звану блекджек, а в нас ще простіше — очко. Атмосфера конструкторського бюро електроніків чи кардинальського конклаву в соборі святого Петра. Короткі неголосні репліки, стримані рухи, круп'є з манерами члена британської палати лордів. Я зупинився у готелі «Ель Марокко», й мені зразу ж сказали, що коли містер (тобто я) бажає взятись до гри негайно, готельний слуга розпакує валізи й розкладе мої речі на полицях в номері 206, відведеному для мене. Я нічого не відповів, йдучи на другий поверх, бо сам люблю розпаковувати свої валізи.

Хто не розпаковував валіз у Лас-Вегасі! Споконвіку

була тут оаза на шляху зі сходу до Каліфорнії, й переселенці, що заганяли коней до останньої втоми, на шляху до золота дозволяли собі спинитися тут, втолити в цих місцях спрагу й відмити очі від пилу. 1854 року тут оселилися мормони — сектанти, яких в Америці недолюблюють, і почали розширювати існуюче вже містечко (мормони досі складають основну частину працівників казино; вважається, що вони не крадуть, а багатожонство, миле сектантам, картярству не перешкоджає. Найстаріші з міських ломбардів, такі, як Стоні, теж є мормонською власністю. На ломбарді можна прочитати який-небудь релігійний заклик, на зразок «Схились до Мене, о дитя Моє!», але слухових апаратів, штучних очей, окулярів та вставних щелеп тут не беруть в заставу все одно). Коли 1905 року до Лас-Вегаса дотяглась залізниця, в оазі вже вирувало містечко середніх розмірів і досить пристойних манер, незважаючи на те, що в пустелі знаходили й срібло, і золото. Одне з вирішальних потрясінь Лас-Вегас пережив у тридцятих роках, коли тридцять перший президент США Герберт Гувер вирішив збудувати неподалік від міста греблю на ріці Колорадо, яка мала б витворити енергетичну базу для розвитку великого району, зросити з водосховища мертві землі, а заразом зібрати до одного місця тисячі безробітних, що збуджено блукали по великих містах. А при всьому ж тому в Америці тоді було вже близько тридцяти мільйонів автомобілів, масовими стали кіно й радіо з розповсюджуваним по країні образом багатого красеня в новім «форді», який вирвався з біди ціною нестримних везіння й спритності. Перевидані плакати з красенем можна придбати в крамничках «Гранд-отелю МГМ» коли завгодно, а по внутрішньому готельному телебаченню можна проглянути й всі старі фільми про нього: білозубчик з проділом став дещо старомодним, але закличність образу не вичерпалась. Коротше кажучи, в 1931-му, після короткої дискусії та миттєвого плебісциту в штаті Невада, до якого з 1869 року належить Лас-Вегас, було дозволено азартні ігри. На той час це був єдиний штат, де грали не приховуючись, й репутація Лас-Вегаса стала цілком однозначною. Казино росли, як гриби; мафія дотяглась до них, і лас-вегаський мер Грінбаум одного ранку не встав з ліжка, бо йому перерізали горлянку в спальні; дрібніші гангстери діставали свої свинцеві порції просто на вулиці чи в кафе за ранковою трапезою —

стрілянина була, наче під час битви з індіанами, давно перестріляними в цих місцях.

Та коли б Лас-Вегас залишався саме таким — осередком злодійських кубел з різнокаліберною стріляниною,— доля його була б недовговічною й специфічною. Господарі міста чудово це розуміли, і особливо після війни готелі та казино почали вбиратись у плюш та шовки; будувалися зали для солідних конференцій та з'їздів; концерти й вистави у Лас-Вегасі традиційно найвищого рівня: коли я там був, наприклад, виступав дуже відомий і гарний (що не одне й те саме) музикант Бахарах, співав Дін Мартін, гастролював балет з «Лідо». На відкритті готелів співають естрадні зірки, рангом ніяк не нижчі за відомих Барбару Стрейзанд чи Френка Сінатру; чимало офіційних спортивних заходів, серед них і зустріч боксерів СРСР — США, традиційно відбувається тут. Лас-Вегас, де злочинність неймовірно висока, уникає голосних розмов про це: тут не Чікаго й не Нью-Йорк; зате коли шеф місцевої поліції зловив у місті двох торговців маріхуаною, то демонстративно вивіз їх подалі в пустелю, розвернув обличчями в бік досить далекої звідси Каліфорнії та дав кожному по широко розрекламованому копняку під зад.

...Гральні зали обтягнуто різнобарвними драпіровками м'яких та благородних тонів, столи, як належить, зеленого кольору; в жодному з казино немає вікон та настінних годинників — час зупинився, а все у Лас-Вегасі, включно з установами по розлученнях та весіллях, ресторанами, більшістю крамниць, діє 24 години на добу. Для дуже заклопотаних людей навіть церковні служби щонедільні відбуваються просто в казино, і вища сила з жахом ширяє над богопротивними столами, де люди схилились до рулеткових коліс в екстазі майже сектантському. Я ж вам казав, що не одна вже релігія стартувала з пустель — тут панує атмосфера зосередженого поклоніння. Дуже засмоктуюча і, треба сказати, досить добре організована атмосфера. Ще під'їжджаючи до Лас-Вегаса, я виявив на бензоколонці пачку красивих аркушів паперу, кожний з яких було розділено на різнобарвні талони. За один талон обіцяли розмінних грошей на два долари, за інший — бокал шампанського, за третій — ще щось. Звичайно ж, за умови, що ви відвідаєте казино, де смужки підлягають реалізації. Я відвідав, миттю програв два дармові долари, потягся за власни-

ми, кровними, заробленими — а раптом... І шампанського дали — каліфорнійського, рожевого, в малому келишку, але ж...

В іншому казино я спробував щастя при слот-машині — це середніх розмірів шафа, схожа на інкрустований автомат для продажу газованої води: така ж монетна щілинка й таке саме віконечко унизу, звідки в разі виграшу вилітає належна тобі сума. Але є дві технічні деталі: довга ручка збоку (за неї належить смикнути, коли опустиш монету, чому автомати в побуті й звуться не своїм офіційним іменем слот-мешінс, а «ван хендід бендітс» — «однорукі бандити»); на передній стінці автомата віконечко, за яким обертаються цифри, літери, морквинки, вишеньки, сливки (грати може й неписьменний) — кожне поєднання чогось там варте. Якщо ти виграв (може статися й таке), автомат вивергає з своїх інкрустованих грудей довгий і досить мелодійний подзвін, що триває увесь час, доки сиплються гроші. Одного разу, наприклад, я заштовхав у «бандита» п'ятицентовика, смикнув за ручку, й морквинки з вишеньками зупинились у позиції, що гарантувала мені п'ять доларів. Сто нікельованих монет сипалися під немовкнучий автоматичний благовіст дуже урочисто й повільно; програв їх я куди швидше, аніж одержав.

Тільки-но я спробував відірватись від автомата, до мене підійшов хтось у чорному, з краваткою-метеликом. «Сигарети»,— пробуркотів я; сигарети з'явились через лічені миті, й саме мій гатунок. Коли я попросив пити, до мене підкотили воду, вино — все, чого бажалось,— до машини й негайно. Доки я збирався грати казино трималось за мене всіма залізними лапами гральних машин та білими рукавичками всіх круп'є.

Стріп, центральна вулиця Лас-Вегаса, тече, осяяна потоками світла з вивісок,— близько мільярда доларів осідає щороку в бездонних сейфах цього міста, можна й не так вже економити на освітленні. Тут злочинність вища за чікагську, а самогубств найбільше в світі, але в залах казино ніхто не розмовляє про це, там забороняється навіть фотографувати; охоронці з автоматичними гвинтівками не дрімають біля амбразур під стелею— Лас-Вегас послідовно береже таємність, ховає свої чорні двори й сліпить вас такими потоками закликів до гри та забави, що неможливо їх уникати. Надання місту благопристойного вигляду — ціла наука, дуже сучасна й

поважна; це не Нью-Йорк, про розбійничків тут майже не пишуть, зате всі знають, що в Лас-Вегасі минулої осені почали реставрацію популярного готелю «Аладдін», розширюваного до 1030 кімнат (вже нині лише в тутешніх готелях найвищого класу є 35 000 номерів). При перебудовуваному за 10 мільйонів «Аладдіні» будується театр на сім з половиною тисяч місць і найкращі в Америці приміщення для конференцій та з'їздів. До готелю «Стардаст» добудовують нове казино за три з половиною мільйони. Про такі події розповідають невпинно. Куди менше пишуть (але пишуть все ж) про те, що «Дезерт Інн», готель, рекламований на всіх перехрестях, перший із набутих тут напівлегендарним Говардом Х'юзом, зводився на гроші далекої звідси банди клівлендських мафіозо — свого часу про це більше писали, та позамовкали невдовзі, перейшли на звичне базікання. Надзвичайно красиві фонтани та біло-рожеві колонади нового «Цезар-пелису» (виявилось, що до цього палацу прикладав лапу один з шефів чікагської мафії Сем Джіанкано; не так давно у нас переповідали американські сенсації про те, що Джіанкано ввійшов у змову з таємною поліцією, нахваляючись вбити Фіделя Кастро; витворювався потворний сплав стукачів з убивцями...).

Я торкнув подробиці історій, досить заплутаних і невідомих до кінця ані мені, ні моїм знайомим,— ліпше й не згадувати про таке на ніч, ліпше ходімо вранці, проспавшись після недовгої тутешньої нічки на безлюдну вулицю, щоб здивуватись, до чого ж вона закурена й негарна, як випалено її квітники й розпечено стіни, як багато сміття на її хідниках; щоранку в місті порожньо, мовби збудували його в «Марсіанських хроніках» Рея Бредбері, який мешкає неподалік. Сніданок можна дістати де завгодно — в більшості кафе годують швидко й дешево, тут не заробляють на яєчнях і яблучних пирогах, через це стандартні раціони в масових кафетеріях акуратні, поживні й не дуже смачні; але ж ви приїхали до Лас-Вегаса не для того, щоб подивляти тутешню кулінарію! Офіціанти видають здачу монетами, навіть срібні долари з профілем Ейзенхауера, яких в Нью-Йорку не знайдеш, тут даються необмежено. Поряд з касою біля входу — гральний автомат, можеш усю здачу просадити просто тут, не відходячи від каси.

Люди швидко жують і виходять на вулицю. Атмосфера золотої лихоманки кружеляє над містом — тут сплять,

коли доведеться, але більше — вранці,— решту часу грають; в моїй «Ель Марокко» навіть плавальний басейн відкривається лише об одинадцятій ранку: все одно ніхто не прийде раніше...

«Як вам сидиться тут, в грошовому дзенькоті? Не набридло?» — ввічливо спитав я чергову внизу, віддаючи їй ключ. «А чому це має набриднути?— відповіла сердита, невиспана жінка.— Це життя; тільки в нашому, лас-вегаському житті усе неприховано: люди грають на гроші, одні їх програють, інші — одержують. Це і є життя, шановний джентльмене. Ви не згодні?» Ні, я не був згодний, але затямив слова чергової, бо вчора, коли остаточно зневірився у своїх шансах на піратське золото і йшов до свого номера, спинився у готельному вестибюлі при столі для гри в очко й побалакав з банкометами. Зразу ж заспокоїв їх, що втратив інтерес до картярства ще в дитинстві й тому не тягтиму з них професійних таємниць, не молитиму викинути мені три виграшні карти — трійку, сімку й туза, що складають у сумі жадане двадцять одне очко. Банкомети не надто вірили, але каву все одно пили чашку за чашкою, так що, сидячи біля столика з кавником, я кожні п'ятнадцять хвилин діставав у співрозмовники то одного, то іншого — вони змінювались що чверть години. Нарешті банкомет, на ймення Вілт, блондин років тридцяти з бездоганними манерами, повірив у мою картярську пасивність і довірливо сказав: «Правильно. Не грайте. Все одно не виграєте. От я — не п'ю і не граю».— «І щасливі?»— не стерпів я. «Щасливий!» — відповів мені банкомет виклично й перестав дивитися в мій бік. Його напарниця, Дженні, виявилась контактнішою. «Ви не граєте, бо вам не виповнилось 21 року?— грайливо запитала вона.— В нас до 21 року грати не можна». Я відповів, що впадаю в дитинство і часом чуюсь юним до непристойності. Банкомет Дженні всміхнулась, а тоді сказала, що ми, напевно, ровесники — вона з Нью-Йорка, вчилась там у школі, тамтаки брала уроки музики, а з кінця п'ятдесятих років почала там співати у нічних барах. Кар'єри не зробила й кілька років тому переїхала з чоловіком до Лас-Вегаса. «От я не граю — нам, працівникам казино, не рекомендують цього робити — не граю й не хочу. Просто обійняв мене дух азарту, який у кожному з нас є, чи не так? Передчуття везіння, яке десь поруч,— наче нота, якої ніколи не міг взяти, й раптом вона прорізалася у

голосі. Не можна жити в Америці й не вірити у везіння. Я прийшла працювати до «Ель Марокко», в усі тутешні драпіровки та номери з балдахінами; ви знаєте, тут усі настільки захопилися грою, що мене ніхто не зачіпав, навіть коли була я молодшою,— все одно ми не маємо права зближуватися з клієнтами, але до мене ніхто не чіплявся — грають. Хтось виграє — не часто, але буває: а в основному плачуть, програються — ви собі не уявляєте. Дуже важко жити навпаки: я ж ночами працюю — опівночі починаю й до восьми ранку. Коли ми з чоловіком їдемо у відпустку, я довго звикаю до того, що можна спати вночі, а вдень жити, як усі люди. Добре, що я не маю малих дітей; уявляєте, як було б їм у тутешній школі? На уроки, з уроків діти ходять крізь грошовий дощ й звикають, що все грунтується не на праці, а на везінні. Я от не граю, так особливо відчуваю це. Ми з чоловіком залишили дочку в його батьків у Нью-Йорку. Чоловік не працює зараз; інколи їде до дочки на тиждень чи два. Вона в Колумбійському університеті. Тут, знаєте, теж є університет — Південний Невадський, так в ньому майже ніяких заварух не трапляється: всі тут як під наркозом. Навіть негри, це, звісно, гарно, що вони не влаштовують ніяких скандалів та демонстрацій, живуть на заході міста,— грають; напевно, там теж багато хто під наркозом. Це я в Нью-Йорку звикла, що там постійно щось відбувається, хтось воює, хтось бешкетує, хтось революцію робить. А тут грають, грають, грають — ціле життя в грі. Всім виграш ввижається, але ж так не буває, щоб усім...»

Ззаду мене між гральними автоматами бігав дідусь. Зовні він був подібний до золотошукача-алкоголіка: я зустрічав таких на Півночі — обличчя фанатика й жилаві сірі руки. Дідусь рухався з вправністю досвідченої ткалі-багатоверстатниці, смикаючи то за одну, то за іншу ручку в своєму великому машинному господарстві. Час від часу розливався виграшний благовіст, і монети сипались з автомата до цинкових ночов. Машинально я взяв монетку зі столу й наблизився до одного з обслужуваних дідуганом автоматів. Той майже вдарив мене по пальцях, відштовхуючи від свого господарства. «Іде»,— сказав дідок, навіть не глянувши у мій бік. Сипались нікелеві монетки, і я не міг своєю нещасливою лапою перебивати смугу золотошукацьких везінь — дідові привалило...

Біля нічної газетної стойки поруч, де продавались плакатики до всіх життєвих нагод, найбільшим попитом користувався такий: «У випадку ядерної атаки на Лас-Вегас ховайтеся під оцю гральну машину — в неї можна кидати що завгодно без наслідку». Похмурий дідуган діяв поруч з похмурим гумором плакатика.

Кожен, хто поважно грає, володіє однією чи кількома «системами, що гарантують виграші». З тих систем, які я пізнав у Лас-Вегасі, застосувати не довелось жодної; по-перше, тому, що я бавився, а не грав; по друге, тому, що системи було створено не для мене.

Згідно з однією системою, належало до одної кишені покласти суму, призначену тобою для гри, а до іншої складати виграш і періодично звіряти вміст кишень, роблячи висновки самостійно. Інший метод—науковіший: належить весь час подвоювати ставки: програв — подвоїв, ще раз програв — знову подвоїв. Згідно з математичними законами, до тебе принаймні колись повернуться всі поставлені на кін гроші. Але щоб грати таким чином, треба дуже вже покластись на теорію ймовірності й мати доволі терпіння і грошей.

У Лас-Вегасі грають у кості й покер, у різновид лото, що зветься бінго, й знайомий нам блекджек (в очко, до речі, можна зіграти й з автоматом — цей автомат облупив мене, як вокзальний шулер) — тут грають усі й на все. Є гра, в якій можна поставити один цент, а в казино на 26-му поверсі «Гранд-отелю МГМ» початкові ставки дозволені від 50 доларів до двох з половиною тисяч; за членство в Метро-клубі на 26-му поверсі треба сплатити тисячодоларовий вступний внесок. І все ж таки хоч є в Лас-Вегасі привілейовані клуби й готельні номери, за які платять по півтори тисячі денно (пентхауз «Клеопатра» й «Шехерезада» в готелі «Аладдін»), це насамперед місто для рядових американців, тих, статистичних, середніх, які п'ють по 16 чашок кави на тиждень і з'їдають 287 яєць на рік. Безумовно, Лас-Вегас — карикатура на Америку, але чому ж так любить Америка це криве дзеркало? Чому вона збігається на сяючу вулицю Стріп і люди роками оповідають одне одному про те, як довелося бути в Лас-Вегасі й щастя просвистіло мимо, наче куля з індіанської рушниці, а ще було...

Це місто прийняло пустелю в себе, і так само, як піщинки, що злежалися в дюні, не стають монолітом, так і люди, проходячи крізь цю спустошену землю, стабілі-

зуються у власних роз'єднаностях, бувають навіть щасливі в них: адже тут кожен — мільйонер без п'яти хвилин; от повернуться морквинки, сливки й вишеньки в красивій машині, що розщедрюється, і грошова злива обіллє тебе з голови до п'ят. Круп'є ввічливі й зустрічають тебе як давнього друга, навіть побалакають,— хто тебе розбере, може, ти новий Говард Х'юз — захочеш і купиш їх з усіма рулетками, картярськими столами та іншими тельбухами. Тут красиво, музика грає, ходять і танцюють розкішні жінки, тут свято, за яким так зболіла розсмикана в суєтах та безнадіях душа.

Не переповідатиму вам усіх легенд про ласвегасця Говарда Х'юза, один час у нас переповідали їх без міри; але живе і цей міф — про загадкову людину, колишнього льотчика-випробувача, який розбився 1947 року на літаку ФХ-11 і відтоді не сідав до штурвала. Х'юз приїхав інкогніто поїздом компанії «Юніон Пасіфік» і оселився на останньому поверсі готелю «Дезерт Інн». У його кишені лежав чек, одержаний після ліквідації справ з компанією ТВА,— найбільший чек, що будь-коли лежав у кишені чоловічих штанів,— на 546 549 711 доларів. Гроші належало вкласти в нову справу, щоб уникнути величезних прибуткових податків. Х'юз, який ніколи не торкався до азартних ігор, почав з придбання готелю, в якому зупинився, а згодом придбав сьому частину Лас-Вегаса — з його казино, аеропортом, телецентром та багатьма тисячами людей, зайнятих на закуплених ним підприємствах. Історія битв Х'юза з техаським магнатом Керкоряном, історія того, як автоконцерни та голлівудські кінодіячі вкладали гроші у Лас-Вегас, втрачаючи їх чи помножуючи, історія ще однієї гри, ще одного азарту, але дуже американського дуже лютого, біля багать якого зосереджено гріються маленькі клерки з невеселих контор атлантичного узбережжя і неймовірно спокусливі каліфорнійські секретарки, які шукають у Лас-Вегасі женихів.

А гра навколо підземних ядерних вибухів, перший з яких відбувся 14 вересня 1957 року біля Лас-Вегаса? Вибухи вдалося відсунути аж на Алеутські острови, а перед тим вся невадська мафія з такою енергією розвинула кампанію проти ядерних випробувань, що можна було подумати — агітатори за роззброєння, та й годі. Багато всього різноманітного заплелось навколо сяючих казино в пустелі; людські ігри різноманітні, та

не всі їх вигадано для щирих людей. Але ж так хочеться радості...

Свята необхідні; на Новій Гвінеї аборигени колють свиню й святкують навколо неї протягом місяця; існують свята риби, снопа, ялинки і ще чимало різних; у Лас-Вегасі безконечне свято надії на велике везіння, на раптове щастя, в якому зміниться твоє життя. Всі тут твердо переконані, що не буває всезагального щастя. Отже, кожен сам ощасливлює себе як може — надією чи дрібним виграшем, золотий птах везіння обладнав тут гніздо й цілком здатен торкнути тебе райдужною пір'їнкою.

Свято, яке завжди з тобою,— це Париж. Хемінгуей мав рацію, вигадавши таке визначення. Лас-Вегас лишається святом без тебе — їдеш звідси й розумієш, що нічого взяти з собою. Навіть у разі виграшу.

## Життя в пустелі (2)

Я зовсім не збирався читати вам повчальні лекції. Тим більше не збираюсь повчати американців, особливо після того, як наприкінці 1976 року жителі приатлантичного штату Нью-Джерсі ухвалили на плебісциті дозволити азартні ігри і в себе. Але мені все ще здається принизливою безрадісна забава з брязкотливою фортуною в казино, від привітань із якою руки стають чорними (після відвідин казино я подовгу відмивав свої долоні, де минущі програші й виграші відбились байдужим брудом металевого окису). Музика Лас-Вегаса дзвенить у вухах, і я витрушую з вух навіть її, бо монетний благовіст глушить решту мелодій невадського міста; гроші не можуть бути символом щастя — такого діловитого й конкретного, скільки б Лас-Вегас не переконував мене в цьому. Хлопчак Гекльберрі Фінн у штанцях на одній шлейці був по-своєму щасливіший за похмурого старика Говарда Х'юза.

Розмови про щастя — одна з найбільш особистих і найпопулярніших тем; я не раз намагався нав'язати мільйонерам свої світоглядні уявлення про нього, але мільйонери не піддавалися так само, як і я їм. Щасть виявилось чимало — на жаль, бували вони й герметичними. Виступаючи у Фініксі, штат Арізона, я навів відомі чеховські слова з «Агрусу», які здались мені повчаль-

ні без набридливості й доречні: «Треба, щоб за дверима кожної задоволеної, щасливої людини стояв хтось з молоточком і постійно б стуком нагадував, що є нещасні, що якою б щасливою не була вона, життя рано чи пізно покаже їй свої пазури, трапиться лихо — хвороба, бідність, втрати, і її ніхто не побачить і не почує, як зараз вона не чує інших».

Втім, кого-кого, а пойменованого тут героя Марка Твена — хлопчака Фінна — згадані високі матерії не надто тривожили; навіть важко медитуючий Том Сойєр умів сміятись куди безпосередніше, аніж все місто Лас-Вегас, і це було чудово.

Я раптом зараз подумав не про героїв Чехова і Твена,— я подумав про незнищенність сміху.

Американці сміються; вони розтягають губи в посмішці, коли страждають від болю, й регочуть, програвши. Біль залишено тобі, він зберігається всередині, не розчиняючись у повсякденних квилiннях, а назовні — «кіп смайлінг!» — посміхайся! Про це можна писати в кожному розділі,— повертаються обличчя, що запам'ятались за океаном, і коли я переглядаю фото, зроблені в Америці, то мене обіймає білозубістю, бо жодної похмурої фізіономії не привіз я навіть на негативах. Жити дуже важко, а без надії зовсім не виживеш. Сподіватись належить до останнього — в натовпі, наодинці з собою й у пустелі.

...Дівчину цю я зустрів в Арізонській пустелі біля міста Фінікс. Вона їздила на «кадилаку» 1959 року випуску і виглядала дуже гарною за вітровим склом свого старого автомобіля. Пустеля починалась відразу ж за огорожею її будинку — немудрі кролі проковзували вночі крізь незамкнену хвіртку внутрішнього подвір'я і топилися в басейні; одного разу на подвір'я заповзла гримуча змія — було дуже важко її позбутися, так само, як важко було діставати з басейну кролів-самогубців. Річ у тім, що дівчина живе сама, їй 23 роки, і от уже п'ять років нижню половину її тіла паралізовано — відтоді, як вісімнадцятирічна випускниця середньої школи в штаті Вісконсін впала, послизнувшись на різдвяній кризі, й зламала хребет, ударившись ним об поріг.

Дівчина всміхалася, розмовляючи, але якось сказала: «Вийдіть, прошу, на півгодинки,— мені зараз дуже болить, я маю оговтатись, вже не можу...»

Вона дістала страховку й купила собі будинок у міс-

цевості, де цілий рік тепло — в пустелі поблизу міста Фінікс; за два роки прибудувала басейн — на той час дівчина вже заробляла сама на себе. Вона ще з одним автомеханіком відкрила маленьку майстерню по ремонту й реставрації дуже старих автомобілів: удалось розшукати, відреставрувати й продати колекціонерові «мерседес» випуску тридцятих років; бізнес, власне, на цьому і закінчився — прибутків вистачило на побудову басейну та ремонт будинку; більшість робіт дівчина виконувала сама.

Не називатиму тут її імені, бо дівчині було б дуже боляче від моїх співчуттів, жалів та захоплень; вона посміхається, пересідаючи з коляски на переднє сидіння дуже старого «кадилака», складену коляску заштовхує на заднє сидіння — усе сама, усе з посмішкою. В університеті, де дівчина завершує курс наук про організацію сучасного бізнесу, вона придивляється до юридичного факультету — хоче закінчити його, грошей має вистачити — і почати власну справу в адвокатській конторі. «Це буде чудово,— каже вона.— Я збираюсь виступати по справах про автомобільні травми і швидко здобуду популярність. Ви уявляєте — в'їжджаю на колясці й кажу: «Панове судді, засідателі, всі, хто тут є! Я розумію муки цієї людини, яка постраждала у катастрофі...» Й сміється.

Це дуже американський характер, споріднений з тими, що запам'яталися з літератури; людину б'ють, а вона зводиться і, посміхаючись, насувається на суперника — раз, вдруге, вп'яте. Її знову б'ють, а людина всміхається перекривленим ротом, лізе в бійку, доки зовсім її не звалять чи доки противник не капітулює перед упертістю. Тут впертістю не хизуються — герой оповідання Джека Лондона «Любов до життя» просто хотів вижити, не вбачаючи в цьому особливого героїзму й не філософствуючи. Хотів вижити й повз, замерзаючи, посміхався здерев'янілим ротом.

Посміхаються кінозірки, всміхаються астронавти, сміється злочинець, піднісши зап'ястя у наручниках, регоче ковбой, гарцюючи за огорожею біля шосе, усміхаються страйкарі, що пікетують завод, всміхнувся колишній президент Ніксон, вивозячи в кріслі свою паралізовану дружину з клініки.

Посміхається паралізований Уолт Уїтмен — з історії американської літератури; посміхається паралізований

Теодор Ретке — з класиків нової американської поезії. Кораблі потопають з піднятими прапорами.

...Місто Фінікс схоже на кілька рибальських флотилій, розсіяних в океані. Пустеля — океан навкруги, з валами кам'яних узгір'їв, з кам'янистими породами, що виступають з піску, немов сірий зиб. Флотилії закинули ятери кожна у своїх водах і не наближаються одна до одної — квартали вілл розділено нейтральними зонами, де ростуть лиш товсті зелені кактуси, схожі на гігантські скам'янілі огірки чи дивні скульптури, споруджені тут давно неіснуючою, нерозгаданою цивілізацією.

Арізона — штат малонаселений, хоч зараз у ньому живе стільки ж людей, скільки було їх у всій Північній Америці при відкритті її Колумбом,— близько півтора мільйона. Місто Фінікс — єдине з її міст, відомих в Америці,— треба зауважити, що досить добре відомих, хоч всі будинки в ньому молоді. Ви знаєте, що американські міста виникали на кон'юнктурах,— це зросло на збройярнях та на інститутах ядерних досліджень, зосереджених у пустелях Невади, Арізони й Нью-Мексіко (до того ж у штаті виявились уранові поклади). Місто зростало на піонерських мріях: зачаровані сухим та рівним його кліматом, сюди з'їжджались немолоді люди, які мріяли про життя в субтропіках і могли за нього платити; індіани племен апачі, навахо й інших, дрібніших, що вижили в Арізоні до наших днів, від міст віддалилися (коли я був у Фініксі, до міста приїхала делегація індіан племені хопі з вождем Майною Ленза — вони передали місцевій владі декларацію: «Все, чого ми бажаємо,— це повної незалежності від уряду білих людей, бо хочемо жити власним своїм життям і молитись власним богам на своїй землі». Індіани приїхали на несідланих конях у головних уборах з пір'я; їх 70-річна предводителька вручила текст декларації, після чого делегати племені від'їхали в бік гір). В землі Арізони знайшли золото, срібло, мідь — неусміхнені (от хто в Америці не навчився сміятися!) індіани торгують перснями та браслетами з хімічно чистого срібла — це їм дозволено без податків (у кузові пікапа на рядні неймовірної яскравості замислений індіанин розсипає свої білі скарби і кам'яніє над ними. Тут — без обману, але й торгуватися не заведено — купуй чи проходь). Поля тут неплідні — на зводнених землях росте бавовна, цитрусові й навіть де-не-де виноград, але ця горбаста земля непривітна — тут роб-

лять літаки, випускають консерви і вивчають всі на світі науки — від індіанської писемності до архітектури. Життя в Арізоні дивне — в пісках та камінні, порослому саксаулом, кактусами й дуже шорсткою травою. Але є ще Фінікс Райської долини, отой центр притягання багатих пенсіонерів: у старечих посмішках розтягнуто губи в Голдуотера (пам'ятаєте, цей сенатор у 60-і роки рвався у президенти, вимагав скинути атомну бомбу на В'єтнам і розірвати дипломатичні відносини з СРСР), Рiглі (спадкоємці винахідника жувальної гумки), Дугласа (літаки), Кайзера (алюміній), Файрстоуна (автопокришки)...

Для багатьох літніх людей на американському Середньому Заході сяюча Арізона — наче вимріяна земля, передсмертне очищення Клубом Райської долини. Особняк Баррі Голдуотера осиним гніздом приліпився до рожево-сірої скелі; сам власник універмагів, який з тріском провалився при спробі захопити Білий дім, позує на листівках у замшевім капелюсі та краватці «бола»: «Ласкаво просимо до нас у гості!» Втім, будинок самого Голдуотера охороняється, і приватну дорогу, що веде до нього, перекрито шлагбаумом.

Шлагбаумами, хай не такими видимими, але не менш дійовими, перегороджено шляхи до більшості закритих клубів Фінікса — тенісних, гольф-клубів; членство у танцклубі, наприклад, належить підперти внеском у 25 тисяч доларів. Людей, що приїздять сюди не жити, а доживати, можна з легкістю сортувати за станом поточних рахунків у банку — підсумкові всього життя. «Спочатку ми не шкодували сил і витрачали здоров'я, щоб заробити, а нині витрачаємось, щоб повернути собі здоров'я й сили»,— казав якийсь із дотепників міста Фінікс...

Це місто розділено з майже кастовою чіткістю: тільки в Райській долині є 39 клубів, зачинених непроникно — навіть просити про вступ до багатьох з них можна не частіше як раз на три роки: час зупинився в пустелі, наче пісочний годинник розбився й зродились дюни у кактусових стовпах. Справді, ви собі можете уявити чистеньке, красиве і абсолютно безлюдне місто — це вдень у центрі. Є острівці заселеності: університет на відшибі, стадіон, де час від часу бувають бейсбольні матчі,— яка вже там гра в спеку... В місті пустельно не лише в час полуденної сієсти, яку тут розтягують, здається, на більшу частину дня; чому б ні — адже більшість мешканців

Фінікса своє вже відмислили, відметушились, відрахували — Райська долина поруч, і не тільки та, що у Фініксі. В місті серед білого дня буває так порожньо, наче це територія добре організованої військової частини: знаєш, що люди тут є, але вони десь; це місце не для сторонніх. Ерл Бімсон, президент тутешнього банку, вважає, що ближчим часом населення Фінікса може потроїтися: адже й тоді, певно, сторонній гадатиме, в яких мушлях поховались тутешні мешканці; красива устрична банка, а не місто.

Це теж частина світогляду; для багатьох європейців, що їхали до Америки, вона й напочатку була чимсь на зразок потойбічного світу, замінником раю та пекла їхніх віруючих батьків. В Америці кожному мало відплатитися за земне життя — кожен тут діставав приватні пекло чи рай, а в потойбічному світі, як відомо, кожен сам по собі. Всі роздуми про майбутнє втратили сенс — яке в раю чи в пеклі майбутнє? Лишався тільки сьогоднішній день, і його належало прожити відповідно до можливостей. Якщо у Лас-Вегасі кожен мріє дістати більше від того, що ставить, то в Фініксі виграші поділено: кожен дістає відповідно до того, що лежить перед ним на зеленому столі. В Райській долині виправдовують потойбічність назви цієї обителі — тут кожен грає на власній лютні й сидить під власним лавровим кущем. Іноді по небу пролітає вертоліт дорожньої поліції, наче заблудлий зимовий ангел з лижами, притиснутими до живота. Тут мало негрів, гетто невелике й малоактивне; злочини специфічні — велику кількість людей, наприклад, затримують пізньої ночі за автоводіння в п'яному вигляді,— але серед одинадцяти тисяч п'яних минулорічних водіїв майже не було відчайдушних гультяїв, близько восьми з половиною тисяч виявились білими, володарями респектабельних райських кущ. В місті не запам'ятались расові погроми, тут навіть боги різноколірні й не зустрічаються, роз'єднані, мов день і ніч. В багатющому Фініксі Музей мистецтв невеликий і нецікавий — приватні колекції зосереджено по віллах, куди їх позвозили старі вже колекціонери; світ людей, які нічого не бажають, крім спокою, береже цей спокій, дзеленькаючи дзвіночками біля дверей до півпорожніх крамниць — у багатьох крамницях продавець пропонує безплатно каву, газету, крісло посидіти; ну хто, скажіть, селитиметься у Фініксі заради самої лиш безплатної кави?

Двадцятитрьохрічний Денніс Еджерс — ми познайомились в окуліста — служить бухгалтером, заробляє цілком пристойно і мріє піти служити до військової авіації, де зароблятиме стільки ж. «Чому? — здивувався я.— Ти морочиш голову окулістові, щоб дістати довідку про гарний зір, підеш до війська й діставатимеш таку саму платню...» — «Але в авіації мені через 15 років дадуть пенсію — неможливо жити у Фініксі, не мріючи про спокій»,— відповів юний очкарик, що з дитинства мріє стати пенсіонером і короткозоро мружиться на таблиці, вивчені ним напам'ять. Він уже пригледів будиночок з басейном і збирається взяти позичку на придбання його — на виплату протягом 15 років, до пенсії; поки що здасть будиночок в оренду власному батькові за оптимальну платню, вони ще обговорять...

Будиночок у пустелі. Як співається в негритянському релігійному гімні: «Вийди з пустелі, вийди з пустелі! О, розкажи, що бачив...» Тут живуть пустельники; по келіях світяться телеекрани — можна бачити цілий світ, що відбився в них. А можна глянути у вікно, найпростіший з телевізорів, і порадіти, що світ той такий далекий, а в пісках скавчать степові песики, охороняючи місто від нашестя кролів, від усіх вторгнень.

Тут вторгнень не люблять. Репортер газети «Арізона ріпаблік» Дональд Болс минулого літа ввімкнув мотор свого автомобіля й підірвався на бомбі, підключеній до мотора. Тут не люблять людей, що вторгаються у секрети Райської долини,— вважається, що у Фініксі мешкає кілька босів теперішньої мафії; вони, й не тільки вони, не люблять, коли без дозволу хочуть увійти за шлагбауми...

Дуже тихе півмільйонне місто. Архітектурний полігон школи Френка Ллойда Райта; широко визнається, що район Скоттдейл з його дивними спорудами, породженими багатою до вишуканості фантазією, є одним з північноамериканських центрів експериментального будівництва та дизайну. Район наступає на старі будинки — підвищується орендна платня, власники віджилих споруд виїжджають, звільняючи храм для нового бетонного шедевра, одночасно схожого на давній храм у Кіото й на дот. Війна і мир; солдати кількох армій — ангели й чорти, що зберігають видимість нейтралітету.

Одна з найелегантніших казарм світу — безумовно, готель «Білтмор» у Фініксі.

Бетонні куби, розкидані в парку, сховані в густих заростях — тут усе просякнуто конструктивістськими візіями тридцятих років й снобізмом дядьків, що раптово розбагатіли. Коли поруч з найтоншою графікою килима, зробленого за малюнками Райта, сяє масово розмножена фізіономія секс-бомби, повторена на десятках обкладинок зразу й водночас, в обличчі тутешньої повії, загримованої під кінозірку; коли чіткі, аскетичні лінії напружених бетонних конструкцій з японськими світильниками, вмонтованими у них, перебиваються кривульками торшерів, нещодавно набутих і визолочених для пишнішої асоціації,— розумієш, чим є самотність художника чи архітектора, який втратив владу над своїм проектом або картиною, не має права вирішувати, де їх роздивлятимуться — на ресторанній стіні, в музеї, від стойки бару.

Від стойки бару вся будова виглядає інакше. Поруч зі мною якийсь чоловік обіймав неголеного й немолодого сусіда: «Ти зробив таку справу, таку справу...»

Я так і не почув, яку саме справу звершили приятелі, бо пішов снідати. По-перше, підслуховувати негарно; по-друге, не терплю п'яних, а людей, які впиваються зранку, відчуваю з якоюсь сумною огидою, на яких би широтах і паралелях не доводилося їх бачити.

В ресторані «Білтмор» стеля була золотого кольору, і це природно сприймалось у такому оточенні. Ранкове сонце бавилося на стелі, розливаючись веселкою. «Що там на стелі?» — спитав я в офіціанта. «Золото, сер»,— відповів той, усміхнувся й глянув угору. До веселки можна звикнути, до золота — ніколи.

Сніданок в «Білтморі» коштував дорого — п'ятнадцять доларів для дорослого і дев'ять — для дитини; але це так званий «шведський стіл», тим більше стіл для дуже багатих людей,— тут можна їсти все і в необмежених кількостях, а при бажанні повторювати трапезу.

Можна було взяти «ковбойський стейк» — шмат смаженого м'яса завбільшки з фанерну лопату для відкидання снігу, можна було взяти ніжні хвости південноафриканських омарів-лобстерів, можна було з'їсти звичайнісінькі сосиски, а можна було — черепахові яйця, привезені з екзотичних островів Тихого океану. Можна було пожувати курячу ніжку в крихтах, смаженину з дикого кабана і взяти собі смажених перепілочок, схожих на горобців-переростків. Можна було взяти торти всіх

існуючих у природі сортів, а можна — ананас, з якого неїстівну серединку акуратно вилучено, а соковиті нутрощі заповнено не менш соковитою малиною. Можна було поласувати динею, в якій, наче в бурштиновій овальній мисці, лежать посічені апельсинові дольки, а можна — кавуном, з якого вийнято серединку, що лежить тут-таки, вичищено насіння, а звільнене місце заповнено полуницями. Запивати можна було будь-якими безалкогольними рідинами з відомих людству.

Тут діяв обивательський університет для гараздуючих. Я побачив дві родини з дітьми й з напружених батьківських поглядів зрозумів, що інфантів привели сюди на дуже важливу лекцію — образ кімнати з золотою стелею відтепер мав витати над ними до пенсії як ідеал фінішу, зали для переможців, де одягають на шию важкі лаврові гірлянди й дивляться на тебе знизу вгору. Якби я не знав оманливої та вередливої природи тріумфів, то відчув би тут з усією певністю, наскільки всі перемоги відмінні й наскільки багатоликим є щастя — від можливості з'їсти хвіст омара до можливості висмикнути в райського птаха перо з хвоста й написати ним книгу, якої ще ніхто в руках не тримав.

Ах, як смачно снідати в «Білтморі» і як безлюдно навколо нього — і в парку, і на довколишніх шосе. Це місто біля фінішу; людина, що живе тут і готується тут вмерти, повинна бути спокійною і все робити для збереження свого спокою,— крім спокою, Фінікс не дарує нічого: спокій — це чудово, але я певен, що вночі за віями людей, які заснули в місті серед пустелі, все одно оживають спогади, вибухаючи, наче бомби в пісках Арізони. Я часом намагаюсь вирахувати й передректи чужі вчинки, й мені зовсім не дивно, що стільки респектабельних людей напиваються до синього змія і розбивають щоночі свої автомобілі на тутешніх шосе.

«...Вони не вірять ні в що,— сказав мені синьоокий сміттяр у білій чалмі.— Вони вірили тільки в себе, а зараз не потрібна їм і та віра. От побували ви в «Білтморі» — тут є ще кілька таких ресторанів, це ж Арізона, тут не лише Фінікс — це стиль. Знаєте, скільки людей в Америці щодня засинають голодними, думаючи про те, що б завтра поїсти,— десяток мільйонів... А в сусідньому містечку Таксоні — це по Десятому шосе на південь — в ньому одному лиш щороку викидають у сміття до десяти тисяч тонн першокласної їжі. Вони самі

в Таксоні підрахували, що могли б прогодувати кілька тисяч родин цілий рік...» Сміттяр похитав високою білою чалмою і підняв пластиковий мішок, збираючись покласти його на кузов свого пікапа. Сміттяр роз'їжджав між будиночками під Фініксом, і так сталося, що я опинився поруч і ми розговорились, на подив синьоокого хлопця. «Хочете випити?» — спитав я. «Сік, якщо можна»,— відповів незворушний сміттяр, витер долоні об фартух, зняв його й пішов мити руки — йому, певно, й самому набридла мовчазна боротьба з мішками сміття.

«Звуть мене Сур'я Сінгх Халса, мені 29 років,— сказав хлопець. Зразу ж, попереджаючи питання, додав: — Сінгх — це мій релігійний псевдонім, насправді народився я в штаті Колорадо, а батьки мої чистокровні англосакси. Хіпі немає вже, а я був хіпі...» — «Так, хіпі немає вже,— погодився я.— Навіть у Каліфорнії майже немає...» — «А я був хіпі,— повторив мій співрозмовник у чалмі.— З п'ятнадцяти років бавився наркотиками і ледве-ледве учився. Потім захопився спортом — від наркотиків відійшов і далеко стрибав на лижах, у 1964 році був навіть у збірній США по стрибках з трампліна й після олімпіади лишався в збірній. Мені платили спортивну стипендію, і я в коледжі свого рідного Колорадо вивчав образотворче мистецтво, сам пробував малювати — такі, знаєте, картинки з натури, ну просто як реалізм. Але щось мені зле жилося в наших горах та в снігу; батьки допомагали мало, я вже дорослішав, сам на змагання їздив, заробляв на себе, а в них ще діти є. Так поїхав я до Арізони — гадав, що тепло тут, рай, проживу якось. Стрибав я гірше, стипендію з мене зняли, із збірної вивели, так що в горах мене ніщо не тримало. В Колорадо було мені зовсім пустельно, а тут іще й тоскно стало — піски, кактуси, двері на замках. Я тоді фотографією трохи бавився, мені актор Джон Вейн допомагав, він старий, але дуже гарний — ковбоїв грає, премію «Оскар» дістав. Йому подобалось, як я фотографую лижників і як його фотографую; він знімки мої у друк прилаштовував. Але це теж було несправжнім життям — чогось мені бракувало. Тут доля послала мені йога, справжнього йога з Північної Африки, поява його передрікалась планетою Уран — про це я дізнався згодом...»

Коли на початку цього розділу мені легко згадувалось про американський сміх, американську впертість і неба-

жання програвати, то думав я і про псевдо-Сур'ю Сінгха Халса. Рано подоросліщавши, як більшість молодих людей в Америці, він теж прийняв на свої плечі кризу страшної сили... Моральні потрясіння єднались з матеріальними: мало було дізнатися, що невеликий і не дуже ситий В'єтнам неможливо перемогти силами велетенської і в основному ситої Америки, виявилось, що нафтову кризу можуть контролювати араби, про яких американці мали, як правило, дуже приблизне уявлення. Світ виявився непідвладним Америці — сила її, багатство, все те, що так високо цінувалось, раптом впало, і моральні категорії вийшли на перший план, а з ними й було найважче. Матеріальні кризи Америка бачила вже й переживала — і суворіші за теперішню, але моральних потрясінь такої сили вона не знала, певно, з часів громадянської війни. Виявилось, що в Америки чимало дітей, схожих на спадкоємців багатого старика: їм начхати на його здоров'я, аби гроші лишив. Спалахували ура-патріотичні істерики, шукали, звісна річ, московських шпигунів і комуністів, які влаштували заваруху, але багато хто розумів уже, що причину належить шукати в самих собі. Людей ламало зсередини — дехто змінювався до невпізнання. Я здивувався одному з давніх своїх знайомих, який вкопав перед будинком високу залізну щоглу й щоранку піднімав на ній за вірьовочку зоряно-смугастий прапор, немов прагнув про всякий випадок довести власну лояльність тим, хто в ній сумнівався. Інший — шукає дочку, що пішла у хіпі й розчинилась у каліфорнійських помаранчевих гаях. Третій — розмовляв зі мною про свободу, багатство і заразом про те, що не розуміє нічого.

«Свобода? — спитав у мене сміттяр у білому тюрбані.— Свободу людина здобула не з революції, не від церкви, не від уряду — світ переповнився гаслами: «Роби, як я, бо заарештую! Молись, як я, бо поб'ю!» Волю людина здобула, йдучи від цього світу, як пішов я. А був хіпі...»

Ще один осколок розгромленого війська. Тут би мені ще сказати про розсіяне військо хіпі, дивних дітей раціональної країни, несхожих на всі інші людські продукти Америки, коротше кажучи — хіпі...

Ніхто не знав, хто вони, тому що бували хіпі-сезонники (щовесни мільйонів 60 молоді звільняється від навчання, й чимало таких людей рушає в мандри,

запрагнувши волі і інших див), були хіпі-переростки (родичі російських бродяг початку століття, що природно вмонтовувались у різнорідний натовп), були хіпі-філософи (в нью-йоркському Грінвіч-вілледж один з них довго роздивлявся мене крізь окуляри в дротяній оправі, а тоді сказав, що я надто пристойно вбрався, щоб сидіти й мислити поруч з ним. Він не заводився, слабосилий,— він вираховував, чого це мене принесло сюди в такому білому светрику...). Всякі бували хіпі — деякі з них піднімали навіть прапори політичних мітингів, боролись проти в'єтнамської війни,— пам'ятаєте, як били їх гайковими ключами й поліційними кийками?

Хіпі були всі різні, й покидьок Менсон, який різав людей сам і навчив своїх дівок творити те ж саме (видано товсту книгу-бестселер про Менсона «Хелтер-скелтер» — там є фотографії зарізаної вагітної актриси Шерон Тейт),— він теж звав себе хіпі. Часом це бувало забавою, проростало в моду (зберігаю вдома сорочку з клаптиків — один з атрибутів хіпівської уніформи, наче шкуру теплого, беззахисного звіра, зжитого зі світу). Хіпі стали комерсантами («о сер, купіть намисто, пряжку, дзеркальце, значки-гудзики — кожна річ за долар»), вони навідкривали крамничок і кав'ярень, навчилися рахувати й стригтися. Хіпі були різними — різними й залишилися; ішли в йоги, у вуличні філософи, у вантажники, в гендлярі, в сікхи, в ортодоксальну політику. Вони розчинялись в Америці, наче фігурка з солі,— на поверхні лишились манери, моди, бороди з вусами — як голос померлого тенора на пластинці. Борці, щирі, переконані протестанти лишалися собою — про них не можна казати між іншим, всі ми багато знаємо про борців за соціальну справедливість, про нелегку їхню заокеанську долю; а кокетливих балакунчиків Америка безжально зжувала, ковтнула, розчинила в собі, розкидавши по кутках рештки.

...Сміттяр розповів мені, що живуть його друзі неподалік один від одного — община арізонських йогів; міркують, не заважаючи один одному, самозаглиблюються, творячи свої асани,— в пустелі тепло, є кілька джерел з чистою водою, є цілі острови тиші. Він, Сур'я Сінгх Халса, бажає мені успіху — йому час їхати, бо нині ввечері в них загальні збори й зустріч із одним з верховних учителів — гуру. От збере він сміття з кварталу й поїде в піски, де зовсім незле — тихе життя в пустелі... Йог

усміхнувся мені на прощання, все ж таки він був американцем і вмів усміхатися; пікапчик форкнув і поїхав, лишивши мене на самоті з кавою неподалік від Фінікса, дивного міста на південному заході США, де вміють жити, не торкаючи одне одного. Навіть посмішки можуть розгороджувати білими парканами. А яке ж місто відбахали в пустелі, яке місто!

Закони, за якими люди влаштовують свої життя, дуже складні, й важко з ними. «Але гаразд,— подумав я тамтаки, на шосе між кактусами.— Лас-Вегас залишається містом початку, символом азарту, фарту, везіння,— чимало імен в почуття, що примушує людину ототожнювати колесо долі з рулетковим колесом. Виграв — програв, повезло — не повезло: ціле життя так. Ну гаразд, повезло, що ж далі? Фінікс? Фініш? Місто наприкінці? Навіщо ж було місто розміщувати? Як далі?..»

Мені згадуються знайомі до втоми пенсіонери мого міста, які влаштовують онуків учитись, читають шефські лекції, засідають у нудних комісіях, консультують вередливу молодь — метушливі, вони страждають, висмикнуті з щоденної круговерті; я затужив за ними несподівано для себе — в чужоземній пустелі. Згадав навіть 80-річного відставного генерала Васильєва, який невтомно оповідає дітям про штурм Зимового, розчиняючись в оповіді. Навіть здивувався ніжності, з якою подумав про стариків, що лишилися вдома.

Вчора я писав до дуже дорогої мені людини — Миколи Платоновича Бажана, 72-річного мудрого й великого поета, без спілкування з яким мені завжди порожньо й зле. Згадалось, як іноді Микола Платонович подовгу стоїть на вулиці, очікуючи на всіх, хто має прийти сьогодні, бо замок на під'їзді часом заклацується сам — як же буде тоді? Душа в Бажана — з любові...

Що ж ви так невесело доживаєте, люди в пустелі? Невже ціле життя й насправді було заради ананасів з малиною,—так вам же їх не всім споживати вільно,— лікарі заборонили. Країна вам ні до чого чи ви їй не потрібні? Як же воно так, щоб стільки парканів — і всередині будинків і ззовні? Хтось із нас надто спростив усе — ви або я, даруйте вже, але стою при вашій дорозі, думаю — саме тими словами, що написав їх тут, і в мені дуже боляче обертаються мої слова...

Недільним ранком їздив я Фініксом, побачив неподалік від свого житла церкву з візантійською мозаїкою на

стелі, винесеній у двір. Був цей храм дивної архітектури і нагадував споруди пізнього класицизму на Україні — ще є чимало таких офіційних соборів по невеликих містах. Під церквою стояли двоє жінок в українських кофтинах, вишитих червоними і чорними нитками. Не міг не підійти. Жінки охоче повідали мені, що це українська церква святого Стефана, збудована вихідцями з Карпат,— тут невелика емігрантська община колишніх гуцулів. Розмовляли ми англійською мовою, і тим відважніше запитав я, які ще тут є українські общини. «О, ще три, але ми з ними не зустрічаємось і мало кого знаємо: в нас, розумієте, всюди своє коло, власна партія, своя церква».— «Тут ще жодного більшовика не бувало,— повідала мені одна з тітоньок.— Нам тут ніхто не указ...» Жінки відчули в мені іноземця й стривожились. Я зрозумів, що життя в пустелі влаштовано, і вирішив, що не годиться лякати таких зосереджених жіночок повідомленням про моє громадянство; хай моляться на краєчку світу, в Арізоні, є в них власна дзвіничка, власні будиночки й те переконане відособлення від більшовиків, буржуїв та всіх інших людей на світі, яке можна перевищити тільки в смерті, в зануренні у піски ці, під кактуси, що здіймаються темно-зеленими обелісками. Хто ж вам, тіточки, таку дивну географію на Карпатах виклав — чи ви вже тут підучились? Відходячи, я прислухався — вони й між собою розмовляли англійською мовою...

Перед моїм від'їздом з Фінікса ми довго сиділи з півпаралізованою дівчиною, розповіддю про яку я починав цей розділ. «Самотність можна подолати,— сказала вона.— І не обов'язково для цього бігати затовпленими вулицями — на гомінкому бульварі можна бути самотнім, як палець, ви ж знаєте. Я гадаю, що міст, присвячених самотності, не треба,— погано, коли люди свідомо ховаються одне від одного. Але час зосередженості необхідний для всіх — посидіти, помислити, з чим ти йдеш до людей, і — прийти до них. Я дуже хочу, щоб у мене виявилось досить сил і мужності для такого приходу — в пустелі можна почати життя, можна закінчити його у пустелі. Важливо, щоб піски не простерлися до тебе всередину, щоб душа не спустелилась...»

Дівчина усміхнулась, а тоді обличчя в неї напружилось, і я зрозумів, що зараз їй буде боляче,— отже, не треба мені тут бути. Я торкнув її за руку, прощаючись,

підвівся й пішов дорогою у той бік, де квадратиками вогнів світився Фінікс, велике місто в пустелі. Цьому штатові майже стільки ж років, як нашій державі: Арізона здобула статус штату в 1912 році; як же несхоже складаються долі в народів та міст...

### Не час і не місце для жартів

По поверненні з Америки мене дуже розпитували про мафію. Поступово я зрозумів, що в декого з моїх знайомих наперед витворилось уявлення про дикувату заокеанську країну, де на вулицях ні сіло ні впало жарять з кулеметів, а людину, яка вийшла на прогулянку в нічному, наприклад, Чікаго, негайно роздеруть на шматки. Як міг я заспокоював своїх співрозмовників, кажучи, що вуличних перестрілок не спостерігав (одного лиш разу в Нью-Йорку почув два постріли неподалік), ходив уночі (нечасто, але ходив), солідні грабіжники мене не чіпали, кілька разів чіплялись п'яненькі вимагателі, яких немало осідає на дні великих міст.

Розмови про злочинність — навіть там, за океаном,— завжди перетворювались на обговорення конкретних прикмет чужого життя, життя, що існує в іншому вимірі, з власними нормами, далеко не завжди зрозумілими і прийнятними для нас. Оскільки мої нотатки — радше про стан душі повсякденної Америки, подробиці настрою великої країни за океаном, розмова про мафію мала б ввійти й до них, але — чому саме про мафію? Знаєте, мені здається, що належить сказати кілька слів і про те, що ж таке мафія, звично локалізована деякими журналістами в Північній Америці. Кілька — в схемі — подробиць.

Виникла мафія на острові Сіцілія ще в XI столітті як товариство для захисту бідних, а конкретно — товариство по контролю за розподілом води для зрошення. Дуже нескоро,— доля багатьох політичних рухів,— але мафія здобула відому нам репутацію, протилежну тій, з якою виникла. (Іще в минулім столітті мафіозо очолювали селянські повстання і воювали в лавах червоносорочечників Гарібальді). Мафія з часом стала антизаконною державою в державі. Початок інтенсивної еміграції італійської бідноти до Америки збігся і з експортом мафіозо за океан; якийсь час мафія побула

в Америці навіть такою собі внутрішньою поліцією охороняючи італійських емігрантів від несправедливості. Але швиденько мафіозо збагнули, що це саме та країна, де вони зможуть розгулятись; почали розгулюватись. Мрія про приєднання Сіцілії до США гуляє по їхніх мозках, як найсолодша з легенд; розповідають, що під час другої світової мафія допомогла організувати висадку американських військ на Сіцілії і довго вела кампанію за надання острову статуса 49-го штату. Як вам відомо, нічого з того не вийшло; мафія існує обабіч океану, в двох (а можливо, й більше, ніж у двох) державах одночасно. Нині вже не те що я, грішний, але й самі старожили Америки не повиплітають ниток, позначених мафіозо, з тканини свого національного килимка. Мафія не раз виявляла свою присутність навіть у справах великої політики, організовуючи операції, спільні з ЦРУ,— ці таємниці для мене (та для абсолютної більшості американців, італійців, пуерторіканців та інших) не розверзто — на жаль! — навстіж. Книгу ж про те, як живуть люди за океаном, я намагаюсь вибудувати навкруг дуже особистих власних вражень про те життя чи — від статистик, небагатьох висловлювань, історій, взятих з вірогідних американських джерел, які я проглядав під час подорожі чи почув від американських приятелів. Розуміючи, що я не пишу підручник географії чи політекономії, боюсь втратити вашу довіру, переписуючи загальники чи вирішивши, що ви не читаєте радянських газет. Перш за все я — письменник, який разом з вами передумує все, бачене за океаном,— дякую, що ви мене слухаєте...

А (до питання про сіцілійських емігрантів-мафіозо) в Сполучених Штатах у мене був лиш один знайомий італієць, професор Джордж Челетті, який про мафію нічого не знав, але ввечері боявся виходити на вулицю, розшифровував крізь лінзу етруські написи й не вмів стріляти крізь кишені своїх завжди випрасуваних професорських штанців у смужечку. Гадаю, що до мафіозо він причетний не був, а через це жодного особистого «інтерв'ю на тему» я так і не здобув.

Можна було, здається, спробувати. На вулиці з красивою назвою Ель Каміно дель Театро в каліфорнійському містечку Ла-Гойя біля мексіканського кордону знайомий, що жив неподалік, вказав мені будинок, схований у глибині приватного парку. «Дивись,— прошепотів знайомий,— над ворітьми стоять дві камери зовніш-

нього телеспостереження, в кущах за огорожею встановлено складну сигналізацію — монтували її дуже довго. Часом до воріт під'їжджає закритий автомобіль, камери його роздивляються, потім розсуваються ворота, і автомобіль в'їжджає. Часом закритий автомобіль виїжджає з садиби — теж крізь ці ворота, що клацають, як мишоловка. Кажуть, тут живе один із шефів мафії на західному узбережжі». А може, навпаки — хтось рятується від мафії? Можливо, мій знайомий наплутав? Коротше кажучи, людей, які б щось знали чи явно приятелювали з мафіозо, зустріти не вдалось, тому, кажучи про закони та беззаконня, не валитиму на мафію всіх перестрілок, що відбуваються в Сполучених Штатах. Певен, що все тут складніше. Принаймні серед осіб, які вбивали кожного п'ятого президента США й робили замах на кожного третього, сіцілійців, за наявними в мене даними, не було. Хтозна, які вони, вбивці, у своїй підлій різноманітності? Мозок Джона Кеннеді, розбризканий по губернаторському автомобілю в столиці Техасу, не відплакано досі; 20 510 чоловік вбито в Америці 1976 року — статистична абстракція...

Абстракція? Коли порівняти офіційні статистики поліції в перерахунку на сто тисяч населення, то це в три з половиною рази більше, ніж у Канаді, удвічі більше, ніж в Англії, Франції чи Японії, в сім разів більше, ніж у Бельгії, в дев'ять разів більше, ніж у Данії; навіть уп'ятеро більше, ніж у Гонконгу. Не моя справа займатися сищицькими підрахунками; вбивство однієї-єдиної людини знекровлює планету,— а серед двадцяти з половиною тисяч людей напевно загинули нерозкриті великі митці, про яких ми не почуємо, пілоти, що вже не відбудуться, матері, чиї діти загинули незачатими.

Це, власне, розділ не про мафію, це розділ про смерть.

Статистика велемудра, та холодна, як залізо на морозі. Не буду втомлювати вас нею. Скажу тільки про смерті несподівані для природи — коли одна людина зупиняє життя іншої. Одинадцять зі ста тисяч американців щороку покінчують життя самогубством; з тих, кого вбивають інші люди, п'ятдесят три проценти гине від куль з револьверів та пістолетів, вісімнадцять процентів — від ножів; кулаками, ногами вбивають дев'ять процентів, з гвинтівок — п'ять процентів, з обрізів — вісім процентів; іншими способами — дубинами, наприклад,— сім процентів. Це офіційні дані ФБР, і не маю підстав

ставити їх під сумнів. Кожні двадцять шість хвилин у країні відбувається вбивство — перш ніж ви дочитаєте до кінця цей розділ, когось уб'ють. І земля не припинить обертів, і в світі не поменшає сміху, і слова середньовічного поета Джона Донна, процитовані Хемінгуеєм в епіграфі до роману, не згадаються, і подзвону не буде. Звикли.

Гортаючи фотознімки, зроблені в Америці, я знайшов між ними увічнену стінку бару з техаського містечка Амарілло. На стіні з дощок за спиною в товстенької середніх літ барменші біліє прямокутний плакат, що забороняє відвідувачам купувати спиртне, якщо вони мають при собі вогнепальну зброю. П'яні стріляють частіше — але чому тверезих озброєно? Чому так легко вистрілити в людину? В Америці понад 150 мільйонів одиниць вогнепальної зброї перебуває в приватному вжитку,— так у Техасі й випити не буде кому,— і це в більшості випадків не розбишацьке знаряддя — те і не реєструють, як правило,— основну масу зброї призначено для самозахисту. Кожен розуміє, що найліпше захищатися самостійно, не чекати допомоги від сусіда, а рятуватися самому — стріляти першим; нині в моді маленькі однозарядні револьвери — «супутники на суботній вечір»; другий постріл, якщо промажеш, буде вже по тобі. Самотність народжує не лише філософію захисту від життя; воно вчить і захисту від смерті; воно — універсальний учитель.

Є у Фреда Ціннемана фільм «Рівно опівдні»; я люблю його, на мою думку, це взагалі один з найкращих вестернів, знятих будь-коли. В другій половині фільму є дуже характерний діалог на характерному тлі. В мале містечко, де відбувається дія, от-от ввірветься озброєна банда; протистоїть їй самотній шериф — кожен з мешканців містечка озброєний, але кожен знайшов причину, щоб не втручатися. Старик, зсунувши капелюха на очі, мирно відпочиває в кріслі, а хлопчик допитується в нього, що ж нині трапиться. Хлопчик допитується в старика, чи є боротьба зі злом службовим обов'язком; якби шериф Кейн був не шерифом, а просто тутешнім мешканцем, він поводився б як усі? Старик мовчить. «Що, шериф — єдина хороша людина в містечку, а всі інші погані?» — не відстає хлопчик. Старий мовчить. «Ну, скажи,— не вгаває хлопчик,— чиєю заслугою є добро, а чиєю — зло? Коли починається особиста відповідаль-

ність кожного?» Старик підіймає капелюха з розумних очей і усміхається: «Така гарна нині погода. Ти йди. Пограй з товаришами у гарного шерифа й бандитів». Знов насуває капелюха і змовкає.

Шериф, звичайно, виграє бій; він стріляє краще, і везіння буде на його боці. Але тих, хто переміг, і тих, хто зазнав поразки, розділено усього-на-всього бар'єром везіння й нашим ставленням до них, не більше. Суд часто існує за межами справедливості: герої влаштовують справи без присяжних та адвокатів, з'ясовуючи стосунки згідно з дуельним кодексом, а запитання цікавих хлопчиків, що розмірковують про високі матерії, лишаються без відповідей. Життя й смерть ходять поруч, і людині належить вистраждати власне ставлення до них, власні спроби утвердження на світі. В цьому американці посилаються часом навіть на класику — мовляв, найяскравіші з характерів не покладались на суд, а споконвіку творили його самі. Софоклів цар Едіп не чекав арешту, Гамлет не звертався до поліції а герої Достоєвського також більше керувалися голосами душі, ніж карним кодексом. Американська смерть буває інтимною, наче картярський програш,— одна з форм розплати на безперервнім грищі. Людина, що нездатна сама дати здачі, небагато чого досягне; насильство завжди було невід'ємним від самого уявлення про владу, а логіка американського індивідуалізму дає вам право на такий самозахист, якого вимагають обставини. З перших років цієї країни в ній шанували людей, здатних постояти за себе й звести рахунки; бандити завжди утворювали особливий світ, протиставлений більшості, але подоланий перш за все силою зброї, а не товстими кодексами. Досі ще видові альбоми штатів переповнено фотографіями втомлених вусатих шерифів, які стріляли найкраще і тому перемагали цілі банди. В Каліфорнії, наприклад, сто років тому за постріл в потилицю вішали без суду — в чию б спину, чию б потилицю не було спрямовано постріл. Убитих пострілом в груди закопували без слідства: він бачив нападника, та не встиг захиститись — загинув у чесній сутичці. У середині минулого століття в Каліфорнії розгулялися злочинці, що прибули з Австралії,— вони стріляли з-за рогу, грабували щоночі, нападали на віддалені поселення. Золотошукачі не запрошували регулярного війська для захисту — вони створили на час Комітет пильності, до якого було включено найкращих стрільців,

зловили і негайно повісили на субтропічних деревах 91 австралійця на чолі з їхнім керівником Джімом Стюартом. Ось уже понад сто років живуть перекази про швидкість, з якою на Далекому Заході вміли вихопити й розрядити шестизарядний револьвер Кольта. Я зберігаю туристські проспекти сьогоднішнього штату Арізона; де розповідь про легендарний кольт винесено в спеціальний розділ — похвала знаряддю, яким виділено найкращих, найвправніших, найвміліших; так дарвіністи пишуть про перший дрючок, який став знаряддям праці й створив з мавпи людину.

Закони й ставлення до них змінились за минуле сторіччя, вдосконалюючись; але людська ментальність, привчена до мислення встановленими категоріями, куди консервативніша, аніж продукція зброярень. Пам'ятаєте, я оповідав про 103-річну бабусю, пограбовану хлопчаками на перехресті. «Ах, я постріляла б їх...» — зітхнула бабця, в якої вилучили два долари дрібними. Вона не бажала визнати, що виявилася слабшою за двох школярів,— річ не про два долари, а про беззахисність, яка завжди врочить такий фініш. І сьогодні в більшості штатів право на самозахист та на охорону своєї власності береже тебе, дозволяючи стріляти в людину, яка ввійшла до твого будинку без попередження. Час від часу газети пишуть про невтішну дружину, яка шльопнула чоловіка, що прийшов уночі з бару й мукав у відповідь на попередження. Часом убивають листонош; усе це казуси, але такі, що випливають із способу мислення й побуту; людина в житті, смерті та правосудді поклалась на себе — самостійна до самотності...

Це вже не ковбойські самосуди, такі справедливі та красиві у вестернах.

Коли я був у Техасі, газети писали, що на одній з тамтешніх ферм 24-річний Вернон Джонсон пострілом у серце вбив свого 14-річного брата Роджера—хлопці сиділи вдома з гвинтівкою й револьвером.

Поліція, звичайно, існує й діє, але вона мовби сама по собі. Саме тому запам'яталась мені історія, розказана якось відомим американським журналістом, лауреатом Пулітцерівської премії Годдінгом Картером, видавцем великої газети на півдні США. Син Картера написав і опублікував статтю, що засуджувала ку-клукс-клан; хлопцю негайно зателефонували, пообіцявши порішити його. Тоді Годдінг Картер купив револьвер 38-го калібру й

набрав номер одного з місцевих керівників клану: «Якщо з голови мого сина впаде хоч волосинка, можеш вважати себе покійником»,— і повернув барабан легендарного кольта перед телефонною трубкою. Місцевий шериф, який стояв поруч з розхвильованим Картером, взяв у журналіста трубку і додав, що коли Картер промаже, то вже він з своєї поліційної пукавки всадить кланівцю кулю в шлунок.

Всі захищаються чи намагаються захиститись. Тема месника — одна з традиційних в американських фільмах та книгах. Людина вершить приватну свою справедливість, сама намагається охоронити своє життя і все інше, що вважає за приналежне собі: індивідуалізм так індивідуалізм.

Американці звично називають це «традицією переселенців», «особливостями кордону»; вже у чотири роки діти дістають у подарунок іграшковий пістолетик, подібний до справжнього, у 12 — вчаться стріляти з пневматичної рушниці, а трохи згодом набувають малокаліберний револьвер (приблизно такий, з якого Сірхан 4 червня 1968 року застрелив Роберта Кеннеді). Дорожні знаки часто продірявлені — в газетах пишуть про це, прохаючи автомобілістів підшукати собі іншу забаву й не стріляти з машин на повному ходу.

Я пишу зараз про тіньовий бік заокеанського побуту, який дуже непокоїть абсолютну більшість американців. Нерозумно зводити стосунки всередині будь-якого суспільства до простенької схеми, але так чи інакше там, де хоч раз заохотили боягузтво, боягузи розросталися, наче пліснява у вогкім кутку; заохочений пройдисвіт ставав родоначальником цілої коаліції плутяг; якщо заохочувався донос — негайно знаходилось достатньо донощиків, що волали про свою правоту; насильство, схвалене одного разу, ставало багаторазовим і важкоподоланним. Класик американської філософії Торо порівнював цей процес з тертям, що наростає у механізмі, загрожуючи його функціонуванню.

Кожна суспільна формація намагалась представитись світові, виставляючи героїв у передній, вітринний ряд; але покидьки тяглися слідом, утрируючи вчинки людей гідних,— так тіні, відкинуті людськими фігурами, утрирують часом їхні рухи. Капіталістична влада приросла до підприємництва, стала невід'ємною від нього; механіка влади у злочинному світі пародійно повторює держав-

ну організацію. За останні роки в Сполучених Штатах одними з найбільш касових виявились два фільми «Хрещений батько»; там дуже поважно досліджується питання про природу злочинного світу і водночас — як невід'ємне від нього — про філософію влади. Насильство, як спосіб життя мафіозо, чітко визначає стосунки всередині їхньої організації; зло неминуче, найдужчий живе найліпше. Гарно бути найдужчим...

Це складна і неприємна тема. Колись у королівській Іспанії релігійний фанатизм зрісся з донощицтвом — поєднання фігури з тінню народило інквізицію. Поєднання національного фанатизму з філософією винятковості й сили — також фігури з тінню — пам'ятаємо, посилювали фашизм і нацизм у Німеччині й Італії. Кожна країна мусить боятись того, щоб у плоть її й кров не вросли усі державні відходи — так людський організм гине, коли відмовляють його природні фільтри, залишаючи всі шлаки у крові. Мисляча Америка довела свою життєздатність у минулі роки, відкинувши президента, що діяв гангстерськими методами, викривши чимало незаконних зв'язків ЦРУ, припинивши війну у В'єтнамі й забравши солдатів з нього — все це в сімдесяті роки лиш. Я бачив людей, що боролися за гідність своєї країни та за власну гідність — їх немало, і ви це знаєте. Але народ постійно сплачує по старих та нових рахунках: сучасні Сполучені Штати схожі на дитину, про яку я читав і чув у Нью-Йорку. Трикілограмова дівчинка народилася в Брукліні з вогнепальною раною — куля знайшла її в материнській утробі: стріляли вагітній жінці в живіт. Сполучені Штати теж було поранено ще до народження.

Якщо ж полишити метафори в спокої, це страшно — постріл у вагітну. Причому кулі зранюють не лише тих, кого вони зачіпають безпосередньо. Детройтські діти, напевно, довго пам'ятатимуть історію, про яку я якось дізнався із ранкової газети. Ранок був як ранок і повідомлення як повідомлення; я звернув на нього увагу, бо поруч була фотографія красивої жінки — міс Бетті Маккастер. От що з нею трапилось, дослівно перекладаю тут початок замітки: «Детройт. Семирічна Лаура Доноллі і тридцять п'ять інших дітей щойно приступили до уроку англійської мови в першому класі. Вела урок їхня постійна вчителька сорокашестирічна міс Бетті Маккастер. До класу увійшов незнайомий чоловік, вийняв з кишені револьвер і щось сказав учительці. «Міс Маккастер пла-

кала й затулялась руками,— повідомили діти як один,— але той чоловік почав стріляти...» Тут-таки фото вбитої вчительки.

Подорожуючи, я звикав до того, що вбивство може бути повсякденним, але не міг звикнути; американці також не звикають, щоразу обурюючись знову, щоразу вимагаючи суворого покарання для злочинців. Тому я хочу розповісти вам зараз про те, як покарали покидька. Це був найневезучіший покидьок за останнє десятиріччя, і я намагатимусь викласти вам, чому саме. Напевно, про Гері Марка Гілмора скоро можна буде довідатися докладніше: оголошено, що його адвокат Денніс Боаз закінчує книгу про свого клієнта, а кінопродюсер Дейвід Сасскінд прилетів до штату Юта для підписання угоди про фільм; слідом за ним вилетів інший продюсер, також мріючи знімати про Гілмора. Вперше я довідався про все це, проїжджаючи штатом Юта, й вирішив простежити історію до кінця, щоб розповісти про неї вам. Американська любов до подробиць та бажання знати про все негайно викинули портрети довговидого блондина Гілмора на перші полоси солідних газет; про великих винахідників чи навіть астронавтів зроду не писали стільки, як про цього покидька. Ще б пак, Гілмор виявився першим за десятиріччя засудженим, якому реально загрожувала смертна кара,— з 2 червня 1967 року (штат Колорадо, газова камера) в США нікого не страчували. Сидить Сірхан, який убив Роберта Кеннеді, сидить Рей, що застрелив Мартіна Лютера Кінга, сидять понад чотириста звироднілих убивць, присуджених до страти, але вже десять років, як вироки не виконуються. В країні, де стріляють дуже багато, «незаконні стрільці» мають доволі підстав для касацій та зволікань. Я розповідав у цьому розділі, як сьогодні шериф на Півдні пообіцяв просто всадити потенційному вбивці кулю в шлунок — він знав, як досягти найшвидшого торжества справедливості. Але Гері Гілмор зловився в штаті Юта, де найвпливовішу частину населення складають мормони — похмурі сектанти, що чекають на кінець світу. Гілмора негайно засудили до смертної кари, і раптом всій Америці стало ясно, що вперше за останнє десятиріччя злочинця таки стратять — іменем закону. І всі зацікавились...

Якщо продюсери зніматимуть фільм про Гілмора, то це, гадаю, має бути телевізійний фільм — з крупними планами та з дією, що відбувається в закритих приміщеннях

обмеженої площі, адже з 35 років свого життя Гілмор просидів по тюремних камерах 18.

...В черговий раз випущеному з каталажки Гері Марку знадобились гроші. Оскільки спосіб здобування грошей було з'ясовано Гілмором раз і назавжди, він зайшов до мотелю маленького містечка Прово і пред'явив свій револьвер клерку, 25-річному Бенні Бушнеллу. Бушнелл був одружений, у нього ріс однорічний син, і дружина чекала ще на одну дитину. Хлопець хотів учитися в університеті, але грошей не мав, і він влаштувався на роботу, щоб якось протриматись до народження ще одного члена родини, так що надмірного опору готельний клерк не організовував. Гілмор витрусив у клерка готельну касу (було в ній 120 доларів) і звелів Бушнеллу лягти на підлогу; далі грабіжник пояснював свою поведінку таким чином: «Я притулив револьвер йому до скроні й сказав, щоб хлопець ліг на підлогу біля своєї стойки. Він забарився — і я двічі вистрілив йому в голову».

На Гілморі висіла ще одна не твердо доведена справа — вбивство на бензоколонці в Оремі, що сталося на добу раніше. Коротше кажучи, Гері Марка засудили до страти, і присяжні не завагалися, ствердивши вирок одноголосно. Але з цього моменту все лише починалось, бо ввійшов у свої права блюзнірський процес обернення смерті на театральне видовище.

Американська смерть дивна, тим більше, що на території цієї країни завжди уміли гарно стріляти, приборкувати коней, приймати швидкі рішення й закони, що запам'ятовуються. Коли Томас Джефферсон писав знамениту Декларацію незалежності, він перший вніс туди Право на життя,— так вона і ввійшла до історії. Але за правилом «фігури й тіні» потворна тінь права на смерть тягнеться за красивою тезою Декларації; в справі Гілмора можна було це спостерігати.

Спочатку відбулись легенькі сутички: губернатор Юти Келвін Ремптон відклав виконання вироку до розгляду апеляцій, а головою апеляційного жюрі штату був Джордж Латімер, який нещодавно виступив захисником на процесі лейтенанта Уїльяма Коллі, ката в'єтнамського села Сонгмі. Та сам Гері Марк Гілмор втомився, певно, від власної слави; програв і ставив крапку. Він сказав, що не подаватиме апеляцій і просить, щоб його стратили; вмерти він, за його ж словами, хоче «як людина», а тому бажає, щоб його стратили, розстрілявши, а як ос-

танне бажання — просить видати йому перед стратою шість бляшанок знаменитого колорадського пива «Курс».

Я вже дещо стомився від коментарів, спогадів і теоретичних міркувань. Далі викладатиму вам самі факти, бо надалі виявилось, що Гері Марку не так легко вмерти. Привчені до театралізації смертей, чимало американців почали готуватися до незвичної вистави, а це вимагало часу. Гілмор теж пізнав собі ціну. Він сказав, що наостанок хотів би ще одружитись — тут і наречена знайшлася, 20-річна дівиця з двома дітьми невідомого походження, раніше йому не знайома, але, безумовно, гідна. Оскільки шлюб затримувався, наречена й жених встигли потруїтися снотворним, не до смерті, звичайно, але так, що їх треба було відкачувати, й навіть солідна «Нью-Йорк таймс» опублікувала портрети й подробиці страждань недовершеного подружжя. Десь збиралася народити юна удова пристреленого Гілмором клерка — про неї й не заїкалися; туристи ходили на екскурсії до мотелю «Прово» і слухали репортажі з в'язниці, які передавалися серед найважливіших останніх новин. Шоу розгорталося нестримно.

В містечку Саліна штату Юта я спитав у продавця газет, що він думає про усе це. «О, це буде грандіозно,— сказав немолодий чоловік і поцокав язиком,— ви поїдете до Солт-Лейк-Сіті? Я б поїхав...»

Гілмор сидів у головній в'язниці штату в 20 милях на південь від Солт-Лейк-Сіті, й розстрілу чекали з дня на день. В газетах писали, що Гері Марку доведеться бути тридцять дев'ятим розстріляним у штаті; його посадять у дерев'яне півкрісло з високою спинкою та підлокітниками, прив'яжуть за шию, руки й ноги, а на грудях прикріплять велике червоне картярське серце. Раніше розстрілювали на шляху під тюрмою, зараз — впорядковують спеціальну площу в 500 гектарів; як же — така нагода...

Семюель Сміт, старший охоронець в'язниці штату, сказав, що ледве почали запис, у добровольчий загін «розстрілювачів» зразу ж запропонували свої послуги близько трьох десятків людей; а потрібно ж було усього п'ятьох — одну рушницю з п'яти не заряджатимуть кулею, щоб нікого згодом совість не катувала. Кожен з учасників розстрілу дістане за труд по 175 доларів і зможе набути собі гарний штуцер індивідуальної роботи, що

б'є на великі відстані дуже точно. Вбивство народжувало убивць.

Напевно, годі про це. Скажу лише, що страту відкладали з дня на день ще протягом двох місяців і лиш на початку 1977 року Гілмора нарешті пустили в розхід. На газетному папері, де було викладено його нікчемне життя, можна було видати чимало книг з популярним викладом карного кодексу всіх штатів США. Чи ще чогось. А втім, американці живуть, вмирають, користуються газетним папером та всім іншим на власний розсуд — весь час я намагаюсь оповісти вам саме про це, а ще більше хочу, щоб ви самі поміркували про чужі смерті й життя.

Страждальці за Гілмора писали, що він, мовляв, хотів умерти і його історія — просто різновид самогубства, хоч я в такому випадку не можу збагнути, чому ж це він стрельнув у скроню не собі, а мотельному клеркові. Не всяка смерть на миру красна і в Америці, а самогубства у Штатах — особлива стаття, їх окремо вивчають і класифікують.

Доволі написавши у цій книзі про чуже життя, я в цьому розділі розмірковую про чужу смерть; вивчають її в Америці поважно, докладно і навіть, сказав би я, з цікавістю. Суспільство, що не приховує свого індивідуалізму, намагається збагнути себе, багато розмірковує й пише про людську загибель, як останню з самотностей, про самогубство як добровільний вихід в усамітнення.

За статистикою, тисяч 55—60 американців щороку кінчає життя самогубством, але доведено та юридично оформлено буває одне лиш самогубство з двох. Та ж американська статистика твердить, що, наприклад, кожна шоста автомобільна катастрофа — свідоме самознищення водія. Щороку тисяч з двісті людей відкрито чи таємно хочуть вчинити самогубство у США, а восьмистам тисячам людей така думка, але дуже ділова, хоч раз на рік, та спадає... В гарно вивченому суспільстві — а Сполучені Штати саме такі — все прогнозується. Вважають, що 1977 року 70—80 тисяч молодих (17—24 роки) людей спробують покінчити з собою і чотирьом тисячам з них це вдасться. П'ятнадцять тисяч студентів зроблять за рік спроби самогубства; серед молоді це взагалі друга найчастіша причина смертності.

Не слід лякатись. В житті, про яке пишу я, людина постійно робить гігантську ставку на все. Хтось виграє,

хтось програє. Тут дістають зразу все чи стріляються — половинчасті життя, піввезіння, невиразні люди ніколи не бували модні в Америці. Ти — сам за себе, і будь ласкавий, чоловіче, звикай до правил гри, у яку вступив. Так, протягом одного життя тут встигали звершити президентські та мільйонерські кар'єри з нуля; але ж проробляли тут і антикар'єри — багато частіше — до нуля, що схожий на револьверне дуло в перерізі. Америка мускуляста й жорстока; колись у нас подейкували, що «Москва сльозам не вірить»,— не знаю, як з Москвою, але те, що Америка сльозам не вірить,— це вже точно. Американці, що чогось досягли, далеко не завжди схильні жаліти невдах, так само, як футболісти основного складу не жаліють запасних гравців. Тут треба дивитись, щоб в самого нога не підігнулася й не опинився поза грою; гра жорстока, та призи діляться лиш між тими, хто бере в ній участь. Життя, смерть — частини грандіозної вистави, поставленої зовсім не для розслаблених любителів. «Ви зберігаєте у житті багатьох людей, що в нас загинули б»,— не раз казали мені в Америці, і я з цим погоджувався.

Смерть буває й метафоричною — це теж нормально; я вам ще про одного художника оповім.

Густав Корн досить відомий у Чікаго. Він приїхав до Штатів після війни, полишивши Угорщину, Будапешт, де вчився малювати й хотів стати художником, гідним виставок у великих галереях. Пейзажі, що їх малював Корн, не розкуповувались. Тоді емігрант прийняв пропозицію чікагських ковбасників, почавши працювати для них. «Директор ковбасної фірми побачив мої краєвиди, запросив мене й запропонував намалювати сосиску,— каже Корн.— Я малював сосиски з гірчицею й кетчупом, сосиски з цибулею, на тарілці й на скибці хліба. Повірте, що не існує двох однакових сосисок, як немає двох однакових краєвидів. В мені сконав живописець, але я чудово заробляю, малюючи сосиски для кафетеріїв семи штатів».

В пошуках свого місця на світі й себе самих люди тут проходять крізь народження та загибелі, струшуючи з плечей чимало вчорашніх цінностей, за які нині ніхто не платить; часом можна струсити з себе діамант і підняти картоплину, але хто, скажіть, був ситий діамантами? Прагматизм незвичного життя, необхідність обстоювати себе й щомиті бути готовим до бійки чи до гарячих обій-

мів — ніколи не знаєш, до чого саме — виховує людей сентиментальних і шорстких, лагідних і немилосердних водночас.

Це дуже серйозна країна.

В аеропорту Атланти, на глибокому американському Півдні, мене затримав полісмен. Я вже десять разів проходив крізь арку, що визначала металеві предмети у мене в кишенях, а двері гули й гули, підказуючи полісменові думку про кулемет, зачаєний в надрах мого вбрання. Нарешті полісмен не витримав і, вправно обмацавши мене, зразу ж виявив мисливський ніж із штопором, який я давно і незмінно вожу з собою, звик до нього й забув дістати з кишені плаща.

— Що це?— запитав полісмен, вказуючи на ніж.

— Ніж,— грайливо відповів я, не чуючи потреби виправдовуватись.

— Навіщо?— запитав полісмен поважно й похмуро.

— А я, знаєте, люблю в польоті випити з екіпажем. Тут є штопор, і він...

Не дослухавши мене, полісмен вилучив ніж і відклав його вбік.

— Не час і не місце для жартів,— сказав мені втомлений чоловік з револьвером у розстебнутій кобурі.— Вчора вкрали літак, і, повірте, тут зовсім не з медом чергується. В когось бізнес — красти літаки, в мене — перешкоджати тому, щоб крали...

Я винувато глянув на полісмена, бо мав рацію він, а не я.

## Сто п'ятдесят разів навколо світу

Коли мандруєш американськими шляхами, можна багато про що дізнатися й чимало побачити. Шляхи тут — одна з основних прикмет країни і одне з найголовніших місць проживання американців. Магазини, пошти, телефонні будки, рекламні щити, мотелі, музеї нанизано на чорні річки автострад, і часом цілі міста стають додатками до них. Іронічний швейцарець Макс Фріш визначив якось Лос-Анжелес як «транспортну споруду, що ніколи не стане містом»; а справді ж, якщо покласти всі автомагістралі Лос-Анжелеса поряд, то простелиться асфальто-бетонна пустеля розмірами 120 на 75 кілометрів, без жодної деревинки чи кущика — на деяких автостоянках

зроблено Х-подібні вирізи, по дну яких росте трава для очищення атмосфери,— це зветься травобетон. Вже не раз і не двічі лунали в Америці слова про те, що шляхи зайняли чимало плідних грунтів, понівечили тіло землі, напоїли степове повітря бензиновим перегаром.

І все ж таки американські шляхи чудові. Їх побудовано з турботою про вас, і вони вас люблять. Так, звичайно, гарні шляхи дорого коштують, але не втомлюватиму вас складними підрахунками, з яких випливає, що витрати на амортизації транспорту від колдобин були б вищими за вартість бетонного полотна, кинутого під колеса. Американські автомобілі просто не вижили б на путівцях — невисокі, з ніжно збалансованими кузовами; колись на цих шляхах мені здалось, що «зорі та смуги»— популярний державний символ, образне визначення прапора США,— насправді є образом шосе з білою розміткою, над яким спалахують зорі автомобільних вогнів.

Враховується усе: і те, що, гальмуючи, машина витрачає майже на третину більше пального,— гарні шосе позбавлено перехресть, перекрито шляхопроводами; путь добре видно — майже завжди маєте передній обзір метрів на сто; зустрічні потоки завжди розділено — фари не сліплять; у тваринницьких районах шляхи огороджено дротяними сітками — можна не боятися корів-самогубців.

Американські шосе, як правило, безіменні: вони не бувають Волоколамськими, Відземськими, Житомирськими,— але їх нагороджено номерами, які регулярно виникають у полі вашого зору на геральдичних щитах, та лаконічними вказівками, які попереджають про пам'ятні місця, мотелі, відстані до населених пунктів і про все, що вам належить знати. Якщо невдовзі вам буде необхідно загальмувати — чи то для купівлі квитка до заповідника, чи для в'їзду на платну ділянку шляху, поверхня шосе стає зубчастою через кожні кілька метрів — чути, як під автомобілем лунають короткі кулеметні черги, спрямовані, як правило, до вас у кишеню. Платні ділянки шляху, що існують у деяких штатах, ніколи не деруть з вас зразу багато, але що кожні кілька миль треба кинути монетку до жерстяного корита, винесеного на рівень дверцят. У штаті Іллінойс я вирішив якось піддурити ті ночви — автомобіль, не гальмуючи, промчав мимо, але довго ще позаду лунало бомбардувальникове виття сирени та моргало ображене червоне око. Враження було таким

сильним, що охота економити на ночвах зразу ж пропала. Платних шляхів загалом небагато, але трапляються й вони, навчаючи власних правил. (Щоправда, тепер платних шляхів стало більше, особливо у великих містах).

Шосейні дороги США простяглися на чотири мільйони миль — понад шість мільйонів кілометрів; ще від початку нашого літочислення не минув і мільйон днів, а шляхи одних лише Сполучених Штатів здатні обмотати Землю, наче котушку, понад сто п'ятдесят разів по екватору,— ох уже це дивне, таке миле американцям слово «мільйон»...

Населення шляхів дуже різне: на Гавайях та в штаті Міссісіпі права водія видаються без іспитів з п'ятнадцяти років; лише в тринадцяти штатах заборонено водити автомобіль до чотирнадцяти років; звичайно ж, належить скласти простенький іспит з правил вуличного руху, що не зобов'язує до знайомства з автомобільними нутрощами. З мовленого, гадаю, зрозуміло, що на шляхах зустрічаються водії дуже різного класу. В місті Мак-Кінні, штат Техас, десять років тому було встановлено рекорд, що, як свідчать американські хроніки, не перевищено й досі: 75-річний водій чотири рази проїхав не по тім боці шосе, спричинив шість дорожніх пригод підряд і ще й сам зачепив чотири автомобілі; все це за 20 хвилин. 104-річний каліфорнієць Рой Роулінгс три роки тому розвинув на шосе швидкість, удвічі вищу за дозволену, за що його й затримали з автомобілем до сплати стодоларового штрафу. На шляхах щороку гине понад 50 тисяч американців; люди часто народжуються в дорозі, живуть на шосе й вмирають на них; образ автомобіля й дороги так само невіддільний від Америки, як образ корабля невіддільний від поняття океану. Країну сповито в стрічках її шосе, і суворий американський бог дивиться на подорожніх з рекламних щитів, установлених між рекламами різних безбожних закладів, де обіцяють далеко не праведницькі забави. Я ніде в світі не бачив, щоб господа бога рекламували, наче кандидата в губернатори; це дивна дорожня релігія, а радше звичка до сприйняття інформації крізь вітрове скло: «Господь за тобою стежить! Церква святого Іоанна — третій поворот за перехрестям...» Під'їжджають, моляться, кидають монети до скарбнички, купують брелок зі святим Христофором, патроном подорожніх, сповідаються — все це не вимика-

ючи мотора, який стогне так, що чути крізь двері собору, і священик підвищує голос, змахуючи руками, наче регулювальник...

Чітко пам'ятаю книгу Дж. Керуака «На дорозі». Бітницький маніфест, що в нас його прочитали здивовано й запізніло; лиш згодом я познайомився з людьми, чиєю релігією став рух, дорога — не переїзд від житла до житла, а життя в русі — на мотоциклах, на автомобілях, у трейлерах, на платформах. У багатьох є хоч якась мета, інші ж — наче блукальці, біженці, які не відають, де зупиняться,— в заплічних мішках попискують дуже серйозні окаті немовлята.

Втім, спеціальні рюкзаки для перенесення немовлят нікого не дивують, кажуть, що в далекій дорозі вони навіть зручні.

Немовля усміхається з-за татової потилиці й незворушно переміщається на дерматинову поверхню стільця в недорогому китайському ресторанчику «Королівський Пекін». Було це на Двадцять третій вулиці в місті Лоуренсі, де я ковтав на обід щось по-східному загадкове, солодке, солоне і перчене водночас (у китайських ресторанах страшно запитувати, що тобі подають, — замовляю якось «фіалкового дракона» і переконую себе, що то зовсім не мариновані цвіркуни, як здалося. А делікатні офіціанти загадково мружаться й бережуть таємниці).

Дитинка на дерматиновому сидінні була ще така мала, що не вміла самостійно перекидатися. Вона лежала на черевці, звісивши ніжки, зображуючи на пальцях щось, подібне до мови глухонімих. Її тато й мама неспішно поливали креветок кетчупом, збризкували лимоном і по одній відправляли до себе в дуже веселі роти. Я не стерпів і неввічливо поторсав хлопця за рукав джинсової куртки: «Впаде...» Хлопець глянув на мене байдуже і, безшумно пережовуючи креветку, заперечливо похитав головою. «Він у нас гарний»,— сказала білява і юна мама в рожевій блузці, зав'язаній вузлом на животі. Я гадаю, мама мала на увазі немовля, а не його тата з крихтами в нерясній юнацькій борідці. «Ми з Коннектікуту,— сказала мама і шльопнула немовля по сідничці, обтягнутій непромокальними гумовими штанцями.— Їдемо. Хочемо роздивитись Америку. Хай і він гляне». І поплескала немовля по гумових штанцях ще раз. «Бачили наш «фольксваген» біля входу?— включився у розмову татусь.— Ми з Пеггі поженилися нещодавно й вирішили

підшукати собі університет. Біля нас, у Коннектікуті, чи нью-йоркські університети, де з дитиною жити важко, чи Гарвард, на який грошей все одно не настачиш. Поїхали шукати місце для навчання — ми біологи-третьокурсники — і так нам сподобалося в дорозі...» Тато змахнув рукою, взяв ще одну креветку, помазав її лимонною долькою і вмочив у кетчуп. Мама теж захотіла взяти креветку, а тоді передумала, взяла з торбинки пластикову пляшку з соскою, перекинула немовля на спину і встромила йому соску до жадібно розверстого ротика. Тато прийняв пляшечку, і далі вони їли дуже згідно: тато тримав пляшечку, мама — голівку немовляти, а оскільки в кожного з батьків виявилось по одній вільній руці, то тато з мамою мирно бесідували, беручи креветок і повільно розмазуючи ними руду калюжку кетчупу.

Всі троє були цілком щасливі, а найдивніше для мене було у тому, що більше ніхто в заповненому «Королівському Пекіні» не звернув уваги на моїх коннектікутських сусідів. Їдуть люди — і нехай; коли вже пішло на те, то з тридцяти дев'яти американських президентів жоден не народився в акушерській клініці; всі вони побачили перше світло в батьківських спальнях і виховувались, роз'їжджаючи з мамами й татами по білому світу, де місце для кожного знаходилось далеко не зразу. Мої недавні співрозмовники вже нагодували свою дитину, яка за весь час ні разу не писнула, і залишили її лежати на спинці, притиснутій до дерматинового сидіння. Коннектікутські третьокурсники вийняли по сигареті з довгої блакитної пачки й заглибились у таємничу родинну дискусію, надсилаючи молочні кільця диму під низьку стелю. Дитина спала — дивне американське дитя з рюкзака, повішеного на спинку стільця.

Вони їдуть. Десятки мільйонів людей, що рушили в мандри й зробили ці мандри однією з основних американських прикмет. Шлях самою суттю пов'язано і з поняттям дому, і з уявленням про долю — він проріс в американську історію і мало не у все, про що хочеться розповісти у зв'язку з цією країною. Навіть розмову про кіно було б сплетено з образом людини в сідлі чи людини за кермом, а чимало з найактуальніших фільмів складали цілі «дорожні» серії, особливо стрічки про мотоциклістів — такі, як «Дикі ангели», «Пекло гарячих шляхів», «Подорож», «Безтурботний їздець», що розтривожили Америку в шістдесяті роки. Там усе відбувалось у русі,

а для героїв «Безтурботного їздця» розлука з шосе одночасно була смертю (Джо і Ваятт падають з мотоцикла, підстрелені з кабіни грузовичка нудьгуючими фермерами середніх літ; просто так...). Скільки американських конфліктів вихлюпнулось на шляхи! Не хочу заглиблюватись в «автомобільну тему», про неї в нас чимало писано, та і я вже казав тут про лавину будиночків з колесами, рулем і мотором, почату в 1908 році Генрі Фордом, на заводах якого за двадцять років наробили п'ятнадцять з половиною мільйонів самої лиш знаменитої конвейєрної моделі Т. Нині компанія Форда викочує щороку на шляхи близько двох мільйонів легкових автомобілів, «Дженерал Моторс» — ще чотири мільйони (та ще — мільйон автомобілів Крайслера, а ще ж інших компаній, та й іноземні...). Чим дихають американці, сказати важко. Вчені, певно, знають, ті самі вчені, які обчислили, що за 900 кілометрів автомобіль поглинає кисню стільки ж, скільки треба людині для дихання на рік. Але автомобілі, шляхи — це ще й робочі місця, праця, якою охоплено близько 15 мільйонів американців; кожний третій кілограм сталі, виплавленої в США, йде на автомобілі, кожен другий кілограм свинцю. Понад три тисячі ремонтно-заправочних станцій, вишикуваних уздовж шляху, не лише торгують бензином, але й годують мільйони людей, з ними пов'язаних; нафтові кризи так боляче відхльостали Америку саме тому, що удари падали мало не на найчутливіше місце. Без шляхів і всього, що пов'язано з ними, американці жити не хочуть і не вміють.

«А ти хочеш жити?— спитав мене полісмен біля каліфорнійського містечка Салінас, затримавши за перевищення швидкості.— Ти хочеш жити? Я питаю». Полісмен був увесь у зорях, смугах та револьверах, а його «понтіак» з службовим номером 66238 незадоволено гарчав на узбіччі. «Мене звуть Роберт Роджерс,—покивав полісмен пальцем у чорній рукавичці.— Якщо я тебе ще раз зловлю на 70 милях на годину замість дозволених 55, попередженням не обмежусь. А поки що — бери, бачу, що вперше...» Полісмен виписав вузенького зеленого папірця, формою подібного до рецепта з великим словом «Ворнінг» — «Попередження» — нагорі. Автомобілі, минаючи нас, співчутливо гули, і я постійно відчував грайливе безсилля автолюбительської солідарності, втілене в хорі клаксонів. «Побібікайте,— сказав Роберт Роджерс.— Цього разу ми встановили радар так, що дідька

лисого його виявлять. Бажаю щастя». Сів до свого «понтіака» і поїхав у бік хитро схованого радара.

Річ у тім, що тактичні ігри на американських шляхах розгортаються з використанням найновішої техніки. Ледве поліція завела радари для фіксації порушників (в останні роки швидкість на шосе зобов'язали знизити до 55 миль на годину, приблизно кілометрів до 90, що на чудових шляхах сприймається багатьма водіями як знущання; втім, кількість дорожніх катастроф різко зменшилась після обмеження швидкості), надійшли в продаж автомобільні детектори для дистанційного виявлення радарів. Поліція перемовляється по радіотелефонах — такі точнісінько, та ще й з позначеними діапазонами поліційного спілкування, з'явились в універмагах.

Дух вільного підприємництва, що забуяв над Америкою кілька століть тому, панує на її шосе; шляхова поліція чує, як шофери шукають її, інформуючи один одного про пересування охоронців порядку. Термін «смокі бер» — «продимлений, вуджений ведмідь», яким у радіозв'язку умовно йменують поліцію, навряд чи викликає в неї захоплення, але така вже свідомість, що визначає буття: ковбої в «олдсмобілі», шериф на несідланому «паккарді».

Звичайно, найліпше обладнано радіотехнікою велетенські вантажні фургони, що вдень і вночі перевозять американськими шляхами все що завгодно. Для водіїв фургонів швидкість стає фактором заробітку: швидше довезеш — більше дістанеш; от і мчать вони, перегукуючись по радіо, очолюючи колони гонщиків-автолюбителів, що сховалися в тінь од фургона, наче цирковий парад із слонами попереду. В штаті Невада я вже співчутливо просигналив, уздрівши шість автомобілів, скупчених на обочині; так усіх зразу й зловили — попереду червоно-синій фургон з вензелями авторитетної фірми, а за ним — п'ять різнобарвних фургончиків та автомобільчиків з водіями, які затисли у пальцях прямокутнички водійських прав. Полісмен був наче індіанин з кінофільму, що зловив шістьох коробейників на території племені. Було ясно, що за півгодини скальпи познімають з усіх шістьох.

Штрафи, здрані за порушення правил руху, як правило, йдуть на поліпшення шляхів (можливо, тому шляхові управління багаті), а принципи будівництва незмінні в тисячоліттях: англійське «стріт», німецьке «штрасе», італійське «страда» походять від латинського «стра-

тум» — «шар»: ще в Давньому Римі шляхові покриття споруджували багатошаровими. А щодо фінансування штрафами, то в середньовічній Центральній Європі шляхи один час і взагалі будували коштом податків, зібраних з цеху повій. Як повчально висловився у ті часи король Сигізмунд: «Гріховні гроші таким чином обертаються на благо, а гріх потоптується ногами».

Але доволі історичних екскурсів, американські шляхи потоптуються не ногами, а колесами, паралелі умовні; Америка зве себе Новим Світом і не завжди пам'ятає навіть про коней, які тут протоптали перші шляхи сполучення, а потім відійшли до реєстрів іподромних тоталізаторів та на широкі екрани вестернів. Коні не мають права наближатися до шосе — то шляхи не для них. Відтоді, як 1540 року іспанський поручик Франціско Коронадо привіз до Північної Америки коней і на шляху через теперішній Канзас 260 коней втекло, заснувавши плем'я мустангів, багато що змінилося. Втім, коли вже йдеться про шляхи, коней та штат Канзас, розповім вам одну історію.

Маркові Джонсу 24 роки. Він слухав мої лекції в Канзаському університеті, приходячи без запізнень, і робив акуратні записи в товстому зошиті для конспектів. Писав Марк лівою рукою, чому і звернув я на нього увагу вперше. Вдруге я звернув увагу на студента, що ніколи не задавав питань мені, коли побачив, як у кожну обідню перерву він зникає кудись, наче Попелюшка з балу; решта моїх студентів обідали, розсипавшись по кафетерію. Коли мені сказали, що студент Марк Джонс ходить годувати коней, ситуація здалась мені зовсім заплутаною, і, заінтригований, я запросив Марка до себе, а потім запропонував йому спільну каву.

Ми пішли до кафетерію біля університетської книгарні, й він розповів мені дещо про свої шляхи, тримаючи паперову чашечку обіруч і повільно сьорбаючи з неї, з поглядом, опущеним до чашечки, наче він там очима цукор розколочував.

Марк Джонс родом з Каліфорнії. Батько його — інженер-дизайнер, відомий і досвідчений оформлювач мостів та шляхів, що блукає американськими шляхами в пошуках цікавої праці. Відчуття дороги Марк ввібрав у себе з колиски (я згадав двох юних батьків з Коннектікуту й дитину на дерматиновому стільці). Старший брат Марка — фінансист, один з молодших — дизайнер, допомагає батькові, а наймолодший вчиться ще в школі, але

вже мріє стати юристом. Мати завжди існувала в родині стурбовано й безсловесно, не заважаючи чоловікам приймати самостійні рішення.

Отже, в 1970 році Марк закінчив школу й не знав, що робити. Вирішив поїхати десь далі, найнявся на корабель й приплив до Гамбурга. Матроська кар'єра не зацікавила ще в рейсі, так що в західнонімецькому порту Джонс не лишився; за кілька місяців опинився в Швейцарії. Там закохався й затримався на цілих два роки — працював у фірмі одягу, що належала батькові його коханої. Водночас вивчав французьку мову і в містечку поблизу записався на танцювальні курси — дуже подобалися всі на світі народні танці, всі й намагався танцювати, але осягнув хіба що хореографічну грамоту в загальних рисах.

Тут дозволю собі зупинити співрозмовника. Майже завжди, я вже казав про це, американські діти рано дорослішають. Що раніше син чи дочка виходять на самостійний шлях чи хоча б починають його активно шукати, то ліпше думають про них у родині й поза родиною. Діти починають серйозно ставитись до життя вже у віці наших старшокласників і рано приймають на себе відповідальність за власні шляхи. Вони практично не відчувають надто міцних зв'язків з державою — живуть незалежно від неї чи в крайньому разі як ділові партнери. Зв'язки з родиною часто теж досить умовні.

Марк Джонс повернувся до Америки. Шляхи намотувались на осі уживаних автомобілів двадцятирічного хлопця, що їздив країною. Особливих професійних навичок не було — так, трохи торговельного досвіду, трохи знання французької мови, й любов до природи надійно вросла в душу. Часом шляхи приводили Марка до емігрантських общин — виступав у групах народного танцю: балканських, російських, угорських, українських (досі танцює — в університетському ансамблі), кілька місяців навіть співав у румунському хорі.

Коли я запитував Джонса, чим запам'ятались йому пройдені шляхи, він здивовано зводив очі від своєї чашечки з кавою й казав, що — нічим, всі шляхи як шляхи, хіба що самотньо бувало на них і не було власних причалів. Шість мільйонів кілометрів шосе — ціле життя можна їздити...

А він не хотів їздити ціле життя. Але грошей на те, щоб зупинитися й почати власну справу, не було. Батько не допомагав матеріально. Звичайно, можна б поверну-

тись додому, але в цьому — визнання поразки. Джонс, як усі громадяни Сполучених Штатів, програвати не бажав. Стипендію дістати не вдалось; тоді Марк подав заяву до армії США — він погоджувався, якщо йому оплатять курс навчання, щоб у разі потреби армія розраховувала на нього, як на фахівця, підготовленого за її гроші. В дорожньому спілкуванні з слов'янами, що прижилися в США, Марк ствердився у бажанні вивчити російську мову і навіть самостійно вивчав її. Але армія потребувала знавців китайської. Контракт з Марком підписали за умови, що він збагне ієрогліфи.

В Монтреї, штат Каліфорнія, Марк узявся до навчання у китайській школі: підучився трохи й там-таки почав працювати як позаштатний товкмач. Продовжував вивчати й російську, пропонуючи свої послуги як русист без диплома. Закінчилося все це тим, що не стало ні китайських, ані російських приробітків; поки були гроші, поїхав до штату Мічіган і там влаштувався перекладачем на військово-повітряній базі...

Все Маркове життя — в блискучих гудронових стрічках; шляхи Америки не просто падали під колеса — вони снились йому, вони були місцем його знайомств, розлук і побачень. За сітками, що огороджували шосе, росла трава й гуляли коні, корови, навіть олені,— великий світ, колишній владар континенту, а зараз без права й на те, щоб поскубти траву на іншім боці шосе; машини летіли потоком, по чотири в ряд у кожен бік — ніде було перейти дорогу.

В штаті Мічіган Марк Джонс підрахував усі свої капітали, взяв невелику позичку й купив собі ферму з 80 гектарами пасовиська. На території ферми стояла розвалюха, де можна було жити самому, було там і кілька господарських будов. А ще було 30 курчат, 2 качки, 2 свині, 7 коней — коней Марк любив особливо, прив'язався до них і, коли вранці йшов на авіабазу, прощався з ними, наче з родичами.

Всі шляхи Марка збезлюділи. Плакати, встановлені вздовж багатьох американських шосе: «Пішоходам та велосипедистам перебувати тут заборонено», супроводжували його всюди, і самотність вершника на караванній стежці ставала головним з почуттів. А ферма подарувала раптом відчуття власного місця на світі — це, напевно, стало найбільшою радістю в житті дуже дорослої людини Марка Джонса.

Що було далі? Вставав о п'ятій ранку, давав їсти своїм птахам і тваринам, їхав на базу. Відмовився летіти до В'єтнаму й, поживши у Мічігані два роки, розпрощався з військом. Розлучився й з фермою — продав. Але надалі шляхи Марка йшли убік від гудрону — він виїздив з Мічігану полями та путівцями, бо вів з собою двох лошат, вирощених на фермі. Лошата приїхали з Джонсом до Колорадо-Спрінгс, в гори; шлях був довгим, і вони побачили світу. Марк попрацював трохи в колорадській фірмі, яка торгує товарами мексіканського мистецтва, вчив іспанську мову, двічі-тричі на місяць літав до Мексіки. Потім кинув працю в горах, влітку попрацював на заводі й вступив до Канзаського університету — на славістику. Орендував у старого пастора кімнату й гараж — коні живуть у гаражі, пастор гуляє з ними, як має час, але й сам Марк намагається щодня хоч на годинку, в обідню перерву, заїхати до griватих приятелів. Таванні вже чотири роки, Фоллі Трежер — два; українською мовою ці імена приблизно звучать, як Смаглявочка та Безцінна.

Марк гадає, що, можливо, буде й фермером — перекладатиме, живучи на природі; якщо поталанить — розведе коней. Він пише вірші, але соромиться їх показувати; хотів би викладати іноземні мови,— все ж таки кожна нова мова — це ще одна стежечка для втечі з самоти. Дівчата? Поки що не зустрічалась така, яка полюбила б і його, і лошат...

Хлопцеві двадцять чотири роки, він почав свою втечу від блискучих нескінченних шляхів і не знає, де спиниться; я зустрічав також інших молодих і немолодих людей з подібними долями, які штовхалися в цьому просто-таки броунівському молекулярному русі,— спробую розповісти. Втеча з самоти, втеча до себе — крізь глянцьований гудроновий світ, по стрічках, що посмугували Америку й часто замикалися в кільця, як петлі роз'їздів на перехрестях. В штаті Арізона якось заночував я в знайомого лікаря у Керфрі, неподалік від Фінікса, в будиночку, притуленому до шосе. Після довгої вечері мені не спалося — читав, слухаючи, як повз вікна з шурхотом пролітають моторизовані діти Америки, пирскаючи на повороті. Години о третій ночі я почув, як застогнав мотор біля дверей, наче його рвучко ввімкнули, а тоді відправили в нічний біг. Не повірив собі, бо хто, куди міг їхати над ранок? Щойно про все на світі перебалакали,

й ніхто з господарів явно не збирався в дорогу. Але за сніданком я про всякий випадок спитав. Дочка господаря, студентка Роксанн, спокійно визнала, що то вона: «Якось тривожно було, не спалося, різні думки в голову лізли. Я сіла в автомобіль і виїхала на шосе. Там завжди багатолюдно — мчать кудись, усміхаються, перемовляються в радіотелефонах. Ніхто не зупиняється — на швидкісних шосе не так просто це; всі котяться, наче розбився ящик консервів, бляшанки розкочуються, і в кожній — по людині всередині».

Біллі Грехем, проповідник, дуже близький до Білого дому впродовж багатьох років, антикомуніст з найзапекліших, якось вигукнув: «Цивілізація, що створила найкращі в світі автомобілі, найкращі холодильники й телевізори, витворила найгірших на світі людей». Ніяк не погоджуюсь з істеричним пересолом Грехема; американці — особливі, їх сформовано життям їхнім точнісінько так, як жителів кожної з держав нашої планети,— в багатьох випадках вони щедрі, щирі, як ніхто інший. Долі їхні позначено безжалісністю капіталізму, але ніхто — ні Грехем, ні студент, що змінив п'ять університетів, ані ми з вами — не має ні права, ні можливості виміряти усіх спільною алюмінієвою лінійкою. В людей чимало спільного, але й різнить людей дуже багато що; вони з'їжджалися в пошуках свого місця на світі — дехто досі шукає, а дехто і не знайде ніколи. Але ж як гарно в дорозі: ти в русі, а отже хоч щось, а буде попереду. Ти ковбой — можна обійняти дівчину, можна співати, можна перевищувати швидкість, можна зупинитись у мотелі, можна переспати просто в автомобілі; якщо вікно приспустити, то чути, як особисто для тебе свистить американський вітер. Можна з'їсти щось у кафе при дорозі разом з такими ж блукальцями, як ти сам; дуже схоже на те, як любили колись у маленьких містечках гуляти біля залізничних вокзалів, роздивляючись у пунктирі мерехтливих вагонних вікон чуже, інше життя.

Ті, хто стежить за кіно, можливо, й запам'ятали дуже відомий американський фільм п'ятдесятих років «На схід від раю». Джеймс Дін, який знявся у цій та ще в двох картинах, грав молоду людину з дороги — мчав з шаленою швидкістю на автомобілях, що рушили у втечу; але найбільше герої Діна хотіли втекти від себе самих. Актора й людини такої популярності, як Джеймс Дін, у Сполучених Штатах не було давно — його

обожнювали, його наслідували, в нього грали, в нього закохувались масово й назавжди. Він жив на американських шосе, як швидкісний равлик у металевій мушлі; все було модно й чудово, але раптом Дін — не герой його, а він сам — загинув у автомобільній катастрофі, розбився на заміському шосе — вистава гралася на болісній межі... Світлі очі Джеймса Діна і його немодна вже зачіска з високо підстриженими скронями час від часу ввижаються на шосе.

Чому ж мені сняться й пригадуються нескінченні шляхи Америки, чому, гортаючи записи й фотоплівки, я пригадую міста й друзів, що там живуть, невіддільно від бетонних, асфальтованих та гудронових магістралей, розлитих між ними? Все ж таки не в шляхах справа, як ріки не винні у тому, що люди топляться. Американське шосе — річка без рятівників; умієш випливти — пливи, не вмієш — навіщо входив у воду? Шляхи самі по собі ніколи не визначали людських доль і не сортували людей.

Якось у Канзасі я розбалакався про те, чим зобов'язаний цим шляхам, які зробили мою подорож можливою, бо без доріг людина здалеку ніколи б не заїхала в такі далечі... Коротше кажучи, молов я ввічливі банальності й, бувши дуже натомленим, навіть не соромився. Тоді всезнаючий професор Джеррі Майклсон подарував мені альбом з фотографіями, зробленими понад сто років тому. Виявляється, у 1872 році з самого Санкт-Петербурга, без реактивних літаків, «кадилаків» і такого милого моєму серцю федерального шосе № 70, прибув до Канзаса російський великий князь Олексій. Великий князь бажали повправлятися в стрілянині по бізонах; супроводжували його американський генерал Філ Шерідан і підполковник Джордж Кастер, а крім того, два ескадрони кавалерії, оркестр для розважання августійшого лобуряки та три вагони шампанського, горілки, віскі, коньяку та інших рідин, щоб не нудно було слухати оркестр. За п'ять днів розвесела братія вижлуктила всі три вагони й забила 56 бізонів — у великого князя з перепою пальчики танцювали, що врятувало життя багатьом парнокопитним. Збереглись фотографії: хвацький гість з-за океану в бакенбардах, в кубанці набакир сидить на пеньочку й розмірковує на різні придворні теми. В очах у світлійшого написано таку тугу, такий сум. Навряд чи той сум викликано співчуттям до

невинно постріляних бізонів чи роздумами про соціальну структуру Росії.

Історію належить знати. Америка змінилась — вона вже не блукає преріями, занурюючи колеса у ковилу. Америка навчилась любити бізонів, вибивши їх до останнього й вивівши наново. Америка придивляється до власних дітей і часом хоче їх полічити й попестити; а діти мчать шляхами, наче крапельки крові в судинах людського тіла, і здається, що якщо вони зупиняться, то всьому буде кінець. Вздовж шляхів час від часу стоять люди, вперто вказуючи великими пальцями в той бік, куди б їм хотілось їхати; часом ці люди тримають плакати, де фломастером жирно написано ім'я потрібного міста. Людей таких беруть з собою дуже нечасто — бояться; потік автомобілів безупинний, лиш біля бензоколонок відпочиває по одному-два, впевнено спираючись всіма чотирма шинами на шляхове покриття, під яким десь там, глибоко,— кістки бізонів, людські кістки, не знайдене ще золото й сліди багатьох людей, що проходили тут у часи, коли по цій землі переважно пересувалися пішки.

Колись, напевно років двадцять тому, на гастролі до Києва приїздив один з найпопулярніших американських подорожніх — Піт Сігер, переповнений власних пісень, та ще й народних, а до них — і літературних усіх сортів. Піт Сігер грав на банджо й співав, співав, співав — разом з слухачами, сам по собі і як завгодно. Мені його пісні подобалися й тому, що я був готовий до слухання,— з причини нечастих ще тоді гастролей американських співаків, я мало що знав про Сігера, як і решта, але переклав багато його пісень для негайної публікації. Пісні роздруковувалися й просто співались, але деякі збереглись у мене в пам'яті відтоді й досі. Як пісня про дзвін; співак хотів узяти його в руки, щоб дзвонити й дзвонити, скликаючи всіх людей до братерства.

Несподівано пісня виникла у мене в пам'яті — вона лунала з приймача автомобіля, що спинився біля бензоколонки на шосе № 40 в штаті Нью-Мексіко. Люди в кабіні уважно її слухали й підспівували тихенько. «Ах, якби в мене був дзвін! — вигукував Піт Сігер в динаміку й смикав за струну.— Якби в мене був дзвін...»

Колишні американські президенти мешкають у Каліфорнії, обидва ще живі: Річард Ніксон та Джеральд Форд. На початку 1977 року Форд брав участь у змаганнях з гольфу у професійному турнірі — було тепло, і м'ячики ковзали по вистриженій траві з неймовірною легкістю. Екс-президент Ніксон теж багато грає у гольф, може здатися навіть, що цю забаву навмисне вигадали для підтримання здоров'я колишніх керівників; втім, Ніксон ще за президентських часів ввів у себе в маєтку гольфові електромобільчики (ними гравці їздять по великому полю) як основний вид внутрішнього транспорту. На службу, звісно, президенти літали літаком, бо від Каліфорнії до столиці близько чотирьох тисяч миль, а до Нью-Йорка — ще далі.

Президенти почали селитися в Каліфорнії віднедавна; перші за своїм державним значенням американці лише в повоєнні роки усвідомили всю притягальність тихоокеанського штату. Втім, перші з американців, що взагалі тут опинилися, прибули до Тихого океану теж не так давно — менше як півтора сторіччя тому. Але тоді цю частину Америки ще не було так обладнано.

Спершу в Каліфорнії селились неспішно: на узбережжі місця не бракувало — в середині минулого сторіччя було там усього кілька мексіканських ґарнізонів та католицьких місій. Клімат уздовж океанського узбережжя був пречудовим,— метеорологи звуть його середземноморським,— при достатньому зводненні земля ставала щедрою, але надто вже довгою була путь через континент; люди діставались сюди малими групами, ледь пробиваючись крізь пустелі, голод, індіанські загони, що гарцювали на воєнній стежці. Для масового переселення потрібен був могутній стимул — з'явився невдовзі й він.

Швейцарець Йоганн Август Суттер прибув до Америки наприкінці сорокових років минулого століття. Він оселився у каліфорнійській долині Сакраменто, закупив довколишні землі й невдовзі розвів на них кукурудзяні плантації, тваринницьку ферму, закладаючи будинок за будинком. Тесля Джеймс Маршалл наглядав за мормонами, що їх Суттер найняв для будови греблі на сусіднім струмку. 28 січня 1848 року Маршалл з мормонами виявили на фермі Суттера «Нова Швейцарія» золоті самородки. Вже наступного дня тисячі людей мурашни-

ком завошились на фермі в швейцарця. Зупинити нашестя було неможливо — золотошукачі прибували цілими табунами. Журналіст із Сан-Франціско повідомляв у ті дні: «Місто спустіло. Здається, що мешканці вимерли чи, злякані, зачаїлися в лісі. Самотньо, мов дух, блукав я міськими вулицями. Заходив до кинутих ресторанів, де на столах остигали недоїдені обіди, бачив полишені крамниці, повні товарів, майстерні без ремісників і порожні житла. Зайшов до готелю, але й там не було нікого — ні портьє, ані слуг, навіть нікого з постояльців...» Недалеко від ферми Суттера на хвилях погойдувався в порту спустілий військовий іспанський корабель — капітан перший схопив лопату і на чолі екіпажу помчав у золотоносні гори.

За рік інформація про золото дійшла до атлантичного узбережжя й там спрацювала негайно — кораблі, що відпливали до Європи, змінювали курс і рушали на Каліфорнію; натовпи — без карт, за сонцем — квапились на захід. Вчителі кидали школи, ремісники тікали з фабрик. У момент відкриття золота в околицях ферми Суттера жило 800 людей, за рік — понад 30 тисяч, а ще за чотири роки близько чверті мільйона бажаючих негайно збагатитись колупалися в каліфорнійській землі. За подробицями я відправляю вас до Брет-Гарта, О. Генрі, Джека Лондона та авторів вестернів, увічнених на папері та кіноплівці. Рекорди, сумно зареєстровані в часи «золотої лихоманки», не перевищено досі; злочинність була масовою і майже неподоланною, продовольча криза — страшною (за картоплину платили долар, за фунт кавових зерен — два, а це ж були часи, коли в Штатах чеканилися золоті монети), за фунт м'яса віддавали фунт золотого піску. Президенти Джеймс Нокс Полк та Захарія Тейлор, які керували Сполученими Штатами на початку «золотої лихоманки», не збирались переїжджати до Каліфорнії і, як видно, мали найприблизніше уявлення про цю територію, остаточно відірвану в Мексіки до середини минулого століття і влаштовану досить дивно.

...Більше ніж через сто років після «золотої лихоманки» Каліфорнію було схвильовано нашестям хіпі, які влаштували у сан-франціскському Хейт Ешбері щось на зразок всесвітньої своєї столиці. Але це, як казав Ганс-Крістіан Андерсен, зовсім інша історія.

Почавшись із стрілянини і вереску, штат Каліфорнія поступово став найбагатшим, найреспектабельнішим і

найбільш населеним штатом США. Крім президентів, тут розташувались училища і військові бази Тихоокеанського флоту Америки, Голлівуд з величезною кількістю кіностудій, зброярні, найбільший зоопарк світу, фірма «Локхід», що виробляє літаки й дає хабарі зарубіжним прем'єрам, мегаполіс з трьох майже нероз'ємних міст: Сан-Франціско, Лос-Анжелес і Сан-Дієго. В Каліфорнії дуже багато всього, діапазони її великі: від найпопулярнішої і наймиролюбнішої мишки світу — Міккі Мауса, що народився тут, до губернатора Рональда Рейгана, який правив тут-таки. Крім того, в Каліфорнії з'явився на світ лісовий кінокрасень Тарзан, що поєднав у собі миролюбство мишки з агресивністю,— ви й з ним знайомі. А корінні каліфорнійці поєднали в своїх характерах безліч різноманітних традицій і впливів — мексіканських, бо край було анексовано в Мексіки й досі переповнено її уродженцями; азіатських, бо це основне місце прибуття до США вихідців з Японії та Китаю; європейських, бо переселенці з східного узбережжя США прибувають до Тихого океану.

Я прибув сюди на автомобілі, переваливши через гори біля Денвера і з'їхавши Сімдесятим і П'ятнадцятим шосе просто до Лос-Анжелеса. В Америці дуже багато гарних шляхів, але таких чудових, як у Каліфорнії, ніде немає. Першою з проблем штату були шляхи — тепер шляхів набудували, і вони вносять тебе до Лос-Анжелеса, як зернятко на безконечній стрічці конвейєра — ніде з шляху подітися, хіба що з'їдеш сам, переплутавши номери на покажчиках. Багато ділянок шосе наче лінійкою по карті прокреслено, вони скорочують шлях несподівано й набагато (тут навіть саму назву міста скорочено — богобоязні іспанці нарекли його при заснуванні Село Нашої Пані Королеви Ангелів, американці полишили від назви хвостик, майже незрозуміле — «Ангелів» — «Лос-Анжелес», а топографи увічнили це на картах). Жодного ангела в місті я не зустрів. Білосніжка, що тиняється Діснейлендом на радість дітям, не рахується: вона не ангел, а просто позитивний казковий персонаж.

Отже, й почнімо з Діснейленду, бо він опинився якраз на тому в'їзді, яким я вторгнувся до Лос-Анжелеса.— П'ятнадцяте шосе підводить вас до решітки-огорожі країни Діснея, дозволяє кинути безплатний погляд на її монорейкову дорогу й гору Маттерхорн, фаршировану різними дивами. Перед Діснейлендом — асфальтова

пустеля автостоянки, за чутками, найбільшої в світі, тисяч на десять автомобілів. Запаркувавшись, належить твердо запам'ятати номер свого поля — якийсь В15 — і про всякий випадок позначити авто старою шкарпеткою чи порожньою банкою на антені, що дозволить наприкінці дня пізнати його серед тисяч близнят, які притислись до огорож Діснейленду. Купуйте квиток, і контролери в жокейських капелюшках широко відкривають хвіртки: ласкаво просимо!

Це й справді дуже цікаво — щось середнє між ВДНГ і ляльковим театром. Але якщо вже ляльковий театр, то з мрії Буратіно, в якій було ціле місто, де ляльки гуляють вулицями і немає поділу на персонажів та глядачів.

Тут-таки, біля входу, тупав оркестр у костюмах, які робили музикантів схожими на героїв водевілю з гусарського життя. Але гусари чинно дмухали в мідні сурми, похитували аксельбантами, не виявляючи жодної схильності до легковажних вчинків. Благонамірено ходили Міккі Маус, Білосніжка й немудрий барбос Гуфі; перевальцем ходили гноми — фотографувалися з дітворою, роздивлялись відвідувачів Діснейленду й підстрибували в такт музиці. Було це лялькове місто, але ніяких Карабасів-Барабасів сюди не пускали навіть з квитками. Радість випромінювали атракціони, магазинчики й кафе — ви не сумнівайтесь, радість можна зробити на годину, на день, на скільки витримає; світ Діснейленду був безтурботним і справді милим, якщо не сприймати його поважно.

Коли вважати усе це образом Америки, то й справді може здатись, що бачиш чужий сон — видіння вразливого хлопчика, який начитався чиїхось легковажних писань і повірив, що бувають країни, де на вулицях безплатно грають щасливі саксофоністи, а Міккі Маус частує дітей цукерками на розі, й при тому теж безплатно. Якщо все це сприймати поважно, то миттю заплутуються в єдине астронавт Нейл Армстронг, що стоїть на Місяці, крокодил, що ковтає човен, ляльки, що співають, ведмідь, що грає на гітарі, й циркорама, де ковбої мчать смарагдовою травою прерій, а літачок з бляшанкою кока-коли на хвості намагається сісти на бетонну вершину гори Маттерхорн. Мою вразливість спрямовувала екскурсовод Делла, яка, вловивши деяку іронію у сприйнятті мною оточення, сказала: «А до пропагандистських павільйонів нехай ходить хто хоче. Гайда до привидів!»

Мені дуже сподобались тутешні привиди — вони весело підстрибували на мармурових плитах, під якими, певно, жили вдень, грали на лютнях і вітально махали трикутними капелюхами. Кілька привидів спілкувалися з візитерами із портретів — у рамах було досить місця, щоб поблимувати очима й вітально змахувати долоньками в нетлінних лайкових рукавичках. Палац, населений потойбічними силами, був великий, екскурсія рухалась по ньому сидячи — кожен у власному крісельці, крізь темряву, де здається, що ти сам на світі, хоч взагалі з такими симпатичними привидами можна гарно провести час і в темряві.

Всі діснейлендівські веселощі позбивано в тугі в'язки так, що ніколи озирнутись.

Щойно поспілкувався з тінями британських лордів, а вже тропічне болото насилає на тебе кібернетичних бегемотів з пластику. Зразу ж після болота чекає на тебе гігантське дерево баобаб, де чотириста тисяч листочків і чимало птахів, які співають справжніми пташиними голосами; хоча птахи й листочки усі несправжні, але що за різниця вам, як вони шелестять і співають. Чи хотіли ви потрапити під справжній піратський обстріл, коли човен ваш (можна не помічати, що він їде рейкою, прокладеною під водою) опинився між бортами кораблів, які бабахають з усіх дул; одноокий пірат на палубі теж був механічний, але він гарчав цілком натурально. Натомившись від пташечок, піратів та привидів, можна піти на концерт, де механічні бобри, ведмеді, лосі й ще хтось співають — і чудово співають! — розповідають різні лісові новини, ще й так гарно, що йти не хочеться від них. Але треба йти — в сусідньому ж павільйоні жаби виконують найзнаменитішу американську пісню «Янкі дудл» — жаби, як і решта учасників вистави, працюють на транзисторах, але виглядають до того натурально, що хочеться обмацати себе, бо постійно здається, що вони набагато живіші за здивованих глядачів.

Це весела Америка, весела Каліфорнія, весела земна куля. Уолт Дісней запроектував усе це як продовження власних фільмів — персонажі його неймовірно популярні: в лондонському музеї воскових фігур, установі традиційно солідній, Міккі Маус стоїть поміж Рузвельта і Черчілля, а я сам бачив, як відвідувачі, заходячи до залу, всміхалися, першим пізнавали мишеня й казали: «А от і Міккі Маус!»

«А от і Міккі Маус!» — сказала Делла, коли ми вийшли на вулицю, й примружилася від сонця. Мишеня в чорній камізельці підняло свою розчепірену долоню в білій рукавичці й привіталося: «Хелло, Делла!» — «Хелло, Міккі! — підморгнула моя провідниця й всміхнулася.— Пече?» — «О-о-о!» — з відвертим стражданням застогнало мишення, але вираз обличчя в нього не змінився, бо то була маска. «Візьми світлофільтри,— сказав я Деллі.— Сонце...» — «Нам не можна,— відповіла вона дуже поважно.— Нам не можна втрачати візуального контакту з відвідувачами».

Щодо візуального контакту, то все з'ясувалося. Це були троє високих канадців в олімпійських майках і з олімпійськими сумками, та ще й з чудовим, цілком олімпійським спокоєм, який значить дуже молодих і дуже здорових хлопців з усіма підставами до того. «Хелло, Марк,— раптово зміненим голосом закурликала Делла,— ти з приятелями?» — «Ти також,— відзначив один з хлопців і чомусь дружньо глянув на мене,— ходімо пиво пити!» — «Дякую,— усміхнувся я у відповідь,— в мене щось подагра...» — «Ми з Деллою будемо он там»,— вказав Марк на кафе, стилізоване під новоорлеанське, все у чавуннім плетиві, фарбованім у білий колір.

Я вже знав, що не прийду. Делла працювала в Діснейленді гідом по п'ять годин щодня; вона вивчала діловодство в Лос-Анжелесі й хотіла вибитися у секретарки чи вийти заміж. Судячи з усього, обидві перспективи однаково їй всміхалися, а знайомі канадці, японці, аргентінці та хто завгодно створювали навколо моєї провожатої оте саме тло, що є необхідним кожній дівчині для відчуття того, що вона чарівна й красива. З хлопцями ми познайомилися ще вранці — вони терпляче чекали, доки я просякнусь Діснейлендом і вони з Деллою майнуть на пляж. Можливо, ранком були інші хлопці, але дуже подібні, теж канадці з сумками і в майках — тут змагання якісь, студентські ігри, чи що, але всі Діснейленди на світі, звичайно ж, не гідні в підметки Тихому океану, який хлюпав зовсім поруч.

Помахавши веселій компанії на прощання, я подумав про те, що механічні бегемоти не вичерпують усіх радощів світу, й поліз до нагрудної кишені за сигаретою. Краєм ока мені вдалось побачити щось біле поруч з собою; при ближчому розгляданні біле виявилось досить великим дядьком з мітлою, і я остаточно переключив

увагу на нього. Причину мого інтересу було продиктовано табличкою, що біліла в дядька на білих грудях. По табличці було розсипано чорні літери: «Лука Демчук». Коли я подумав, що незвично читати такі слов'янські ім'я й прізвище, накреслені латинськими літерами, мої роздуми про дива Діснейленду ввійшли до нового річища. Демчук сперся на мітлу й трохи посумував за Львовом, трохи позапитував, як виглядає місто після війни, трохи позапрошував мене в гості, але зараз він мусив працювати, а назавтра — працюватиму я. Світ заворушився в нас під ногами, й ми з Лукою Демчуком поїхали в різні боки, доки я не відчув, що сиджу в поїзді, який мчить в екскурсію по американській історії, а Демчук стоїть на пероні в білому капелюшку.

...Потяг віз пасажирів крізь дуже темний тунель, а обабіч вагонів відбувалися неймовірні механізовані дива: стріляли динозаври, ревли ковбої, індіани грали на клавесинах, перші емігранти втикали собі пір'ячко до перук, мустанги бились за самородки, губернатор мчав, підкидаючи копита, зеленим килимом прерії. Втім, може, все було й не зовсім так, але я запам'ятав, що було дуже багато всього, дуже швидко, дуже динамічно й голосно. Потяг примчав, куди йому й примчати належало («Леді та джентльмени! Подивіться праворуч! Гляньте ліворуч!»), і раптом я відчув, як навіть крізь тутешні дива до мене дошкрябуються кігтики різних думок, до див непричетних.

На стоянці В15 в оточенні асфальту, пальм та інших прикмет Каліфорнії підсмажувався мій автомобіль, Делла стрибала в океан, а черговий у готелі «Хаятт», розташованому напроти Діснейленду, роздавав бажаючим запрошення на вечірнє шоу до готельного бару. Поруч підморгували сяйвом вікон голлівудські пагорби, населені кінозірками,— нічого особливого, багаті вілли й кілька дуже гарних акторів у не найкращих віллах (я хотів поцікавитись у модного зараз і красивого Уоррена Бітті, з яким ми познайомилися колись і вели розмови у Москві, чому він фотографувався голяком для легковажного дамського журнальчика «Плейгерл»; але в кожного актора власні творчі плани). Голлівуд сяяв— там знімали кіно і в усіх кіосках торгували пам'ятками про фільми. Тим часом кінозірка Марлон Брандо виступав на захист індіан, а кінозірка Боб Хоуп сумував за президентом Ніксоном, хоч відтоді влада мінялася вже

двічі. Я вирішив, що коли заговорю тут про кіно, то — ліпше вже, як робив це й раніше,— лиш до нагоди, бо, почавши обговорювати голлівудські проблеми, ні про що інше вже не напишу. Я ж все більше — про інше.

Але коли й принципово дивитися в бік, протилежний Голлівудові, ситуація не спрощується; тільки Лос-Анжелес займає площу в тисячі квадратних кілометрів — уявіть, скільки найрізноманітніших подій там трапляється водночас, скільки несхожих рішень люди приймають одночасно.

Та там не один лише Лос-Анжелес, це суцільний, безперервний мегаполіс — від Сан-Дієго до Сан-Франціско, міста переходять одне в одне, вишикувавшись ланцюгом то високо над океаном, а то присунувшись до нього впритул. Це Каліфорнія, тут закінчується Захід, позначивши межі свої піском тихоокеанських пляжів та містами, ступленими над океаном.

...Мій знайомий лікар, людина дуже шанована й відома у Сан-Дієго, філософствував: «Ми не вміємо змінювати життя, а тому сприймаємо його частинами, затуляючись від речей незрозумілих чи надто болісних. Життя, смерть, зрада, довіра, вбивство, радість — стільки слів уже набули по десятку значень і погубились між них. Чи не так?..»

Він готувався варити омарів, куплених сьогодні в Сан-Клементе й призначених на вечерю нам; омари били хвостами й не бажали до каструлі. А ми балакали собі про рибалок — я розповів щось про Прибалтику, про Ригу, і раптом, якимись химерними асоціаціями, обдало мене згадкою про читане в маленькій місцевій газеті «Сан-Дієго юніон», і я замовк...

Аеропорт Румбуле стоїть біля лісу, поруч з новими кварталами Риги; всі, хто прилітав до столиці Латвії, не могли цього не побачити. В Румбульському лісі наприкінці листопада і на початку грудня 1941 року — за два тижні — розстріляли близько двадцяти тисяч людей; серед них і чимало євреїв з ризького гетто. Едгарс Лайпенієкс, один з тих, хто служив тоді в СС і розстрілював у Румбуле в потилиці, проходячи краєм окопу,— мешкає біля Сан-Дієго. Примчавши після війни до США, він встиг попрацювати для ЦРУ, і, коли Лайпенієкса хотіли судити, ЦРУ написало так: «Служба імміграції та натуралізації США рекомендувала своєму відділенню в Сан-Дієго припинити спрямовані проти вас дії. Якщо це

не допоможе, негайно дайте нам знати. Ще раз висловлюємо вам вдячність за послуги, зроблені управлінню...» Газети цитували цей документ і меланхолійно зітхали: «Сан-Дієго юніон» з підкресленою інформацією про Лайпенієкса лежала на столі в мого господаря — в ньому все це боліло, він зберігав газету, але мовчав про неї, наче про невтолений біль. Мій господар був єврей за національністю, і розстріл ризького гетто пам'ятався йому як одна з найстрашніших трагедій нації. І — що вдієш? — часи колонізації Каліфорнії, коли за постріл у потилицю тут вішали без суду, минули. Мораль змінюється, закони вдосконалюються саме так. Що це? Ознака прогресу? Втоми? Байдужості?

Господар дому капав горілку омарам на животики, й ті пірнали в алкогольний наркоз, занурювались до каструлі, червоніли — все було так спокійно, так безпроблемно й легко. Я не хотів настирливо розмовляти з господарем про різноманітність жителів Сан-Дієго: минулого року він мав дуже важкий інфаркт і хай не хвилюється.

Але ж як це так, коли можна прострелити кілька тисяч потилиць (німецькою мовою такий постріл має спеціальну назву «генікшлюс» — ні в англійській, ні в латиській, ані в слов'янських мовах такого слова немає) й жити на світі захищено й безтурботно, коли навіть літаки похитує від болю на зльоті понад Румбульським лісом.

Пам'ятаю, як у Каліфорнії чимало теревенили про елегантні бунти й хіпі лежали тут красивими штабелями — бунтували, відкидали, переробляли. Фашисти з великою послідовністю нищили бродяг; була б воля Лайпенієкса, пішли б і вони до душогубок. Туди б пішли тутешні євреї — в Каліфорнії їх чимало, бо Лайпенієкс євреїв дуже не любив, як і всі його партайгеносе з СС. Про негрів я вже не кажу, та й мексіканці надто схожі на циган — уявляю, як це тривожить Лайпенієкса. Теплий пальмовий пляжний світ береже у собі вбивцю, наче бомбу в стіні. Може, звикли; можливо, то історична пам'ять спрацьовує? Каліфорнію підкорили силою зброї, досі це один з найозброєніших американських штатів; тут роблять не лише ракети, бойові літаки, але й пістолети з півавтоматичними гвинтівками, широко торгуючи ними по цілому світу й на кожнім розі; тут знімають кіно з стріляниною; вважається, що в усіх у Каліфорнії сверблять пальці, відчуваючи спокусливу близькість

спуску. В газетах, втім, пишуть, що й поліція тут люта...

Так що ж з Лайпенієксом, дорогі мої мешканці Сан-Дієго та всіх інших міст? Що на вашому крайньому Заході знають про Румбульський ліс на крайньому Заході СРСР?

Ну гаразд, я в гостях, і не годиться, може, мені здіймати моралізаторський пальчик, формулюючи риторичні питання про негідника та вбивцю, тим більше про що ж я питатиму дуже втомленого й чесного лікаря, який підкреслив інформацію у газеті. Та не раз і дуже поважно думав я тут про байдужість, яка надто вже часто визначає сам стиль буття. Байдужість до пам'яті — власної та чужої — зовсім це не широта поглядів, а велика байдужість, що зовсім не подобається мені. Деякі з малих байдужостей мені теж не до душі; я, наприклад, люблю спортивний одяг і не в захопленні від знайомих, які в літню спеку вбираються у вороні оркестрантські костюми й вважають це мало не основною з прикмет солідності; але одягнути на урочистий обід тенісні туфлі й шорти так само неввічливо, на мою думку, як подавати цей обід з газетки, а не зі скатертини. І таке інше. В Каліфорнії сплуталося дуже багато — щось від початків, а дещо плутали вже згодом: джинси й фашиста, що доживає на дачі, пластикову пальму в зеленому горщику й лева з велетенського зоопарку. Гостре почуття совісті причетне, на мою думку, до вміння розділяти навіть більше, ніж до вміння валити все на одну купу. Часом бувало дивно до болю — бачити, як у великому і в не дуже великому Каліфорнія зрікається самої себе з такою величавою недбалістю. Газети пишуть, що професор Тімоті Лірі, який вчора верещав про «звільнення через наркотики» й вільнодумствував по всіх шинках, швиденько став звичайнісіньким стукачем. Майк Тайгер, який був одним з керівників студентських заварушок у Берклі, став модним адвокатом і веде зараз справу техаського губернатора Конноллі, що прокрався.

Так американці часом втрачають віру в порядність, а згодом — впевненість у собі та в цілому світі; я тут чимало розмірковую про те, до чого люди зболіли душевно; чи є сила, що допоможе змінити сьогоднішню втому на постійні хвацькість і міць?

Ще кілька слів про це. Колись знаменита американка Гертруда Стайн вигадала термін «втрачене покоління». Саму Стайн ми не дуже знали, але таких американців,

як Фітцджеральд та Хемінгуей, чимало хто (і я) читали навперейми. Багато що формулюється там точно. В пошуках порядності й правди покоління втрачались по всьому світу, але американські запам'ятались найбільше, бо ми стежили за могутньою літературою, як за американським літописом — від бородатого Хемінгуея до бородатого Гінзберга. Перша світова війна, криза, друга світова, «холодна», в'єтнамська, Уотергейт; мимохіть знищили в Америці й красиву легенду про ковбоїв, знявши точні й жорстокі фільми про антиіндіанську різанину та ковбоїв-убивць з вінчестерами біля сідел. Виявилось, що вірити немає в що. Хіпі розлазились країною, ввергаючи в розгубленість її й себе, а тоді зникали, наче біблійна сарана. Виявилось, що в різні часи Америка розгубила чимало своїх дітей, більше, ніж могла собі дозволити,— багато втрачених поколінь, одне за одним.

Якось — згадалося — англієць Майк, який приїхав після Оксфорда підучитись соціології в США, сказав за обідом (ми трапезували великим товариством після лекції), що Америка свого часу блискуче здійснила ідею їхньої англійської революції, але не дала світові нових ідей і гине духовно. Я дивився, як американці, присутні при цьому, поклали ложки й обурились такою категоричністю, але нічого точного про нові ідеї, подаровані світові їхньою країною, повідомити не могли. «Комуністи не розуміють навіть того, що ми виникали як демократична держава...» — почав один з них. Я наважився й процитував ленінські слова про те, що «історія найновішої, цивілізованої Америки відкривається однією з тих великих, справді визвольних, справді народних воєн, яких було так небагато...». Справа не в минулому, а в сучасному; комуністи тут ні при чому.

Певно, головне зараз у цьому — в пошуках виходу з роз'єднаності, над якими б'ється велика країна: це соціально й непросто. Все це дуже глибоко — в пошуках ворогів людей кидали в рукопашні; раз за разом ганебно падала брехня про інтриги більшовиків; входила у моду й казочка про диявола (останнє її втілення — фільм «Омен», що бив касові рекорди минулого року: постарілий Грегорі Пек ганяється з ритуальним ножем за вертлявим, малим чортеням) — усе це несерйозно. Люди розмовляють про єдність; новий президент вигравав вибори на обіцянках поєднати націю; це необхідно, це важливо, але — як?

«Що з нами? Що з Нью-Йорком, що з Іллінойсом, що з Каліфорнією?» — це не я питав, це запитували в мене, бо вірили, що я зичу добра народові Америки і тому щирий з нею.

Каліфорнія похитувала пальмами, тривожна, мов рай, що пережив вторгнення грішників; країна сновидінь, край чудових доріг, фірми «Локхід», Діснейленду та двох екс-президентів — можливо, я чогось не помітив? Можливо, це я поясню їм, що відбувається між океанами? Не поясню: для цього треба прожити тут дуже довго і вдумливо, а я більше про те, що впадає у вічі зразу ж; про те, як, відчувши Діснейленд ляльковим театром, де ляльки й глядачі на рівних блукають стилізованими вулицями, не можу позбутись цього відчуття, навіть вийшовши з країни Діснея. Каліфорнія — казково багатий, красивий і дуже жорстокий штат, я вже розповідав, з чого почався він; не дивно, гадаю, що антивоєнний рух, хіпі, нове американське кіно — вибухами совісті, особливо серед молоді — виникали саме тут; і Хемінгуей, і Стейнбек, і чимало поетів. Це штат крайнощів: тут можна зустріти наймиліших і наймлявіших від щедрого сонця людей країни, але тут-таки трапляються злочини, які досі на загальній пам'яті. Пам'ятаєте, лиш недавно — Роберт Кеннеді з простреленим черепом на підлозі лосанжелеського готелю; вбивці Менсона...

Оскільки я в Каліфорнії не тільки декламував вірші, але й зустрічався з медиками, то запам'ятав мовлене Томасом Ногучі, директором інституту судової медицини в Лос-Анжелесі,— він вважається американським судовим медиком номер один. «Жорстокість,— сказав Ногучі.— Знаєте що мене непокоїть? Люди вже не вбивають одне одного так просто — вони все більше катують і калічать». Ногучі зве це «оверкілл» — «надубивство», чи що,— там, де раніше завдавали п'ять ударів ножем, нині завдають п'ятдесят.

І — на іншому полюсі — спраглі за красою й знанням, між ними слухачі поезії. Один з найпам'ятніших для мене поетичних вечорів відбувся на кафедрі літератури університету в Сан-Дієго — я читав і розповідав, ми виходили з аудиторії, повертались до неї, потім — уже меншим товариством — поїхали разом вечеряти, тоді розмовляли у когось вдома про поезію — все це тривало з шостої вечора до четвертої ранку безперервно, і не було в мені ні краплі утоми.

Кажуть, що тут міг бути рай,— люди вторглись до нього й створили дивний світ з острівцями пекла й раю,— непомітно для себе переходиш з одного до іншого і не можеш вирахувати нічого, що знаходилося б на півдорозі між сонцем, золотими дівчатами на пляжі Санта-Моніки й сущим у Санта-Барбарі есесівцем, який демонстративно прийняв чілійське громадянство.

Над Лос-Анжелесом трапляються жорстокі смоги, коли в заводських димах стає нічим дихати, але й така блакить, така небесна чистота трапляється над Лос-Анжелесом, що хочеться декламувати вірші про пташечок і не вірити в жодне лихо. Я не знаю, яким буває середнє повітря між помаранчевим смогом і найчистішим бризом; не буває, певно, такого повітря. Не все змішується на світі, не все йде до середнього арифметичного...

Я ще вам не розповів про зоопарк в Сан-Дієго — він дуже великий, найбільший у світі, але — не люблю зоопарків, не люблю тигрів у бетонованих норах і чапель з підрізаними крильми: все ж таки це слоновий та антилоп'ячий концтабір, як би гарно там не годували тварин. Можливо, я не маю рації, але намагаюсь не ходити до зоопарків — у Сан-Дієго пішов, але не відчув обіцяної проспектами радості. Тваринам куди приємніше в Бальбоа, де на гігантській території існує парк-сафарі з левами, жирафами, носорогами, слонами в степу, так схожому на африканський, з водопоями, де в грязюці відбилися сліди африканських жителів,— цікаво, й треба їхати до Кенії, щоб уздріти видовище, масштабніше за це. Я ж з насолодою помандрував каліфорнійською псевдосаваною. Заїхав і до акваріума — дресировані дельфіни та дуже велика чорно-біла косатка, яку звали Шаму, стрибали крізь кільця й возили на собі дресирувальника із смугасто-зоряним прапором — прапор був чи то на честь минулого 200-річчя США, чи то на честь морських піхотинців, чия академія була поруч. Не знаю, чи стрибали тамтешні кадети крізь кільця, але на території академії теж був чималий басейн, і людина з державним прапором стояла біля нього.

Як бачите, я навмисне не веду вас на детальну екскурсію по дивах природи,— наші натуралісти бували в Америці, і, якщо схочуть, вони вам про все розкажуть ліпше за мене. Вони розкажуть вам про неповторність секвойї, бездонність Великого каньйону та різні інші дива, якими Америка все ще багата і збирається їх оберегти. Амери-

ка прагне стати красивішою, вона штрафує за бананову шкурку чи молочний пакет, викинуті на шосе, Америка хоче очиститися від сміття; але — що таке сміття в Америці? Радикали вважають, що країну засмічено безпринципністю підприємців, а ті, звісно, навпаки. Американські критерії різноманітні, в країні чимало країн, при всіх розмовах про єдність не слід, здається мені, чекати, що всі вони зіллються в одну і пройде навіть не мир — тривале перемир'я...

До чого ж навчені поділяти! Ну, скажімо, про мексіканців, що мешкають у Каліфорнії, (від немексіканців) можна почути сотні анекдотів, знущань, приказок. Мексіканців погано захищено від північного сусіда — державно й душевно; в них у Каліфорнії витворився свій особливий, равликовий світ — свої крамнички, ресторанчики, навіть стадіон з боями биків. Октавіо Паз, дуже авторитетний мексіканський мислитель, зразу ж пропонує розділительну класифікацію, навіть штучно поминаючи в ній класові категорії: «Вони ні в що не вірять по-справжньому, ми—віруючі; вони люблять казочки та кримінальні історії, ми — міфи й легенди; мексіканці обманюють з відчаю та фантазії, щоб втекти таким чином від власної бідності, вони ж замінюють конкретну правду соціальними дослідженнями; ми напиваємося, щоб посповідатись, вони ж — щоб забутися...» І таке інше. Люди замислюються на межових лініях, намагаються вирахувати, хто їх обдурив, намагаючись збагнути, якщо не змінити негайно своє життя; але вміння класифікувати різноманітність, вишукувати усе, що ділить, буває тут віртуозним.

...Тут майже немає старих будинків: будували швидко й не думали про вічність. Зараз багато пишуть і говорять про землетрус, який от-от трапиться й може стерти Каліфорнію з поверхні землі,— по радіо й телебаченню регулярно передаються рекомендації, як поводитись біля будинку, що падає; йде фільм про землетрус, де земля тріскається під ногами в людей та під колесами в літака, що йде на посадку, а будинки падають, повертаючи каліфорнійській землі її безлюдну незайманість, виштовхуючи на поверхню золотоносні жили для лихоманок майбутнього.

Це було б страшно, бо не можу уявити собі руїн Діснейленду, голлівудських павільйонів, промислових велетнів, перекинутих сан-франціскських трамвайчиків і зла-

маного стовпа Оксидентал-сентру в Лос-Анжелесі. Люди ніколи не заслуговують на свої Помпеї — мрію, щоб геологи помилились і люди Каліфорнії вижили, очищаючись від своєї муки, а не помножуючи її.

...В кафе «Карілльйо» на околиці дуже симпатичного містечка Ла-Гойя мексіканка, що дрімала за стойкою, явно не думала про тектонічні катастрофи. «Спека в Каліфорнії, га?— зітхнула вона, змахнувши ганчіркою над столиком.— Пече. Хочете морозива?» Морозиво у Каліфорнії чудове; є воно і в брудненькій забігайлівці у «Карілльйо», не кажучи вже про «Говарда Джонсона», де гарантується асортимент з тридцяти різних сортів щонайменше. Ходімте на морозиво й забудемось над гігантськими бокалами з айс-крімом,— трапляються неймовірні страви з морозива, часом з дуже урочистими назвами (чому б ні — може ж київська кондфабрика носити ім'я Карла Маркса...). Отже, уявімо, що ми замовили морозиво «Пам'ятник Джорджу Вашінгтону». Порція готується у вас перед очима таким чином: до високої склянки вливається 50 грамів холодного шоколаду, і туди по черзі занурюють 6 кульок морозива різних кольорів. Кожна кулька заливається малиновим сиропом і прокладається двома зрізами з банана. Нагорі ставиться решта банана, всю споруду заливають збитими вершками, червоною та синьою карамелями, а на вершечок банана втикається американський прапор на пластмасовому флагштоку. Все це можна їсти, крім прапора, створеного для урочистих оказій, і не думати про землетруси, мексіканців, океанських акул та перевихованих хіпі, про Діснейленд і деяких мешканців Каліфорнії.

...Втім, Каліфорнія знайшла місце в душі відтоді, як ти пізнав людей її. Ти знав декого і раніше, тепер вони зібрались докупи: а пам'ятаєш Алена Гінзберга, з яким познайомились у Празі? В Празі Ален виступав у поетичному кафе «Віола» й читав ці рядки про Каліфорнію з книги «Сова», яку ти згодом заходився перекладати...

...Куди ми йдемо, Уолт Уїтмен? За годину двері позачиняються. Яку путь вкаже нам твоя борода цього вечора?

. . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .

Чи ми проблукаємо цілу ніч в пустельності вулиць? Дерева складають свої тіні, в будинках вимкнули світло, нам буде самотньо.

Чи маритимемо ми про втрачену Америку любові, про-

ходячи повз блакитні автомобілі біля під'їздів по дорозі до нашого тихого будиночка?

О дорогий батьку, сивобородий самотній старий вчителю мужності, якою Америкою володів ти, коли Харон припинив відштовхуватись жердиною і ти вийшов на задимлений берег і стояв, спостерігаючи човен, що зникав у чорній воді Лети?

Америка, якою володів Уїтмен; Америки, якими володіли всі покоління до й після Уїтмена,— мільйони людей — втікачів від самотності, зла, злиднів; пальми Каліфорнії подзвонювали над ними, нью-йоркський Гудзон плюскотів їм, і неорані прерії годували їх, колисаючи на долонях, і, зрештою, розчиняли в собі.

...Залізний птах колисає мене над неоглядністю чужої країни, щоб понести додому, і я розумію з особливою гостротою, що не всі розмови перемовлено, не всі шляхи перейдено й переповідано. Дві тривоги вічні в письменнику — що він усе вже сказав до останку і безсловесний відтепер; і — що нічого він не сказав, не зміг, не вміє, нездара. Літак несе мене навколо світу, й тривожно мені, й хочеться побалакати з вами. Ви слухали?..

*1976—1977*

# Місто

## Кілька вступних зауважень

Спочатку я вирішив написати книгу про нафту — дуже багато чого пов'язано з нею в житті. Чи книгу про життя, в якому багато чого пов'язано з нафтою. У світі вибухали війни довкола нафтових свердловин, американські флоти патрулюють Перську затоку, а в Каліфорнії водії б'ються у чергах біля бензоколонок; часом цистерна стає подібною до ракетної боєголовки.

В країнах, а точніше, в соціальній системі, де я подорожував, думаючи про цю книгу, все було інакшим. Я відвідував нафтопереробні підприємства, де люди були спокійними і розмовляли про мир. Тоді ця книга й почала писатися. Вона визрівала в мені багато років, а написалася на одному подиху. Пусковим моментом для книжки стали дві нещодавні подорожі по Угорській Народній Республіці і Словацькій Соціалістичній Республіці — одній із частин Чехословаччини; по двох державах — сусідках соціалістичних республік, що тісно стулилися в самісінькому центрі Європи. Народи цих країн настраждались донесхочу: тільки у цьому столітті їх вшивали до клаптикової ковдри Австро-Угорщини, згинали під фашистські диктаторські режими, топили у крові придушуваних народних повстань.

Тривали пошуки стрижня, навколо якого будуватиметься моя оповідь, і вперше в житті я з великою цікавістю заглибився в економіку. Хоча відчував, що писати доведеться про все зразу,— надто вже зблизилися зовсім

різні сторони життя нашого, чимало доброго досвіду накопичилось за тридцятирічну історію Ради Економічної Взаємодопомоги. Надто контрастне зло, що вирує навколо і націлене в наші спини.

І все-таки найголовніше — як люди живуть; механізм життя, надійність і відлагодженість цього механізму. Економіка і все, що з нею пов'язане,— відображення не лише матеріального буття, а й усього способу життя. Це давно відомо, але процес творення моральних норм, удосконалення життя — все це надзвичайно повчально й цікаво; прикро, що ми небагато пишемо про це. В центрі Європи, сповненої фабричними димами, симфонічною музикою, робітничими мітингами, наскрізь прошитої кулеметними чергами прихильних до нас і ворожих нам радіопередач, зболілої своїми надіями Європи, назріває нове життя. Ми мріяли про це; ще у 1920 році Володимир Ілліч Ленін казав, що «більшовики створюють зовсім інакші міжнародні взаємини». Ми вже їх створили. У світі, де накопичено стільки злості, вибухівки, ракет, у світі, де стільки неписьменності й голоду, а на зброю витрачається в мільйони разів більше, аніж на ліки, ми наочно доводимо, як можна жити інакше. Ми довели вже, що нафта й хліб можуть бути не лише знаряддями шантажу, але й зближувати нації. Коли мені хотілося писати книгу, то головним чином саме про це. Повторюю, що книга, власне, не про нафту, навколо якої розгорнуто головну розповідь, це книга про новий спосіб життя, що вкорінився в соціалістичних країнах Європи; про людей цих країн; про те, як ми самі виглядаємо збоку. Ми змінюємо світ (і таки добре вже змінили його), світ дивиться на нас; усвідомлюємо власний досвід — людство ще такого не знало.

Отже, це книга про людей, яких я зустрів у європейському Закарпатті, про те, як живуть вони і як ми живемо. Сенс книги, коли його знову означити, причетний до слів з доповіді Леоніда Ілліча Брежнєва на XXV з'їзді КПРС: «Разом з розквітом кожної соціалістичної нації, зміцненням суверенітету соціалістичних держав все тіснішими стають їх взаємозв'язки, виникає все більше елементів спільності в їх політиці, економіці, соціальному житті, відбувається поступове вирівнювання рівнів розвитку. Цей процес поступового зближення країн соціалізму цілком певно проявляється нині як закономірність».

Отже, діє унікальний нафтопровід «Дружба», небувала в світі споруда, якою радянська нафта, перетнувши при цьому територію УРСР, постачається братнім країнам Європи. В нафтопроводі — кілька тисяч кілометрів, і ми його будували спільно, всім світом соціалізму. Від початку розмови я покладаюсь і на ваше знання, яким хочу помножити власне: адже кожен з вас, зрозуміло, дещо знає про нафту. Втім, головне, повторюю, у тому, як ми ставимось не лише до нафти, а одне до одного. Я певен, що це найголовніше на світі. Сказавши таке, переходжу до пропонованої вам книги.

## Авторський відступ (1)

Якби літак винайшли на тисячу років раніше, людина, що летіла б ним крізь ніч, неодмінно вгледіла б намиста вогнепоклонницьких храмів, розсіяних Сходом. Апшеронський півострів на Каспії володів репутацією району великих див саме через самородні джерела вогню — нафта витікала озерцями, газ виходив невидимо, озерця й газ спалахували при першій нагоді. В багатьох районах Близького Сходу нафта й зараз лежить впритул під верхніми шарами грунту, наче вода під пляжем. Втім, казковий Гарун аль Рашід, що мав нахил до сотворіння чудес і жив у тій місцевості, не зазирав під власні камінчики. Марко Поло свідчить, що каліфи ввозили нафту на верблюдячих спинах з району теперішнього Баку. Не відали каліфи про власне щастя. Так чи інакше, але храми вогнепоклонників ще дуже довго не стимулювали наукового мислення. Палали вогні над земними отворами, з яких струмував газ,— хай собі палають. Літак, на якому я збирався політати тисячу років тому,— чистісінька фантазія ще й тому, що ніхто вподовж сторіч гадки не мав, для чого з нафти робляться бензин з гасом. На Сахаліні ще на початку 20-х років нашого століття шамани використовували нафту лише для своїх шаманських піротехнічних ефектів, залишивши за нею досі поширену серед місцевого населення назву «гас-вода». І все ж таки одночасно з випуском першого двигуна внутрішнього згорання людство потрапило в неволю до продуктів крекінгу нафти, як давно ні до чого не потрапляло (від часів винайдення горілки), хоч деякі способи використання наф-

ти випробовувалися здавна. І мирні — коли люди використовували просякнуту нафтою землю для своїх вогнищ; і воєнні — коли глечиками з нафтою підпалювали ворожі кораблі; і варварські — коли за дві з чимось тисячі років до винайдення напалму Александр Македонський звелів облити нафтою і спалити живцем непокірливого хлопчика...

Прадавні єгиптяни бальзамували своїх котів і фараонів нафтою. Нафтою змащували осі римських колісниць та чумацьких возів, і нафта ж народжувала бітум, яким, певно, скріплювали стіни недобудованої Вавілонської вежі. Принаймні інші стіни давнього Вавілона скріплювались саме таким чином.

І все ж таки слід згадати, коли людський контакт з нафтою став неодмінною передумовою цивілізації. Сталося це нещодавно. У всякому разі, можу вам нагадати, що водночас з відміною кріпацтва в Росії і з смертю закатованого кріпацтвом Тараса Шевченка; одночасно з обранням Авраама Лінкольна шістнадцятим по порядку президентом Сполучених Штатів; тоді, як Вільгельм II став королем Пруссії, водночас з публікацією «Батьків і дітей» Тургенєва і «Записок з Мертвого дому» Достоєвського; одночасно з встановленням британською королевою Вікторією ордена «Зоря Індії»; одночасно з виявленням у розкопках тлінних останків першого археоптерикса та бойовим використанням в Америці першої рушниці з магазинною коробкою; водночас з прийняттям Статуту навігації по Дунаю і введенням у США паспортної системи; водночас з усім цим — у січні 1861 року — розпочався промисловий видобуток нафти, було покладено початок її промисловому використанню. Тисячу років люди гадки не мали, для чого вжити чорну земну кров. Нарешті почали дізнаватися...

### Авторський відступ (2)

Тут я, з вашого дозволу, наведу кілька цитат, що належать якраз до часів розпаду Австро-Угорщини на складові частини. В оригіналі висловлювання англійські, але смисл їхній — універсальний...

«Армія, флот, все золото світу і всі народи безсилі перед тими, хто володіє нафтою. Автомобілі, мотоцикли, пароплави, танки, літаки не можуть обходитися без чорної

рідини, а ті, хто володіє нею в достатній кількості, мають безумовну перевагу...» (Ці слова промовив співробітник нафтового магната Детердінга сер Еліот Алвес на початку першої світової війни).

«При щедрому фінансуванні та гарній організації справи захоплення російської нафтової індустрії це було б цінним набутком для нашої імперії. Для британського уряду відкривається чудова нагода...» (А це — з лондонської газети «Файненшл ньюс». 24. XII. 1918 р.).

«Роял датч-Шелл» дуже охоче отримала б від Радянського уряду концесію на видобування нафти на родовищах, які належали раніше компанії, і переробку її на підприємствах півдня Росії та Кавказу». (З листа британського міністра закордонних справ Керзона офіційному представникові РРФСР у Великобританії Л. Б. Красіну від 19. X. 1921 р.).

...Тут лише кілька цитат, можливо, не найбільш красномовних — я не фахівець з історії нафти і нафтової політики. Мені просто цікаво стежити — зрештою як поетові,— наскільки державна психіка деформується нафтою, яка вчора не мала ще значення ні для кого на світі. Нафту не віддавали мирно; нафта визначала напрямок основних кіннотних, танкових та дипломатичних атак. У всякому разі, чарівна категоричність відповіді Петербурзької Академії наук бакинському губернаторові, який 1840 року надіслав панам імператорським академікам нафту для дослідження, пішла в сферу анекдотів. З академії відповіли, що ця смердюча речовина придатна тільки для змащування коліс на возах. Якби воно й справді було так!

## Енергія

Інженер Августин Іжо довго шукає в папці й нарешті дарує мені фото: крізь круглі хмарки зенітних вибухів летять великі гвинтомоторні літаки — зараз до таких можна торкнутися лише на майданчиках військової техніки біля історичних музеїв. Летять літаки, а під ними, там, де крізь хмарки вибухів можна уздріти землю, стоять будинки. Дуже багато будинків, бо американські бомбардувальники типу «ліберейтор» летять над Братіславою. Прилітали вони чотирма хвилями, було бомбардувальників 158, а з ними ще й 33 винищувачі. За

9 хвилин «ліберейтори» скинули на братіславський завод «Аполо» 360 тонн бомб, і нафтоперегінний завод з поетичним ім'ям перестав існувати. Власне, згідно з офіційними даними, «Аполо» зруйнували на 80 процентів. Але, як відомо, навіть напівзруйнована рафінувальна установка — це не 50 процентів установки, а металобрухт. Було це 16 червня 1944 року, без п'яти днів триріччя від початку Великої Вітчизняної, і Червона Армія вже переслідувала фашистів за межами Радянської країни. Всі розуміли, що Братіславу звільнять саме наші; американці скинули 360 тонн бомб на найгорючішу установу словацької столиці — «Аполо» припинив існування і вже не міг вважатися за повноцінний трофей.

Інженер Августин Іжо показує мені фотографії зруйнованих будівель, палаючих бараків з пожежниками у старомодних шоломах з мідними гребенями. Інженер — історик підприємства «Словнафт», і в його папках зберігається безліч документів дуже різноманітного змісту; фотографію з «ліберейторами» в братіславському небі він подарував мені на пам'ять. (Такої пам'яті в мені аж забагато — мій Київ старанно бомбили, починаючи з клятого дня, увічненого в одній з перших пісень минулої війни: «Киев бомбили, нам объявили, что началася война». На Братіславу бомби впали наприкінці другої світової — зате зразу багато...)

Не будемо рахуватись бомбами — всім вистачило. Але братіславський «Аполо» американці буквально переорали, наче якесь в'єтнамське село на початку сімдесятих. Тепер на місці колишнього нафтозаводу — комбінат преси; коли його добудують, то зовсім забудуть, напевно, про те, як 9 квітня 1895 року триста братіславців почали свій перший робочий день на «Аполо» — підприємстві, де вироблялися стеаринові свічки й гас. Слід згадати, що «Аполо», створений на угорському капіталі, переробляв кавказьку нафту, транспортовану в дубових бочках Дунаєм (звісно, в трюмах голосистих паровичків з високими димарцями). Завод збудували протягом року, і в ньому відбувалася (коли вам таке визначення щось пояснить) котлова дистиляція нафти каскадним методом. Популярніше кажучи, тут переробляли близько 30 тисяч тонн нафти щороку; цієї кількості вистачало всім і на все — робили гас, бензин, парафін, навіть лід...

«Вас цікавлять подробиці?» — ввічливо запитав Августин Іжо й зняв окуляри.

Мене цікавили подробиці, але не тільки технологічні. І я не знаю, чи то подробиці. Сьогоднішнє підприємство «Словнафт» — частина життя міста, але не тільки виробничого життя; це факт всього життя, бо тут переробляється рівно половина з необхідної Чехословаччині нафти; працює на «Словнафті» близько восьми тисяч людей — це одне з найбільших підприємств у країні. Люди працюють на «Словнафті», але комбінат, що належить їм, їх таки ж і формує, бо є частиною всього життя.

Інженер Августин Іжо, заводський історик, теж зрозумів мене: ми ж розмовляли про знищений американськими бомбами нафтопереробний заводик «Аполо», який словакам ніколи і не належав. Був він угорським, згодом став німецьким, потім французькі хімічні концерни Дюпона контролювали «Аполо», і вони ж таки, шаленіючи з безсилля, передали його гітлерівській «ІГ Фарбеніндустрі». Нафта була чужою, завод був чужий, чотири п'ятих, а то й більше продукції забирали чужинці. Це напередодні загибелі підприємства. А потім німці не брали вже нічого, бо третього рейху не стало, а сам «Аполо» згорів під згаданими 360 тоннами точно скинутої американської вибухівки. Трохи нафти ще переробляли на дрібних братіславських установках, але її можна було до рахунків не вводити — це було щось на кштальт китайських металургійних печей на подвір'ях, вигаданих в п'ятдесяті роки. Дуже дорого, й ніякої користі.

А чим визначається користь від сучасного підприємства? Кількістю переробленої нафти? Напевно цим теж, але надто багато вузлів сьогоднішньої Словаччини затягнуто навколо «Словнафту». Це — коли міркувати масштабами однієї з двох республік ЧССР. Але якщо відкрити будь-яку з газет, що друкуються або продаються в Братіславі, вузли, зав'язані навколо чорнющих нафтових рік сучасності, стають все чіткішими у просторі й часі. Здається, що американські авіаносці, які курсують Персидською затокою, щоб не дозволити переходу аравійських нафтоносних полів, причалів та цистерн до людей, які не подобаються Сполученим Штатам, возять на палубах внуків отих самих «ліберейторів», що розбомбили «Аполо», який, як вважали американці, Червоній Армії ні до чого. А за кілька десятиріч до «ліберейторів» німецький кайзер Вільгельм II, що жив у себе в Берліні тільки взимку, роз'їжджав яхтою по теплому

Середземному морю і торгувався з близькосхідними правителями про пільги, що їх буде надано зацікавленим сторонам. Мовилося про нафту; імператор, активний акціонер Круппа, торгувався, наче лоточник на багдадському ринку; слова його тхнули бензином, металевими цистернами, стеариновими свічками та двигунами фірми Даймлера; слова так нагадували обіцянки американського президента, нещодавно роздані у Кемп-Девіді. (Ось що казав Вільгельм II: «Можливо, що по всьому світу розкидано не менше трьох сотень мільйонів магометан. Німецькому імператорові вони будуть друзями на вічні часи». Довірливі арабські шейхи не читали берлінських газет і не знали, що водночас з імператорськими промовами найвпливовіша з газет «Альдойче блеттер» формулювала завдання таким чином: «Отже, повним курсом вперед — від Євфрату й Тигру до Перської затоки і потім сухопутним шляхом до Індії, забираючи все, як і належить, до німецьких рук, які радіють праці й готові до битв»). Нафта... Чимало сторінок в підручнику історії позліплювано нею.

Оскільки чорну кров завжди завойовували, виторговували, забирали, видирали, перехоплювали, то принципово новим в історії «Словнафту» було хоча б те, що нафта прийшла сюди сама. За угодою з Радянським Союзом.

З 1955 року цистерни з нафтою почали регулярно прибувати на залізничну станцію; я викладаю цю офіційну інформацію так сухо у зв'язку з її багатозначністю. І тому, що цистерни наповнювалися в неймовірних далечах — за тисячі кілометрів від Братіслави як мінімум. І через те, що в Братіславі позбулися страху, адже нафтоперегінний завод не наважувались відбудовувати чи будувати знову тут саме через те, що надто близькими були від Братіслави державні кордони, крім радянського. Не раз ляканий і не раз битий народ мав звикнути до нових правил життя. «Словнафт» почали було проектувати й будувати в горах біля Тренчина, на чималій відстані від водних, залізничних і повітряних шляхів. Страх керував економікою за інерцією — багато до чого належало ще звикнути. В травні 1950 року вирішили нарешті будувати новий завод у чистім полі під Братіславою, і його будували, ще озираючись і сперечаючись.

Інженер Ондрей Хохол, заступник директора «Словнафту», говорить зі мною про урок спокою. Перш за все

певності у собі й спокою; цей урок було викладено Словаччині Радянським Союзом у найпершу чергу і з усією дружністю, і його з радістю було сприйнято. «Нафта нафтою,— каже мені інженер-нафтовик Ондрей Хохол і змахує рукою,— але найголовніша перебудова народної психології відбувається тоді, коли люди збагнуть, що вони господарі у власному домі, і все в них гаразд, і не треба більше боятися. Можна ж сидіти по вуха в нафті й не почуватись людиною.

Не в самій нафті сила — трапляється, що моральні кризи стають нищівнішими за енергетичні. Я на «Словнафті» вже тридцять років, з часів будови, на власній долі та психології багато що зрозумів...»

Ви, звичайно, знаєте, що всі задачі легше розв'язуються, коли починати від готової відповіді; так ми, відверто кажучи, чимало з них і вирішуємо. Але при такому способі чимало елементів логічної конструкції випадає; ми невдовзі можемо й забути про них, звикнути до власної поганої пам'яті, якою вже не охоплюються геть усі події. Чудово розумію, що і я не напишу про все, але в Братіславі дуже багато важать так звані привхідні обставини. Отже, до того, як прийшла нафта, до людей прийшла впевненість — категорія надважлива, хоч не підвладна економічному облікові. 1964 року нафти вже було стільки, скільки потрібно: працював нафтопровід «Дружба». Те, що довжину нафтопроводу — 4679 кілометрів — було словаками усвідомлено (832 кілометри проходить територією ЧССР), теж було несподівано важливим; тут усю країну можна ж за день проїхати, багато хто досі на літаку не літав — нікуди особливо літати в компактному небі, похиленому над центром Європи. Але от прийшла нафта, а відстань до тої нафти немислимо далека; люди збагнули, що відстані можуть не лише поділяти. У людей тут ніколи не було відчуття, що хтось здалеку дуже прагне допомогти їм; вони одне про одного, живучи поряд, не зразу навчились думати. Теж урок... У тутешніх людей так послідовно, так жорстоко і так довго брали...

Начальник цеху мастил «Словнафту» Іржі Котек усміхається, коли я починаю його розпитувати. Відповідає: «Перше враження від Радянського Союзу? Подолання страху. Навіть особисто моє найперше враження було таким. Село моє в Моравії Радянська Армія звільнила 8 травня 1945 року — одна з останніх звільнених

територій Європи, село моє. Радянський солдат з вусами взяв мене, одинадцятирічного хлопчика, посадовив на коня. Він віз мене близько кілометра в один бік і кілометр поверталися. Віз мене, гладив по голові й плакав. Я ще не бачив таких солдатів і не знав, що такі бувають. Перше враження від радянських — згодом воно тільки зміцнювалось — з ними впевненіше, з ними не страшно. Це треба було міцно засвоїти — гадаєте, просто було?»

На світі майже не існує простих речей. А все, пов'язане з психологією, формуванням і переформуванням свідомості цілих народів, надзвичайно складно.

В Словаччині вже зросло покоління нафтовиків, які не працювали з іншою нафтою, крім радянської. Покоління, що вивчилось за радянськими підручниками й засвоїло напам'ять всі радянські агрегати. Ми для них — найреальніша реальність, а це багато складніше, аніж бути вишуканою легендою.

Інженер Іржі Котек розмовляє зі мною про Радянський Союз таким чином, що я розумію, наскільки зближено наші долі; саме долі, що формуються за однаковим соціальним законом. Зближення життів, доль — найголовніше, але й дається воно найважче. Важче, аніж зближення вокзальними обіймами всіх з усіма підряд. Ми вже придивились навзаєм і стали від цього розбірливішими, природнішими, ближчими.

Іржі Котек часто буває в Радянському Союзі й зупиняється не тільки в інтуристських люксах. Бував Котек і в Рязані, і в Полтаві, і в Кременчуці...

— Ми приятелювали з інженером Пісцевим, начальником цеху мастил в Рязані,— каже Іржі Котек.— Зараз чудові взаємини склалися в мене з Миколою Григоровичем Озерним, керівником виробництва мастил у Кременчуці. Там, щоправда, інакша праця — установка в них утричі потужніша за нашу, але виробляє вона тільки п'ять видів мастил — зате по багато. Ми ж на «Словнафті» виробляємо менше, та різноманітніше — двадцять чотири різновиди.

У вас в країні кожен почувається господарем. Знаєте, яке важливе це відчуття для нас! Ви ж звикли, а ми ще тільки народжуємо, виховуємо в собі нове почуття власності. Не спрощуйте цей процес. Ми вже багато що вміємо і ми вже інакші, не такі, як були словаки два чи три покоління тому, але, будь ласка, не спрощуйте...

Іржі Котек згадує, як Микола Озерний возив його до

Канева, на могилу Тараса Шевченка, і там напам'ять декламував Шевченкову поему про Яна Гуса.

— Розумієте,— веде далі інженер Котек,— ми набагато стриманіші, навіть зачаєніші люди, аніж ви,— життя навчило. Ваші люди набагато відвертіші. Це частина певності у своїй силі, повірте. Ваші люди вчать таких широти й доброзичливості, що гарно людській душі з ними. Нафта нафтою, але душі чудово.

І ще одне — ваші уроки інтернаціоналізму. В глибині України, в Кременчуці, Полтавської області, зустрічав я українців, татар, росіян; інженер Токарєв, приміром, працює на очисній установці, аж з Фергани сюди приїхав; парторгом цеху обрали Ієвлєва — той з Ангарська, із Східного Сибіру. Ви звикли до цього, а для нас школа інтернаціоналізму, школа культури міжнаціонального спілкування — як життя, як повітря, бо самим нам, словакам, вже безліч разів намагалися втовкмачити, до чого ж неповноцінні ми й непристосовані до сучасності. І хто тільки цим не займався! І про вас нам, до речі, казали не самі лише компліменти — це також треба було подолати в собі: комплекс недоброї інформації про самих себе, про радянське життя і соціалізм взагалі.

Іржі Котек згадує, як рік тому він з родиною відпочивав у Сочі. У дружини саме був день народження; Котек пішов до гастроному, купив чотири пляшки шампанського і попросив чергову на поверсі, щоб та до вечора сховала шампанське в холодильник. Чергова поцікавилася, з якої нагоди куплено шампанське, а коли довідалась, у чому річ, то ввечері принесла Котековій дружині великий букет квітів. Не взяла від гостей ані сувенірчика, не пила шампанського — просто принесла квіти й сказала, що любить людей Чехословаччини і їй приємно бути з ними.

Це дуже важливо — як у кого ми залишаємось у пам'яті. Наскільки політичною і по-людському переконливою може бути проста сочинська чергова з готельного поверху. Хто сказав, що це дрібниці? В Братіславі — як скрізь у світі—я безліч разів зустрічався з нашими відображеннями в тисячах люстр, у безлічі вражень, з яких витворюється мозаїка, що називається дуже відповідально — репутацією Радянської країни та її способу життя. Причому оповідали мені не тільки радісні враження — всякого можна у нас набачитися, і не треба робити вигляд, наче над Хрещатиком, проспектом Руставелі чи

вулицею Горького ширяють самі лиш ангели з авоськами та портфелями, тобто ми з вами. Тим приємніше, що загальне враження про нас, так би мовити, емоційна рівнодіюча, було завжди переконливим і для нас вигідним; саме по-людському переконливим, бо навіть там, де країна наша не ідеальна, можна бачити, до чого ж гарні в нас люди. І зрозуміло, що буде в нас ще краще, бо життя країни витворюється з окремих людських життів. Тема ця була однією з найголовніших в усьому, що ми перебалакали. Можна об'їхати навколо світу, заправляючи свій автомобіль бензином, виробленим у різних країнах,— бензин буде скрізь однаковий. Запам'ятовуються люди і те, як вони живуть.

Ну, гаразд, повернімося до виробничих приміщень «Словнафту», простертого на території в 650 гектарів. Територію цю насичено пречудовою і найзагадковішою для неосвіченого ока технікою. Що, напевно, варто відзначити — все обладнання переважно власне, чехословацьке; при цьому офіційно вважається, що «Словнафт» один з найсучасніших закладів свого профілю на всю Європу. Отже, чехословацьке обладнання витримує іспити не лише на продуктивність, але й на престижність. Якщо вам забажається знати ще якісь цифри, я наведу кілька особливо, на мою думку, показових. Ну перш за все — як розгорталися потужності «Словнафту» (старий «Аполо» зроду не переробляв більше 150 тисяч тонн на рік).

1957 року почала діяти перша установка потужністю 180 тисяч тонн нафти на рік. Згодом — друга установка на 240 тисяч тонн і третя — на мільйон тонн річної потужності. Четверта, п'ята і шоста установки можуть переробляти по два мільйони тонн кожна.

Усього комбінат «Словнафт» випускає близько ста п'ятдесяти різних виробів (про деякі з них ми ще побалакаємо); 10 процентів хімічної продукції Чехословаччини виходить звідси, 60—70 процентів потреб Чехословаччини в пальному, мастилах та бітумі задовольняється тим-таки ж «Словнафтом». Деякі вироби комбінату стають основою для роботи інших підприємств Чехословаччини. На «Словнафті» починається виробництво місцевого поліетилену «брален», синтетичних фенолу та ацетону, гліколів, ароматичних масел, поліпропілену. «Словнафт» збирається почати виробництво синтетичного каучуку.

Я не певен, що ви надійно засвоїли призначення і важливість усіх продуктів, одержуваних з нафти. Але я певен, що ви знаєте: без нафти, без продуктів її переробки сучасна держава жити не може. Досвід створення «Словнафту», формування його кадрів — це вже зовсім новий для Словаччини досвід, не лише виробничий, але й духовний.

Що може статися за двадцять з чимось років — вік «Словнафту»? В більшості країн саме цей вік вважається за цілком зрілий. Вважається, що нібито саме за 22 роки пророк Мухаммед записав коран; середньостатистичний американський чоловік загалом спить 22 роки і 5 місяців свого життя... За двадцять два роки можна досягнути дуже багато й можна не досягнути нічого — як зрештою і за кожний інший проміжок часу. «Словнафт» вріс власною зрілістю в духовну зрілість цілого народу; цей досвід нафтопереробного підприємства вражає саме своєю небувалістю. Такого не знали ще.

— Такого ще не було,— каже інженер Петер Гашпарович. Він тимчасово керує профспілковими справами «Словнафту» — інженера перевели від нафтоперегінних справ до профкому, і Гашпарович не втомлюється казати, як він страждає, відірваний од виробництва. Путівки, наприклад, треба ділити. Це також небувало, і до цього теж треба звикнути. Але Петер Гашпарович страждає, відірваний од виробництва — путівки він сприймає вже як належне. Так його діди страждали, відриваючись од поля.

...Гашпарович — селянського роду, обидва його діди вирощували хліб, молодий інженер — «від плуга». Це ще один повчальний досвід «Словнафту» — формування сучасного робітничого класу на сучасному підприємстві. Колишні селяни, які навчились мислити категоріями сучасної нафтохімії, знаються на перфокартах; сучасні люди, що народилися в селі й природно — працею — вросли в життя сучасного міста. Розумні селяни ніколи не лякаються автомобілів та заводських гудків — вони лякаються безіменності, нічийності світу, що їх оточує, а світ «Словнафту» постійно підкреслює свою приналежність тим, хто працює, його пов'язано з ними працею і відповідальністю — це соціалістичний світ.

Дуже важливо працею зроститися з долею свого народу. Єдиний спосіб надійного поєднання. Знаю літераторів, що культивують картинне своє пейзанство саме

через те, що немає у них на світі тої самої точки, де їхню працю зрощено з всенародним зусиллям. Тут вже третього не дано — чи впадати у фольклорне гелготання, декламуючи над кермом власного автомобіля про несумісність (трагічну, вбивчу!) гайочків, грибочків та димочків. Хоч автомобіль на процентів сімдесят зроблено з матеріалів, причетних до продуктів переробки нафти. Чи тверезо розуміти, що діється в світі, й битися до останнього за те, щоб усі цінності — середовища, душі, пам'яті — зберігались на сьогодні та назавжди. Бо це спільний наш світ, в якому наявні не лише блага цивілізації, але й непрості шляхи здобування тих благ.

Природність сприйняття сучасності й власної причетності до неї так необхідна кожному! І природність пошуків свого власного місця на світі. Гашпарович дуже простий і відвертий — з ним гарно ходити по «Словнафту» й легко розмовляти. Десять років тому закінчив він Братіславський політехнічний інститут — для Петера все це природно, наче трава в лісі: інститут, нафта, праця. Гарно, що так. Діда Гашпаровича мобілізували під час першої світової просто з села — він і загинув тоді в австро-угорській формі. Але вже батько майбутнього інженера, мобілізований в наступну світову війну, перелетів на радянський бік — він був льотчиком — і воював проти фашистів в армії генерала Свободи. Сам Петер Гашпарович народився 1946 року, згодом закінчив школу, став інженером-хіміком, працює на «Словнафті». Показує мені територію — величезне поле, заплетене в мережу труб з колонами рафінувальних установок і червоно-синіми плакатами «Не курити!» на кожнім кроці. Куріння на «Словнафті» — заняття для самогубців (якщо замислитись, то це взагалі таке заняття),— в повітрі ширяють аромати, настільки пов'язані з уявленням про вогонь, що відчуваєш легкозаймистість самої атмосфери чи чим ми там дихаємо, гуляючи «Словнафтом»... Повітря тут, звісно, не те, що на гірських курортах Татрів, але більшість димарів вкрито фігурними ковпаками фільтрів, невдовзі накриють всі. «Штрафувати дирекцію треба»,— буркотить Гашпарович. «Треба,— погоджується чоловік, що підійшов до нас ззаду.— Тільки щоб платили штрафи з власної зарплатні, а не з фондів «Словнафту». Одна установка дає п'ять мільйонів крон прибутку — що їй пара тисяч крон штрафу! Нічого — дамо собі раду й з цим, очистимо повітря...»

Гашпарович знайомить мене з нашим супутником — Ярославом Земаном, майстром установки, призначеної для перегонки нафти, що гуде неподалік і зветься «Реформінг-4». Земанові трохи за сорок, але він встиг попрацювати й на «Аполо», переганяючи там саратовську та румунську нафту,— це коли зразу ж по війні якось відбудований «Аполо» намагався поновитись. «Є різниця?» — питаю в зосередженого майстра Земана. «Є,— відповідає майстер дуже спокійно.— То був невідомо який заклад, а цей — наш; той був старомодний — це сучасний; там було брудно, обладнання й продуктивність сміховинні... Що вам сказати іще?» Усміхаємось водночас: справді, «Аполо» й «Словнафт» — наче дві геологічні епохи, а не просто два підприємства, вік яких розділено кількома десятиріччями. Земан пропонує мені пояснити тонкощі технології, а тоді резонно зауважує, що в будь-якому популярному посібнику чи підручнику я можу прочитати про них ще докладніше.

— Ви про це писатимете? — запитує Земан і показує на безконечне поле, де не було нічогісінько, а виріс завод; людей, якими оживлено це поле, завод і навіть загадкову земну кров, що булькотить у підземних чорних судинах.

— Нафта рятує нас, помножує нашу могутність, зігріває,— каже Петер Гашпарович.— Але головне, що люди, які працюють з радянською нафтою, співробітничають з Радянським Союзом не лише економічно, але й душевно, і це робить їх іншими. Звичайно ж, завдяки вашій нафті життя стало зовсім іншим. Але все ж таки історичний заклик Клемента Готвальда формулюється куди об'ємніше: «З Радянським Союзом — на вічні часи!» Не «з радянською нафтою», а саме «з Радянським Союзом». Це найголовніше...

— Я вчився працювати на сучасних машинах у вас, у Новокуйбишевську, 1962 року,— втручається Ярослав Земан.— Знаєте, потрапив уперше до радянського поїзда, їду з Москви не знати куди, в той Новокуйбишевськ, де є установки типу реформінгів, на яких я мав працювати в «Словнафті». І раптом один чоловік до купе зайшов, потім ще один, а тоді — ще. Це в поїзді прочули про мене, і ветерани війни прийшли: «Ми визволяли вас, як там ви?» Потім зайшли робітники з Новокуйбишевська, стали розповідати про свій завод. Відразу ж почувся між своїми — ніде на світі не почуваєшся так при-

родно, як у вас. Славні, відкриті люди у вас і навіть бюрократи лагідніші («Ну, це ти, братику, надто!» — подумав я, але не заперечив), бо на заводах, де я бував, чимало дуже складних питань вирішувалось по-діловому, на місці, швидко й точно.

Цікаво бути на «Словнафті»; цікаво тут думається про те, що таке енергія, цікаво спостерігати, як чітко й повноцінно переробляється радянська нафта, але водночас розумієш, що, теоретично міркуючи, нафту можна придбати за золото ще десь. Але не все переводиться в конкретність благородних металів: чисте золото народної долі, ясне золото дружби, щире золото істини не підлягають девальваціям та розмінам. Нафта, звісно, нафтою, але ж не тільки нафтою єдиною; не самі лише двигуни внутрішнього згоряння визначають долю цивілізації. В нашому «Словнику іншомовних слів» одне із значень слова «енергія» подається як «наполегливість, рішучість у досягненні мети». Великі слова багатозначні, і ми не завжди маємо рацію, сприймаючи їх спрощено.

## Авторський відступ (3)

Раптом я подумав, що пишу про нафту таким чином, наче видобування нафти й будівництво нафтопроводу автоматично стають великим благом для кожного, хто причетний до транспортування, обробки та освоєння чорної крові землі. Я вже казав (ви й самі про це знаєте), що всі найзначніші події — соціальні. В тому числі й пов'язані з нафтою. На доведення мовленого — повідомлення з дуже солідного американського тижневика «Ю. С. ньюс енд уорлд ріпорт»:

«Ті, хто живе на Алясці, вважають, що гігантський нафтопровід, який перетинає 49-й штат з півночі на південь, не став для них золотою жилою.

Все, що породили 8 мільярдів доларів, витрачені на будову трубопроводу в період з 1974 до 1977 року,— це астрономічні ціни на продукти харчування, товари та послуги, найвище в країні безробіття та високий рівень злочинності. Крім того, різко збільшилася кількість расових конфліктів між білими та ескімосами, які живуть у жахливих умовах, добуваючи собі харч полюванням і риболовлею. Соціологи вважають ці конфлікти

наслідком пригнічення корінного населення і брутального ставлення до його національної культури.

Райдужні настрої, що з'явилися на Алясці в період будівництва нафтопроводу, змінилися похмурими. Результати нещодавнього опиту населення вразили тих, хто досі вважав Аляску «райським куточком». 60 процентів опитаних відверто визнали, що радо змінили б місце проживання...

За останніми даними, рівень безробіття тут складає 12 процентів, один з найвищих по США. Найбільше постраждали робітники міста Фербенкса, де кількість звільнених досягла 18 процентів. Деякі не мають роботи вже протягом року і зараз вони простоюють у довгих чергах біля бірж праці в надії дістати хоч якесь заняття».

### Авторський відступ (4)

Хлібний сніп та цистерна з гасом теж стають зброєю в недобрих руках. Знерухомілі машини, знесилені з голоду народи — що може бути страшнішим тепер, саме тепер, коли до третього тисячоліття вже так близько, що діти, народжені сьогодні, ледве увійдуть у студентський вік до початку третього тисячоліття нашої ери?

Ще трохи статистики. Понад чверть мільярда дітей шкільного віку не ходить до школи — немає шкіл для них, немає грошей для шкіл. Минулого року людство витратило на екіпірування кожного солдата в середньому в 60 разів більше, аніж на освіту кожної дитини. Офіційно вважається, що 570 мільйонів людей харчуються недостатньо — немає грошей на їжу для них. Наведені підрахунки походять з капіталістичного світу (кажучи «людство», тамтешні статистики не завжди пам'ятають про нас; тамтешні політики — теж). Найбагатша з капіталістичних країн — США — 1978 року ввезла нафти на 42,3 мільярда доларів, а в 1979 році закуповує її ще на 4 мільярди додатково (якщо ціни не підвищаться). Щоб одна дитина зростала, не відчуваючи браку вітамінів, і була порятованою від багатьох хвороб, пов'язаних з недоїданням (та дитина, що ввійде у третє тисячоліття молодою людиною), необхідно кілька центів на добу. Але їх немає. На дітей грошей не лишилося. За дітей платити ніколи. Втім, усе на світі відносне — також відносні міркування про порівняльну цінність дітей і нафти. Китай,

наприклад, колись вважався однією з найнещасніших країн (він і сьогодні здається мені таким). Але Рокфеллер, засновник славнозвісної нафтової компанії «Стандард ойл», ще на початку століття проголосив, що люди Сходу знайдуть своє щастя у найпростіший спосіб — просто слід замінити світильники з риб'ячим жиром гасовими лампами. Не в освіті і тим більше не у вітамінах сила (покійний кормчий Мао стверджував цю тезу й надалі). Люди Рокфеллера склали і накреслили ієрогліфами плакат (сьогодні його нарекли б дацзибао), який красувався по всіх найшанованіших стінах колишньої Піднебесної імперії (дуже схоже на оголошення марктвенівського Янкі, який впроваджував комерцію при дворі короля Артура):

Якщо ви бажаєте щастя, довгого життя,
здоров'я і миру, то повинні
оточити себе світлом. Для цього
слід запалити лампи Мей Фу,
що працюють на чистому
гасі Мей Фу.
«Стандард ойл» використала
найновіші наукові відкриття і запросила
вправних митців для створення
наших ламп, у яких згоряє
кожна крапля гасу, не лишаючи
найменшого запаху...

Я схильний був вважати цей віршик такою собі дурничкою, яких чимало вже занотовано в антологіях рекламних поезій (особливо якщо врахуємо, що запевнення «не лишаючи найменшого запаху» повністю відкинуте наступним досвідом людства), коли в травні 1979 року одержав листа з цілком сучасною поштовою маркою США вартістю два долари. На марці було зображено все ту ж гасову лампу з червоненьким полум'ям над гнотом і накреслено величний девіз: «Американське світло засяє над усім світом».

...Гасовими лампами я користувався тільки в роки війни (з каганцями на зміну), затямивши відтоді солодкуватий дух, від якого болить голова. І ще я раптом згадав сизі перегарні шлейфи, протягнуті за ворожими танками, які котяться зруйнованою вулицею палаючого мого міста. Хімікам відомо, скільки різних продуктів можна вигнати з нафти, а хто візьметься перелічити способи використання тих продуктів?..

## Електрика

«Вам слід поїхати до Воян»,— сказав мені секретар Требішовського райкому Йозеф Баран і махнув рукою в бік димарів, що бовваніли на обрії. А я і сам хотів туди — спасибі секретареві, що наші з ним наміри так співпали.

Електростанція у Воянах дуже помітна і в словацькій енергетиці, бо з Воян походить половина електроенергії, яка виробляється у республіці, і ще тому, що двосотметровий димар підприємства (зараз добудовується трьохсотметровий) видно з відстані в сорок-п'ятдесят кілометрів. Якщо підсумувати прикмети, то можна бути певним, що в Східній Словаччині кожен хоч що-небудь, а знає про знамениті Вояни. Більшість моїх співрозмовників знали навіть, що існують Вояни-1 і Вояни-2 — дві теплоелектростанції, які виникли послідовно, щоб зігріти, наситити енергією і світлом велетенський район Закарпаття, де всі ці прикмети — світло, тепло, енергія — здавна були у великому дефіциті.

В цьому місці, вважаю, мені слід зупинитися й уточнити: у випадку з Воянами головна проблема була саме в тому, що відстань між бажаним розвитком енергетики і традиціями такого розвитку виявилась справді гігантською. Не повторюватимусь, докладно оповідаючи, як перетворилося тутешнє життя,— весь час намагаюся ж писати про це, саме про спосіб життя, про якість життя, і весь час розумію, що аргументи не завжди вражатимуть вас, чия свідомість звикла саме до такого буття (у ТЕЦ — власний будинок відпочинку, училище, в якому триста громадян Чехословаччини і п'ятдесят шість в'єтнамців осягають енергетичні премудрості, власний нічний санаторій, власний піонертабір; клуб і зимовий басейн будуються. «Ну і що?» — спитав у мене молодий дизеліст, якому я захоплено перелічив усе це).

Обидві ТЕЦ, розгорнуті в районі Воян, пов'язані з радянською сировиною. ТЕЦ-1 починала працювати на донбасівському вугіллі — власне буре вугілля малокалорійне і нерентабельне в добуванні. Вугілля з Донбасу доставляли просто на територію: широку (щоб не перевантажувати) колію підвели до агрегатів; понад півтора мільйона тонн вугілля щороку розвантажують Вояни з радянських залізничних платформ. Крім того, мазут з «Словнафту» — до мільйона тонн кожного року — це пе-

реороблена радянська нафта, на яку розраховано агрегати Воянської ТЕЦ-2. З цього року вирішили накопичувати мазут, запасати потроху — частина другої ТЕЦ переобладнується для роботи на радянському газі. Газу багато не накопичиш, але ніхто не має сумнівів, що накопичувати його ні до чого: сказано, що надходитиме, значить, надходитиме...

— Звикли,— повторює мені інженер Іво Черноцьки, директор електростанції.— А знаєте, до чого звикалося найповільніше? Не до регулярності радянських поставок — тут усі спокійні, бо Вояни виникали на радянських вугіллі й нафті,— інакше бути не може; інакше ніхто не пробував і пробувати не хоче! Найповільніше звикали до мислення по-новому; як завжди, спілкування з Радянською країною — це, в масовому варіанті, уроки не лише економіки, але — моралі. Нині тут розгорнуто найсучасніші підприємства; але вчора в районі діяв один-однісінький цукровий заводик і люди навіть не уявляли, як це — мислити категоріями ТЕЦ світового класу. 1964 року прийняли на роботу перших сорок селян з довколишніх сіл — ні про яку пролетарську психологію вони й гадки не мали. Коли невдовзі почались по селах храмові свята, селяни-робітники припинили своє ходіння до малозрозумілих дизелів та форсунок. Ще й на догани ображалися — щороку оновлювалась чверть, а то й третина складу працівників ТЕЦ; років за три з половиною весь персонал оновлювався повністю. От тільки я втримався,— усміхається Іво Черноцьки.

Усе це дуже важливо — буття визначає свідомість. Адже в роки гноблення та біди тут не лише на інтелігентських, але й на селянських зібраннях чимало сперечались про матерії високі, красиві, але такі, що не піддаються точному обликові. Слов'янські інтелектуали, можливо, більше й довше за інші європейські народи утримували в найінтенсивнішому обігу чимало слів, які вимовлялися екзальтовано, хоч без готовності до негайної дії: «подвижництво», «справедливість», «жертовність», «дух», «присвята»... І раптом — замість казочок про благородних селянських героїв-розбійників та розкішних мріянь інтелігентів про місточок, обсаджений трояндами та орхідеями, що веде до Країни Благородства, Волі, Світла, Самопожертви (всі слова — з великої літери), виникли цілком реальні проблеми реалізації, інтенсифікації, капіталовкладень, планування, демографії (з яких літер ці

слова не пиши), і виявилось, що навіть найбільш натхненних інтелігентів і найчарівніших мужичків, таких колоритних на картинках з народного побуту, слід ще багато чого навчити. Навчили. Принаймні хто бажав — зрозумів і навчився. Це було важливим уроком зрілості. Почуття господаря не лише народжується, але й виховується в народі й повинно бути не лише лірично піднесеним, але й діловитим.

Нині у Воянах кадрова плинність не перевищує шести процентів — це нормально.

Знаєте, з чого починали керівники ТЕЦ? Директор Іво Черноцьки і парторг Юліус Гарбуляк розповіли мені про спробу зорієнтуватися у тутешніх тенденціях і справах, наукову спробу, бо 1970 року у Воянах провели велике соціологічне дослідження. У Словаччині діяла вже власна Академія наук: пропонована енергетиками праця прийшлась до душі одному з її інститутів, де вчених також цікавив напрям процесів, які відбуваються у глибинах нації. За угодою з Воянською ТЕЦ, соціологи академії почали...

Тоді на ТЕЦ працювало близько тисячі семисот людей — опитом охопили близько сімнадцяти тисяч, тому що втягли до нього усіх членів родин і навіть далеких родичів, а ще й просто близьких знайомих працівників електростанції. Соціологи довго розмірковували над одержаними наслідками, а коли почали їх публікувати, то з'явилась тема для роздумів ще ширших.

Питання про енергетичні джерела було очевиднішим за інші; в 1970 році (році опиту) для всіх було зрозумілим і певним, що радянські нафта й вугілля — щось безвідмовне, таке, що було, є і буде. Так само не викликав сумнівів і факт, що з працею завжди буде гаразд. Знайти собі місце, яке бажається, проблемою не було — турбота про працевлаштування нікого з опитаних особливо не хвилювала. Що ж стало головним? Вчені розташували основні клопоти у такому порядку: культура, охорона здоров'я, спорт, діти. Такий собі комплекс британського аристократа. Але, на відміну від принців-спадкоємців, працівники ТЕЦ проблемі родових помість, тобто квартир, провідного значення не надавали. Переконавшись, що протягом короткого часу можна отримати помешкання, теж сприйняли це як належне. Двадцять п'ять років життя за соціалізму розвинули (а наступні — зміцнили ще більше) всезагальний апетит до рівності. («Не поча-

ли б плутати з зрівнялівкою,— каже мені Черноцьки.— Працювати слід, працювати...») Проблеми пішли нетрадиційними колами: те, що раніше належало здобувати, давалося тепер без щонайменших зусиль. Вміння пити воду, не завжди відаючи, звідки витікає ріка, стало поширеним і навіть небезпечним, коли мати на увазі втамування спраги молодими людьми, доля в яких багато легша за долю багатьох поколінь їхніх попередників.

Реформувалося все життя, і осягнення його законів куди складніше, аніж освоєння нових форсунок на агрегатах звичної для місцевого населення чудової ТЕЦ з двохсотметровим димарем.

— Колективізація селянських господарств рішуче змінила свідомість; власне, від колективізації великою мірою прискорилося й формування нової свідомості в наших робітників,— каже мені парторг Юліус Гарбуляк.— Все ж таки в республіці сотні тисяч людей, які вчора ще мислили категоріями хоч маленької, та своєї, та приватненької власності. Це дуже непросто — видушувати з душ власництво, якого ще доволі навкруг, відбиватись від історичних анекдотів і західних радіопередач, які переконують тебе, що ти живеш не так; а скільки розповідають веселеньких казочок про танцюристиків у національних шатах і про політиків, про яких більшість сучасного населення поняття не має. Цілі покоління виховувалися в умовах дуже різних і навіть на інформації несхожій — дорослішаємо спільно і всі разом вчимося мислити по-новому.

Зсув, що перейшов свідомостями, гігантський. Енергія духовної історії по-різному втілюється в знаннях і вчинках різних людей.

— Ми часом давали визначення круглесенькі та м'якенькі,— веде далі Юліус Гарбуляк.— От і виходить, що такі різні й такі несхожі фігури, пов'язані з нашою недавньою історією, як імператор Франц-Йосиф, прем'єри Масарик та Бенеш, а то й диктатори сорокових років, вишикувались для деяких молодих людей в музеї воскових фігур в одну шеренгу, де всіх виліплено зовні схожими, але політичного коментаря, класового коментаря на п'єдесталах явно бракує. Для стариків то була історія життів, хитань, безнадій, програшів, перемог; для багатьох — вистражданої віри. Частина молоді одержала все, не вистраждавши і навіть не обмисливши отриманого. Можна, звісно, і так, але так гірше. Це все одно що

працювати у Воянах, нічого не відаючи ні про машини, ані про мазут...

Проходимо велетенськими приміщеннями цехів тепло-електростанції, що надсилає до мережі щороку мільярди кіловат-годин. Установки Воянської ТЕЦ роблено на знаменитих підприємствах «Шкода»; з «Шкоди» ж прийшло сюди чимало досвідчених робітників — для декого з жителів Східної Словаччини першим і найконкретнішим інтернаціональним символом, прикладом співробітництва, стала радянська нафта, оті 480 тонн мазуту, які згорають щодоби в установках чеського виробництва. Ми ж з вами звикли до власної сили і не завжди вчасно пригадуємо, бува, скільки певності й скільки бажання жити додавали нашим батькам самі тільки вуличні демонстрації пролетарської солідарності, що гриміли планетою шість десятиліть тому. Ми сьогодні надаємо цим демонстраціям форму цілком конкретну — радянські уроки дружби гранично матеріальні і наочні,— жоден з них не має забутися, за яких умов не засвоювався б він...

Юліус Шлепецьки працює машиністом турбогенератора. Колись він монтував електростанції на «Шкоді», а з 1965 року — тут. Звичайно ж, він розуміє, чим є радянська нафта для його батьківщини; звичайно, не було б тої нафти, не було б і Воянської ТЕЦ-2. Не було б його робочого місця («Гляньте крізь скельце — он там при температурі 1800° палає розпилений з форсунок мазут. Чиста робота. Коли б воно було на вугіллі, знаєте, яка б тут стояла пилюка — не продихнеш, а грязюка яка була б!»). Обидві дочки Юліуса Шлепецьки вчаться в Братіславі на хімфаку політехнічного — також нафта... Шлепецьки каже, що сам він ніколи в Союзі не був; дочки бували вже — одна навіть листується з подругою із Челябінська. Власне кажучи, юридично Шлепецьки був у нашій країні—він з усмішкою згадує про це, бо 1946 року відвідав футбол в Ужгороді: ЦБЧА (Москва) — «Спартак» (Ужгород). Юліусові було тоді 14 років.

Відчуття Радянської країни, нероз'ємне з відчуттям радянського суспільства, його способом і його якістю життя, все ж таки існує в кожному особливо й осібно. Надто вже помітна й серйозна у нас країна. Я вже казав про дух рівності, який струмує від нас, але разом з ним належить засвоювати дух вимогливості нового світу. Хто пояснить?

— Мені, даруйте, вперше пояснили це у вас в полоні,—

каже мені Олександр Цінке й дивиться вбік.— Що таке вимогливість, відповідальність і все таке. В багатьох це було тут, а у мене — в полоні; на судноремонтному в Новоросійську довелося попрацювати. Тут я бачу, як радянська нафта йде трубами, а там, в Новоросійську, вона блищала на поверхні затоки, в танкерах плюскотіла. Я тоді й не гадав, що і для мене та нафта... Як жив? Ніколи не був ситий за ціле дитинство, працював від зорі до зорі, в дитинстві й думок не було інших, крім взаємопов'язаних: їжа й праця. Потім — війна; 1944 року одягли в чужу шинелю й відправили на руський фронт, а 1945 року вже був у безпеці, в глибокім тилу — полон. Дивився на нафтову плівку, райдужно розтягнуту по затоці, й не гадав, що працюватиму з тією ж радянською нафтою, коли її нам надішлють. Ще мені багато чому належало научитись, важко вчився я; писатимете — не спрощуйте.

Ні в якому разі не слід підганяти під відповіді й спрощувати. Олександр Цінке, який побував у радянському полоні, зовсім не вважає цей урок життя свого зайвим. Належало прийти до розуміння того, наскільки «переконливо добрі» (його, Цінке, слова) радянські люди, запам'ятати новоросійську бабусю, яка подала йому кухоль з водою, і збагнути, що війна зробила з бабусею, з її містом та її життям. Вода колом стояла в горлянці у полоненого.

Син Олександра Цінке працює механіком на «Словнафті» — просто в гирлі нафтопроводу, яким перекачується сюди азіатська нафта; дочка — на обчислювальному центрі там-таки, життям задоволена. І так формуються династії нафтовиків. Цінке кілька разів повторив мені, що саме було для нього найпереконливішим аргументом на користь нового життя: коли повернувся з полону, то побачив раптом, що праці скільки завгодно. А він же родом з села Вешківці, де постійно голодували з безробіття; він, як ніхто, знав, що то значить, коли є праця.

Так, звичайно, багато хто вчив тут «діалектику не за Гегелем», але засвоїли її міцно. Така вже то була діалектика.

Завдання колосальної складності — зведення народних спогадів, народних надій, планів, оцінок в один кулак, в єдину силу. Без цього важко стати сучасною нацією. Власне, з перших днів нового життя комуністи Чехословаччини підкреслювали його природність; всі досягнення

і всі помилки належало спокійно враховувати й осмислити. Адже з одної лиш Австрії стільки фільмів крутять по телебаченню — там теж все осмислено, та не все так; прикро, що в нас не завжди у достатку переконливих фільмів-відповідей. Як там не було б, але добре знаємо, що історична, приміром, тема використовувалась у дуже багатьох випадках теж як ерзац-коментар до сучасності. А з словацьким глядачем і слухачем простіше, адже держави тут практично не було, і чимало кінобойовиків та творів про бездоганних предків роками пред'являлись народові мало не як академічні посібники.

А зазирнути б до історії навіть не дуже далекої, та уважно; ну, скажімо, була поблизу від Воян електростанція на річці — давно зупинилася, та ще й ТЕЦ була на бурім вугіллі — також не вціліла. Ці й чимало інших матеріалів для роздуму — сфера чесного добору фактів з життя минулого для реального осмислення уроків. Все поєднується в єдину мережу — слід навчитися мислити категоріями реальними, щоб збагнути одвічні закони поєднання.

На пультах Воянської ТЕЦ видно, як її лінії електропередач з'єднано з усією чехословацькою мережею і загальносоціалістичною системою «Мир» — стрілки показують реальну напругу в кожному пункті. Так само й пам'ять — для всього є власна, дуже непроста ціна. От зараз ввімкнуться телевізори, скаконуть стрілки, фіксуючи електровитрати, а що відіб'ється на телеекранах? Що б не відбивалося — не можна, щоб фільми про блондинок у ландо, які похитують страусовими боа на старих вулицях Братіслави, Кошіце чи Нітри, тріскотіли гучніше, ніж спогади про розстріли безробітних на тих-таки ж словацьких вулицях. В Требішові та в сусідніх Воянах у тридцяті роки з кулеметів розстріляли демонстрацію, об'єднану гаслом «Роботи й хліба!». Фільмів про те, як крізь колишню Словаччину проростав новий день, не так багато, та й де побачиш їх — такі, щоб хотілось дивитися, зате з Відня показують довоєнну стрічку з чарівною Францескою Гааль, яка успішно спокушає мільйонерських синків і носить своє лахміття з неймовірною вишуканістю.

Знову пригадую розмову з екс-полоненим Олександром Цінке й такими, як він. Ми ж про них, як правило, не згадуємо, але хіба ж радянську гуманність не відбито в цих біографіях? Тим більше, що доки полонений

Цінке освоював у тиловому вже Новоросійську фах ремонтника танкерів і звикав до запаху радянської нафти, яку йому ще надішлють, отут, на Даргівському перевалі, звільняючи батьківщину Цінке, впало двадцять тисяч наших солдатів. Хто зніме кінофільм про те, якою ціною звільняли майбутню територію майбутніх Воян, куди сягне майбутній нафтопровід? Двісті гектарів на перевалі було заміновано дуже густо і з 11 грудня 1944 по 18 січня 1945 року Перша гвардійська армія генерал-полковника Гречка проривала тут фашистську оборону. Поруч була знаменита 18-а армія Другого Українського фронту. Зніміть, будь ласка, мудре кіно про це — тільки не з вертольота, бо мені необхідно побачити впритул обличчя людей, які за півроку до кінця війни падали на цю землю, рятували її, нічого ще не знаючи про траншеї, які колись ляжуть тут під нафтопровід...

Слов'яни вперше прийшли сюди близько двох з половиною тисяч років тому — прийшли і досі живуть. Всяке траплялося за ці двадцять п'ять сторіч — самі розумієте: взимку 1979 року трапився, приміром, у слов'ян маленький енергетичний непорядок: виявилось, що дехто не дбає по-справжньому про економію палива. Тобто піклувалися всі зразу, але витрачалося мазуту набагато більше, ніж на подібних підприємствах інших країн. Було проведено спеціальний пленум ЦК, який розставив усе по місцях: введено нові методи економії — зокрема, якийсь час починали працювати не з сьомої ранку, як звичайно, а з восьмої-дев'ятої (мільйони лампочок спалахували по установах на півтори-дві години пізніше і горіли не так довго, хоч словаки переживали неможливість не схоплюватися з ліжок на світанні; на відміну від деяких інших народів, вони люблять раніше починати свій робочий день, зате й закінчують його рано). Тут багато проблем; але всі серйозні проблеми вирішуються державно — таж не було ніколи в цьому районі державних проблем, бо в народу не було своєї держави.

Розмірковуючи про мрію, що визрівала у людях, шукаю способів наближення до облич. Хай проститься мені повторна згадка про кіно. Згадую фільми, де костюмований натовп по-мурашиному вовтузиться під кінозйомочним вертольотом. Знімали ж саме тут, тому тут і згадав я, наскільки в деяких стрічках — від «Падіння Берліна» до «Визволення» — бракує мені саме облич, доль, досліджених впритул, а не взагалі — в натовпі з сяючими

багнетами, що спрямовується помрежівським мегафоном. Кінофільм не повинен бути посібником для штабних тактичних занять, коли вже його названо художнім, тим більше, що саме тут, у цих місцях, доволі великих сюжетів...

Пишу це, перечитуючи в своїх нотатниках запис оповіді секретаря Требішовського райкому КПЧ Йозефа Барана. Це — з конкретних аргументів про ставлення людей до майбутнього. Річ у тім, що всю війну комуністи району переховували від окупантів червоний прапор з вигаптуваним портретом Карла Маркса. Коли до районного центру Требішова увійшли передові загони 18-ї армії, комуністи вийшли їм назустріч з тим прапором, вже прикріпленим до древка, вручили врятований прапор Леоніду Іллічу Брежнєву, який прийняв делегацію учорашніх підпільників. Прапор тепер зберігається в районі, і його щороку несуть попереду першотравневих колон; як там не було б, але саме тут було проголошено Словацьку Національну Раду, народовладдя. З 25 січня по 2 лютого 1945 року — цілий тиждень — Рада працювала у Требішові; не було ще ні їжі, ні палива, ані світла — щойно встановлювалась народна влада. Але встановлювалася міцно й навіки. Читаю меморіальний запис про це,— над головою в мене вітер розхитує лампочку,— електрика прийшла сюди з Воян. Стільки всього може з'єднатися в уроках та зусиллях, непомітних на перший погляд, як електрика — ніхто не бачив її, а лампочка горить, і я читаю меморіальний напис.

## Авторський відступ (5)

Це коротенький відступ про ліки. Про те, що часом пов'язується з уявленням про них. Тема здалась мені вартісною не лише тому, що в Будапешті працює знаменита фірма «Гедеон Ріхтер», яка виробляє ліки, шановані в цілім світі. І не лише тому, що більша частина ліків фірми «Гедеон Ріхтер» виробляється на базі продуктів переробки радянської нафти. Просто навіть в першому наближенні тема виявилась куди багатограннішою, аніж я сподівався.

В одній із будапештських редакцій ми з приятелем, засівши біля телефону, дзвонили по всіх довколишніх аптеках в пошуках ліків, замовлених мені з дому. Але, як на зло, ніхто й не чував про такі ліки. Після шостого чи

сьомого дзвінка звівся чоловік, що давно вже чекав на когось біля дверей, зовсім незнайомий угорець: «Які вам ліки? В мене сестра бухгалтером в госпіталі працює — зараз поїду, дізнаюсь...» Незабаром він привіз ліки.

В готельному вестибюлі мені вручили листа від будапештської перекладачки й поетеси Жужі Раб, що жила неподалік від моєї «Асторії». До того часу я вже протягом місяця роз'їжджав Угорщиною, скучив за домом і тим з більшою радістю відкрив листа, ще не розуміючи, звідки він. Від Жужі: «Бачу, що ти в ностальгії. Пишу листа, щоб тобі, сирітоньці, не було сумно». Слово «ностальгія» в Жужі від наших з нею розмов про долю розсипаних світом емігрантських громад, «сирітонька» — від того, що вона закінчила перекладати Некрасова і взялася за Єсеніна. «Кращі ліки для душі — голос друга»— така афористичність у Жужі від східної поезії, якої вона теж наперекладала доволі. І від бажання зробити людині приємно...

Гомонимо з кальвіністським священиком із Буди. Він у замшевій курточці, коричневих вельветових штанях, з борідкою клинцем — просто-таки декоративний художник з паризького Монмартру. «Я ж протестантський священик,— каже він.— Ми вистояли на цій землі проти мусульман і проти папських католиків, які спалювали наших предків на майданах. Знаєте, що дуже важливо? Відчуття рідних людей—хоч віруючих в іншого бога, але з совістю й бажанням творити добро. Люди ці жили за Карпатами і були для нас наче ліки від безнадії. А яка велика проза: Толстой, Достоєвський!.. Хоч світ літератури тієї бував гіркий, він допомагав долати просто-таки апокаліптичний відчай, лікував...»

Іван Салимон, директор будапештського будинку угорсько-радянської дружби, розповідав мені, що в одній із церков він чув проповідь, де священик вітав освоєння космосу і теж казав про надію. А я згадав, як був у Зоряному і спостерігав тренування угорського космонавта, уявив дистанцію від кафедри кальвіністського проповідника до кабіни «Союзу» — теж тема для роздумів про відстань...

Ще один сьогоднішній погляд на світ: учениця сільської гімназії Естер Тот перемогла на всеугорському конкурсі юних знавців російської мови. «Російська мова — наче ліки від обмеженості. Світ ширшає в тисячу разів. Я почала вивчати російську кілька років тому — після

того, як побула з дитячою екскурсією в Москві і виявилось, що навіть по телефону я побалакати не вмію, не те що книгу прочитати...»

А тим часом — у Будапешті чистять фасади. Висяться етажерки риштувань і гудуть піскоструминні апарати. Вже закінчено чищення вулиці Леніна; білішають будинки на проспекті Ракоці. Розмовляю з адміністраторами готелю «Асторія», бо черга дійшла вже до її стін. «Навіщо?— запитую.— Адже все закіптявіє за місяць-другий...» — «Від чого закіптявіє!— вигукнули адміністратори.— Ви знаєте, що таке радянські нафта і газ?! Це ж ліки від бруду; от спробуйте, як ми, перейти від опалення вугіллям на газ і побачите, наскільки чистішим стане життя ваше. Це ж ліки від бруду!..»

На цьому й закінчу коротенький відступ про ліки.

## Лінгвістика

Під час подорожі Угорщиною в мене один час був чудовий товмач. Міхай Кречко перекладав майже синхронно і, судячи з усього, точно; все це було корисно для справи, і я особливо відчув цю корисність, коли Міхай захворів, а після одужання був Міністерством культури прикріплений до Ансамблю народного танцю СРСР, що прибув на гастролі до Будапешта. Дальші мої зустрічі з перекладачами були цікаві і дуже розмаїті — не переповідатиму їх, хіба що згадаю одну-дві. Річ у тім, що на шляхах моїх мандрів зустрічалося все більше людей, які знали російську мову. Це видалося мені важливим і цікавим, особливо в Угорській Народній Республіці.

Угорщина від Словаччини відрізняється для мене іще й тим, що словацька мова в основному збагненна — через безліч місточків, перекинутих між слов'янськими островами в океані різномовності, можна пересуватися майже упевнено. Зате по-угорському я не тямлю нічогісінько, навіть інтонацій не вловлюю, тому намагаюсь не відриватись від перекладача, прагнучи від нього повної синхронності,— та де ж таких перекладачів настачити! От був у мене Міхай Кречко, та пішов на екскурсію з дівчатами. Кожна моя розмова з угорцями в присутності недосвідченого товмача була вдвічі тривалішою за таку ж розмову, скажімо, з словаками, а якщо розмова тривала стільки ж, то була вона лиш наполовину місткою. Втім, я це даремно — ви самі знаєте, що тривалість бесіди з її

місткістю часто-густо не узгоджуються; це я просто намагаюсь сам собі пояснити, чому розділ названо таким чином і чому в розмовах з угорцями я зацікавився лінгвістичними подробицями життя. Напевно, сам характер розмови, коли ведеться вона через товмача, змінюється, стає стриманішим—спробуйте розповісти анекдота чи безпосередньо відреагувати на репліку, якщо перекладається та репліка на мову, що належить до малозрозумілої і дуже складної для мене угро-фінської групи...

В угорському місті Солнок трапилася і взагалі рідкісно забавна історія. Мене попросили виступити на взуттєвій фабриці, де утилізуються якісь нафтопродукти, без яких, як мені пояснили, ми ходили б босі. Оскільки мій перекладач захворів саме на момент виступу й зосередився на питті гарячого чаю в своєму номері солнокського готелю «Тиса», адміністрація взуттєвої фабрики повідомила мене, що перекладачка в них є власна — ще й яка!

Перекладачка була й справді така, що хоч на конкурс краси, а до того ще й дружина льотчика, який навчався у Радянському Союзі. Порозмовляти з нею перед виступом не вдалося — примчала вона просто на початок, а подробиці її родинного стану мені повідомили фабричні організатори зустрічі, яким здавалося очевидним, що шлюб із льотчиком, який учився в СРСР, гарантує знання російської мови і ще, можливо, кількох мов народів нашої країни.

Я дуже старався; розповідав таке, що будь-яка з наших аудиторій обсміялася б по самісінькі вуха, ділився творчими планами, коментував свої твори, як перекладені, так і не перекладені угорською мовою. Щоразу в найцікавішому місці я робив паузу, щоб заінтригувати слухачів, і кивав своїй чарівній перекладачці. Та старанно перекладала мою тираду рідною угорською мовою і кивком дозволяла мені продовжувати. Я далі являв свою красномовність, лише час від часу дивуючись урочистій похмурості слухачів. Похмурість я, втім, відносив за рахунок не вивченого мною угорського темпераменту (і звідки в них тільки з'явилась така іронічна оперета? Жоден з моїх жартів не мав ніякого успіху — повна відсутність почуття гумору). Скінчив я під бурхливі оплески, мене нагородили квітами й усмішками, після чого нам з перекладачкою виділили автомобіль для повернення до міста. Вже сидячи поруч зі мною на заднім сидінні «Волги», льотчикова дружина раптом

зацвірінькала на якомусь дивному язичії, схожому на те, яким користуються мальовані іноземці в мультиплікатах,— самі вигуки. Потроху я збагнув, що російської мови вона не знає, просто-таки поняття не має про неї, оскільки чоловік-льотчик поширював коло її знань у всіх сферах, крім лінгвістичної. До іноземних мов руки не дійшли. Але в солнокській бібліотеці, де працює моя супутниця, всі переконані, що російською вона володіє досконало,— ще б пак, чоловік учився в Радянському Союзі... Це стало частиною репутації бібліотекарки-льотчиці, а репутацію вона, як всяка жінка, пильнувала суворо. Заплутавшись у власних намірах та знаннях, бідолашна жертва обставин переповідала моїй аудиторії уривки з статей про СРСР, читаних нею останнім часом, і прохала мене не сердитися на неї, тим більше, що статті, на її думку, були цілком витримані в політичному та всіх інших відношеннях. Ми ще трохи пообмінювались вигуками, і я збагнув, що коли б навіть виникло у мене бажання посварити милу товмачку — вона все одно нічогісінько б не зрозуміла.

Якщо ви бажаєте, щоб ця розмова набула поважнішого характеру, я можу оповісти вам ще безліч історій, де вміння розмовляти і вміння домовитись між собою виходили на перший план. Це необхідні вміння. Але їх не завжди пов'язано передусім із знанням мови, хоч потреба в такому знанні виникає постійно, особливо в контактах, які прагнуть поглиблення.

Петро Іванович Коротков, керівник групи радянських фахівців на нафтопереробному комплексі в Сосхаломбатті, опанував розмовну угорську мову в перші ж півтора року роботи. До цього Петро Іванович директорував на однотипному радянському комбінаті в Новополоцьку, удостоївся Державної премії СРСР за свою роботу і не так давно дістав відрядження до Сосхаломбатти. Обладнання в Угорщині виявилося однотипним з тим, яке використовується в нас, технологія — тією ж, але катувало незнання мови. Кожна радянська людина цікава в сучасній Угорщині не тільки як фахівець, вона ще й — радянська людина. Коротков узявся до вивчення угорської мови, відповідаючи на питання, докопуючись до суті проблем, які люди прагнули розв'язати саме у розмові з радянськими. На сосхаломбаттському комбінаті було навіть встановлено спеціальні дні, коли радянські фахівці відповідають на запитання. Професійні контакти нала-

годжуються дуже швидко, але працю на закладі, врослому в РЕВ, люди сприймають як політичний контакт: «Нафта нафтою, але як воно у вас?..».

Американські фірми, що стрімко вдягають людство в уніформну блакить джинсових гарнітурів, нашивають свої зоряносмугасті державні прикмети на задні кишені чи на інші не менш помітні місця ковбойських туалетів. На деяких французьких парфумах слова «Зроблено у Франції» накреслено і спереду й збоку, і згори й знизу — змучишся, доки найдеш місцинку, крізь яку можна дістатись до пробки, не калічачи великого імені батьківщини вольтер'янства, Коко Шанель і літака «Конкорд». Всі англійські рундуки завалено десятипенсовими пластиковими сумками з суміщеними хрестами прапора «Юніон Джек» і червоним закликом: «Купуйте британське!» Торгівля хоче бути політикою; політика ображається, коли її порівнюють з торгівлею, але все одно ніде на світі товар не відділяється від репутації країни-виробника: чи то нафта, чи гумка-жуйка, чи консервоване пиво, чи автомобіль. (Всі крамниці Угорщини завалено, наприклад, наддешевими китайськими сорочками й штанами з синього вельвету, але не купують їх люди — у сорочок і штанів репутація гірше нікуди, незважаючи на соковиті ієрогліфи на етикетках.) До всього, що виробляється, додано репутацію країни, яка виробляє; до всього у різних формах додано запитання, через яке Петро Іванович Коротков вивчив угорську мову: «Нафта нафтою, але як воно у вас, як живете?» І той варіант лінгвістики, з яким доводилося стикатися повсякчас, був далеким від наукового.

Радянські монтажники розповідали мені про свої лінгвістичні проблеми. Було це просто в приміщенні чистенької нарядної в Сосхаломбатті, де збирались робітники, що монтують установку ізомеризації легких бензинів. Ця установка сяяла поряд, лакована, мов дорогий лімузин, і прекрасна навіть у своїй незавершеності. Побачивши такий монтаж, можна зрозуміти французьких кубістів, які на початку століття виявили нову красу в блискучому плетиві машинних нутрощів.

Але робітники не знали про французьких кубістів. Розклавши по столу свої блакитні пластикові каски, вони чаювали: Олександр Флегонтович Миронов з Ярославля і Олег Дмитрович Хорьков з Рязані. Обидва тримали у вільних руках самовчителі угорської мови і повільно

ворушили на губах складні угорські речення. «Розумієте,— сказав Миронов,— коли ми сюди приїхали, виділили нам симпатичну сосхаломбаттську перекладачку на ім'я Жужа. Ну, позалазили ми на свої перегонні агрегати, глянули з угорцями до тих самих креслень — все зрозуміли і взялися до діла. Перекладачку нам виділяли на цілий робочий день — от вона по вісім годин підряд пила чаї у вагоні, а її так жодного разу й не покликали. В кресленнях питань не було: поділили ми з мадярами ділянки й монтували потроху. Перекури у них бувають не так часто й коротші за наші — так що протягом цілого робочого дня, траплялось, ані словечком не перекинемось. Перекладачка попила-попила чай, набридло їй, і припинила вона ходити до нас. А тут воно і почалося якраз: ми з угорцями вже перезнайомилися, переморгнулися — хочеться перебалакати, а не вміємо. В них після праці сто тисяч питань і найголовніше: «Нафта нафтою, а як у вас живуть?..»

Мадяри вивчають російську — вчать її у школі, на курсах, у гуртках, бо мова ця причетна до їх сьогодення і майбуття. Разом із такою необхідною нафтою приходить відчуття необхідності цілого світу, звідки прокладено нафтопровід. Люди, що працюють спільно, зрощуються життями, і це також стало природним — спільний день, спільний план, спільно вивчена мова. Не кажу тут про вивчення мови для суто професійних потреб, хоча багато людей вивчилося за радянськими підручниками і науковими працями — за найавторитетнішими джерелами знань. Втім, спеціальну літературу тут вміють читати і німецькою, і англійською, і французькою мовами; особливе ж місце мови російської визначається тим, що це мова не лише взаємної інформації, а взаєморозуміння, от що важливо. Про це й пишу: про лінгвістику дружби, даруйте мені таке опрощення вченого слова...

В Солноку, на підприємстві, що зветься складно і довго: Верхньодунайське нафторозвідувальне і експлуатаційне управління, а насправді займається дослідженням та експлуатацією практично всіх угорських нафтових покладів, ми розмовляємо з інженером Міхаєм Вігом.

— Розмовляємо з друзями по-російськи і по-мадярськи, нам потрібні обидві ці мови, щоб нормально жити і працювати. Десять років тому я закінчив нафтовий інститут у Москві — усі п'ять років навчання жив разом з хлопцем з вашого прикарпатського міста Калуша Вале-

рієм Зацаринним. Валерій навчився розмовляти по-нашому, а я — по-російськи. Після інституту Зацаринний поїхав працювати до Татарії, до міста Бугульми. За відрядженням скоро прибув туди і я, бо в Татарії виконувався експеримент, важливий як для радянських, так і для угорських нафтовиків. Знову працювали разом, і російська мова була необхідною як повітря. Незабаром Валерій Зацаринний приїхав на два тижні до мене в гості і, крім всього іншого, вдосконалився в угорській мові.

Це наче друга батьківщина душі — Радянський Союз. Інші взаємини між людьми — простіші, відвертіші, мої батьки, приміром, не зразу можуть збагнути, як це я так просто надзвонюю друзям не лише до столичної Москви, але й навіть до українських Прилук. Радянське життя неприховане — це новий тип життя, ось що для нас важливо. От ви зараз плечима знижете, але коли ми в Бугульмі розпили півлітра з нафтовиками, я вчинив підозріло не лише з точки зору трудового законодавства (хоч пили ми після роботи). Це був новий за змістом вчинок: старий буржуазний пан — угорський інженер — нізащо б не сів до спільного столу — та ще й пити — з простими буровиками. Але ми з робітниками швидко знаходили спільну мову — і професійну, й російську...

— Це гарні слова: спільна мова,—втручається Дьєрдь Тот, інженер того ж управління, який почав вивчати російську ще в гімназії. Тут був льотчиком, а згодом прийшов працювати сюди, до Солнока, і звик до праці на бурових.— Ми їздимо свердлити аж до Іраку. В нас бувають, монтуючи своє обладнання, фахівці з ФРН та Голландії,— веде далі Дьєрдь Тот.— Але що цікаво: попрацюємо з ними — і роз'їжджаємось. Ніхто нікому не пише, ніяких особистих стосунків, як правило, не встановлюється, ніхто мов не вивчає. З вашими — інакше. Приїде людина тижнів на два і зразу — своя надовго. Винятків майже немає. Передзвонюємось, листуємось, а скільки перебалакуємо!..

В нафтових управліннях Будапешта, Солнока, Сосхаломбатти, коли я розшукував необхідних для цієї книги людей, мені майже завжди зустрічався хтось, хто вмів розмовляти по-російському. Мовні бар'єри падали, бо впав найголовніший — соціальний бар'єр, яким нас було поділено. Нафта прийшла по слідах великих

добротворців, які, перш ніж прокласти нафтопровід, повернули цій землі волю. Все пов'язано.

— Я хотів сказати вам,— усміхається мені Міхай Віг,— що в мене є власні аргументи любові, але, по-моєму, всі уже зрозуміли одну дуже важливу обставину, яка чи не визначальна для авторитету вашого — людського і державного. Вам так нелегко було досягнути всього, що ви маєте, і ви так хочете, щоб іншим було легше, як вам було! Все ж таки дивовижні доброта ваша і щедрість...

Я все про мову. І не лише про мову. Але вже раз було сказано в цьому розділі про смішну історію з перекладачем, я просто повинен перекрити її історією урочистою. Історія ця причетна до нашої розмови і тому, що Жужа Раб, відома перекладачка радянської літератури, сама погодилась поїхати зі мною до Сосхаломбатти: там, серед нафтохіміків, книги перекладів з радянської літератури розходяться дуже швидко і її, Жужу Раб, добре знають.

Втім, її знають всюди. Ми розмовляємо на теми лінгвістичні, інтернаціоналістські та інші, які означуються дуже вченими термінами, лишаючись при тому простими й повсякденними. Ліпше вже я — про все по порядку.

Жужа Раб мешкає на горі, в Буді, займаючи другий поверх старого цегляного будинку. Слив з високих дерев у саду під верандою ніхто не збирає, і щоосені найстійкіші з них приростають зморшкуватими кульками до безлистих гілок — довгасті сливки, що в нас на Україні звуться «угорками». Жужа Раб б'є кулачком по стовбуру, але він, могутній і древній, не реагує — чорні кульки лишаються на місцях.

— В саду мого дитинства була точнісінько така слива,— згадує Жужа.— Батько викладав у гімназії латину і грецьку, але разом з любов'ю до класичного прищеплював нам з братом любов до цілком реального світу, вируючого довкола. І до садів теж; де б я не була — завжди сумувала за своїм садом, за стежкою до нього, за його сливами...

Згадую, як на початку шістдесятих років ми зустрілися з Жужею в Києві. Вона й тоді казала, що Київ — наче зібрані докупи сади її молодості, вона може навіть дерева пізнати. Згодом я зустрічав Жужу Раб у Москві, в Баку, в Будапешті. Ми давно приятелювали і не раз

розмовляли з нею про людей, які повинні збагачувати світ доброю волею і дружністю, наче садівники...

— Тема саду, метафора саду пісень звичні для східної поезії з прадавен. Може, це в мені поклик предків? Адже прийшли ми колись з-за Уралу, з Азії майже трасою нинішнього нафтопроводу. Ми, мадяри, любимо повторювати, що ми такі європейці — далі нікуди, ще й у центрі Європи. Але наче пам'ять про довгий шлях прадідів несемо в собі чимало навіть у зовнішностях: глянь, які ми вилицюваті.

Жужа дуже іронічна, гостро мислить, дотепна в суперечках і в ставленні до себе самої. Те, що вона встигла зробити, Жужа пояснює спадковістю, сімейними традиціями, історією — тільки б не починали її розхвалювати поважно і при всіх — а хвалити є за що. Основна перекладачка радянської поезії (та й прози переклала чимало), письменниця натхненно працює (важко знайти інше означення), вбачаючи в цьому свій обов'язок, а не підставу для відзнак та похвал. Хоча відзнак і похвал в неї доволі — між ними й радянський орден «Знак Пошани», премія імені Максима Горького, присуджена Спілкою письменників СРСР.

Жужа Раб до того ж один з найсолідніших оригінальних поетів Угорщини; дві великі бронзові медалі республіканських премій лежать у неї на стелажі (угорські літературні премії означуються медалями настільними, а не нагрудними, щоб вони не іншим, а тобі самому — з письмового столу чи стелажів — нагадували про рівень, уже раз досягнутий; для чого ж вони ще?). Жужа Раб дуже скромна: лише переглядаючи стоси книг, розумієш, скільки ця жінка встигла. Пушкін, Лермонтов, Фет, Тютчев, Блок, Єсенін, Пастернак, Ахматова — це лише частина перекладених російських письменників. З сучасної радянської поезії перелічу за реєстрами пам'яті хоч дещо: Айгі, Казакова, Винокуров, Самойлов, Євтушенко, Чаклайс, брати Чіладзе, Нійт, Окуджава, Руммо, Роберт Рождественський, Сулейменов, Вознесенський... Тут-таки і переклади (ніхто не брався досі!) українських історичних пісень і дум; тут-таки романи Гончара і Стельмаха...

Мила, гарна, розумна жінка — вона зовсім не збирається переповнити вас розумінням свого подвижництва; просто збагачує сади свого народу — вони дозрівають для всіх, як і власні її сливи на будапештській горі. Це борг перед пам'яттю про батька, перед рідною поезією,

зрештою. Почала вивчати російську, а згодом інші сло-в'янські мови в рік звільнення. 1946 року вступила на філологічний факультет Будапештського університету, публікувати переклади почала ще в студентські літа.

— Коли прийшла Червона Армія, у нас в домі оселився генерал. Ми розуміли, що йде війна, що так треба, й не заперечували. Але генерал запрошував нас до чаю, навчав мене російської, а коли Червона Армія продовжила наступ, відзвітував перед нами за кожну тарілочку й кожний стілець, якими користувався, живучи у нас. Солдати все розставили по місцях. Нас вразили ці порядність і дружність — таких генералів і таких солдатів не доводилось бачити, тим більше, що генерал подарував на згадку томики російської прози. (Можна було б тут оповісти, як Жужа, ставши вже відомим поетом, розшукувала і таки знайшла генерала в Москві; але то, як кажуть, зовсім інша історія).

— І з нафтою твоєю це також пов'язано,— каже мені Жужа.— Книги, хліб, нафта... Я це відчуваю так цільно, бо стикаюся з угорським життям в більшому числі пунктів, ніж ти. А то ти все про свою нафту, а вона ж — лише частина цілого...

Доля маленької Угорщини ніколи не була простою— калічили її і згинали під різні ярма без ліку. І якщо казати про найвідоміших літераторів, їх переконаний інтернаціоналізм, перекладацьке подвижництво — мовби конденсований досвід боротьби за братерство і дружбу в світі. «Інакше не виживемо»,— казали мені багато разів і з усією переконаністю.

Метафоричні та справжні сади Жужі Раб — постійно з нею. Сад її дитинства, старезна слива під вікнами, плідний сад світової культури, російська та радянська література — всюди вона почувається садівницею.

Мені дуже приємно таким урочистим штилем розповідати про цю милу і популярну в Угорщині жінку — таких ще тут не було, лінгвістика Жужі Раб також соціальна. Коли ми перераховуємо все, чого не було в Угорщині й що з'явилося в минулих десятиріччях, то легко вводимо більшість слів у логічну послідовність. Як там йдуть літери в абетці? Л, М, Н... Так, якщо Н це «Нафта», то М, напевно, «Мир», а Л, якщо дозволите, «Лінгвістика». Все разом.

## Авторський відступ (6)

Янош Тот, керівник відділу мастил Дунайського нафтопереробного заводу в Сосхаломбатті, довго мовчить, обмірковуючи питання. Потім усміхається винувато:

— Сам не знаю. Намагаюсь пригадати щось особливо цікаве із зустрічей з радянськими людьми, моєї праці з вашою — і нашою! — нафтою і, їй-право, не знаю. Можливо, краще вже від початку? Йшов листопад 1944-го, коли Червона Армія звільнила моє село Вамошдьєрг. Було мені в ту пору сімнадцять років, крім праці в полі, я нічого не бачив. Послали мене працювати на будівництво посадочної смуги для ваших бомбардувальників. Вони заправлялися в нас, біля Вамошдьєрга, й летіли бомбити Будапешт, де ще оборонялись фашисти. В селі нашому всі роздивлялися червоноармійців прискіпливо і мовчки: мови ніхто не знав та й страшнувато було — звільнили нас, звісно, але ж війна триває. Останні з німців, що стояли в нас у селі, були кволими хлопчиками — просто фольксштурм, плакали вночі; а двоє, що були на постої у нас в хаті, прийшли воювати з шкільними підручниками в заплічних мішках; так після них ті підручники в кутку й валялися. Ну, значить, прийшли червоноармійці,— в нас троє оселились,— дивлюсь, знайшли вони німецьку алгебру, гортають сторінки, про щось розмовляють. Мене покликали: показують, що автомати знімають і кладуть підручник перед собою — мир, мовляв, настає... Але поки той мир — пішли вони далі, а через три місяці зайшов до мене один з них — повертався, поранений, в лютому 1945-го. Показав, що двоє друзів його, Іван та Сергій,— імена я запам'ятав — загинули на шляху до Праги. Підручник алгебри лежав там, де вони поклали його; червоноармієць погортав, а тоді як хрясне об землю підручником! Подумав ще, нахилився, взяв книгу й поклав на підвіконня...

А я невдовзі після Перемоги пішов до Будапешта й почав працювати на Чепелі — там от і зіткнувся уперше в житті з виробництвом нафтопродуктів. Річ у тім, що німці лишили, відступаючи, запаси танкового пального в Будапешті. Нам віддали його, і ми налагоджували нове виробництво, дистилюючи солярку. Сказали якось, що прийде до нас в бригаду російський нафтовик — допоможе, мовляв. Якраз була обідня перерва — сидимо, дивимося в брудну підлогу свого цеху, їсти нічого.

Прийшов росіянин — молодий такий, у військовій формі, тільки без погонів. «Чому не обідаєте?»— руками нам показав. Ми винувато всміхаємось — нічого немає на обід; сам не бачить, чи що. Росіянин пішов. Через якийсь час повернувся з буханцем хліба і поділив його по скибці між всіма нами. Де він узяв той хліб — уявити не можу, тоді хліба всім бракувало. Підладнав росіянин установку, пішов, а я назавжди запам'ятав його. Перші радянські люди мого життя були у військовому, але один книгу мені давав, інший — хліб. Вам цікаво? Вибачайте, але ж ви спитали про перші зустрічі з радянськими — я й сказав...

Янош Тот бере чашку з кавою і цокотить ложечкою в ній. Кава холодна вже, та він і не збирався пити — просто думає про власне. Потім, не дивлячись на мене, додає:

— Ви ж про нафту хотіли писати — так воно і про нафту. То я допомагав радянські бомбардувальники заправляти, а то перше пальне дистилював на Чепелі. Якось воно так складається — усе сукупно...

## Нафта

В місті з назвою, вимова якої давалась мені нелегко, було надзвичайно цікаво. Місто це, якщо повторити стандартну метафору про нафту,—кров землі, серце нафтової Угорщини. В Сосхаломбатті (так називається місто) розмістився Дунайський нафтопереробний завод і мільйони тонн нафти, що приходить сюди по трубах з Радянської країни, плюс ті сотні тисяч тонн, що видобуваються в нафтоносному угорському районі Алфельд, обертаються на все, що з них належить вигнати, саме тут, в Сосхаломбатті (якщо вдуматися, назва міста вимовляється не так уже й важко — врешті-решт я звикнув до неї досить швидко). Отже, на тутешньому комбінаті переробляється переважна більшість угорських нафтових рік.

Нафта прийшла сюди 1964 року, містом Сосхаломбатта стала в 1970-му. А до цього було таке собі кукурудзяне поле в сорока з чимось кілометрах від Будапешта. Комбінат оголосили загальноугорською комсомольською будовою — зводили його всією країною: і комбінати такі були тут новими, і тип будівництва був раніше не баче-

ним. Але тоді, на початку шістдесятих, вже стало ясно, що розвиток Угорщини лімітується її енергетичною базою; зростала країна, якої ще не було, і все у тій країні ставало масштабнішим, аніж будь-коли.

Прикмети нового? Далі я по змозі розповідатиму вам про конкретних людей; тут — кілька найзагальніших характеристик. Отже, почали будувати комбінат селяни, які уявлення про нафту не мали,— корчували кукурудзяне поле. Було тут село, прадавнє, корінням загрузле мало не в римську історію; нафтовиків-фахівців в окрузі взагалі не було. Все починалося з поставок радянської техніки, проектної документації, допомоги в монтажі. Тут-таки формувалися власні кадри технічної інтелігенції нового профілю: сьогодні з 2876 працівників комбінату близько 1200 продовжують вчитися, чимало з них — в Будапештському політехнічному, який відкрив свій філіал на Сосхаломбатті. Дев'ять з кожних десяти молодих робітників уже мають спеціальну освіту; серед тих, кому немає ще тридцяти, лиш одна людина на цілу Сосхаломбатту — без восьмирічки. Практично всі інженери, техніки, більшість кадрових робітників прийшли сюди молодими: тут починали працювати, тут створювали родини (комбінат протягом останніх років надав багатьом працівникам нові квартири), тут розширювали свій комбінат, тут-таки планують його і своє власне майбутнє.

«Ну, дай боже!» — кажу я, звертаючись до тутешнього парторга Ласло Зіманьї.

Той хитро зиркнув на мене: «Таж ми не стільки на бога покладаємося, скільки на Радянську владу!..» (Згадую, як мені в Словаччині майже такими словами розповідали про початок війни: про офіцера, який звертався з молитвою не до бога, а до Москви. Тисячу разів відчував я чужі надії, звернені до моєї Вітчизни, і думав про те, що, значить, ми живемо певно і недвозначно, коли стільки людей не боїться пов'язувати з нами життя своє і надію; легко так, природно пов'язують, певні, що ми не підведемо).

Парторг Дунайського нафтопереробного заводу Ласло Зіманьї — молода людина, йому двадцять вісім років, хоча в Сосхаломбатті працює він уже давно — з 1968 року. Тут закінчив хімічний технікум, тут починав працювати як фахівець, тут одружився, дістав квартиру. Протягом останніх років очолював тут комсомольську організацію; на підприємстві понад п'ятсот членів

партії, близько семисот комсомольців. Ласло Зіманьї — людина вельми поважна, розмовляє повільно, всміхається нечасто; він з півночі Угорщини, з самої, яка може бути лиш, робітничо-селянської родини: мати — селянка, батько — колишній шахтар. Ласло почув, що прийшла радянська нафта, що створюється нове підприємство,— поїхав до Сосхаломбатти, вивчився, здобув авторитет, став одним із керівників підприємства. Для нього це природно: жив, як усі... Як ставиться до Радянського Союзу? Добре ставиться, хоч ніколи не був там — так праця склалась, що не довелося. Але ж людей радянських бачив постійно,— от і щойно здавали ректифікаційну колону на заводі,— там зварювальники радянські й угорські Горбачов, Шикош, Бабенко, Васарі працювали разом, разом і розбили, як годиться, пляшку угорського шампанського об високий блискучий стовп змонтованої колони. З Радянського Союзу обладнання надходить все досконаліше — зараз зводяться установки для підвищення октанових чисел бензину, очищення його від сірки, заразом збудували установку для отримання елементарної сірки з радянської нафти. А нині будуватимуть комплекс для ізомеризації легких бензинів — дальшого їх очищення; і ще провадиться боротьба проти забруднення дунайських хвиль — он там нові фільтри стоять; чисті вода й повітря теж необхідні Сосхаломбатті, всій Угорщині необхідні — йде боротьба і за них.

В Сосхаломбатті легко дихається. Тут житлові та виробничі приміщення будувались надовго й з превеликою повагою до тих, хто тут житиме й працюватиме. Потужні фільтрові насадки на димарях пропускають струмінці теплого повітря, врослі у тепле осіннє небо.

— Ми ж маленька країна,— усміхається мені Зіманьї.— В нас і повітря, і води менше, як в інших. Кожний грам на обліку. Берегти треба...

Дунайський завод зводили люди, які ані на мить не почували себе покинутими напризволяще чи полишеними собі самим, зводили без накладок, за точним графіком, та й тепер робочі поїзди до Тамбова, Рязані чи Новополоцька — звичайна річ. Фахівців готують централізовано: завод подає заявку про те, скільки йому треба спеціалістів і яких саме; загальнодержавний нафтовий трест забезпечує завод інженерами найтонших професій, готуючи їх чи у себе, чи в інститутах СРСР, якихось складнощів не виникало ніколи.

— Слухайте, Ласло,— кажу я, прагнучи збити парторга з його насичених інформацією стежок.— А як ви почуваєтесь, виходячи в неоглядний світ, зосереджений на переробці нафти? Ви ж — у центрі Європи, і навколо вас різнокаліберні димарі аналогічних підприємств з доброго десятка країн. Навіть Дунай, такий дорогий усім нам, ви не порятуєте самостійно, бо велика ріка, крім ваших заводів, поїть і миє ще підприємства словацькі й радянські, австрійські та румунські. Чи відчуваєте ви свою співмірність з технізованою Європою, яка переганяє нафту? Чи на рівні ви? Чи не почуваєтесь провінціалами? Вам же твердять, напевно, по всіх пришіптуючих радіо, що зв'язались, мовляв, з Радянським Союзом...

Зіманьї б'є себе долонями по боках, наче курка, що зібралася полетіти, й сміється:

— Хто-хто, а ми таки знаємо собі ціну. Ніколи ще любов до Угорщини, гордість за неї не були в наших людей такими масовими, глибокими й соціальними; ніколи ще ми не приходили в світ з так високо піднятими головами. Нації гинуть від провінційності, а ми тепер провінціали куди меншою мірою, ніж будь-коли. І такі заводи, як в Сосхаломбатті, крім всього іншого,— ліки від провінціалізму. Ми ж тепер якщо і повторюємо: «ми дали», «нам дали», то робимо це інакше. Ми розуміємо своє партнерство, а не «залежність», про яку нам верещать вороги сьогоднішньої Угорщини. Ми бачимо, як на зарубіжних підприємствах переробляється зовсім інша нафта — отримана в інший спосіб, використана інакше, взаємини між людьми там теж зовсім інші. Так, у нас ще резерв чималий: на багатьох підприємствах Заходу нафта переробляється докладніше, детальніше — ми тільки ще прагнемо такого; взаємини з вами розслаблюють деяких людей, ви ж це знаєте — мовляв, дасть Радянський Союз стільки нафти, скільки буде потрібно. Але все одно в нас з вами взаємини партнерства, ми не чужі, ми друзі, ми поруч; а в багатьох країнах доводиться бачити жах перед тим, що скінчиться нафта і — життя скінчиться. Радянська нафта надходить так, що всі певні: вона буде і завтра. Напевно, це не завжди гарно, що ми такі спокійні, але таки чудово, що в нас страху немає. Цілий світ аж викручується від жаху — почитайте, що пишуть; подивіться, що за фільми знімають,— а нам не страшно...

(Трішечки відступлю від Дунайського нафтопереробного заводу, бо хочу повернутися до Будапешта, на вулицю Розенбергів, 21, розташовану біля парламенту. На четвертому поверсі капітального будинку, збудованого наприкінці минулого сторіччя, міститься ТЕСКО, організація, що контролює контракти угорських спеціалістів, які працюють за кордоном. Не переповідатиму вам у подробицях все, про що довелось перебалакати з керівниками ТЕСКО Тібором Хетеші та Дечі Ласлоне; але одна обставина, яка має прямий стосунок до нашої теми, здалась мені вартою негайної згадки. Це — роль радянської нафти в міжнародних справах ТЕСКО. Адже до 1968 року навіть кадри для власної Сосхаломбатти готувались Угорщиною в Радянському Союзі; сьогодні ж чимало угорських нафтовиків високої інтернаціональної кваліфікації працює в країнах Близького Сходу і в Африці. Угорщина монтує і постачає енергетичне обладнання дуже широко — от і щойно підписали контракт про поставки для двох величезних електростанцій у Туреччині. В Угорщині дуже гарно навчилися працювати з нафтою, мазутом, бензином; з технікою використання нафти і з технікою пошуків нафти тут також усе гаразд. Досвід будівництва нафтопроводу «Дружба» дав країні кадри, яких у неї не було ніколи. Велетенський радянський трудовий полігон неоціненний для майбуття; коли я прочитав нещодавно, як наші нафтовики працюють в Індії чи в алжірській компанії СОНАТРАК, ще раз подумав про колосальну міжнародну роль прикладу небувалих взаємин, що встановилися між народами в світі соціалізму).

Нині в Сосхаломбатті понад двадцять фахівців — випускники радянських вузів. Колись їх було більше, можливо, колись і поменшає, бо Угорщина вже непогано готує власні кадри нафтовиків; це так само природно, як те, що на початку шістдесятих років тут працювали наші викладачі й інженери всюди, куди їх кликала народна влада Угорщини. Все йшло паралельно — школа виробничого співробітництва і школа людських взаємин: самі працівники Сосхаломбатти не схильні розділяти одне з іншим, фракціонувати стосунки між народами. Пізнання Радянського Союзу для більшості з тих, хто живе і працює тут, було процесом дуже важливим, особистим і повчальним.

...Практично всі розділи моєї книги присвячено тому, як нас бачать збоку.

Я невтомно дивувався, спостерігаючи, наскільки особистими бували аргументи в моїх співрозмовників, коли вони оповідали про Радянську країну, і головне, що оповіді ці завжди бували патріотичними, ані спроби підлеститися до співрозмовника чи підладнатись під нього. Наче ворушаться в мені голоси співбесідників; бачу очі, бачу обличчя друзів, жодне з яких не було відвернуте — і тому жодне не забулося.

Золтан Балог займається обчислювальною технікою у відділі автоматизації комбінату. Він п'ятнадцять років тому закінчив у Москві нафтовий інститут імені Губкіна й відтоді працює на Сосхаломбатті. Балог — з міських; його мати й батько працювали на пошті, з промисловістю взагалі й з нафтохімією зокрема не маючи нічого спільного. Але нині в Угорщині набув найширшого розмаху процес зовсім новий: у зв'язку з тим, що старі класові зв'язки й принципи руйнувалися геть зовсім, відкрилась величезна кількість нових фахів та нових сфер докладання своїх сил, тут викристалізовувались династії раніше не мислимі, але такі, що визначають нині весь дух життя в країні. Міністри з теслярських родин, головні інженери — з поштарських, керівники Держплану — з малоземельних селян. Та частина нації, що сторіччями не могла реалізувати свій творчий потенціал, розкривається повно й красиво в політиці, виробництві, в усьому багатогранні кардинально зміненого життя — це прикметно й важливо.

— А що було важливим для мене? — перепитує Золтан Балог.— Ну, перш за все вікно у світ; у велетенський радянський світ, раніше не знаний. Ми ж були провінціалами — нитки провінціалізму, наче грибниця стятого мухомора, ще прошивають наш грунт і нічого дивного в цьому — не все зразу, не всього позбуваємось одночасно. Тому дотик до велетенського радянського світу завжди цікавий і примушує замислитися кожного мадяра, особливо з тих, що старші. Ну, примірom, найпростіше: я вважав, що в СРСР — самі росіяни. А потрапив до студентського гуртожитку московського інституту і поруч зі мною вірмени, українці, грузини, азербайджанці, узбеки; зразу ж вразили ваші різноманітність та багатонаціональність, те, як легко людина будь-якого походження стає своєю, поляки, угорці, болгари зростались з

вашим середовищем дуже швидко, якщо приймали радянські правила міжнаціональної рівності. Не спрощуйте нас — таке співробітництво ж на віки. Вивчаючи в нафтовому інституті свої мазути, парафіни й бензини, ми одночасно вивчали чимало нових принципів улаштування життя...

(В центрі Європи шовінізм та націоналізм зривалися, провоковані не раз, і розкочувались погромами, відкритими деклараціями про нації першорядні та другосортні, такі й сякі. Навіть два сусідніх народи — словаків і угорців — зіштовхували в століттях до крові, до різанини, до самознищення. І все ж таки народну душу настроєно на добро й рівність: до чого ж впевнено нищаться міжнаціональні забобони, міжнаціональна ворожнеча при соціалізмі! Я не кажу «легко», я кажу «впевнено» — і в цьому ще одна з великих перемог нашого ладу. Взаємини між словаками та мадярами змінилися до невпізнання, навіть анекдотиків паскудних не чути; тут все державно, тут поважно, тут не до жартів і за провокації щонайменше дають по фізіономії. В Словаччині, наприклад, вже самих лише угорських танцювальних і театральних колективів близько шестисот; в Угорщині близько трьохсот шкіл для національних меншостей, де викладання ведеться рідними мовами, у тому числі й словацькою. А ще ж тридцять п'ять років тому заклики до угрословацької різанини підкидалися ой як жваво. Було кому...)

— Ми і раніше знали, що навколо нас — велетенський світ, але боялися цього світу,— каже Золтан Балог.— Головне було: сховатися від усіх і захиститись. Подорожували й раніше — профспілки ще з тридцятих організовували екскурсії довкола Європи, але в тій-таки Європі майже не було порогів, які б ми переходили, як рівні. Інтенсивніше за всіх мандрувала біднота в пошуках домівки й хліба: на батьківщині не було вдосталь ні того, ні іншого...

Відчуття Вітчизни багатогранне, і те, як почуваються люди, що прийшли в дім твій ззовні,— дуже важливе. Мені тисячу разів казали з захопленням, як радянські лишаються по роботі чи варять трубопровідні стики в двадцятиградусний мороз на вітровінні (це ще куди! Я в Сибіру бачив робітників, які працювали біля свердловин при сорока градусах нижче нуля). Казали мені, щоправда, і про хвацьку нашу любов до перекурів, і ще

про дещо, але то було не надто поважно: головне, що тут повірили в наше вміння і в щирість нашу. В уміння та щирість соціалізму, інакше кажучи. Дуже цікаво сказала мені Дьердне Дало, технік-хімік, начальник лаборантської групи:

— От прийшла до нас радянська нафта, ми розуміли, що це добре, але підсвідомо чекали, що ж тут буде не так добре. Не вірили, не вміли вірити у добро, яке твориться чесно, без хитрощів, без того, щоб забрати від нас щось необхідне й цінне. Ви не ображайтеся, я ж відверто кажу про те, як звикання до нового суспільства і нового способу життя повинно було багато що подолати в попередньому історичному досвіді. Знаєте, поміняти герб на парламентському шпилі неважко — розтопити автогеном залізний стрижень і заварити новий. Але які стрижні розтоплювалися в людських душах! Розтопилися. Що було революційним для мене, стало звичним для дітей моїх — вони просто не розуміють, як буває інакше; часом я навіть шкодую, що не розуміють: знали б колишнє життя — більше цінували б це. Втім, для моїх батьків неймовірною подією було вже те, що я пішла вчитися і вивчилася; батько дуже скептично ставився до моїх претензій на вступ до технікуму, а тепер шкодує, що я не пішла до інституту...

Була я в Москві, бачила Першотравневу демонстрацію — величезне враження! Люди йшли, наче розуміли, що на них дивиться весь світ. У вас дуже політичні люди — саме політична відповідальність в них небувало висока. В нас такої нема ще в подібних масштабах. Звідси й самовідданість людей ваших — і в дрібничках, і в головному відповідальність, все звідси. Я, пробачте, такий жіночий приклад наведу: от були в нашій лабораторії дві радянські спеціалістки — знаєте як працювали! В кожної з них — я знаю ж! — в сумочці список того, що купити треба; обидві вперше за кордоном, в Будапешт їм хочеться. Але так працювали, що й нам сором було лінуватися, соромно було піти передчасно з робочого місця! І з ними було цікаво... Дуже відповідальні й самовіддані у вас люди — від того, що зустрічаємося з ними так гарно й часто, самі ліпшаємо...

Парторг Дунайського нафтопереробного заводу Ласло Зіманьї виводить мене на міський майдан. В нього жести Петра Першого, що закладає місто на болотах, якому належить стати вікном в Європу: все у майбутньому.

Ласло розповідає мені про місто Сосхаломбатту, в якому буде тридцять тисяч мешканців (нині — удвічі менше), демонструє не існуючі ще фонтани, клуби та парк культури. Власне, усе це є — клуб, парки, фонтани, але буде краще, більше, просторіше... В центрі майбутнього головного майдану — монумент угорсько-радянської дружби: дві бетонні долоні з Вічним вогнем, запаленим між ними. Навколо — завтрашній парк, прозорий, бо його деревцям ще по два-три рочки й вони не зблизилися кронами і шелестять кожне окремо. Вічний вогонь рветься з труб, поєднаних між собою так, що схожі вони на концертний орган, побачений згори; але Вічний вогонь — безмовний, і ми з Ласло Зіманьї мовчки дивимося на нього.

— Все по-новому,— каже парторг після паузи.— Ходжу цехами, придивляюсь. Розумієте, ми стали дещо самовпевненими, це погано. Молоді не такі економні; старики працювали як в аптеці, а молодь — як у гастрономі. Я сам ще молодий і задумуюсь: чому це ми так от зразу припинили боятися всіх можливих лих і напастей — життя моїх батьків було просто-таки переповнено чеканням неприємностей...

Йдемо до кафе, де офіціант приносить не замовлений нами коньяк і з виразом обличчя, однаковим для обслуговуючого персоналу світової системи громадського харчування, щиро переконує нас, що коньяк було замовлено. Ніде подітися — ми спустошуємо свої чарки, запиваючи поганий коньяк чудовою угорською кавою; де б я не пив каву у цій країні, погано звареної не бувало майже ніколи. Зіманьї розповідає мені, що близький звідси Будапешт зваблює людей у свої кав'ярні, парки й театри — відпочивати в Сосхаломбатті ніхто не звик, хіба що багатодітні буркуни. Театру в місті немає, а угода з столичною трупою театру лишилась формальним актом, зафіксованим в анналах демонстрацій співдружності працівників розумової та фізичної праці, але ніяк не реалізованим на сцені Сосхаломбатти. Буває, згадує такі самі показушні угоди, яких, що тут гріха таїти, доволі й у нас — це як граматична помилка в гаслі: смисл правильний, але щось не так. А треба, щоб без показухи — і в нас, і в них, і всюди... Показуха гидка й ворожа соціалізмові.

Роздуми про уроки наших співдружності й співробітництва завжди повчальні. Нині, коли ми досягли найви-

щих ступенів відвертості, настав час узагальнень; поки що вчені акуратно формулюють свої висновки на сторінках академічних монографій, ми теж міркуємо — хай не так науково, але емоційно і зацікавлено. Нині, коли я гортаю свої сосхаломбаттські блокноти, мені особливо цікавий процес осмислення досягнутого, виклад уроків, здобутих кожним для себе, в даному випадку — з праці біля нафтових рік.

— Гаразд,— сказав мені Ласло Ваппел.— Все гаразд, але все ж таки ми не завжди задумуємось над тим, чим є для нас дружба з Країною Рад. Не спитали б ви, і я, може, не замислився б. Але зараз хочу сказати, що мій особистий досвід цілком збігається з марксистською тезою про роль праці в формуванні особистості: адже справжня взаємна повага виникає в праці для спільної мети. От ми працюємо спільно, пліч-о-пліч працюємо вже не один рік, тому й змогли так зблизитися. Ми, мадяри, добре знаємо живе життя ваше — це дуже важливо, бо ми побачили, роздивилися все впритул, вже й до Рязані їздимо, і до Прилук, і до Ярославля, і в Кострому; в робочих гуртожитках пожили, в їдальнях, не охоплених «Інтуристом», поїли котлет з макаронами. Поки нас возили у красивих автобусах лише в Третьяковку та в Оружейну палату, було не так, було парадно; а тепер ми вже настільки наблизилися одне до одного, що бачимо все впритул. Тут уже інша небезпека — зберегти б перспективу...

Мені особисто радянські люди допомогли здобути світ, в якому живу. Не тільки тому, що свого часу принесли Угорщині звільнення від фашизму і платили за це кров'ю своєю. Я — про пізніше життя своє. Навіть про зовсім недавнє. Я закінчив у Ленінграді технологічний інститут імені Ленради, приїхав на Сосхаломбатту. Тут керував групою радянських спеціалістів тоді Василь Тимофійович Козлов з Рязані; він зрадів мені, тим більше, що в дипломній праці я проектував точнісінько таку установку, які передбачалося будувати на Дунайському заводі з початку сімдесятих. Дипломні мої ленінградські креслення надійшли якраз вчасно: тоді, в 1969-му, завод був якраз третина теперішнього — було де розгорнутися. Все йшло в контакті з фахівцями із СРСР — спільно монтували, спільно вибивали несвоєчасні поставки (гарно запам'яталося нове російське слівце «толкач»), разом святкували пуск нових об'єктів. Слід сказати, що

обладнання з Радянського Союзу іде найкраще. Мені Василь Тимофійович Козлов казав, що так воно має бути; ідея перевести мене в заводські економісти з цеху, де безпосередньо переroблялася нафта, належить йому. Козлов переконав мене в тому, наскільки більше користі може бути в керівництві з людини, для якої не існує виробничих таємниць. Василеві Тимофійовичу подобалось, що в нас працюють акуратно й чисто, він радів, що ми плануємо та будуємо з перспективою, в нас деякі нафтові ємкості ні разу ще не заповнювались: ми віддаємо їх в оренду, і місцеві кооператори заливають туди восени вино...

Завод видно наскрізь — лише деякі цехи і деякі машини виведено за стіни чи під шиферні дахи. Найчутливіші до зовнішніх умов барабанні вакуум-фільтри та компресори стоять в приміщеннях, загублені в океані відкритих вітрам і сонцю сяючих труб, цистерн та колон. Тут справді надзвичайно чисто, і постійно відчуваєш, як люди цінують і люблять свій Дунайський завод,— так по чистоті в помешканні можна відчути ставлення господарів до житла.

(Радянський робітник з Ярославля Олександр Флегонтович Миронов розповідав мені в обідню перерву: «Привезли нам оту силікатну цеглу, так вони ж її руками на піддон розвантажили, склали в стосик, ще й поліетиленовою плівкою обгорнули. І нульовий цикл доводять до повної вилизаності — будувати приємно з таким нульовим циклом. Бережуть і шанують завод свій...»)

Навіть нічогісінько не розуміючи в технології, можна багато що збагнути, просто походивши Сосхаломбаттою. День у день я приїздив до цехів і що більше ходив ними, то більше хотілось переповісти хоча б кілька зустрічей з тими, хто працює на Дунайському нафтоперегінному заводі; технологію обробки нафти я тут не розписую, це ви пошукайте в підручниках. Чи таки хочете, щоб я розповів, як воно відбувається саме в Сосхаломбатті?

...Першою стадією переробки нафти є фракційна переробка, здійснювана на чотирьох установках атмосферної та вакуумної перегонок. В атмосферній частині дістають фракції світлих продуктів (бензин, гас, дизельне паливо). Рештки — мазут — розганяють на масляні дистиляти й гудрон у вакуумній частині установок. Простогінні фракції бензину, одержані на трьох устано-

вках АВТ, спрямовуються для дальшого розділення на вузькі фракції в установку вторинної перегонки. Фракція з температурою кипіння 62—105° є сировиною для ароматизації.

Годі? Я ж вам казав: якщо хтось узявся читати ці нариси, прагнучи збагнути потаємні секрети крекінгу, то ліпше почитати підручника.

— Підручник? — каже мені досвідчений Янош Тот, керівник відділу мастил.— Я підручники відкрив, як належить, лиш через кілька років після звільнення, вже цілком дорослою людиною. Працював з нафтою на Чепелі і вчився. Дуже хотілося вчитись; ще замолоду колись підійшов я до інженерів і глянув через плече в розрахунки їхні — інженери аж зайшлись реготом, а один з них поплескав мене по спині й вимовив крізь сміх: «Не твого це розуму справа — не лізь, погоничу!..» Дуже хотілось вчитися. Життя — моє та батьків моїх — різні за впевненістю й за перспективою, а не лише за ставленням до нафти.

Які вже там лабораторії з технологіями! В селі у нас в сорокові роки учитель казав школярам, коли починався дощ: «Якщо завтра буде така сама погода — не ходіть до школи: вона все одно ні до чого вам; вийде сонечко — приходьте, я вам щось іще розповім...» Нова гідність у нас, нова впевненість. Що ж до нафти та іншого, то, знаєте, нам різні країни теж дещо давали, але ми не від усіх брати хочемо, бо кров'ю і життям Угорщини доводилось розплачуватись. А Радянський Союз співробітничає непринизливо і надійно. Ви не уявляєте, до чого важливо не лише те, що дають, але й як. Ми ж стали розумною нацією — все розуміємо...

Сиджу за журнальним столиком в квартирі Арпада й Алли Ковач і запитую все те ж: як живете? як працюється? Алла Ковач — ленінградка, вісім років тому вони з Арпадом одружилися і, закінчивши Ленінградський гірничий інститут, подалися до чоловіка на батьківщину.

— Мама дуже розстроїлася,— каже Алла,— коли вона востаннє гостювала в Сосхаломбатті, і я, говорячи про Угорщину, сказала: «В нас». Але ж це справді — рідний дім; я починала від нуля — без мови, без знання умов, лиш з радянським дипломом. Була напруженою, як струна,— один погляд скоса довів би мене до істерики, до негайної втечі додому. Повірте,— не було жодного погляду скоса, допомагали, навіть дякували, наче це я —

Радянський Союз. З таким задоволенням іду до праці. І дітям гарно в садочку — мільйон друзів, і немає проблем...

Діти згідно кивають і кидаються на гарненькі круглі бутербродики неймовірно закордонного вигляду, які матір приносить до столу.

— Діти! — гукає Алла Ковач, усміхаючись двом веселим хлопчиськам, і винувато позирає на мене. За вікнами — гладесенький степ з шосе, яке стелиться в бік Будапешта, й з вигородженими квадратами кварталів завтрашньої Сосхаломбатти.

### Авторський відступ (7)

Далі йде докладна довідка, яка, гадаю, може вам придатися. Наводжу її за поважними джерелами: всі дані цілком офіційні — подумайте над ними:

«Для країн РЕВ нафта має величезне значення. При цьому йдеться не лише про пальне для автомобілів та літаків, тому що бензин, дизельне пальне, мастила й моторні масла — лиш невелика частинка тієї велетенської кількості продуктів, які походять з цієї дивовижної речовини. Нафта — необхідний компонент будь-якого промислового виробництва. Жодне виробництво не може працювати без нафти й її похідних... З 7 мільйонів тонн нафти можна виробити стільки ж продукції, скільки з 100 мільйонів тонн бурого вугілля...

За даними РЕВ, використання пального та енергії з 1971 до 1990 року зросте у 2,5 рази. Цей прогноз виник з аналізу, дані якого було оголошено на XXIX сесії РЕВ у Будапешті. Сесія ще раз вказала на надзвичайно важливе значення радянських покладів корисних копалин для інших країн — членів РЕВ. На долю СРСР припадає 95 процентів усіх запасів вугілля, нафти, газу, 98 процентів залізної руди, 100 процентів фосфатів, 80 процентів калійних солей. Радянський Союз постачає країнам РЕВ 90 процентів імпортованої ними залізної руди, 60 процентів кам'яного вугілля та марганцевої руди, 75 процентів фосфатів, 80 процентів будівельного лісу... В 1976—1980 роках передбачається збільшити поставки палива на 43 проценти в порівнянні з 1971—1975 роками. Близько половини цього обсягу складають нафта й нафтопродукти».

Цю довідку я наводжу за працею німця Фреда Мерка «Чорна кров» — дуже цікавим дослідженням про те, як чорні нафтові ріки послідовно розділяли народи, ставали не лише енергетичними джерелами, а причинами воєн, шантажу, бідності. Дані про нашу нафту винесено в окремий розділ. Наша країна принципово не схожа на світ, відкинутий нею, так само, як і взаємини наші з іншими країнами вибудувано по-новому, це очевидно, що б про нас не брехали. Саме через те, що ми прагнемо влаштовувати життя по-іншому, ще довго писатимуть дьогтем брехню в нас на воротях — кожна соціальна система використовує власний дьоготь на власний розсуд,— але цифри, наведені вище, старанно замовчуються. Як і те, що ми продаємо нафту соціалістичним країнам за цінами, які нижчі від тих, що склалися на світовому ринку. І те, що розраховуватися з нами можна не тільки дзвінким золотом, як з більшістю експортерів нафти. З нами можна розраховуватися консервованим зеленим горошком, автобусами, модним одягом і прокатом кольорових металів; ми ввели нафту до загальної системи поставок; ми ввели торгівлю до загальної системи взаємин з іншими народами. Те, що нас дуже не люблять країни та соціальні системи, які чинять інакше, свідчить про чіткість радянського способу взаємин з іншими народами. У всякому разі, від того, що ми видобували у 1978 році понад півтора мільйона тонн нафти і газового конденсату щодня, тепліше стало не тільки нам.

А тепер, щоб ввести мовлене в систематичний ряд прикладів, я наведу ще одну довідку — це вже з недавньої «Нью-Йорк таймс». «Нині,— пише спеціальний помічник президента США Пітер Борн,— Сполучені Штати перебувають на 12-му місці з 18 основних промислово розвинених капіталістичних країн, що надають допомогу. На рік США витрачають у 17 разів більше у військовому бюджеті і в 6 разів більше на виробництво алкоголю, аніж на офіційну допомогу...»

Отже, все соціально і все пояснювано, коли, звісно, шукати пояснень. Багато в чому це розмова про категорію, що зветься «спосіб життя». Отак живуть люди на світі; і країни отак живуть — кожна по-різному...

## Авторський відступ (8)

«Ви знаєте вже, як народ вміє працювати. Вам це подобається, і нам подобається також. Але не менш важливо переконуватися в тому, що народ вміє думати. Навіть цікаво, як швидко люди мудрішають. Ви ніколи не намагалися вирахувати, як, за який час і за яких обставин народ мудрішає?»— Доктор Ян Санто, заступник директора Інституту вірусології Академії наук Словаччини, запитує дуже швидко і так само швидко зазирає мені в обличчя.

Я заїхав сюди на шляху до «Словнафту», і довгий корпус над шосе не справив враження велетенського — принаймні ззовні. З інженером Ігорем Міхаличем, співробітником словацької Спілки письменників, який з доброти своєї супроводжував мене в Братіславі, ми посперечалися щодо категорії майже метафізичної, званої «народна репутація». До того здалась нам важливою ця тема і до того не хотілось завершувати обговорення дискусією суто теоретичною, що ми навіть пригальмували в дорозі й, швидко жестикулюючи, продовжили суперечку, крокуючи придорожніми травами.

Рідна сестра Міхалича вийшла заміж і виїхала до Нової Зеландії; ми трохи посперечались про новозеландське життя-буття і дійшли висновку, що словачці непросто буде акліматизуватися в дуже далекому і дуже чужому краї, де пори року течуть навпаки, а люди пересуваються догори ногами. Чому це? Я зустрічав досконало асимільованих німців, фіннів чи португальців. Що — словаків інакше влаштовано?

Інженер Міхалич розводить руками: «Інакше! Ми щойно почали звикати до свого власного дому, до того, що десь на світі є сонце, земля й вода, якими можемо ділитися зі світом як господарі. Знаєте, як довго й наполегливо словаків привчали до того, що вони безглузді, бездарні, не потрібні нікому — навіть собі. Це так важливо — мати дім для власного народу. Коли є такий дім і ти розумієш це — неможливо з нього піти!..»

...Доктор Ян Санто ще раз повторює думку про те, як швидко народ розумнішає. Він питає мене про враження від промисловості, про те, як сподобався «Словнафт», і раптом дуже поважно попереджає, щоб в усіх розмовах я вдумливо поділяв красиві мріяння, сподівання, високі плани з реальними, осягнутими, конкретними фактами.

«Ми любимо пофантазувати — ми ще тільки вчимося точності державного мислення: гадаєте, це зразу дається?»

«Інститут вірусології засновано 1953 року; розумієте, не можна видирати з контексту народного життя одне щось. Слід пам'ятати про інститут, коли думаєш про нафту,— все ж було водночас. Тоді ж впевнено будувався «Словнафт», металургійні комбінати й хімічні заводи на сході й півдні Словаччини; одночасно з виробничими корпусами будувались приміщення для інститутів та лабораторій нової Академії наук.

До нас прибули радянські вчені. Академік Чехословаччини Блажкович приймав тут радянських академіків Здродовського, Чумакова, Павловського, Смородинцева. Перші наукові теми виконували спільно — досі чимало проблем вирішується в такий спосіб...» Усе це сказав мені доктор Рудольф Брезіна, керівник відділу рикетсій. Доктора Брезіну широко знають у науковому світі,— коли в африканській Руанді виникла епідемія висипного тифу, Всесвітня Організація Охорони здоров'я відрядила туди саме його. Доктор Брезіна і його відділ були спільно з радянською експедицією 1963 року в Кемерові й виділили там не відомого досі збудника кліщового енцефаліту — це було відкриттям всесвітнім. Годі й казати, за чверть століття своєї історії інститут здобув репутацію надзвичайно високу — от і рік тому відбувався конкурс на стажувальні місця для бажаючих підучитись у словацьких вірусологів. Конкурс виявився більшим, аніж при вступі на модні факультети університету — 60 претендентів на 15 місць, навіть один американець з штату Монтана просився до братіславської науки.

Це дивовижний інститут; він вражає не просто як дослідницький заклад — це також соціальне явище, що такі заводи, і така академія, і такі фахівці — в країні, яку ще на пам'яті нашій хвацькі публіцисти охрестили «Конго в серці Європи». Це було нещодавно, сорок з невеликим років тому. Все ж таки світ, розверзтий широко й доброзичливо, виховує широту погляду на себе й широту мислення.

«А що Радянський Союз? Все — Радянський Союз! Ми виникали за такої вашої допомоги, що тепер кожного разу розуміємо (а тільки з інститутами Москви й Ленінграда в нас сім спільних тем), що все це не лише наука. Ми виникали поєднано з вами і давно вже вийшли

за рамки офіційних угод по співробітництву.— Доктор Ян Санто знайомить мене з чарівною співробітницею й усміхається.— Світлана Прісташова п'ятнадцять років тому закінчила Київський університет. Там в неї, звісно, було інше прізвище, та вийшла дівчина заміж за нашого вченого...»

«Далеко заїхали»,— кажу Прісташовій. Та дивується: «Чому ж далеко? Ви, може, не повірите, але мені ані разу не дали зрозуміти, що я народилася й виросла не тут. Власне, я справді виросла в цьому світі. Спільний світ. Усе поруч».

Сестра інженера Міхалича вийшла заміж до Нової Зеландії, і її наче відрізало: далеко це й догори ногами. Антиподи.

І все ж таки як цікаво! В країні, де фактично не було нічого, крім об'єктів для співчуття, сформувалися світові центри науки та виробництва. Почуття волі й почуття володіння домом своїм — така чудова нестримність цього процесу, коли в душі та в житті народу відбуваються великі події і народ у тисячу разів повніше розкривається перед світом і сам перед собою.

Ми їдемо з інженером Міхаличем до центру міста. «Як це важливо, коли з'являється віра у власні сили, в свої можливості,— каже він.— Ні, ви подивіться цим людям в обличчя! В автобусі не відчуєш такого, там всі подібні, а розходяться по робочих місцях і — які люди! Якби писав я, то так би й почав: «Коли поміркуєш над таким інститутом на шляху до «Словнафту»...» Мовчки перетинаємо новий район міста.

### Авторський відступ (9)

Це просто подиву гідно, як все зрештою потрапляє на місце, йому приналежне. Зовсім не знаю винятків з цього правила: ні для людей, ані для грошей, ні для палаців, ані для корон. До речі, про корони (не про чехословацьку грошову одиницю, назва якої теж походить від монархічних реквізитів), тут я про (як визначає тлумачний словник) «металевий, з прикрасами головний убір монарха, що є символом його влади».

На старих державних регаліях буржуазної Угорщини карбувалась корона з похилим хрестом на верхівці — «вінець святого Стефана», багаторазово проголошувана

символом державності. За своє бурхливе життя корона чимало бачила, але в XX столітті доля її склалася нарешті вже остаточно. Короні довелося дуже нелегко, коли вона впала з голови останнього Габсбурга, а потім особливо, коли прийшов березень 1919 року.

В березні 1919-го в Угорщині було проголошено Радянську владу — це була перша Радянська республіка після декларованої у Петрограді. Будапештська Комуна протрималась сто тридцять три дні. Коли кати, щедро оплачувані монетами з короною, вішали полонених революціонерів на вуличних ліхтарях, ніхто ще не казав відкрито, що завтрашні проспекти наречуть іменами героїв. Не до вічної слави було і не до вічної пам'яті — Будапештську Комуну громили безжалісно, так, щоб раз і назавше. Розстрілювали, випалювали до попелу Радянську республіку Словаччини — її, натхнену Будапештською Комуною, було проголошено в червні 1919-го і, протримавшись два тижні, впала й вона, не здавши без бою жодної барикади. Володимир Ілліч Ленін писав тоді в «Привітанні угорським робітникам»: «Ви ведете єдино законну, справедливу, істинно революційну війну, війну пригноблених проти гнобителів, війну трудящих проти експлуататорів, війну за перемогу соціалізму. У всьому світі все, що є чесного в робітничому класі, на вашім боці». Це був час, коли нашу власну Республіку Рад душили безжалісно й тими ж руками топили у крові. Але ми вистояли. Чимало інтернаціоналістів з Угорщини та Словаччини після розгрому їхньої революції пішли відстоювати нашу, бо Революція була спільною і називалась вона пророчо — Світовою.

На шпилі будапештського парламенту залишався герб з трьома гулями патріотичних гір, і корона з похиленим хрестиком карбувалась на грошах, а через літа адмірал Хорті іменем цієї корони встановив у країні чорну диктатуру.

Корона з похиленим хрестом лежала на червоній подушці, й подушка виглядала так, що натисни на неї — кров потече.

Кров текла щедро, а коли згодом корона зникла, кров лилася також; рельєф корони продовжував карбуватися на нічого не вартих грошах, бо нічого не була варта звергнута влада, яка ховалася за мертву корону.

Будапештська Комуна воскресла. День за днем дорощувались до тих її перших ста тридцяти трьох,

формуючись у десятиліття. На початку четвертого десятиріччя народної влади знайшлась і корона з похиленим хрестиком на вершечку.

В Національному музеї, що в двох кварталах від набережної Дунаю, виставлено сьогодні тисячолітню корону Угорщини з інвентарною биркою. Стоїть вона в маленькій залі на другому поверсі — на фото збільшені деталі поверненої корони. Королівський вінець, виявляється, вкрали фашисти в 1944 році; по трьох з половиною десятиліттях відсутності корона приїхала до Будапешта з-за океану, де її ховали довго та марно. Втім, сто тридцять років тому корона вже пережила невеселі часи — її на чотири роки взагалі закопали в грунт, але того разу корона врятувалася, її обтрусили і поклали на голову Франца-Йосифа, отого імператора, чий портрет засиділи мухи в швейківській корчмі «У каліха».

Тоді корона жила відлюдно, її витягали зі схову лише до урочистих нагод. А тепер усе просто: з іншими експонатами нарівні її виставлено в постійну експозицію, бо в календарі Угорщини не лишилось торжеств, з нагоди яких вінець, невідомо коли зроблений, міг би знову втілювати щось державне, могутнє і погрозливе. Немає такої влади вже, і держави такої немає. Закінчилося шанування. На корону дивляться, як ми на шапку Мономаха в Оружейній палаті.

Люди повільно рухаються повз вартових (радше то сторожі в формі, аніж почесна варта в музеї); люди жартують, роздивляються збільшені деталі корони (тема для міркувань про історичну справедливість).

Колись імперські ідеологи Австро-Угорщини любили писати, що простих угорців привчили знімати шапки перед кожним символом влади. Нині перед кожним будапештцем і кожним гостем столиці лежить вінець, скинутий з голови останнього монарха,— монархія зняла ювелірного свого капелюха перед Народною Республікою. Будапештська Комуна повернулась, і корона в неї у кунсткамері.

## Співрозмовник

«Поміркуймо спокійно,— сказав мені Ян Феріанц, заступник голови Держплану Словаччини.— Ми ж знаємо, що робимо. В досягненнях нашої республіки немає

ніякої нелогічності. Наше промислове виробництво перевищує нині в 40 разів рівень 1937 року — період найвищої економічної кон'юнктури буржуазної Чехословаччини. І я можу вам назвати цифри наших досягнень, передбачених на майбутнє,— все науково, все точно. Ми зовсім не прагнемо уподібнитися тому хлопчикові, який гуляв-гуляв чистим полем, а тоді розбігся й стрибнув так високо, що всі здивувались. У наших серйозних справах не треба ніяких спортивних раптовостей; наше життя міцне тим, що його було підготовлено, воно закономірно визріло в нас і перемогло. Закономірно!»

Ян Феріанц зробив паузу, покопирсався в червоній лискучій пачці й видобув з неї сигарету. Озирнувся, сьорбнув каву — все це зосереджено, все на роздумі про щось дуже віддалене од кімнати, де ми зустрілися, від сигарети, від кави. Ян Феріанц подовжив паузу ще на кілька десятків секунд і звернувся до мене: «Не треба виключно розписувати, як маленький і нещасненький народ Словаччини загрузав в історичному присмерку. Це правда без перспективи. Ми, коли хочете, в долі своїй — частина всесвітнього процесу ліквідації гноблення й тиранії. В історії перерв не буває. Ми дозрівали саме до такого життя, яким зараз живемо; в нас саме ті друзі, яких ми хотіли мати і якими пишаємось. Все за логікою історії. Нехай у минулому в нас була чесна проста репутація орачів, сіячів, робітників; вона зовсім не виключає того, як розумно і сучасно ми живемо сьогодні. І ще одне: в такій ситуації, як наша, несподівано небезпечними стають деякі діячі мистецтва — саме як войовничі провінціали. Багато легше оспівати, ідеалізувати, вигадати наше цимбально-фольклорне минуле, аніж осмислювати сучасність...»

Ян Феріанц — людина середнього віку і високих заклопотаності й підтягнутості. Власне, бути повноцінно зайнятою, а не метушливою може тільки людина організована й зібрана. Як Ян Феріанц. Ми зумисне домовились, що зустрінемося після четвертої дня не в Держплані, а в Спілці письменників. Річ у тім, що за півгодини до закінчення робочого дня в кабінетах словацької Спілки письменників (і решти письменницьких Спілок, відомих мені) вже нікого немає; співробітники розбігаються з такою швидкістю, наче біля дверей закладено міну з годинниковим механізмом, яка от-от вибухне. В Держплані Словаччини (і в решті Держпланів, які я знаю) робочий день

не закінчується ніколи; тому призначати побачення там, та ще й з керівником — тільки час загубити. І ми з Яном Феріанцом зустрілися о четвертій в кабінеті секретаря Спілки словацьких письменників.

Я чимало чував про інтелігентного керівника Держплану саме від літераторів Братіслави; домовляючись про зустріч, ми визначили з Яном Феріанцом, що «просто побалакаємо», тему не слід було формулювати точніше, тим більше, що статистикою Феріанца переповнено,— він може сипати цифрами без зупинок і жодного разу не помилиться, це теж усім відомо.

Все ж таки це не книга про числа. Є доволі інших творів, де зосереджено наводяться всі проценти і всі розрахунки; всі плани виконані і щойно складені. Я зовсім не збираюсь писати ще один такий довідник, а якби й збирався, то Ян Феріанц не міг би стати його героєм: він не констатує, а коментує факти.

Мовлене Феріанцом на початку розмови — дуже точно у ставленні до сучасності; це взагалі один з відправних пунктів і моєї мандрівки — неприйняття будь-яких спроб роздерти народну історію на шматки. Кожен народ формує долю свою вподовж багатьох століть і безперервно; найкрутіші повороти історії логічні, коли замислитися, а вирішальні повороти — внаслідок всенародних зусиль. Тому не варто влаштовувати засідки проти сучасності в минулому, намагатись відмотати історичний фільм у зворотному напрямі, зіграти з його героями все спочатку. Нікому ще це не вдавалося, хоч пробували не раз.

«І не вийде,— каже мені Ян Феріанц.— Адже боротьба проти логіки, логіки історичної,— безнадійна справа. Знаєте, в люб'язному для вашого і мого серця процесі поставок нафти — теж велика історична логіка. Ми, західні слов'яни, закарпатські слов'яни, словаки — звіть нас як хочете — завжди бачили у власному прагненні на Схід шлях до рятунку. Але тепла, і душевного, і елементарного фізичного тепла, джерел енергії, нам бракувало здавна. Практично наша енергетична криза триває сто років безперервно і до винайдення автомобіля, і після його винайдення — з 1848 по 1948 рік. Буре вугілля з Чехії не вирішувало проблем, а нафта лишалася мрією, екзотичним продуктом, необхідним, але відсутнім. Власні нафтові поклади були суто символічними, в серйозний розрахунок їх взяти було не можна.

Розважте самі — молодій соціалістичній Чехословач-

чині треба було розвивати промисловість на сучасному рівні. Без енергетики такий розвиток неможливий. Власне, ми спробували чимало різного, але тільки в п'ятдесяті роки, почавши поглиблювати своє співробітництво з країнами соціалізму, особливо з вашою, почали виходити з багатьох, в тому числі й енергетичних, безвиходей. Після 1963 року ми вже увійшли, наприклад, у загальну електричну систему соціалістичних країн — обов'язково відвідайте у Східній Словаччині, це неподалік від Кошіце, пункт, де система «Мир» вводить свої дроти на територію Чехословаччини. Навіть не намагатимусь кількома словами пояснити вам усю різноманітність нашої енергетики — з 1972 року ми й атомні електростанції вже почали будувати. Скажу тільки, що без радянської нафти ми як сучасна держава не могли б існувати, хоч це одна лише частина енергетики нашої, хімії, теплофікації, але надзвичайно важлива!

Знову-таки пам'ятаймо про ідейний бік справи, постійно пам'ятаймо про нього. Коли б ми купували, приміром, нафту за золото в арабських шейхів, нас припнули б до капіталістичної грошової системи і до системи їхніх стосунків. Нас позбавили б певності і в партнерах, і в коштах. А за радянську нафту ми платимо за цінниками, твердо встановленими на кілька літ наперед, і ціни ті багато нижчі за світові; ми можемо розраховуватись за радянську нафту товарами, а не золотом; ми можемо планувати наші поставки і роботу власних підприємств перспективно — ані на грам, ні на день ви не порушували графіка поставок за всі довгі роки. От зразок взаємин між країнами, про який повинен знати весь світ. Не про те, навіщо потрібна нафта, про це всі вже, здається, знають. А про те, як нафта жодного разу не використовувалась ні для економічного, ані для політичного шантажу. Жодного разу! От урок Радянського Союзу не тільки нам — всьому світові!»

Порядність у взаєминах між державами та між народами, об'єднаними в державах, завжди була поняттям класовим, з цим погоджуються усі. Точнісінько так, як нас з перших років революції шантажували кожною пригорщею зерна і кожним гвинтиком, який ми хотіли б придбати в капіталістів, так і Чехословаччину капіталістичні країни піддали економічному бойкоту негайно ж після лютого 1948-го, коли до влади прийшли комуністи на чолі з Клементом Готвальдом, який твердо мовив:

«З Радянським Союзом — на вічні часи!» Обравши шлях до соціалізму, Чехословаччина набула і всіх його ворогів. Почавши будувати взаємини з іншими державами на засадах рівності, Чехословаччина переконалась, що не всі збиралися розмовляти з нею на рівних. Ті, хто раніше любив покрикувати, нині замуркотіли, але сенс муркотінь і покриків був спільним — чехи й словаки дістануть від Заходу щось приємне і навіть, можливо, смачне й корисне, якщо простягнуть перед собою капелюха і проспівають на цілий світ речення на зразок того, під яке Вороб'янінов жебрав біля Провалу: «Мсьє, же не манж па... Гебен зі мір, біте... Дайте що-небудь депутатові Державної думи...» Чехи й словаки не попросили — на них поважно й надовго образилися, коли можна вважати за образу чиєсь нервове ставлення до твого почуття власної гідності. А нову владу, гідність, всі розуміють це, пов'язано з Радянською країною і її досвідом.

Ян Феріанц перелічує мені кризи, що жорстоко били по буржуазній Чехословаччині, а по найвідсталіших сільськогосподарських словацьких районах і зовсім немилосердно.

«Слабших б'ють двічі,— кілька разів повторює Феріанц давню приказку,— а дурних взагалі без ліку молотять. Словаччина як сучасна нація формувалась в умовах капіталізму — пам'ятаймо про це. Криза за кризою падали на нас до найглибшої депресії 1929 року, що привела до повного економічного розвалу. З другої половини тридцятих років фашистська Німеччина невідворотно ковтала наші підприємство за підприємством, остаточно роблячи з маленької Словаччини сировинний додаток до великого і зажерливого рейху, все тісніше пристібуючи її до своєї воєнної колісниці, витискаючи економіку до краплі. Що нам було, скажіть, до нафтопереробного заводу «Аполо» у Братіславі? Чужа нафта, чужі господарі й продукція, що йшла за кордон... Словаччина належала народові чи не більше, аніж золоті та діамантові поклади Південної Африки належать корінним африканцям.

Давайте більше думати й розмовляти про духовні процеси, які змінюють життя наше. Бо ж все можна розкидати по абзациках і не звести докупи — нафта, університети, діти, селяни... Адже заводи й навчальні заклади є в більшості країн світу, та найголовніше — як вони визначаються способом життя і як ними визначається якість життя! Ми ж категорично з інших, ніж будь-коли, пози-

цій оцінюємо та обговорюємо своє життя. Самі переконайтесь — у нас у сільському господарстві було зайнято понад 70 процентів населення. Зараз вже тільки понад 15 процентів, а плануємо, що невдовзі буде 11. Ось вам перебудова всієї структури, всього побуту, визначені способом життя. Нині в нас врожаї пшениці та ячменю на рівні найвищих в Європі — принаймні понад 50 центнерів з гектара — справа звичайна. Настільки ж звичайна, наскільки перед війною звичайними були врожаї в 12 і 13 центнерів. От вам ще одна зміна в стосунках людини з землею предків; взаємини ті стали куди ліпшими, людянішими, довірливішими, розумнішими, якщо дозволите так означити.

Ми були темним кутом у центрі Європи, а нині 40 тисяч учених працює в науково-дослідних центрах республіки.

Не дивіться на мене так. Не робіть вигляду, наче втомилися від власних переможних статистик, наче вже про все знаєте! В такій манірності реалізується часом наш соціалістичний снобізм, сказав би я. Не дивіться на мене так. Ви ж самі знаєте, що запишуть в якійсь там Алабамі чорношкірого школяра до першого класу, ще й полісмен водитиме його для безпеки туди й назад, так їхня пропаганда підніме тарарам на цілий світ — у газетах пишуть, по радіо кричать: ах, яка, мовляв, рівноправність! А тут ми нагодували, вивчили, забезпечили працею, вивели в число найрозвиненіших у світі народ, який ще вчора жив на рівні алабамських негрів, і, бачте, нам це вже звично, нас статистики втомлюють... Хай ті статистики ворогів наших втомлюють!

У нас один з найвищих в Європі приростів населення; хіба це не означає, що люди впевнено дивляться в завтрашній день, що вони не лише за себе—за дітей спокійні. В жодному районі буржуазної Чехословаччини ніколи не було стільки дітей, причому дітей вивчених, вмитих, одягнених, ситих, обстежених лікарями. В нас у вищих навчальних закладах працює тридцять п'ять факультетів. Ніхто не переконає мене в противному; ми просто зобов'язані розмірковувати над статистикою і примушувати решту світу міркувати над нею. Такого мислячого суспільства, розумного й людяного державного ладу не було ще,— як необхідно ж, щоб усі знали про нього! Ви побратньому ділитеся з нами нафтою — дякуємо! Але головне, що ми поділяємо успіх від реалізації спільної

соціальної ідеї і дружба наша — цілий комплекс взаємних уроків і уроків для всього людства. Те, що нафтопровід наш теж називається «Дружба»,— ще один бік великої спільної справи. А ви як гадаєте? Ви ж збиралися писати саме про це?..»

Всі хочуть знати, як я напишу книгу. І водночас в мені оселяється відчуття країни, в якій все зрощено в нероз'ємність, і неможливо писати про щось одне, не торкаючись по черзі ще багатьох атрибутів такого предметного і такого цільного світу сучасної Словаччини.

«Ми навчилися мислити по-сучасному, а отже, навчилися відповідально ставитися до світу, який належить кожному з вас і всім нам разом. Це, знаєте, також радянський, ваш урок — розуміння того, що рятівна формула «всі разом» не виключає, а, навпаки, навіть підсилює особисту відповідальність кожного.— Феріанц усміхається.— Я наведу вам приклад із сфери особистого досвіду. Річ у тім, що не знаю, як у вас, але в нас у Словаччині всі люблять мати знайоме начальство, у якого можна випросити «для громади» щось незаплановане й непередбачене, чим згодом можна буде хвалитися. Дуже це буває смішно, як і те, що словаки, приміром, ходять до начальства не по одному, а неодмінно делегаціями. Жарти жартами, але відтоді, як я став одним з керівників Держплану, ніколи не приходять до мене меншими групами, аніж по троє. Один просить, другий підтакує, а третій папірцями шелестить. Отак до мене прийшла кілька років тому делегація з рідного мого села Важець. Прийшли і скаржаться, що врожаї в них погані, кооператив бідний — скрізь гарно, а погано тільки в мешканців Важеця, того села, з якого, мовляв, походить держпланівське начальство, тобто я. А що в мене можна просити? Поміркували землячки мої і запитують напрямки: «Ти що тут робиш?» Я їм кажу, що думаю, тільки те й роблю, що думаю; запропонував гостям подумати разом зі мною. І, знаєте, виявилось: нічого їм не треба було випрошувати, навіть дрібнички найменшої. Просто слід було подумати і згадати, що у Важеці висока вологість, щедра сонячна радіація, добрати рослини, які дадуть кращий врожай, аніж традиційна пшениця, яку мої земляки катували на гірських ділянках. Так, повірте, вони таки знайшли якусь траву, що вегетує при мінус семи градусах, і збирають по два-три врожаї зеленої маси на рік, худобу розвели, багатий кооператив став хоч куди. От я і повто-

рюю їм і не їм, що думати треба, для цього нам і дано таку країну. Ми за неї тепер відповідаємо, тож думаймо про благо її денно і нощно. Найважче не лише навчити людей таємниць переробки нафти. Потрібно, щоб вони мислили як господарі своїх країни і долі. А для того, щоб так мислити, треба подолати всі уроки гніту, всі зусилля тих, хто володів країною, коли вона належала (чи віддавали її) чужим, нелагідним, принижуючим народ владам».

Цим людям тисячу разів намагалися втовкмачити, що слід працювати, й нічого більше. Їх переконували, що словакам думати не годиться, навіть непристойно, і невластиво це, і нетрадиційно. Було відпрацьовано чимало способів знищення цілих націй, зниження їх до рівня мешканців заповідника для багатьох туристів, до рівня корчемних скрипалів і вокзальних носіїв, не вище. Повертаючись до радянських уроків, у тім і до уроку нафтопроводу, треба неодмінно пам'ятати, що широка ріка радянської нафти прийшла до країни, з якої і власні крапельки нафти пливли завжди за кордон.

Стоп. В цьому місці я роблю паузу, необхідну для того, щоб перейти до іншої країни. Хай мені читачі вибачать географічний стрибок, бо пишу я про закономірності не стільки національні, скільки соціальні. От і вирішив я просто з Братіслави прийти до Будапешта; з Держплану до Держплану, від Яна Феріанца до відповідального працівника Держплану Угорщини Каролі Грісліша.

Якщо Ян Феріанц походить із села, та ще й гірського, притуленого до схилів Татрів на висоті 850 метрів над рівнем моря, то Грісліш формувався в колах, близьких до аристократії: в дитинстві він підробляв на життя тим, що збирав м'ячі біля приватних тенісних кортів; мати працювала в багатих родинах прислугою-поденницею. Каролі Грісліш — іронічна людина, може навіть видатися таким собі представником вишуканої європейської публіки за манерами. І водночас до чого він точно й серйозно вміє говорити про хліб,— враз розумієш, яким непростим і голодним було в цієї людини дитинство. Манери — від бажання солідно й гідно представляти свою країну: він, Грісліш, ніколи не вважав, що розхлябаність, нехлюйство в поведінці та одязі стверджують демократизм. Радше навпаки; Грісліш розповідає про свого батька, який був робітником найвищої кваліфікації і завжди навчав дітей саме робітничої гідності, яка

визначає класову репутацію, що набагато значніше за репутацію будь-кого з окремо взятих людей.

Розмовляємо в будапештському Держплані — гігантському вулику, заскленому стільнику; треба сказати, що мені ніколи не подобалися будинки такого типу, захоплено йменовані журналістською братією «сучасними палацами з бетону й скла». Ніякі вони не сучасні; чуєшся, наче карасик в акваріумі,—колись у приміщення без передньої стіни садовили людей, яких збиралися тяжко покарати, примушуючи жити у такій вітрині. Втім, при нашій з Гріслішем розмові скляна стіна, принаймні для мене, здобула смисл. Ми розмовляли, а під нами у вузьких древніх вуличках Будапешта кружляли автомобілі, трамваї, пішоходи й велосипедисти; якщо сісти біля вікна й зазирнути до вуличної ущелини, можна було уздріти дуже цілеспрямований світ, що кружляв навколо скляно-бетонного вулика, подібний до бджолиного рою, який точно відає, де його галявина і яка пасіка чекає на нього увечері.

«Подобається?— запитав у мене Каролі Грісліш.— А ввімкніть зараз будь-яку з передач західних радіостанцій, що працюють угорською мовою, і вам з подробицями розкажуть, наскільки цих людей переповнено мріями про те, щоб виїхати на благословенний Захід і там загрібати лопатою золото і всяке різне, чого на Заході, як відомо, хоч греблю гати. Що тут гріха таїти — буває і наша пропаганда не надто вже повороткою, але західна в передачах, про які кажу, вже точно прогадала, розраховуючи не знати на кого. Знаєте, що вони забули? З маленької нашої Угорщини щороку виїздять за кордон мільйони людей, а назавжди лишаються за кордоном лічені одиниці. Ніхто нікого за поли не тримає: хоче людина лишитися — хай лишається. Так ніхто ж не хоче, всі їдуть назад (а перед війною мадяри, словаки, інші жителі колишньої Австро-Угорщини вважалися в Північній Америці найдешевшою робочою силою). Прогриміли в нас препаскудні, ззовні заварені події, пов'язані з контрреволюцією 1956 року,— ну і що? Ті, хто втік тоді зопалу, самі назад поприходили, і всіх прийняла Угорщина — всіх тих, хто збагнув помилку і чиї руки було незаплямлено. Сьогодні все вже ясніше ясного. Он ті, що поспішають вулицею, люди вже твердо зробили вибір, країна зробила вибір, і всі, хто каже, що соціалізм нам накинуто, брешуть! Нам капіталізм накидали, але нічого не

вийшло! Найголовніший поворотний момент у народній історії — вільний вибір; щасливий народ, який може його зробити,— наш народ обрав».

Ми з Гріслішем повільно гортаємо економічні зведення — там і про постачання республіки нафтою. «Дружба» прийшла сюди, одне з головних її гирл поряд, у кількох десятках кілометрів від Будапешта, в Сосхаломбатті. Менше як по сім мільйонів тонн радянської нафти на рік сюди не надходило вже вподовж багатьох останніх років. Цього достатньо, більш як достатньо, бо Угорщина скоротила навіть видобування бурого вугілля на нерентабельних шахтах, стала менше його возити країною, розвантаживши залізниці — тут все одне до одного: від того, що залізниці звільнилися, до того, що в Будапешті стали стіни чистіші й зникли в місті цілком лондонські смоги, які відвідували столицю, коли вона опалювалась вугіллям і кіптява, змішана з водним пилом, робила дихання неможливим, особливо для серцевих і легеневих хворих.

«Людина, що має пічку на мазуті, не на вугіллі, добре знає, що таке радянська нафта особисто для неї. Можна часом не знати, з яких синтетиків зроблено одяг чи пральний порошок, в якому одяг очищується. Але угорці знають, чому їм тепло, на якому бензині їздять автомобілі і яким пальним заправлено літаки «Малева». Люди масово знають (підкресліть ці слова — масово знають), що їхній добробут, життя, тепло в домі залежать від нашого співробітництва. До речі, ще один урок взаємодії: ми виробили власний, патріотичний погляд на події, але погляд цей немислимий без відчуття, що ти член великої співдружності. Це я вам не просто так кажу, щоб приємно зробити радянському гостеві: люди мислять інтернаціональними категоріями,— такого не було ніколи, а без цього не можна вважатись сучасною нацією і державою. Я вам наведу недавній приклад: довелось летіти з Москви разом з групою угорських селян району Егер — були вони в Москві на ВДНГ з п'ятиденною екскурсією. Чую, селяни вираховують, скільки нової техніки їм потрібно: про бензин навіть не розмовляють — для них зрозуміло, що бензин був, буде, є, звикли. Підсів раптом до мене головний механік кооперативу (прочув, що хтось з Держплану летить одним рейсом з ними) і починає мені малювати на серветці. «Нам,— каже,— оці б вузли від угорського виноградного комбайна, а ці — від радянського, така машина була б!» Ну, чисто тобі Рада Економічної

Взаємодопомоги у дії — жодних сумнівів навіть у селян: «Оце взяти в нас, це — в Радянського Союзу...» Селяни засвоїли великі слова — «спільно», «разом», та за одне це наше співробітництво заслуговує на золотий пам'ятник! От і нам з вами треба зміцнювати народний потяг до спільності конкретними своїми справами, люди ж оживають, наче дерева, яким сонячно й тепло, даруйте вже мені такий поетизм...»

Народжується Людина. Ми будуємо нафтопроводи, прокатні стани, вирощуємо хліб і читаємо книги. Але втіленням сенсу життя народжується Людина. Я не можу вмістити до книги інтерв'ю з усіма, та й не слід. Тут дві бесіди: з селянським сином і з сином робітника — вони вивчились, і вперше наїлись, і вперше почулись вільними тоді ж, коли й решта робітничих та селянських дітей в їхніх країнах. І стали інтелігентами, освіченими людьми, розумниками точнісінько тоді ж, коли ставали інтелігентами нової формації десятки тисяч дітей, порослих з учорашніх в нові Угорщину й Чехословаччину, я кажу тут лише про ці дві країни. А потім вони, дуже точно вистраждавши, випрацювавши, завоювавши свої життєві позиції, розмовляли зі мною, і непросто було розділити дні послідовних життів, аргументи послідовних речень, і не слід було розділяти нічого.

Ми розмовляли, а трубопроводами звично йшла нафта, саме радянська нафта. Ми розмовляли про те, що дає співробітництво саме наше, саме Революція. Розмова ця була важливою для нас, але стала ще важливішою від того, що ви були присутніми на ній; для кожної людини і для кожного народу важливо мати співрозмовників-однодумців, яким віриш, як самому собі.

## Авторський відступ (10)

Спочатку трохи статистики. Угорський академік Йожеф Балінт опублікував повчальні результати своїх досліджень: йдеться про формування професійної інтелігенції. Серед 597,6 тисячі представників цієї групи населення 331 тисячу, тобто 54 проценти, складають люди з робітничого й селянського середовищ. Серед решти осіб розумової праці селянського й робітничого походження, вивчених академіком, були 69,1 процента, чи 629 тисяч

на 910 тисяч досліджених. Вся нація стає іншою — зміни ці глибокі й повчальні також для любителів потеревенити про «народ взагалі». Немає такого народу — угорці, що формуються нині, освіченіші й причетніші до сучасності, аніж кілька поколінь їхніх предків були причетними до власних історичних епох. І це лиш одна з думок, що з'являється при погляді на статистику сьогоденної Угорщини.

Принаймні я не наважився б оцінювати згадані процеси, претендуючи на вичерпність і остаточну категоричність кожної з оцінок — процеси розгалужуються в сучасному і в майбутньому, а минуле також припнуто до них міцно. Це чудовий і високий час, коли народ стає господарем власних країни і долі; про це треба писати, як формується нова гідність людей, що охоче й відповідально творять нову репутацію держави своєї і власну свою гордість. Це дуже відповідально — тут кінчаються розмови про те, що низький освітній рівень мало не обов'язково співпадає з отими містичними народними високими духовними якостями, що начебто існують незалежно від соціальних надбудов. Немає таких якостей. Треба вчитися, треба думати, потрібно бути гідним народу свого, який так змінюється, дотикаючись до майбуття,— це складно, але це й потрібно; це куди складніше, аніж творити дзеньки-бреньки про несприйняття інформаційної лавини, що падає на кожну свідомість, і видавати оті бреньки за поезію, скажімо, чи ще за якийсь літературний жанр. Владимир Мінач, один з найбільших прозаїків у словацькій літературі, патріот із патріотів, голова Матіци Словенської, роздратовано казав мені, як втомили його ті, хто доводить, що існує якийсь тип словака, незмінений у століттях, однаковісінький і у дванадцятому, і в двадцятому. «Не можна з категоріями середніх століть лазити до нашого часу; не існує в природі отого канонізованого не знати ким національного типу, що не підлягає змінам. Не буває такого типу, і хвала богові, що не буває!» Тут немає можливості писати про історію Словенської Матіци, хоч історія то красива і чесна — боротьба проти всіх видів гноблення народу Словаччини, пошуки шляхів неприниженого, рівноправного міжнаціонального спілкування (мені показували в архіві Матіци листи Льва Толстого і щоденники Маковицького; листування з демократичними осередками дореволюційних Львова і Києва). Але, повторюю, про Матіцу це колись окре-

мо; просто хотів наголосити на тому, що навіть коли створювалась вона — з колосальним опором влад, з народними надіями,— зразу ж було засновано друкарню для реалізації освітніх програм. Це вистраждана риса національного характеру — не тільки мріяння, але й справа; хіба могло б інакше статися, що навіть у роки клерикально-фашистської диктатури Матіца Словенська видала близько сорока радянських книг (а з Радянським Союзом тодішня Словаччина перебувала у стані війни). У роки Словацького національного повстання в друкарнях Матіци віддруковували гроші для партизанів, а в бібліотеці зберегли твори Леніна. Що сьогодні? Матіца стала організацією громадською, популярною і заслуженою; в Мартіні, історичному центрі Матіци, уряд збудував для неї просто-таки фантастично красивий та обладнаний будинок — національний культурний архів. А що з нафтою? Прошу, от приклад: чудове електричне освітлення нового будинку Матіци працівники її зобов'язались (самі, з власної ініціативи) вмикати лише з дозволу головного енергетика (коли треба, ввімкнути усе зразу). «І культура повинна творитися з оглядом на все життя наше, з розумінням того, що ввімкнені у наших кабінетах електричні лампи повинні робити народне життя дедалі світлішим, а не красти марно енергію. Не для того аж із Сибіру до нас прийшла нафта, щоб ми її розтринькували. Хто ж приклад покаже, як не інтелігенція, а інтелігенції в нас стає більше й більше. Таке життя,— каже мені Володимир Мінач, показуючи приміщення, де зберігаються рукописи.— Частина з них,— жартує він,— писалася при гасових і нафтових лампах. Але то була інша нафта й інші часи...»

Дуже багато про що можна перебалакати, торкаючись теми духовного досвіду соціалістичних країн, народної інтелігенції, а точніше — народної інтелігентності при соціалізмі. Щойно ми зачепили одну лише сторону — нову якість мислення. І ще про одне, про державність мислення, яку виявляють ті, чиє мислення вчора ще ставилося поза законом; ота «власна гідність радянських», про яку писав Маяковський і яка гостро соціальна. Я вам перекажу повчальну історію, опубліковану нещодавно в найпопулярнішій газеті Угорщини «Непсабадшаг». Мені здається, що все це має відношення до початої нами розмови. Тим більше, що я бачив, наскільки матеріал з «Непсабадшаг» схвилював і примусив замислитись ба-

гатьох моїх угорських знайомих, причому всі вони погоджувались з героями статті.

А героями статті були 25 молодих угорців, які щойно одержали дипломи про вищу сільськогосподарську освіту. Згідно з міждержавною угодою, їх відрядили до Сполучених Штатів Америки стажуватися в обраних спеціальностях. Молодих фахівців розподілили по фермах, і фермери повідомили їм, що готові прийняти угорців. Як звикли приймати угорців за океаном, з'ясувалося трохи згодом.

Розповідає Шандор Сарваш, який практикувався в одному з мисливських господарств штату Вісконсін. «О сьомій ранку починалась моя зміна, яка тривала 12—14 годин. Але що то була за робота! Я годував собак, чистив їм буди, а коли закінчував з псами, прибував перший транспорт свіжонастріляної дичини. Якраз був сезон полювання на фазанів, і мені, сховавши диплома, доводилось патрати фазанів. Мене і ще одного чоловіка оселили в півтемному складському приміщенні, яке до того ж виявилось справжнім королівством мишей. Марно я намагався довести фермерові, що приїхав сюди не на заробітки, що я не наймит,— господар навіть не схотів прочитати угоду...»

Іштван Тоот, один з найліпших випускників Вищої сільськогосподарської школи Угорщини, потрапив разом з друзями до штату Огайо. «Коли вже треба займатися важкою фізичною працею,— каже він,— то ліпше пошукати її в себе удома в кооперативі, а не дозволяти так експлуатувати себе. В США у нас не було права навіть вийти за межі ферми. Ми були наче в'язні».

Ще одна заява угорського стажувальника, цитую дослівно: «Ми не проти фізичної праці, але вона не означає найбруднішу, найважчу роботу з ранку й до вечора. Я син хліборобів, інші теж не білоручки. Ми вміємо працювати, спитайте в кого завгодно. Але між працею та експлуатацією є велика різниця».

Всі угорці, не змовляючись, розірвали контракти і повернулись додому.

Як же гарно, що це вчинили селянські діти, нащадки людей, яких принижували вподовж багатьох десятиріч; люди з країни, яку й нині дехто хотів би принизити. Ні, вже не вийде! Пам'ятаєте історичне речення з першого радянського букваря: «Ми — не раби! Раби — не ми!»

Не знаю, як в інших місцевостях, але в Києві, щойно звільненому від окупантів, була коротка мода на підошви з автомобільних шин. Покришку розкроювали гострим кинджальним багнетом (після відступу німецької армії лишилося їх доволі). З розкроєної підошви завжди стирчали якісь нитки; іншими нитками до підметки з шини прикріплювались різнокаліберні шматки шкіри,— гадаю, що декому з сьогоднішніх модників це могло б сподобатися як варіант вельми оригінальних сандалій; в дитинстві саме такими і полишав я слід за собою, немов відбитки коліщаток малого автомобільчика. Дитинство моє тікало від війни на тому автомобільчику й нікуди втекти не змогло. Коли я переїжджаю країнами, доля яких недвозначно вирішувалася в роки війни, чию свободу зроджено з військового полум'я, то постійно повертаюсь до тих незабутньо суворих сорокових років, які багато чого навчили світ і стільки змінили в ньому.

Мої сандалики з шинною підметкою зносились чи загубилися — вже забув, зате пам'ятаю точнісінько такі сандалики, де з покроєної на підметку автопокришки теж стирчали сухі пагінці ниток. Сандалики я запам'ятав з музею Освенціма і вкотре подумав, як страшно буває, коли речі переживають своїх власників. Яке це жорстоке безсмертя — нічийний сандалик з підметкою із шини...

Все ж таки найголовніше — для кого робляться автомобілі, в яку путь вирушаючи, взуваються їхні колеса. Дальше моє життя було просто-таки переповнено зустрічами з різноманітним обладнанням для мандрівок, але тільки набагато пізніше дізнався я, що нитки, які стирчали з шинних перерізів,— це корд, тепер його роблять з мідного дроту чи синтетики. І ще я з'ясував, що шини в основному робляться з нафти, точніше, з продуктів її переробки, яких у шині найбільше. От бачите, ми знову вийшли на свої кола — книга ця почалася з роздумів про нафтопровід, більшість її розділів нанизано на «нафтову тему»; матеріал-бо кожної книги належить організовувати навколо солідного стрижня. Нафта, все, що з нею пов'язане,— це дуже соціально й повчально. А щодо екскурсій моїх у дитинство — вибачайте, тим більше, що асоціації зав'язувались по темі. Просто побачив раптом на цементній підлозі цеху чорний відбиток, схожий на

розтягнутий слід мого дитячого взуття: було це в місті Пухові біля самісіньких Татрів, і завод звався «Гумарне 1 Май». «Гумарне» — від слова «гума», що має однакове значення у словацькій та українській мовах, а «1 Май»— ім'я заводу, саме на Першотравень 1950-го він дав першу продукцію. Хоч, правду кажучи, історія назви підприємства куди складніша. З неї й почну.

Повчально повернутися в 1 травня 1950 року, бо в цехи заводу увійшло тоді 2800 робітників; таких великих заводів у Пухові не було зроду — асбоцементну фабричку і маленький цех жіночого одягу ніхто не брав до уваги. Сьогоднішні пухівські гумарні дають працю — і яку!— вже п'ятнадцяти тисячам людей; до цього звикли, зате запам'ятався подив, з яким побачили перших 2800 робітників; ніколи тут не бувало такої концентрації робітництва. В районі була одна з найвищих в Чехословаччині концентрацій безробітних, через це одразу після війни в прийняту тоді програму індустріалізації Словаччини було включено пункт про будівництво пухівського заводу. Радянська нафта — поки що в цистернах, а не трубопроводом — і продукти її переробки надходили до країни регулярно, на них можна було покластися. До Пухова підтягли залізницю — по тих самісіньких рейках мало приїхати обладнання для нових цехів. Перші виробничі приміщення будувалися спеціально під красиві американські лінії, їх закупили вже, вони вже пливли через океан, їх уже вивантажували в Гамбургу. Досі пухівці їздили на заробітки до Америки, вперше в історії Америка їхала до них.

Америка не приїхала.

Прийшов лютий 1948-го, і Клемент Готвальд декларував історичну формулу ставлення нової Чехословаччини до майбутнього: «З Радянським Союзом — на вічні часи!» Сполучені Штати наклали негайне ембарго на поставки до соціалістичного світу: обладнання, вивантажене в гамбурзькому порту, адресоване пухівській будові, рушило в зворотний трансатлантичний рейс. Хтось за океаном вирішив, що американські виробничі лінії не переживуть контакту з продуктами переробки радянської нафти.

Цехи, збудовані під обладнання, якого не буде, відбитки саморобних бідняцьких сандалій на піску... Тут було голодно, безробітно й стало зовсім страшно від безнадії. Тоді обладнання постачив київський завод «Більшовик» поза всіма планами, наперекір спробам зломити нас,

бо за допомогою ембарго ламали усіх нас зразу, весь соціалізм. Вже на Заході здерли з стін та афішних тумб останні з плакатів, що нагадували про бойову співдружність країн антигітлерівської коаліції; відлуння фултонської промови Черчілля, який оголосив «холодну війну», відбилося від передгір'їв Високих Татрів. А обладнання таки продовжувало надходити: з Чехії, з Ярославля, з Києва — це було переконливим аргументом для тих-таки ж пухівців, раніше завжди зацькованих всесильністю світу, перед яким вони безпорадні. Виявилось, що є вже — утворився! — інший, дружній, дуже надійний і сильний світ. Якщо раніше йшли на еміграцію, щоб жити завдяки багатим і грізним американським дядечкам, то виявилось, що можна прожити і всупереч їм; можна вже не боятися, чуючи, як дядечки цвьохають ковбойськими батіжками. Це було новою репутацією не заводу, а держави і соціальної системи, в яких завод зводився. Так приходило відчуття здобутих сили й гідності.

Все змінилось. Перше питання про те, з чого починалось в Пухові нове життя, я навмисне задав не працівникові «Гумарні 1 Май» — люди, зайняті на підприємстві, переважно й не знали іншого життя. Про те, як справи, спитав я в заступника голови сільськогосподарського кооперативу «9 Травня», який вирощує під Пуховом ячмінь, картоплю і кукурудзу. Шин тут і справді не виробляли ніколи, але ж картоплю вирощували кілька століть. Франтішек Немчек і сказав мені перший слова, які згодом я часто чув: «Вся якість життя змінилася тут. Картопля і кукурудза ростуть, як росли, просто їх стало набагато більше. Але якість життя інша — це головне». Невисокий, опасистий Немчек каже дуже поважно: «Знаєте, це інший світ — за духом інший, за смислом і способом життя інший. Перед війною нас усього півсотні школярів з Пухова вчилося, а в моєму класі до п'ятнадцятирічного віку довчилися чоловік з двадцять п'ять, із них тільки двоє були селянськими дітьми. Як зараз пам'ятаю: 14 березня 1939 року вторглося до нас німецьке військо; вчителька наша подивилась у вікно й заплакала, ми пішли по домівках, бо не лишилося в нас ані міста свого, ані навіть школи своєї. Я ж вам кажу: інше життя тепер, якість у нього інша; я, знаєте, набачився життя й світу набачився, ніде не чував навіть про те, щоб взаємини складались так, як у нас з радянськими. Ну, «Гумарні» — то само собою, роблять з радянської нафти

покришки і транспортери, постачаючи ними цілий світ, але все тут в один ряд, навіть те, що радянські солдати приїздять до нас копати картоплю — допомагають, знаєте, як вони копають картоплю, прості сільські хлопці, точнісінько як наші...

А я нещодавно в Одесі був, мені на екскурсії показали могилу словака, що загинув там у минулій війні. Словак у вас партизанив і вславився як герой».

Ми розмовляємо з Немчеком у нього в кабінеті. Розмовляємо про землю, про врожай, про те, які добрива принесла нафтохімія і коли в Пухові вироблять досить синтетичного каучуку. В полі зору кабінету Немчека високі димарі пухівського заводу; все ж таки, як там не було б, але сьогоднішній Пухів на цілу Європу прославлено «Гумарнею 1 Май» і в довколишніх кооперативах ставляться до цього навіть з деякою хвалькуватістю: знай, мовляв, наших. Підприємство почало працювати в День пролетарської солідарності: тутешні люди звично працюють і живуть з чітким відчуттям власної з'єднаності з багатьма народами та країнами. Їм це відчуття дано разом із звільненням, і скріплено його залізницею, нафтопроводом, що працюють саме для них.

Але Штефан Росина, заступник директора заводу, починає зразу з проблеми: «Ми щедрі — світ соціалізму повчально щедрий; ми скромні — не завжди бажаємо (чи не завжди вміємо) розповісти про власні досягнення. Знаєте, нам надзвичайно важливо зберегти потяг до спільноти; той, з якого воскресли Пухів і вся країна; той, що став для нас першим і найпереконливішим уроком нового світу. Був час, коли ми від голоду, від біди, від беззахисності прагнули притулитись одне до одного і знайти рідне плече. Зараз ми стабільні і матеріально, й морально. З якої ж потреби нам разом бути?— запитує дехто. І підводить голову міщанство, з'являються чоловічки, розтасовані по кубельцях; дітки групуються згідно з суспільним і матеріальним станом татечок; воскресає культ бездуховності дрібних торгашів — це загроза поважна і всякі підпори контрреволюції беруться звідти, шістдесят восьмий рік якраз був бунтом дрібних торгашів проти соціалізму...

Нарешті молоде покоління дістало можливість виявити себе у праці вдома, реалізувати себе на батьківщині, але іншого світу воно й не знало! Як вчити дітей цінувати цей світ? Як научити ситих ціни хліба?

В братіславській «Правді» щойно опубліковано статистику, над якою варто б замислитись: серед школярів 10—15 років лиш 47 процентів знали, чим на роботі займається батько (27 процентів не мали про це уявлення, навіть не догадувались). Тільки 51 процент дітей знав, де працює мати...»

Пам'ять. Як повертатися по сліду, щоб люди запам'ятали всю дорогу в сьогодні, від цього величезною мірою залежить безперервність шляху в завтра. Дорога, обрана нацією, повинна постійно зберігати свою переконливість для кожного з громадян. Я запам'ятав ще одне речення, яке мені доводилося чути безліч разів, у Пухові мені його повторив Володимир Тараба: «Заздримо вашій культурі міжлюдських взаємин. Річ у тім, що радянські люди, які бувають тут у відрядженнях, надзвичайно переконливі». Все, що Володимир Тараба знає про радянських людей, грунтується на враженнях від зустрічей з ними на заводі — в нашій країні Володимир не був ніколи.

У Тараби два серйозних громадських навантаження: він заступник комсорга підприємства і водночас керівник місцевої секції атлетичної гімнастики, а просто кажучи, культуризму, не надто заохочуваного в нас. Чесно кажучи, я не знаю в подробицях, корисно це чи шкідливо нагулювати собі такі м'язи, як у Володимира Тараби, але комсомольський керівник підприємства виглядає, наче грецький бог чи цирковий атлет з афіші: фігура в нього така, що розумію, чому Володимира запросили до Америки на якийсь там всесвітній конкурс цих самих культуристів. Володимир збирається до Сполучених Штатів, бажаючи довести тамтешнім чоловікам та жінкам, що і в сучасній Словаччині можна розвинути м'язи дай боже. Багато хто з району Пухова розвивали свою м'язову систему вже за океаном, працюючи на тамтешніх конвеєрах, фермах і шахтах. Бували здоровані й поміж них, хоч не певен, що м'язи вони нагулювали з тими ж насолодою й легкістю, що й Володимир. «Лікар із колгоспником у нас розмовляють на рівних,— зітхає Тараба.— Ми боремось за таку ж культуру людських стосунків, як у вас. І за таку ж культуру міжнаціональних взаємин; коли я про це кажу, значить, недосконалостей вистачило й на мій вік. Хоч, треба сказати, коли я написав землякам-емігрантам до Канади про те, як укладається моє, природженого пухівця, життя, хтось там вирішив, що я ся-

кий-такий червоний агітатор, і ніхто більше. Їм би мої проблеми...

Коротше кажучи, тут народився я, тут закінчив середню школу, тут набув фах, звідси ж вступив на економічний факультет Братіславського університету, де навчаюсь заочно. В Пухові одружився, дістав від підприємства ізольовану квартиру. Ні, ви скажіть мені, де ще на світі може так бути? Все тут, звичайно, розгорнуто на основі переробки радянської нафти, але ж хіба це від нафти мені так поталанило? Звичайно, не було б нафтопроводу — не було б нашої «Гумарні», але не було б соціалізму — нічого б цього взагалі не було...»

Ми проходимо цехами, я запам'ятовую прізвища радянських людей, яких ніколи не бачив і, можливо, не бачитиму. Але до чого ж велика переконливість вчинків і життів! Мені розповідають, як одесит Едуард Бевзо, який нещодавно монтував у Пухові прес для мембран, вмів співати, а крім того, він ходив по цехах і всім показував прийоми своєї праці, просто так показував, бо знав уміння своє і хотів поділитися ним, розповісти, як використовуються такі ж от верстати в Одесі. Чи працювали двоє монтажників з київського заводу «Більшовик» — Стародуб і Мироненко. Їх згадують, як близьких друзів, бо Мироненко, що пройшов війну, влаштовував молодіжні вечори, розучував фронтові пісні і провів вечір зустрічі з ветеранами.

«Навколо радянських завжди особлива атмосфера,— каже мені Тараба.— Вони володіють таким даром спілкування, рівноправного й щедрого, що всіх це потрясає. Ми ж інакше жили, навіть я — повільно намацуємо шляхи не те що від народу до народу, а один до одного. І раптом в цю нашу затиснутість, чи як воно там зветься, увійшли широкі, відверті радянські люди; їх дружність ні крапельки не вимучена, природна до останнього слова. Це ж усе прийшло паралельно з нафтою, коли вже вас нафта цікавить, але це не менш важливо...»

Інженер Штефан Росина формулює цю ж тезу трохи вченіше — він каже, що читав десь таку чи схожу на неї думку: «Дихання, примiром, не є для людини самоціллю, однак без кисню, засвоюваного при диханні, ми гинемо. Та ж нафта — зовсім не самоціль, але без енергії, хімії і всього, що пов'язане з нафтою, ми не станемо сучасною державою; не зможемо гідно вижити на світі. Нафта і все, що з нею пов'язано, зміцнили нову гідність нашу,

звичайно ж, ми навчилися жити по-іншому ніж будь-коли. І одна з головних проблем — не спростити й не забути нічого. Не заспокоїтися й нізащо не розгубити уроків, отриманих на такій нелегкій і такій важливій дорозі. Уроки здобутої нами гідності різноманітні й важливі не лише для нас...»

Ще один приклад до того, що не існує дрібниць, у кожній з подробиць поєднується безліч прикмет, а будь-яка велика справа — як нафтопровід, торгівля нафтою — опиняється в центрі дуже багатьох проблем, і не лише господарчих. Нещодавно я прочитав, що в Британії промисловці вимагали прийняття закону про обмеження купівлі шин у соціалістичних країнах: за якістю і за приступністю шини ці переважають більшість західних зразків. Себе ми постачаємо повністю, але вже нині 11 процентів запотребування країн капіталістичного «Спільного ринку» в шинах також задовольняється з соціалістичних підприємств, у тому числі з Пухова...

Штефан Росина, один з керівників «Гумарень», починав працювати 1947 року в Готвальдові, там можна було багато чого навчитися у роботі з гумою, те місто ж колись звалося Світ і там був один з найжорстокіших центрів експлуатації в Європі — заклади взуттєвого магната Баті. Штефан Росина з 15 років працював на конвейєрах у Готвальдові, там закінчив хімічний технікум, звідти пішов учитись до Братіславського політехнічного. «Для мене Радянський Союз — це не тільки звільнення і не лише робота,— каже він.— І не лише нафта як сировина для роботи. Для мене Радянський Союз — це нагода вивчитись, стати фахівцем; ніхто в нашому роду не мав такої можливості...»

Я бачив, як у нас в Західному Сибіру працювали «Татри», взуті в шини з Пухова. Шини витримували будь-які спеку й мороз. Не кажу вже, що завод імені 1 Травня задовольняє майже половину потреб Чехословаччини в транспортерах і шинах,— діапазон підприємства куди ширший. У Пухові робляться транспортери для шахт, споруджених у найрізноманітніших місцях планети — від нашої Воркути до Бельгії, Венесуели й навіть Заїру. В Кривому Розі і в Донбасі транспортери працюють чудово, спеціальні поставки для радянських підприємств зростають щотижня, зараз розробляється полотно транспортера, що витримує найлютіший мороз,— для Крайньої Півночі. Для Півночі випускаються також і деякі сорти шин

надзвичайної міцності і, сказав би я, елегантності; насолодою було дивитись, як на машині «Бузулук» шину робив Петер Блажко. Шари поєднувалися в моноліті чорної конструкції, у товщу якої на вічні часи вміщується 85-й номер — особистий номер Петера, він відповідає за свою продукцію, де б вона не використовувалась надалі. Петер Блажко робить за зміну 24 шини, кожній з яких гарантовано пробіг у 75 тисяч кілометрів («Майже кожна витримує 100 тисяч»,— каже Блажко). Бракованих шин практично не буває («На них же люди їздять— який же тут брак може трапитись? Ніякого!» — розводить Петер долонями у товстих чорних рукавицях). Машина «Бузулук» з програмним керуванням — радянсько-чехословацького виробництва («На Заході таких установок немає, там таку шину роблять у два етапи, на двох машинах,— пояснює Петер.— А я от працюю тут, і мені цікаво; можливо, «Татра» на моїх шинах буде сибірськими нафтовими полями їздити — звідти ж нафта, переробивши яку, маємо сировину і для шин...»)

Нафта. Неможливо навіть перелічити, куди розходиться нафта у вигляді виробів.

Коли ми йдемо до робітничої їдальні обідати (білі скатертини на столах, квіти, чистенькі подавальниці у крохмальних фартушках, і все це у велетенській залі для сотень людей зразу, ніякісінької показухи — просто так звикли), за сусіднім столом бачимо велику групу людей, що розмовляють англійською мовою. «Канадці,— показує мені їх Штефан Росина, усміхається й підморгує.— Приїхали для переговорів про закупку наших шин...»

...Згадую, як на шляху з Братіслави до Пухова ми зупинились в Нітрі. Питання про ставлення до Сполучених Штатів чи Канади там, крім всього іншого, теж питання престижу — забагато людей виїхало звідси за океан у пошуках хліба. Задовго різнокаліберна пропаганда вбивала людям у голови історійки про заокеанський рай — кілька поколінь словаків спрямовано виховувались просто-таки з комплексом неповноцінності стосовно Нового Світу. Після війни все потроху почало ставати на власні місця; я вже згадував, як виглядає ситуація в Пухові. В Нітрі мені навели приклад ще конкретніший, і зробив це директор тамтешнього заводу «Пластика» Штефан Плева. Перед тим як я оповім про почуте в

Нітрі, кілька загальних даних, що здаються мені важливими.

Річ у тім, що в Нітрі працює велетенське підприємство «Пластика», яке продукує найрізноманітніші вироби на базі радянської нафти. Все це комплекс виробництв із спільним коренем — радянським нафтопроводом — і Пухов, і Нітра; там очевидніші закономірності влаштування життя і ставлення до них в цих і в багатьох інших підприємствах сучасної Словаччини. І ставлення до чужого життя, і подолання власних та чужих комплексів — все це важливе і все це універсальне для цілого народу і його нової зрілості. Мені дуже сподобалось, як немолодий уже, досвідчений директор «Пластики» Штефан Плева розповідав мені про свою поїздку до Сполучених Штатів у складі делегації керівників найбільших підприємств Чехословаччини. Приймали за вищим розрядом: з пишними обідами, урочистими проходами по цехах і візитами до мерів промислових міст. А в одній з промислових столиць США, Піттсбурзі, делегацію провели до кафетерію великого заводу. Ввічливі офіціанти підлетіли до гостей з витягнутими уперед тацями; ввічливі дівчата бігом пересувались кафетерієм, очищуючи столи. Ввічливий супроводжуючий повідомив чехословацьких директорів, що на підприємстві знайшли щастя представники багатьох націй Європи. «Звідки ви?» — спитав Плева у мийниць посуду. «З Словаччини!» — відповіли ті. Мийниці ніколи не бачили власного директора, а те, що директори бувають словаками, та ще й у себе на батьківщині, вони і поняття не мали. Коли Штефан Плева представився їм, мийниці навперейми почали розповідати про своє емігрантство й розпитувати, скільки заробляють робітниці на «Пластиці».

Почуття господаря. Якщо воно з'являється в тебе на батьківщині й ти справді ним проймаєшся, життя сповнюється смислу, якого в нім раніше не було й не могло бути. Життя виповнюється гідністю; одного разу здобувши її, ти вже без неї не зможеш.

Штефан Плева був з партизанами під час Словацького національного повстання. Він роздумливо каже про те, що повстання прогриміло якраз у тих місцевостях, де згодом пройшов нафтопровід, мовби шлях йому торувало. Одним з найголовніших на все життя уроків повстання було для Плеви розуміння того, наскільки кожен народ неоднорідний, утім, і його, словацький, народ.

У загонах СНП (так часто називають Словацьке національне повстання навіть в офіційних документах) пліч-о-пліч стояли словаки, чехи, росіяни, угорці, українці, а битися доводилось не лише з німецькими фашистами, але й з мадярськими убивцями від Хорті й Салаші, з кривавими словацькими «чорними гардістами» Тіссо, з російськими власовцями та українськими бандерівцями. Повстання охопило народ і тому звалося національним; але повстання було перш за все соціальним, соціалістичним. Вбиті вороги не пред'являли паспортів з графою про національну приналежність, вони були у фашистській формі й гинули, як фашисти. Штефан Плева оповідає про жертовність і героїзм радянських людей, теж не поділяючи їх за національностями, сила йшла на силу, ідея проти ідеї. Перемогли наша ідея і наша сила. Юрай Конч, молодий інженер з «Пластики», оповідав мені, що був у Києві на дарницькому комбінаті «Хімволокно» і познайомився там з робітницею, батько якої загинув при визволенні Нітри. Родина загиблого щороку запрошує гостей з Нітри, з «Пластики», мовби нарощує нитку спокрівленості з цим містом і цією країною.

Так що і «Пластика» в Нітрі — частинка велетенської системи взаємин, процесів, що тривали і тривають у різних життєвих сферах. Міста й людські долі зрощено капітально, народ вижив, народ продовжує свою історію на такому крутому витку, який багатьом на світі й не снився ще. А дуже багатьом снився, але з жахом; ніколи не слід забувати про ворогів...

Головне, люди знають, як здобули вони сьогоднішнє життя. «Треба в них підтримувати знання це, нову гідність цю — не дозволяти нікому ані на мить забути його, розміняти, знизити,— каже мені Рудольф Байзик, секретар Нітранського райкому КПЧ, і стукає пальцем по столу.— Знання стає людським переконанням і реальною силою, це закон життя, й ніхто з ним не зробить нічого, коли ми збережемо в собі таке сильне і таке життєстверджуюче знання. Переконаність, співдружність, достоїнство — їх не можна вводити в сферу виключно мітингової парадності, належить жити ними і з ними».

Рудольф Байзик усміхається мені й каже, що в промисловій нині зоні Нітри історія обладнала колись рай для пейзажистів, навіть коли краєвидів ще ніхто не вмів малювати. Тут споконвіку простелялися соковиті луки з білими чайками та білими лелеками. Останній лелека,

втім, вилетів звідси, злякавшись стрілянини, наприкінці війни, з дзвіниці у Чінеші. Але слов'ян зате не могли вигнати звідси ніякими канонадами, до слов'янських поселень чи одночасно з ними тут жили також кельти, даки, римляни й навіть варвари, в чийому іменні об'єдналось ще кілька народів. Але, як з'ясували археологи, і в Нітрі всі цим пишаються, все ж таки саме тут відкрито перше хліборобське поховання у Середній Європі...

За двадцять років, приблизно з 1918-го до 1938-го, Словаччину було розпродано на багато адрес; всі красиві й некрасиві історичні подробиці втрачали сенс, бо країну, її історію і народ розтягали по шматках, ліквідуючи, і почуття тодішньої беззахисності було мало не абсолютним, навіть надія зберігалась лише в найсильніших. («Батько з 1932 року був у КПЧ,— розповідає мені Байзик.— З 1938-го батька взяли під гласний нагляд, і тричі на тиждень він відмічався в поліції. У сусіда-комуніста було приховано радіо, старенький поганенький приймач; але те радіо було нам найдорожчим, бо воно ловило Москву, постійно було настроєне на Москву, і вечорами всі ми разом слухали передачі; досі пам'ятаю адресу, якою передачі закінчувались: «Москва, Солянка, 12». В тім радіо було все — і надія на волю, і просто надія на виживання...») Голосу вірили; за тим голосом шукали шляхів до завтрашнього дня, все інше прийшло згодом, навіть збройне повстання дозрівало й здіймалося, дослухаючись до голосу з Москви, який так збігався з його власним; вже згодом скинули зброю на парашутах, людей на допомогу. Але спочатку було слово. Спільнота наша дозрівала і формувалась у спільній боротьбі й праці — нічим не можна зблизити народи надійніше; люди формуються не в теревенях, а в прагненні до спільної мети; от і варто зараз нагадати мудру тезу про те, що ідея, засвоєна масами, стає матеріальною силою...

Коли я мовив такі слова в кабінеті у Байзика, він розвів руками, погоджуючись: «Без цього всі наші райкоми, всі органи народної влади нізащо не стали б такими популярними. Найголовніші зміни ж — саме в якості життя, в сенсі життя, в новій наповненості кожного дня. Ми часом фетишизуємо матеріальний рівень, а він же вторинний; важливо не лише, що ми навчились робити, приміром, з нафти, а те, як саме й звідки до нас ота сама нафта дійшла. Для мене найважливіша, перша,

зустріч з радянськими відбулась 1951 року; будували один з енергетичних центрів нової Словаччини, місто Гандлова, і приїхали з-за Карпат неметушливі, працелюбні й поважні люди. Так починалося життя за новими правилами, так наша дружба ставала не лише наслідком душевного пориву, але й наслідком обмисленого й зваженого вибору шляху. Ми почали жити достойніше: пройдіть цехами «Пластики» в Нітрі — зовсім нові там люди, зовсім нові словаки. От роблять вони пластикові ємкості для вина, дренажні труби чи мішки для добрив, це для них так природно — і соціалізм, і нафта, і праця; стільки змінилось лише за кілька десятиріч, що народна душа, коли б зміни ті не дозріли в ній заздалегідь, нізащо б не перебудувалась так швидко. Ну гаразд, вам треба нафту побачити, ходімте, я вам покажу наші сировинні резервуари, ви ніколи таких величезних ніде не бачили...»

## Подробиці

У Іштвана Рудинськи є в Курську теща. Сам Іштван працює головним механіком нафторозвідувального управління в Солноку. З часу, коли він закінчив нафтовий інститут імені Губкіна в Москві, минуло вже понад десять років. Відтоді він буває в Радянському Союзі разів по три щороку у відрядженнях і ще раз, разом з дружиною-росіянкою,— в Курську, на тещині запрошення. Рудинськи чудово володіє російською мовою, вивчивши її і в інституті, і вдома: він блискуче знає нашу країну, з'їздивши її вздовж і впоперек не лише як інженер-нафтовик. Навчаючись у Московському нафтовому інституті, Іштван грав на гітарі в студентському естрадному оркестрі, на гастролях доводилось бувати в Ленінграді і в Києві, в Дубні й у містах Сибіру. Про Сибір він згадує з особливою ніжністю, розповідаючи про зустрічі в Іркутську, Братську, Новосибірську, Кемерові; якось у Новосибірську в естрадного оркестру навіть концерт зірвався — стільки було бажаючих прорватися до залу (Іштван з професійним акторським гонорком згадує, як натовп новосибірської молоді весело штурмував концертний зал у сорокаградусний мороз). Більша частина життя, більша частина характеру, більша частина душі інженера Іштвана Рудинськи формувались у Радянському

Союзі. Він розуміє це, і ми спільно намагаємось виділити уроки, сприйняті головним механіком солнокського управління від радянських людей.

— Розумієте,— каже Рудински,— найлегше було спочатку. Перші студентські враження були не дуже глибокі: ну, поїзд несхожий на наші, велике місто Москва.

«Не кажи,— втручається інженер Дьердь Тот, що був присутній при бесіді.— Мене якраз тоді і вразила дружня, майже домашня обстановка в загальному вагоні поїзда і провідниця, яка напоїла мене найсмачнішим у світі чаєм. Не кажи...»

«Можливо, ти маєш рацію,— похитав головою Рудински,— але я швидко почав знайомитися з життям впритул. Одружився з студенткою Московського текстильного інституту, здобув собі тещу в Курську, яка нічим не могла нам допомогти, і помучився, запрагнувши орендувати ізольовану квартиру чи хоча б добру окрему кімнату в Москві. Неохоче здають москвичі свої кімнати іноземцям».

«Не знаю,— погодився Тот.— Я кімнати у Москві не шукав. Але теж пам'ятаю своє найперше негативне враження. Це здоровенний дядько, який став мені на ногу у московському тролейбусі і ще й гримнув на мене. Люди в Москві й назагал у Радянському Союзі набагато відвертіші за наших. Але й нестримані вони бувають жахливо...»

Рудински й Тот винувато дивляться на мене, мовби кожний без захоплення висловлений спогад про радянське життя може вкинути мене в світову скорботу, образу, тугу і гнів. Ми сидимо в підвальчику, обладнаному солнокськими нафтовиками під свій клуб, і навколо нас обертається шум, в якому продовжено чимало подій прожитого нами робочого дня та чимало людських голосів, підігрітих до теперішньої гучності малесенькими чарочками абрикосової та черешневої палінки, які весь час мандрують від бару до маленьких столиків, розсунутих в темнуватому підвальному просторі. Тут люблять щиросердо побалакати, а мені більше нічого й не треба, тим паче, що минулий робочий день був у всіх нас заповнений до краю. Ми ще напередодні домовились про зустріч у цьому клубі-підвальчику, але зійшлися ще не всі: робота кінчається в різний час, та й хто зна, коли вона закінчується в нафтовиків?

Зранку я їздив на бурову. Це біля села Верпеліт, кілометрів за дев'яносто від Солнока, якщо по шосе; але ж потім ще їхати по жароті й пилюці без шосе невідомо скільки. Мій водій вважав, що на такому гарному бензині пересуватися з швидкістю, меншою за сто двадцять кілометрів на годину, непристойно, і це надавало поїздці деякі додаткові особливості. Але я все одно не зміг пробити головою дах «Волги»: постукав по ньому зсередини, постукав, але пробити — забракло сил. Чи, може, вибоїни були не такі капітальні?

В розпеченому небі над буровою кружляв дуже декоративний лелека, нагадуючи своєю присутністю про поблизькі болота. Неподалік крокували дуже поважні прикордонники. Природа, розподіляючи запаси своєї нафти по підземних резервуарах, ще нічого не знала про державні кордони; надалі ці межі склались так, що лелека, злетівши трохи над угорською буровою, може по той бік кордону побачити румунську.

Але лелека кружляв невисоко; стоячи поруч з буровою, його можна було добре роздивитись, і відчувалось, що вони звикли одне до одного—тутешні люди й лелеки. «Бурова мандрує цими пагорбами та ярами вже близько восьми років,— каже мені Іштван Балаж, інженер бурильник, що командує трьома такими установками зразу.— Ми вже досвердлили до тисячі трьохсот метрів, далі йдемо. В цьому районі почали шукати нафту з кінця сорокових років і час від часу знаходять її знову. Втім, власними запасами задовольняємось ледь на одну п'яту потреб, але пошук себе виправдовує».

Балаж мислить державно. Молодий інженер керує пошуками в прямокутнику з сторонами приблизно в сто і сто п'ятдесят кілометрів. Він у 1976 році також закінчив Московський нафтовий, і це перша його велика самостійна робота. Іштванові підлягають близько ста робітників — він знає їх поіменно і в обличчя, дуже цим пишаючись. Вусатий, високий хлопець у великих кирзових чоботях і смугастому тільнику. «Тільник і чоботи — з останньої сибірської практики,— каже Балаж.— Шкода радянської роботи і радянського життя — це ще й туга за вашими масштабами, за розмахом, за взаєминами між людьми. Для нас навіть такі взаємини, які у вас звично вже існують між робітником та інженером,— теж відносна новина. Тут інакше було. Ностальгія за радянським життям існує в більшості тих, хто з ним близько

стикався: надто вже у вас визначене, надійне і масштабне життя...»

Повз нас ходять робітники, торохтить двигун під вишкою і десь глибоко під центром Європи шкребеться долото нашої бурової. Справу тут налагоджено, й ведеться вона кваліфіковано і надійно, хоч більшість з працюючих тут — учорашні селяни, які тут і вчилися зазирати під землю. Головний майстер Іштван Могор людина досвідчена, але теж з першого покоління нафтовиків у своїй родині: пішов колись за геологами, був робітником у пошуковій групі, а тоді скінчив технікум і остаточно пов'язав життя з буровиками. «Ваш нафтопровід дає впевненість. Ми розуміємо, що цією от нафтою,— Могор показує на вигорілу під ногами траву,— ми Угорщину не задовольнимо. Це крапля, джерельце, а по «Дружбі» сюди надходить ріка. Угорщина дуже маленька, тут у кожнім є відчуття цільності країни, народу, проблем, подія в якому-небудь селі моментально стає відомою всій Угорщині. Так що ми ось тут, у місцевості Верпеліт, свердлимо, а вся країна поруч, і ми все знаємо. Дуже впевнено нам із Радянським Союзом стало. І взаємини між людьми інші. От я з четвертим інженером працюю, але Балаж — перший інженер з радянською освітою, це зразу відчувається. Він і лебідку поставити вміє, і долото витягти, і працювати на рівних. Знає більше, тому й керує, причому знає не тільки нафтову справу, соціалістичне життя знає. А знаєте, як я майстром став? Ходив за старими фахівцями, а вони мені нічого не показували, ховали навіть. А я все одно ходив за ними, придивлявся, зиму пропрацював: у нас-бо вважається, що якщо людина зиму витримає в полі, лишиться там назавжди. Потім старий майстер пішов на пенсію, і я його замінив. Був наймолодшим буровим майстром Угорщини — з двадцяти шести років. Тепер молодих вчу, сам вчуся де можу, кажу ж вам, що зовсім нові взаємини між людьми встановилися — ось що головне. Не так зразу, але відчувається, що інакше живемо. Старики це особливо відчувають, мої батьки мені теж чимало оповіли, вони свою порцію старого життя сьорбнули, тому особливо радіють, бачачи, як я живу. Мене за Радянську владу словами агітувати не треба, праця й життя мене переконали, що так ліпше. Тепер вже я маю так працювати, щоб син по мені збагнув, що справжнє його життя — це гарне, надійне життя, і йому на-

лежить зробити його ще цікавішим і кращим. Як я господарем у житті почувся, господарем великої справи на ціле життя, так і він має. Треба жити й працювати переконливо, щоб діти повірили, як вірили ми...»

Іштван Могор не кокетував, кажучи про те, що почувається господарем Угорщини, він саме так сказав і змахнув рукою уздовж всього горизонту, навіть лелеку захопивши у поле змаху.

А все почалося з нафти. Чимало ділянок життя поєднано його сенсом, поверх фахів, поверх багатьох звичок, що формувалися вподовж сторіч і що впали за такий короткий час.

Багато чого починалося з нафти. Принаймні відправною точкою ставала нафта, хоч і вона, як будь-яка взята окремо проблема цільного життя, лише подробиця її, більш чи менш важлива.

Я розмовляв з випускником московського губкінського інституту Іштваном Балажем, сидячи в щитовій хатці, збудованій серед угорського кукурудзяного поля, і угорський лелека кружляв над нами. Під землею цією плюскотіли невидимі нафтові моря, океани й калюжки; трубопровід ніс у собі чорну кров планети, наче шланг, розтягнутий на тисячі кілометрів від немислимо далекого Сибіру до центру Європи. Але якщо техніка прийняла у себе енергетичну ріку її та запалала, зарухалась, застукотіла в печах і моторах, то не менш важливо, що люди прийняли умови життя, які принесли їм стільки енергії і тепла. Найрозумніші збагнули зразу ж; ті, хто дурніший, зрозуміють згодом; а ті, хто й не хотів розуміти, нехай як собі хочуть, тільки б іншим не заважали та брехали менше. Звісно ж, нафта — могутня зброя в боротьбі за сучасний розвиток країни; але навіть найсучасніші гармати без солдатів нічого не варті. Основне — люди, і коли це війна за майбутнє, то перш за все — за людей завтрашнього та післязавтрашнього днів.

Іштван Балаж дивиться на мене, вишукуючи в пам'яті ще якийсь приклад, який може зацікавити радянського гостя. Негучно клацає пальцями, ведучи долонею перед собою: «От з моїх робітників-нафтовиків ніхто не бував в Радянському Союзі. Навіть майстер Могор не був. Але російську мову багато хто з них вивчає сам, без всяких нагадувань і заохочень. А минулого року робітники цілими бригадами включались до конкурсу, ого-

лошеного журналом «Советский Союз». Знову-таки — живемо в полі, ніхто нас ні до яких конкурсів не зобов'язував і не зобов'яже, навіть за журналом доводилось їздити на попутному газику за кілька кілометрів. Так їздили ж, відповідали на запитання як слід, кілька призів дістали; навіть про якийсь з'їзд профспілок відповіли — я вчився у Радянському Союзі і гадки про нього не мав...»

Це вже не подробиці, а сенс життя. Тому, спостерігаючи угорського лелеку, що кружляв над буровою в полі під Верпелітом, я думав про те, як люди, що видобувають ту нафту, прийняли Радянський Союз у свою свідомість і своє буття, часто ставлячись до нашої репутації, немов до своєї власної. Якщо теоретизувати розмову цю, то я наважився б визначити, що до Угорщини масово прийшло нове визначення власного місця в історії. Знання це починалося з вибуху, з ламання багатьох давніх звичок і стосунків. Але аргументація нового світу була різноманітно переконливою — перетворення долі цілого народу та багатьох окремих людських свідомостей і доль, рух у бік соціалізму ставали все більш масовими й послідовними. Не лише місце в історії — навіть власне місце у просторі люди сприймали по-новому; сталося наче зміщення духовної території угорської держави на схід. Це вже не я кажу, це мені казали співрозмовники у Солноку, Будапешті, Печі, Сосхаломбатті — всюди, де доводилося бувати. Форми взаємин між людьми, переконливість способу життя часом поєднують нас куди надійніше, аніж всі технічні засоби, що впадають в очі при першому ж знайомстві з будь-яким підприємством. «Нафта нафтою,— сказали мені буровики з бригади Іштвана Балажа,— але радянське долото далеко не найбільш надійна частина установок свердління. Двигуни та лебідки гарні, а долота так собі. Але ж ніхто про вас злого слова не скаже; ми поєднані з вашою країною не тільки і не стільки спільністю техніки — долота можна вдосконалити; нас пов'язано спільністю життя і для нас природне спокійне і надійне ставлення до радянського світу...»

«Спокійне воно не у всіх,— продовжив цю думку Іштван Рудинськи, з яким ми розмовляли ввечері у підвальчику-клубі нафтовиків.— Оскільки Радянський Союз партнер надійний і благородний, то в нас з'являється навіть публіка; хай і поодинокі типи, що бажали б по-

в'язати з вами власне своє ж нехлюйство. Мовляв, це все Радянський Союз дав, та не таке; свердловину недокінчили, бо радянський бур зламався. Нафти мало не тому, що ми її економити не вміємо, а тому, що, мовляв, її мало дали з Радянського Союзу. І таке інше. Західне радіо зразу ж тут із своїми пришіптуваннями, лише вухо підстав. І чимало чуток поширюється тому, що ми ще не в усіх випадках відверті між собою, не завжди досить активні та ініціативні у пропаганді нових стосунків між народами. Часом ми бурчочемо і лаємо самі себе, слухаємо, як з Заходу принижують нас. А нас лають звідти, бо знають силу нашу і хотіли б її зменшити; наше ж буркотіння — часом від неінформованості. Гадаю, що мовлене мною багато хто в Угорщині вже збагнув і засвоїв, але, на жаль, не всі. Тим більше нам не треба впадати в стан тихої безконфліктної закоханості, до якої ми часом охочі: іноді слід спільно й прилюдно зауважити шептунчикам. Треба пам'ятати, що кон'юнктурники нікуди не зникли, вони явище надсоціальне, мов таргани. І бюрократи також не зникли, треба казати й про них, бо вони вміють шкодити не лише вашій чи нашій країні окремо — всьому соціалізмові шкодять...»

«Що цікаво,— додає Дьєрдь Тот,— ми, інженери-нафтовики, чиї долі невід'ємні від Радянської країни, поступово переповнюємось відчуттям не тільки спільності наших досягнень, але також відчуттям спільних труднощів. Он лає Іштван і бюрократів майже дослівно тими самими словами, якими цю ж публіку лаяли наші друзі в Радянському Союзі. І це мені до душі; адже це важливо, це найвищий рівень відвертості, досягнутий нами. От ми розмовляємо з вами, нічого не приховуючи, як рідні — з жодним американцем чи австрійцем не почалася б зроду така відверта розмова одразу ж, першого дня...»

«Ми з тобою зовсім вже інший тип інженера,— каже Рудинськи.— Адже у наших угорських попередників чимало йшло в суто зовнішню респектабельність, надутість, набурмосеність. Працювати, звісно, старі інженери теж вміли дай боже як, але один з них так просто й сказав мені: «Я не вимовив ще ані слова, тільки наближаюсь до робітників, а вони вже повинні зрозуміти, що це пан інженер підійшли!» Щось, звісно, в цьому було, але нас уже виховано по-іншому, інакше сформовано. Нас вчили не лише наказувати (хоч вміємо й це), а

працювати разом з робітниками, поважати їх як рівних; вперті й хвалькуваті начальники з нас не вийдуть...»

Крутимо в пальцях свої чарочки з палінкою, урочисто бесідуючи на високі теми. В підвальчику робиться душнувато від тютюнового диму, а я втисячне обіцяю собі позакидати всі сигарети, бо розумію, як це шкідливо, коли дихати нічим. Дьєрдь Тот, судячи з усього, дотримується тієї ж думки, бо встає і прочиняє вікно, пускаючи до приміщення трішечки вуличного пилу, змішаного з повітрям.

«Ну от,— буркотить він, повертаючись до столу.— Офіціанти неметушливі, вони до чистого повітря справи не мають, їм байдуже, відчинено вікна чи ні!»

«Жарти жартами,— веде далі Рудинськи,— але репутації країн складаються, наче мозаїки в сучасних музеях — з найнесподіваніших деталей. Не відчинив би Дьєрдь вікна, сьогоднішні духота й головний біль хоч чимось, а могли б вам зіпсувати враження від зустрічі з тутешніми нафтовиками. Не сперечайтесь — самі знаєте, скільки важать подробиці, наскільки непросто буває розділити дрібнички й основне. Це стосується і нашого, і вашого життя: ми ж звичайнісінькі емоційні люди — трамвайний хам може перебити сотню найсвітліших емоцій, як це не прикро. От вам ще одна проблема — державна!—боротьба з хамством! Немає дрібничок у наших взаєминах; все нове і часом деталь набуває та-акого значення! Ну от бюрократи, знову повертаюсь до них. Це, розумієте, таке самісіньке хамство, але — канцелярське, у білих рукавичках — треба відвертіше казати про це; ще Ленін вимагав боротьби проти зволікальників, чи не так?»

Іштван Рудинськи витирає чоло, втомлений власною відвертістю, і каже звичну в таких випадках фразу: «Ви не образились?»

А чого, власне, я мав би ображатись? Радіти треба, що досягнуто рівня взаємин, при якому ми вміємо поділяти не лише матеріальні блага, між якими — нафта, але й радість, біль — усе, що сповнює життя, власне, життям і є...

«Як ся маєте?» — питає нас Імре Балла, сідаючи до столу. Товариш Балла — керівник тутешнього філіалу науково-дослідного інституту нафтової промисловості, досвідчений і помітний учений.

«Лаємо хамів, бюрократів і курців»,— каже Дьєрдь Тот.

«Правильно робите»,— поважно погоджується Балла, запалюючи. Ми ще трохи балакаємо про сільське господарство, про те, як живуть у кооперативах,— рідний брат керівника тутешніх нафтовиків керує великим сільськогосподарським кооперативом і щойно гостював у Солноку. Імре Балла каже, що механізація, енергетичний достаток таки перетворили село — там тепер мешкає куди менше людей, ніж раніше, а виробляють вони більше, ніж будь-коли. Тут бувало голодно до війни, а тепер Угорщина виробляє по тонні пшениці на кожного із своїх соціалістичних громадян — отже, є хліб, і м'ясо, і вся інша їжа. Доповнюючи і переповідаючи нашу розмову з Баллою, можу ручитися, що таких завалених продуктами гастрономічних прилавків, як в Угорщині, на білому світі небагато. І при такому хлібно-винно-м'ясному розмаїтті у себе вдома угорці щороку експортують з півмільйона тонн пшениці, майже стільки яблук, більше двох мільйонів гектолітрів вина. Доля маленької Угорщини у всесвітньому експорті ковбас складає 13,3 процента (!), а в експорті битої птиці — 11,9 процента (!). Отже, самими лише цифрами можна доводити переваги соціалістичного сільського господарства. І ще як!

Добробут нової Угорщини очевидний. Нещодавно довелось ввести спеціальні митні обмеження, бо австрійці, такі горді з свого вітринного благоденства, цілими караванами потяглись до Угорщини — заправити автомобіль і всі каністри під пробку тутешнім бензином, напхати багажник тутешніми продуктами. У митницях візитери винувато усміхаються і буркотять, що, мовляв, треба ділитись. Колись імперський Відень не квапився ділитися з колонізованою Угорщиною: в них, мовляв, було дешевше й краще! Тепер австрійцям навіть випити за колишні порядки зручніше на угорському боці — пляшка «радянського шампанського» продається в Будапешті за 70 форинтів, а у Відні — за 200...

«Ясна річ, треба ділитися,— втручається Дьєрдь Тот.— Але, по-перше, переділ — процес взаємний, а подруге, слід шанувати тих, з ким ділишся, чи — вживімо термінів ділових — з ким торгуєш. Якщо звести державні проблеми до побутових, то скажу, що колись у Свердловську жив я у знайомих і раптом побачив те, чого в нас, угорців, ніколи не було. Побачив раптом, як

просто так, з усмішкою сусід ходить до сусіда позичити сірники, хліб, яйце — і це вважається звичайним, нормальним. Народи повинні жити, як добрі сусіди — так ми живемо з вами. Тільки є в нас інші сусіди, які хотіли б хапонути дешевше й більше; купувати у держави не купують, а тягнути тягнуть, черги створюють у прикордонних містечках. В нас багато що в надмірі, ми готові ділитися й ділимось хлібом, овочами, вином, фруктами, але поважайте і нас...»

(Довідка: ряд країн, що видобувають нафту,— Іран, Ірак, Лівія, Кувейт,— підписали з Угорською Народною Республікою довгочасні угоди про закупки угорської їжі для своїх нафтовиків).

Імре Балла, почавши розмову від консервованого перцю, вина й ковбаси-салямі, переходить до спогадів про друзів, з якими особливо приємно побути і при робочих, і при обідніх столах; про те, як, буваючи у відрядженнях в Союзі, він скуповує угорські продукти по гастрономах Москви і влаштовує для друзів обіди «як у Солноку». Розповідає про радянські конструкторські групи бурової техніки, про колегу-дослідника Анатолія Григоровича Калініна, разом з яким доводилось працювати, вивчати проходження похилих свердловин. І святкувати доводилося спільно з радянськими людьми, і завтрашній день планувати — все разом...

Маленький Солнок, зосередивши у собі основні підприємства угорського нафтодобування (а в країні щороку видобувається як-не-як близько двох мільйонів тонн «чорної крові»), переповнився гідністю. 1919 року це місто (в дні Будапештської Комуни Радянська влада трималась у ньому особливо міцно) контрреволюціонери зневажливо йменували «маленькою червоною Москвою». Ім'я, колись надане ворогами, стало предметом сьогоднішніх гордощів, дуже багато сприймається тут невіддільно від Радянської країни і радянської столиці — в тому й велика нафта. 1945 року в місті лишилося близько трьох тисяч мешканців, розсіяних по руїнах, але одна з найбільш надійних організацій Комуністичної партії діяла саме в Солноку. Коли 1956 року звела голову всяка гидь, товариш Янош Кадар всупереч їй проголосив і очолив революційний уряд Угорщини тут, в Солноку. Звідси народна робітнича влада повернулась у загаджений контрреволюціонерами Будапешт і відновила червоний прапор над придунайською столицею. Мені

в Солноку багато разів повторювали слова про «маленьку червону Москву»; завжди як найвищу характеристику міста; майже з тією ж інтонацією, з якою в Києві вимовляють: «Матір міст руських».

П'ємо палінку, голосно проголошуючи здравиці всім містам, об'єднаним духом братерства, життям для мирної людської співдружності. Підвальчик, де збираються нафтовики, приймає нових відвідувачів і випускає на вулицю тих, хто втомився. Іштван Рудинськи, який починав бесіду, її й закінчує: «Тут зросли цілі покоління друзів Радянського Союзу і радянського ладу. Ми звикли покладатись на вас і знаємо, що можна покластись на робітників, на воїнів, на учених ваших — ми усіх переконливо перевірили спільним життям і за братерство наше спокійні. Тільки треба поглиблювати творення, осмислення цього братерства; треба боротися за молодь, особливо за ту її частину, для якої все легко та зрозуміло вже напочатку. Ми боремося за нафту, коли її ще немає, коли ще не досвердлились до покладів; адже ми все вистраждали, здолали, здобули, а тепер приходять люди, які все дістали у готовому вигляді. Передати їм традицію і сенс братерства — спільна турбота, адже ми навіть у розумінні ворогів наших об'єдналися, нас по одному принижувати вже не намагаються. Чи коли хочуть образити сьогоднішнє життя наше, починають принижувати вас. Ми таки з'єднані з вами надійно — кажу це не тому, що у мене теща в Курську і диплом із Москви. Наш народ поєднався з вами...»

«І ваш також,— як звичайно, перебиває нас інженер Тот.— Був я в Москві, заблукав, шукав вулицю Гарібальді, де зупинився в друзів. Таксист возив мене, возив, а потім забрав ночувати до себе, частував до ранку, сам знайшов друзів моїх, переконав, заспокоїв; надто вже бажав він дістати мене в гості хоча б на один день: таксист колись звільняв Солнок...»

«Треба берегти й зміцнювати довіру,— додає Імре Балла, піднімаючи прощальну чарочку абрикосової палінки.— Ми звикли вже покладатися на вас як соратники, колеги, друзі — це важливе уточнення. Тільки б це не розслабило нас, тільки б не забули ми ту приказку, де слова «сподівайся» та «сам пильнуй» стоять поруч. Це — закон і для вас; будь ласка, більше на нас покладайтеся — навчаймося спільно мислити категоріями соціалістичної співдружності, будьмо відвертими й щед-

рими навзаєм — і хай вороги наші луснуть від заздрощів...»

Отак ми розмовляли про тутешню й нетутешню нафту, про подробиці її добування та подробиці життя, нам легко розмовлялося, бо і життя, й нафта добувались непросто і не було несуттєвих подробиць у процесі того добування.

### Авторський відступ (11)

Почну з довідки, пов'язаної з минулим.

Кілька посух та недородів першої половини століття обертали цілі райони Центральної Європи на зону суцільної біди. Кризи бували глибокі й немилосердні: можу оцінювати їх за статистиками та художніми свідченнями. Мистецтво та наука однаково точно фіксували, наскільки нещасними, беззахисними бувають люди, яким життя не підвладне. А люди ж ці були добрими. Трудові люди Словаччини, ті самі, чиї буття не могли втілитися в конкретності добрих справ,— надто вже було життя до них немилосердним. Перечитую нарис Іллі Еренбурга, написаний п'ять десятиріч тому саме у цих місцях, якими сьогодні доводиться їздити мені: «Це було на півночі, в Оравській окрузі, яка навіть у злиденній Словаччині славилася своєю недвозначною убогістю. Скособочена хатка. Про достаток словацьких селян звичайно свідчать тарелі на стінах і гори подушок. Тут не було ні подушок, ані тарелів,— лише дим, докучливі мухи, нашорошеність літнього полудня і сумний грудний голос господині: «Нєх се вам пачі!» («Прошу!») — частувала вона нас кисляком. Ми хотіли заплатити, коли не за ласку, то за глечик; ми ж твердо пам'ятали, що таке грошовий обіг, що таке селяни в нашім високім сторіччі. Баба ображено всміхнулась: «Не треба». Гола хата, порожній хлів...»

Посуха, недороди були вбивчими і з трудом долались. В районах, що послідовно належали Угорщині, жоден з недородів не було подолано по-справжньому ані врожаєм, ні пам'яттю.

Тепер — коротка довідка з сучасності.

В Чехословаччині після лютої посухи 1976 року сільськогосподарська продукція знизилась на 2,7 процента, вже 1977 року зросла на 7,9 процента (планувався зріст лише на 2,5 процента). Поголів'я худоби збільшилось на 104 тисячі голів, свиней — на 690 тисяч. В Угорщині

після 3 процентів зниження продукції 1976 року був на 9 процентів підйом 1977-го. Тваринництво збільшило свою продуктивність навіть на 10 процентів.

Трактори заправлялися бензином і ще багато разів — від добрив до гербіцидів — люди скористалися з нафти, виробляючи їжу для світу.

Сказавши про їжу для світу і наблизившись до розмови про майбутнє, наведу ще одну довідку: з гамбурзької «Цайт». Газета ця серйозна, і я знаю, що роботи, згадані в цитованій інформації, провадяться і в нашій країні. Довідка вразила мене тим більше, що я поет, а не вчений, і я з жахом подумав про «нутряних співців», від яких все далі відходить безсмертний герой їхній у постолах і з сопілочкою за поясом. Як же будуть вони?

Цитую: «Нині в світі щороку виробляється 40 мільйонів тонн білка — замало навіть для сьогоднішніх потреб. Наприкінці нашого століття щорічне запотребування людства у протеїні складе близько 100 мільйонів тонн. Прагнути досягти такого рівня виробництва білка, спираючись лише на польове і тваринне господарство, безнадійне заняття. Так само моря й океани навряд чи забезпечать достатню кількість протеїну. Тому чимало вчених найперспективніше розв'язання проблеми вбачають в іншому — в одержанні білка з нафти...

«Бритіш продактс» збудувала дослідну установку поблизу нафтопереробного заводу неподалік від Марселя, яка нині дає до 20 тисяч тонн протеїну на рік. У Шотландії збудовано дослідну установку продуктивністю 4 тисячі тонн протеїну на рік...

Сировини для одержання «протеїну з реторти» доволі. Навіть мала частина нафти чи природного газу, що видобуваються нині, перероблена в білок, могла б забезпечити ним все населення землі на довгий строк».

### З нарису Іллі Еренбурга «1928 в Словаччині»

«Країна без міст! Свідомість ніяк не мириться з цією мало не снобістичною біднотою, націоналісти ніяк не можуть надумати, з якого б села зробити їм столицю, а кур'єрські поїзди (по-чеському, як не дивно, «рихлїки»), розлетівшись з Праги, не знають, біля якого тину їм пристойніше зупинитись...

Столиця Словаччини — Братіслава. Годі казати, це майже європейське місто, з театром, з нічними барами...

столицю винайняли; віддали в оренду німецьким фабрикантам, єврейським біржовикам та угорським журналістам. Від Братіслави до Відня півтори години — трамвай ходить,— це майже Пратер, і перед війною до Братіслави приїздили сентиментальні парочки позітхати чи випити «під віхами»... Отель «Карлтон» у Братіславі давно не ремонтували, він споганів, заріс підозрілою щетиною — чим не угорський магнат після земельної реформи? Прогоріли розважальні заклади... Словацькі газети швидко вивозять з друкарні на вокзал, а продавець преси, зайшовши до «пристойного» ресторану, вимахує німецькими чи угорськими листками. З таким самим успіхом столицею Словаччини могла б стати будь-яка «міжнародна виставка», палуба трансатлантичного пароплава чи кафе Монпарнасу...

Є ще в Словаччині велике місто — Кошіце, але воно далеко на сході... На вигляд Кошіце — звичайнісіньке губернське місто середньої Росії. Душа його, зрозуміло, базар, де купчаться решета й горщики, де божаться, накидаючи крону на цибулі, і де торгують до захриплості іконами чи смаженою ковбасою. Особняки з палісадниками. Ларки з фруктовою водою. Міським садом тиняються розморені спекою, пристрастю й військовим оркестром місцеві Псіхеї... Пилюка й тужливий романс закоханого рахівника...

Словацькі міста... зовсім воно й не міста, а села, що порозросталися. Одна довжелезна вулиця, ринкова площа, номери для приїжджих, більярд для чиновників, кожум'ятня чи сироварня, городи, щоб не переплачувати на кропі, дві-три церкви, дві-три школи, староста, а в корчмі портрети Масарика, якоїсь кінодіви...»

## Хліб

Радянський державний кордон — у кількох десятках кілометрів звідси, зовсім поряд. Голова кооперативу «Триговиште», бажаючи пояснити мені, як це близько, повідомляє, що на комбайнах колгоспники долають міждержавну відстань дуже швидко й, зібравши хліб по один бік кордону, спільно косять і молотять його на іншому боці. От і минулого року радянські механізатори з Закарпаття, якими керував Іван Андрійович Кокотко,

за два тижні зібрали у них в «Триговиште» весь урожай. А коли словацькі комбайнери переїхали на радянський бік, то один з них, на прізвище Шкунда, одружився у колгоспі «Дружба народів» Ужгородського району і привіз молоду дружину на передньому сидінні комбайна, на якому збирав хліб.

Цей район Східної Словаччини колись був таким неписьменним, бідним та беззахисним, що, здавалося, нікому й не потрібен він з усіма своїми болотами, передгір'ями, дощами. Головний агроном кооперативу Михаїл Куруц каже, що ті, кому за саму лиш їжу вдавалося влаштуватись у поміщика, вважались везучими. «Тут неподалік нафтопровід проведено, де-не-де над закопаними трубами пшениця навіть росте. Це як символ, бо з газом і нафтою в нас багато що перетворилось — тепліше тепер, добрив додалося, трактори заправлено під пробку... Та хіба в цьому лиш справа?»

«Не лише в цьому! — твердо каже Іван Ковач, голова кооперативу.— Пам'ятаю, як 1939 року почалась війна і сюди до нас, крізь болота, пробились двоє польських офіцерів з розгромленого війська. «Як там? — спитав я.— Дасть бог...» Поляк визвірився: «Бог? Вся надія тепер на Радянський Союз, тільки вони на щось здатні, лише вони...» Це ми знали без всяких розгромлених офіцерів, але треба, щоб ви збагнули, як ми чекали на вас у цих місцях. Навіть земля наша ніколи не давала таких врожаїв до вас, до звільнення...»

«Щодо землі, то це не тільки емоції, а наука. Ми тут випробовували нові сорти, влаштовували спільні перевірки посівного матеріалу — академікові Шпалдоню допомагали і з сільськогосподарською академією в Нітрі справу мали,— додає Михаїл Куруц.— Ви неодмінно зайдьте до академії і, коли вдасться, поговоріть з Шпалдонем. А у нас в «Триговиште» — як скрізь у Словаччині...»

В академіка Еміла Шпалдоня теж як скрізь у Словаччині. І все-таки трохи по-іншому...

Приміщення сільськогосподарської академії в Нітрі будувались у різні часи, і в приміщеннях поєднано добротні старі стіни з цегли та залізобетонні перегородки, а дубові поручні капітальних сходів раптом переходять у соснову легковажність модерних панелей з дощечок, скріплених цвяхами. Втім, тут повністю відбито стилі, що панували в адміністративній архітектурі за останні

тридцять з невеликим років, аж ніяк не більше. Словацька сільськогосподарська академія почала функціонувати з 1 вересня 1948 року. Академік Еміл Шпалдонь, один з найбільших у світі авторитетів із зернових культур, формувався як вчений водночас з усією вітчизняною сільськогосподарською наукою. На 15 центнерах з гектара, що вважались оптимальним врожаєм пшениці у довоєнній Чехословаччині, академічний авторитет не здобувався. Втім, які там академічні авторитети! Еміл Шпалдонь, здобувши диплом про вищу сільськогосподарську освіту на початку війни, був взагалі п'ятдесятим дипломованим агрономом у тогочасній Словаччині. Академік каже мені про це і показує в бік висотного корпусу нових аудиторій і кафедр: «За останні тридцять років ми в самій лише Нітрі підготували понад 1100 фахівців. Лише тут...»

Шпалдонь уважно роздивляється мене. Він стрункий, рухається з тією поважністю, яка часом примушує відчути людську значущість вже по самому характеру погляду, кроку, руху тобі назустріч. Все це, звісно, досить відносно — я знаю примітивних і надзвичайно претензійних типів, що повдягали на себе манери римських сенаторів чи, точніше, замашки самодіяльного актора пересувного театру, який грає Юлія Цезаря.

Але тут усе було природним. У Шпалдоні відчувався гострий розум, здатність до прийняття відповідальних рішень і готовність піти навстріч опонентові, відповісти йому, посперечатись, якщо опонент готовий до суперечки. Саме спілкування з академіком характеризувало рівень наукового закладу, де він сформувався і виріс. Безумовно, що така непересічна особистість могла з'явитись лише в непересічному оточенні.

«Не перебільшуйте,— усміхнувся він мені назустріч.— Коли в 1941 році я почав шукати роботу, виявилось, що зерновими ніхто не займається, і до 1946 року довелось розводити червоний перець; дисертацію теж захищав по червоному перцю. Але влаштувався згодом на млинах у Нітрі, почав знайомитись з технологією обробки пшениць, а з 1947 року подався до науки, став керувати кафедрою спершу в Кошіце, а згодом — в Нітрі. Вам цікаво?»

«Цікаво».

«Найцікавіше в цій історії, що, коли ми складали найперші навчальні плани, то перш за все, без вагань,

вивчили методики Тімірязєвської академії, пристосували...»

«І вдалося?»

«Вдалось. Не думайте, що ми такі вже безпорадні були,— самі собі програм не могли скласти. Просто пшениця — це не фольклор, тут не обов'язково, щоб усе було своїм, рідним, хатнім, споконвічним, патріотичним чи як воно ще. З пшениці треба випікати гарний хліб, і стільки хліба, скільки треба народові. Тому приміряли ми до своїх умов чимало сортів зерна й чимало методик підготовки агрономів. Ваша методика влаштувала нас ліпше за інші, бо сама організація сільського господарства була подібною. А сорти пшениць влаштували нас, бо й кліматичні умови дуже подібні».

Шпалдонь розмовляє, формулюючи свої думки небагатослівно й точно. Так і про нафту розмірковує, бо я розповів про поїздку на місцевий завод «Пластика», і ми нагадали про зміни, що відбулися в сільському господарстві з приходом нафти й нафтопродуктів. «Ще б пак,— каже Шпалдонь.— Сільськогосподарські кооперативи без промислової бази просто немислимі; індустрія неможлива без нафти — тут одне до іншого припадає.

В нас — і це здається мені колосальним досягненням— перехід від дрібного господарства до великого не супроводжувався падінням валового збору зерна; в цьому техніка ваша — трактори, комбайни, бензин — зіграла тоді вирішальну роль! А згодом почали набирати темпи, дотикались до радянської нафти постійно, вже не кажу про неї як про пальне, дотики були найрізноманітніші. В природі, знаєте, ніхто ще не відміняв закон збереження енергії; хочеш врожай — дай землі досить добрив! За тридцять років ми по Словаччині в багато разів збільшили кількість добрив — з 50 до 250, а під деякі пшениці — до 330 кілограмів на гектар. Тому в нас по Чехословаччині врожаї, нижчі за 40 центнерів з гектара, майже не трапляються. А нафтохімія — це ж навіть синтетичні мішки, до яких пакуються добрива; це й он ті білі дренажні труби, що робляться на «Пластиці» в Нітрі й стільки нам допомагають у поліпшенні низинних земель. Стільки вже мовлено про те, що «нафта — хліб промисловості», а вона й до звичайного, щоденного їстівного хліба ой як причетна! Не тільки в радощах, але й у тім, скажімо, що, коли дорожчає нафта, зростають в ціні добрива, пальне і ще багато чого, що негайно

підвищує ціни на хліб і на м'ясо. А ви як гадали? Тут все одне до одного, я ж вам кажу... Треба, щоб усі ми навчились це розуміти, рахувати навчились. Хліборобство — наука точна...»

По всій Чехословаччині радянськими сортами пшениць засіяно 76 процентів полів (Шпалдонь оповідає про свої зв'язки з лабораторіями радянських академіків Ремесла та Лук'яненка; 1963 року його кафедра підписала угоду про співробітництво з фахівцями Української сільськогосподарської академії в Києві, вони навіть виконували спільну дослідницьку тему «Інтенсифікація виробництва пшениць в Словаччині та на Україні»). Організація РЕВ була ще молодою, але хлібину на спільнім столі ми вже розкраяли; контур нафтопроводу визначався лиш у найвідважніших проектах, але необхідність його ставала тим часом усе очевиднішою, логіка нашого суспільства вчила мислити і працювати по-новому, зобов'язувала до широти.

«Пшениця —не фольклор,—повторює академік Шпалдонь.— У нас є вже свої власні сорти, в яких стопроцентно радянська кров — результат схрещування ваших пшениць, але в умовах Словаччини, на наших полях, для спільного нашого врожаю. Зате чехословацькі сорти ячменю все популярніші у вас. В експерименті ми вже одержали врожаї, про які мріємо на майбутнє, адже нам треба на тому місці, де довоєнний селянин вирощував один колос, дістати три-чотири. Поблизу Трнави, в кооперативі «Острів», зібрали по 106 центнерів, а в селі Липава біля Нітри — по 109 центнерів з кожного з дев'яти засіяних гектарів. Ваш академік Ремесло дуже пишається такими врожаями майбутнього, це ж були його миронівські сорти.

Розумієте, наші люди люблять попоїсти і вже заспокоїлись тим, що голод їм не загрожує. Людей додається, а орної землі меншає. Практично ми вже розорали в Чехословаччині все, що можливо. Єдиний шлях — інтенсифікація; на харч худобі слід більше використовувати трав'яні врожаї луків та пасовиськ, зерна ж не напасешся...

Я народився у найбіднішій частині Північної Словаччини, серед голоду і безробіття минуло все дитинство, все доросле життя присвячено подоланню голоду. І ваша нафта — це теж подолання голоду. В моєму рідному селі Кісуце прості люди живуть тепер, як колись жили

багатії. Будинки у всіх чудові, але й безтурботності трапляється також надміру. Втім, я, можливо, на них кажу зайве: згадав, як у мої молоді літа врожай у Словаччині збирали по два місяці підряд — студентом підробляв на збиранні, то запам'ятав навіть, що в 1936 році був на полі з 5 липня по 30 серпня, просто з поля повертався до навчання. Тепер у тому ж районі великий радгосп, врожаї багато більші, а збирають все днів за десять. Ні, про безтурботність я сказав надаремне...»

«Яка там безтурботність?! — вигукує Франтішек Кубовчак, голова кооперативу в селі Долна Крупа.— Мені шістдесят років, і понад тридцять з них я працюю в тутешньому кооперативі. Багато чого бачив, можу казати хіба що про надмір впевненості, яка іноді заколисує людей. Втомились жити в напрузі, а гарне життя звільняє від такої, знаєте, вовчої пильності; спокійніше живемо. Ми вам ще оповімо історію нашу; але що ви повинні засвоїти вже напочатку—це інша якість життя. Адже був тут знаменитий граф Брунсвік; було ще чотири поміщики, не дуже багатих, бо понад 20—25 центнерів з гектара не збирали в жодного з них. Були середняки зі своїми 10—15 гектарами кожен, які працювали від зорі до зорі. Були зовсім бідні, що наймались за їжу та малу платню. На всю нашу Долну Крупу можна було знайти усього 19—20 гімназистів. Щоб вчити сина, потрібно було землю продати, коня чи корову, якщо були вони в господарстві. А кінь з коровою бували в родині важливішими за дітей — падала рогата чи гриваста годувальниця — і всім ставало зле, вся родина могла загинути слідом за конякою чи коровою. Це тепер ми на державний кошт відправляємо лише до вузів чоловік по двадцять, а то й більше. Це тепер ми не беремо менше як по 52 центнери пшениці з гектара на круг, а радянська «ювілейна» давала і по 63 центнери, а югославська «сава» вродила раз усі 68.

Ви розумієте, як змінилося життя? Це не поділяється на частини: зміни по нафті, по зернових, по житлу. Все життя стало іншим. Причому змінилось воно на пам'яті одного покоління. Ми взялись до реалізації мрії, але пропущеної крізь органи державного планування, перетворювались з романтиків на реалістів — це був гігантський психологічний перелом...»

Франтішек Кубовчак — одна з легенд місцевої сільськогосподарської кооперації. Всі його знають, і він знає

всіх. Академіка Еміла Шпалдоня він теж знає, бо академік приїздив і знайомився з тим, хто працює на його сортах, і радив багато чого, і листи писав. Академік взагалі полюбляє їздити по селянських господарствах. Навіть це — таке небувале!..

Кубовчак дивиться на мене і водить своєю величезною долонею по робочому столу. Кабінет голови в старому будинку, поруч будується новий — з хитрим фігурним фасадом, з широким парадним входом; новий корпус — для поліклініки, тепер кооператив може звести собі що завгодно, навіть поліклініку з фігурним фасадом.

Голова кооперативу — особа колоритна, він тут з перших років колективізації, а до цього — все попереднє життя — наймитував у поміщика тут-таки, в Долній Крупі.

«Річ у тім,— дивиться мені у вічі Кубовчак,— що коли ти бідний, а поруч хтось нічого не робить і примушує тебе гнутись на орендованій ділянці, то хочеться іншого життя й іншої справедливості. Русофільство наше було й захистом проти німців, останньою надією на правду, в тому числі й соціальну. Ми настільки пов'язували свою долю з вашою, що, коли на початку війни Червона Армія відступала, плакали з відчаю, бо знали, що фашисти й нас знищать, якщо не буде вас.

Ви були як мрія про рятунок. Згодом прийшли ваші солдати, селянам землю дали; потім прийшов ваш бензин (ви питали!), прийшла ваша техніка, й слідом за нею — ваші сорти зерна — це коли ми вже об'єдналися в кооператив. Коли ми тут бідували раніше, люди з Долної Крупи розходились по заробітках до Трнави чи ще далі — на заводи, по робочих артілях. Згодом, коли створювався кооператив, нам ці люди з їхньою пролетарською психологією дуже були потрібні. Чимало з них повернулось. І мій батько (він працював у графа) також прагнув кооперативу, і з ним старики, які пам'ятали Республіку 1919 року».

(Тут я додам: голова Франтішек Кубовчак не відривається від кооперативу: тільки три роки, в 1958—1960, завідував сільгоспвідділом у райкомі партії, звідки односельці буквально відвоювали його назад. Живе Кубовчак, де жив при створенні кооперативу,— в старій материнській хаті. Приходить на роботу о 5—6-й ранку щодня).

Франтішек Кубовчак веде далі: «Ми читали «Підняту

цілину» й намагалися передбачити, як воно буде в нас. Спочатку в кооперативі було тільки 7 корів, 7 коней і 150 гектарів землі; потім стало 380 гектарів, а на початку п'ятдесятих років — уже більше двох з половиною тисяч гектарів орної землі. Фактично усі хлібороби на той час ввійшли до кооперативу. Поміщики розповзлися потроху, зникли з села — без стрілянини, підпалів маєтків, як це бувало у вас,— просто зникли, наче вітром їх поздувало. 1968 року один тут з'явився, так його наші кооператори турнули, й він полетів без оглядки. От повірте, хто б не наказав нам тепер розпустити кооператив,— не послухаємось, так звикли і так народові сподобалось це життя. Не зразу все нам вдавалося, але що вже вдалося, те своїми власними руками зроблено, з друзями обговорено...»

Це вже історичний досвід. Долна Крупа вистраждала своє ставлення до соціалізму і всього, що з ним пов'язано. Коли я ходив згодом із дому в дім, милуючись усім цим двоповерховим достатком — кольоровими телевізорами на полірованих тумбах і чорно-білими автомобілями в гаражах, хотілось думати про одне: хай пам'ять Франтішека Кубовчака стане всезагальною! Питаю про минуле в Йозефа Секори, двадцятисемирічного господаря щойно збудованої вілли. Молодий домовласник не дуже обізнаний в історії. Він задоволений собою і теперішнім життям, не відаючи про минуле майже ніякісінських подробиць. Він чесно працює, чесно виховує дітей і чесно дивиться телепередачі у приймачі, що його сам вміє полагодити,— спеціальність телемеханіка він здобув безплатно у технікумі, в Трнаві. Світ цей для Йозефа до того природний (він просто не знає іншого), що на всі мої питання з історії Секора поблажливо всміхається. Так володар запальнички всміхається на пропозицію добувати вогонь тертям тріски об тріску. Навіщо?

Невже колись забудуть?! Знаю, вірю, що історична пам'ять не зрадить цим людям ніколи, вірю в соціальність і невмирущість пам'яті Франтішека Кубовчака — хіба лише його?

Голова місцевого райвиконкому Августин Богуницьки заспокоює мене за обідом: у кооперативі лише процентів двадцять людей, молодших за тридцять п'ять років, решта пам'ятають минуле, власними життями відчувши його уроки. А коли створювали музей Долної Крупи, скільки люди всього принесли, скільки розповіли! Він,

Августин Богуницьки, написав книгу з історії Долної Крупи,— весь тираж випродали миттю, вже не дістанеш,— у місцевому бюджеті передбачено гроші для утримання музею — дуже популярний! Проблема послаблення пам'яті, забування шляхів до радості видається йому радше невиразною загрозою, аніж реальною небезпекою. Хоча б так...

Цілком правильно, що в кожній великій проблемі є маленька проблема, що прагне звільнення. І ще правильно, що всі старі папери ні для чого не потрібні, доки ви не вирішите їх викинути. А також істинне правило айсберга, згідно з яким сім восьмих усього на світі приховані від поверхових спостережень.

Августин Богуницьки — людина роздумлива, політична й розумна. Молодий ще чоловік — сорока немає — на відповідальній посаді в Раді робить для людей дуже багато. Коли Богуницьки іронічно формулював мені правила, викладені в попередньому абзаці, я думав якраз, наскільки ж точно задумано й вибудувано місцевий музей; наскільки потрібен він зараз і тут; молодець, Августине!

Голова райвиконкому штовхає двері (музей не зачинено), і ми увіходимо. «Нафта — хліб для промисловості, музеї — хліб для пам'яті, а пшениця — хліб для обіднього столу»,— повчально рече він, вказуючи на стенди.

Під склом фото з мого дитинства: жінка, що йде за плугом, в який запряжено дві корови. Це перша світова війна; двом тим коровам на фотографії ще поталанило: більшість худоби Долної Крупи реквізовано на м'ясо для австро-угорського війська. Тоді на війну з Крупи пішло 237 чоловіків — на стенді довгий перелік імен та дані про могили, розкидані від Італії до Сибіру. Найстаршому — Йожефу Симончичу — було 43 роки, наймолодшому — Ернесту Коташеку — 18. Тих, хто ще довгі роки після війни гинув чи страждав від ран, до списків не занесено. Зате є ще один список тих, що загинули для Долної Крупи,— тих, хто назавжди пішов звідси в еміграцію — за першу третину століття виїхало 268 чоловік. У музейних записах — довгий перелік шляхів, якими народ ішов звідси. Вітчизна була мачухою, від неї по-різному йшли і по-різному зникали у світі. Стефан Ярабек, приміром, був вигнаний за революційну діяльність, але він і в еміграції у США свою діяльність продовжував, і його в Америці заарештували. Ян Казимир загинув, а Імріх Благо

був тяжко поранений в іспанських Інтербригадах. Вінцента Галгоці розстріляли при розгоні робітничої демонстрації в Буенос-Айресі. На окремій дошці — довгий список тих, хто загинув у Америці,— у шахтах, пожежах, з біди (Августин Богуницьки стукає олівцем по дошці: «Сюди належить привозити американських мільярдерів і тикати їх носом у дошку — от на чиїй крові багатство ваше!»). Читаю американський реєстр: Д. Толарович, Ц. Вадович, С. Юнас, С. і Д. Богуницьки, Д. Кохайда...

На окремих вітринах виставлено доноси: ось один, що свідчить про партійні збори комуністів, на які 25 вересня 1925 року зійшлося в Долній Крупі сто двадцять людей; робітник Лішка казав про те, що за 8—10 крон денного заробітку вижити неможливо. На виборах 1925 року Компартія дістала в Долній Крупі 246 голосів.

Історія логічна — це випливає навіть з поліційних паперів: у жовтні 1939 року селяни провели тут демонстрацію проти клерикально-фашистського режиму та війни. Тридцятеро людей звідси билися в Словацькому національному повстанні; троє загинули у французькому Опорі...

Ще щось про красиве життя у красивому селі, притиснутому до таких мальовничих хребтів Карпат? У тридцяті роки тут сталося підряд чотири самогубства; тридцять жителів Долної Крупи офіційно дістали дозвіл на жебрацтво. Старий Людовит Недобрал останній з легальних сільських жебраків, живий досі, він дзвонар місцевої церкви. Хотів побачити його, але старий Людовит кудись поїхав.

Коли Франтішек Кубовчак розповідав мені, як селяни вірять у кооператив і вже нізащо не відійдуть од спільної справи, я думав, як легко стала музейною вся багатостраждальна пам'ять і наскільки складний феномен забування, коли він виникає, затуляючи історичну пам'ять хоч декому. Долна Крупа виникла в тринадцятому столітті, крізь неї пройшло дуже багато добрих і злих людей, але вперше відповідальність за власні долі, землю, майбутнє так серйозно торкнула місцевих жителів. Народна влада — це ж не тільки те, що вже звершилось; це ще й те, що буде завтра й післязавтра. Комбайни, трактори, нафта, пшениця, музей — все належить їм, але більшість дістала все це в готовому вигляді і майже ніхто з Долної Крупи нічого не пам'ятає про графа Брунсвіка.

А граф був знаменитий на всю Європу. В замку Брунсвіків (там тепер музей старовинних музичних інструментів і будинок творчості композиторів) бували Бетховен, Шуберт, Рубінштейн, Кодаї, Барток. Протягом багатьох десятиліть у концертному залі нижнього поверху лунала найкраща музика світу. Втім, Бетховена до замку далеко не пускали — музиканти повинні знати своє місце. Бетховен мешкав у флігелі. Якби академік Шпалдонь приїхав до Брунсвіків, його б, ясна річ, теж не пустили, надто вже демократичним було академікове походження (як відповів колись Ломоносов на питання про знатність своїх предків: «А я сам — предок знатний!»). Батько Франтішека Кубовчака служив у останнього графа,— отже, в голови кооперативу, можна сказати, були великі знайомства при дворі, хоч життя його від того легшим не ставало.

«Стривайте,— каже Богуницьки.— Тут є дещо спеціально для вас. Ходімте відвідаймо Анну Полачек — теж аргумент про наші взаємини...»

Вже по тому, як Анна Полачек почала розмовляти зі мною, я зрозумів, що вона з України; і справді — з України, з Миколаївщини. Німці загнали разом з іншими дівчатами в 1942 році на фашистську каторгу. Попала Анна Миколаївна до Лінца, познайомилась там із словаком Йозефом Полачеком з Долної Крупи і разом з ним втекла з каторги. Одружилися вони з цим словаком уже в Долній Крупі, де жили спершу потаємно, а згодом як слід, з весіллям, це вже після визволення. Коли прийшла Червона Армія, Анна відновила своє радянське громадянство і зберігає його досі. Вона пишається тим, що в роки війни її перековували, а по війні прийняли саме як радянську людину, як людину звідти, як свою. Полачек уже приймала у себе в гості — кого на два тижні, а кого й на місяць — родичів з села Пересадівки з-під Миколаєва. Нещодавно й сама гостювала у Радянському Союзі. Семеро дітей Анни Полачек виросли, вивчилися («Вам за сімох дітей у нас багато що дали б!»— кажу Анні. «А мені й тут хату поставили від кооперативу, тепер нову будують»,— всміхається господиня, розгладжуючи скатертину долонями). Вона вже на пенсії і чоловік її на пенсії, все у них є, але найбільше онуків — вісімнадцять нових жителів Долної Крупи кличуть її «бабічка», он і найменшу онуку щойно купали. Маленьку онуку не вдалося роздивитися — в ма-

хровому рушнику, в хмарах пари й вереску вона зникла в глибині хати. Анна Полачек розповідає: «Наймолодша дочка — економіст колгоспний, поки що з чоловіком та дитиною живе коло нас. І їй, і нам веселіше. От ми з старим Йозефом добудуємо собі новий будинок — дочка в цьому лишиться. Подивіться, який гарний дім, ще з гаражем прибудованим. І газ є; це, кажуть, аж із Сибіру газ...» Анна Полачек дістає з буфета пляшку бренді й починає скручувати їй латунну головку, Августин Богуницьки не витримує, як жінка відкриває, і забирає пляшку. «Покуштуйте хліба, смачний він у нас». У глибинах житла радісно кричить онука; на білій крохмальній скатертині стоїть хліб — скільки ж зараз миру в цьому селі, яке стільки раз принижували й грабували; як вистраждала Долна Крупа свої сьогоднішні радість і гідність, добре знаючи їм ціну...

### Авторський відступ (12)

Готель «Київ», у якім я мешкав, у Братіславі збудували кілька років тому, напередодні першості Європи з фігурного катання на ковзанах. Відтоді у готелі мешкали міністри, знамениті сталевари й актори світової слави, що зіграли весь шекспірівський репертуар. Але тіні фігуристів досі тривожать поліровані панелі найкращого братіславського готелю; офіціанти розповідають, чим снідали неповторні умільці піруетів на одному ковзані і чим «потрійний сальхов» різниться від подвійної сливовиці. Мені розповідали про фігуристів так, немов репутації цілих країн назавжди залежать від уміння танцювати на штучному льоду під магнітофонну музику. Для різноманітності я поцікавився, що ж випускає «Словнафт» і чим він відрізняється від «Аполо». На мене дивились як на анахорета, що живе віддалік від основних подій доби, і розповідали, як шайба (зроблена, до речі, з нафтопродуктів, нехай вибачать мені ерудити такий цинізм) врізається в сітку воріт команди, яка має назву, що її важко вимовити. І ще мені розповідали, як днями тут, у Братіславі, на стадіоні, відтепер уславленому на цілий світ, по м'ячу хтось ударив з такою силою, що іспанський воротар м'яча не впіймав. «Ми ліпші від Іспанії!» — захоплено повідомив мені співрозмовник. «Вам що, програма кортесів не до душі?» — делікатно

поцікавився я і знову почувся провінціалом, людиною відсталою і невихованою — так на мене глянули. Я не погоджуюсь, коли престиж держави ототожнюють з умінням п'ятикласниці крутити сальто в кутку синтетичного килима. Радію, що діти наші здоровші, аніж коли б то не було (і чеські, й словацькі, і угорські діти також), і престиж держави бачу саме в цьому. Якщо наші здорові й кмітливі діти при цьому ще б'ють світові рекорди з плавання, стрибків чи бігу з перепонами — честь їм і слава. Надто багато бачив я на Заході закритих клубів і приватних тенісних кортів, де хлопчики у віці моїх синів не могли пробитись за поріг роздягалки. Не слід, здається мені, забувати, що вміння якоїсь однієї людини високо підстрибувати чи кататися на ковзанах означає всього-на-всього, що людина ця вміє дуже високо підстрибувати чи кататися на ковзанах. Нічого більше. В усякому разі, від того, що одна з латиноамериканських країн виграє першість світу з футболу, неписьменних у ній не зменшиться. І голодних менше не буде.

«Знаєте,— сказав мені Ладіслав Мартінак, мер Братіслави,— іноді ми засвоюємо чужі пропагандистські стереотипи, самі того не помічаючи, і на користь нам це не йде. Адже створюємо, показуємо всьому світові найцінніше, найнеповторніше, що є в нас,— образ людини праці, що стала господарем держави; чи часто ми робимо це переконливо й цікаво? Зате всі обкладинки журналів — це портрети зірок естради й спорту. Чи зуміли ми оповісти про героїв праці так цікаво, як розповідаємо про тенорів і центрфорвардів? Навіть наша Рада — не було такої в історії Словаччини! Але ж навіть про нас багато написано цікавого — може, втім, і слід нас критикувати за всі безладдя господарчі, така доля в нас... Але ж не можна єдиних позитивних — стопроцентно позитивних! — героїв розшукувати на футбольних полях. Досить демонструвати, наскільки ми засвоїли прийоми західної реклами, популяризуючи висловлювання дітей середнього шкільного віку, наче народ не в змозі красиво виявити себе інакше, ніж через плавання й стрибки на батуті.

А то сталося: втік кілька років тому на Захід хокеїст, ну й дідько з ним, розчинився він там, нічого не досягши, так буржуазна преса зчинила галас сама з приводу втечі такого «суперпопулярного» нашого жителя. Сміх, та й годі. Але й із себе часом треба сміятися, з вас, письмен-

ники і журналісти, багато про що ви ще не розповіли як слід. Це наша спільна справа — розповісти про дивовижний світ, що існує довкола нас. Про світ, так важко завойований, побудований і не схожий на жоден із світів. Скільки ще добрих слів і добрих справ ми заборгували цьому світові!»

При всій дискусійності деяких думок мера Братіслави інженера Ладіслава Мартінака я тут їх переповідаю, бо вони багато в чому співпадають з моїми власними. Занотовую все це в готелі «Київ», що стоїть на колишньому Кам'яному майдані поруч з універмагом «Пріор» і відкрився напередодні першості Європи з фігурного катання на ковзанах.

## Надія

І пам'ять відкрутила фільм життя мого рівно на тридцять три роки назад, і згадав я вигляд Києва 1946 року, коли на стадіон «Динамо» треба було діставатися крізь руїни колишньої центральної вулиці міста, крізь недопалки дерев колишнього бульвару, де дивними виглядали предмети передвоєнного побуту — ванни, мармурові плити підлоги, позеленілі мідні крани, що стирчали в провалах померлих будинків мого міста. Футбол феніксом виник у місті, ставши для більшості з нас, тодішніх хлопчиків, ознакою безперервності й непереможності життя; всі ми знали про «матч смерті», що став уже легендою, в якому загинули багато передвоєнних майстрів київського «Динамо»; нова команда складалась з учорашніх фронтовиків, яких ще рік тому могли вбити на війні, та от не вбили; ось ми в футбол граємо, ось він, мир!

Я згадав зразу про все це, може, й не так докладно, але зразу, одним махом поновив у собі настрій тих років, коли побачив хлопчиків, які грали у футбол на галявинці поблизу одного з прокатних станів Східнословацького металургійного комбінату в Кошіце. Хлопчики грали дуже погано. Я здаля глянув на них і навіть здивувався, чому в нашу футбольну епоху вони не вміють грати в м'яча. Але, коли наблизився, зрозумів: цим хлопцям не було коли займатися футболом змалку — їхнє дитинство згоріло під бомбами, навіть останню з весен спалено китайськими вогнеметами. Хлопці приїхали до Кошіце з В'єтнаму; були вони зовсім не юними і надзвичайно

серйозними — футбол прийшов до них ознакою миру, а не спортивною грою, і в'єтнамці, граючи, раділи миру, а не футболу. Сорок три хлопці з В'єтнаму опановували професію металурга на комбінаті в Кошіце; вони приїхали на кілька років і ще матимуть час звикнути до миру.

Місто Кошіце також звикло не зразу. Це тепер тут спокійно так і певно. Нещодавно місто було дуже бідним, брудним, голодним, маленьким — я це читав, про це мені розповідали. Тепер у місті лишилось уже небагато місць, просякнутих його згірклим минулим. Сіруватий, закурений Кошіце пахне велетенськими підприємствами, він трохи скіптявілий, зосереджений, димний. До міста треба придивитися, щоб звикнути; другий за розмірами центр Словаччини зовсім не подібний до Братіслави, схильної часом підкреслювати свою столичну розкішність. Кошіце — місто-робітник; він і сам не забуває про це, і вам забути не дозволить. Неподалік від міста енергетичні ріки з СРСР впадають до Чехословаччини, і перші краплі радянської нафти, кіловати електрики, кубометри горючого газу перетинають Карпати, прийшовши трубами і дротами до Словаччини саме в районі Кошіце, бо всі 98 кілометрів державного кордону з нашою країною прокреслились по камінню й полях цієї області.

Я вже вам розповідав, що Кошіце пахне димом, це сірувате, дуже зосереджене місто, що знає сенс свого існування і живе гідно. Можна б навести тут (в інших місцях книги я наводжу) безліч свідчень того, що жилося у Східній Словаччині дуже важко й дуже бідно. Руйнуючись духовно, зона Кошіце була і в прямому розумінні зруйнована, розгромлена, спалена; з війни виходили цілими один-два будинки з десяти, не більше. І споруди, і сірий пил на них — переважно повоєнні. Це вже пов'язано із статистикою — одна тільки сусідня ТЕЦ у Воянах дає електроенергії більше, аніж вся Чехословаччина перед другою світовою війною; Східнословацький металургійний комбінат випускає продукції удвічі більше, ніж вся передвоєнна Чехословаччина; тільки жерсть розходиться у сорок з лишком країн світу. Ще буквально кілька цифр для порівняння, щоб до них більше не повертатися, але чітко означити дистанцію змін. Цей край грабували всі, хто міг, тягли так енергійно, що деяким злодіям уже не вистачало краденого, і вони нервували. Що тут було взяти перед початком війни, наприкінці тридцятих років? Промисловість давала всього 2,2 процента всієї

продукції краю; 90 процентів населення складали безземельні селяни.

Годі статистики? Гадаю, що цього разу досить, тим більше, що, підсумовуючи її, я можу процитувати популярне визначення словацького Закарпаття у європейській передвоєнній журналістиці: «Земля вимираючого народу». Лиш у двадцяті роки звідси в пошуках заробітку емігрувало понад двісті тисяч людей.

Просто не знаю, як вам розповісти зразу про все, що мені здається таким важливим у розмові про Кошіце, яку нитку з натягнутих між Східною Словаччиною і нашою країною торкнути першою. Адже їх заплетено, наче гарну перепелину сіть: зачепиш одне вічко — оживуть усі. Знаєте, що важливо: на нас тут завжди сподівалися й сподіваються. Ми спершу навіть не держава і не соціальна система, а — народ. Ми були такою надією для Словаччини, що, здавалось, якби не вона, нічого в житті не лишиться. Не втратили; любов до руських (в цьому імені єдналось чимало народів з-за Карпат) сторіччями визрівала в словаках, ненависть нав'язувалася їм іззовні. Тут панувала ситуація, природна для більшості країн передвоєнної Західної Європи: величезні натовпи людей, позбавлених праці й хліба, і колосальні нестатки найнеобхідніших виробів та продуктів. Тобто нові підприємства могли б відкритися, робочої ж сили не бракувало; але лишалися і злидні, й безробіття — мінуси не могли поєднатися в один плюс. Безнадія густішала, у роки війни вона стала зовсім нестерпною...

«Коли на початку сорокових було зовсім безнадійно — нацисти тут лютували німецькі, угорські та наші власні,— розповідає мені Юрай Падо, письменник з Кошіце,— раптом рознеслася звістка про радянську перемогу під Сталінградом. Я вчився у школі, й ми, діти, пошепки повідомляли одне одному про наближення волі; в нашого учителя математики народилась дочка, і він її назвав аж ніяк не словацьким і не угорським іменем — Надежда...» Народ, в якого забрали все, жив, доки міг сподіватися,— хліба не було, праці не було, землі не було, не було волі, надія й пісня лишались останніми гарантами виживання...

«Війна кристалізувала погляди,— веде далі Юрай Падо.— Ми вираховуємо у подробицях моральну рентабельність багатьох політичних тез, а от аргументи бувають набагато простіші, надто коли вирішуються найскладніші

проблеми народної долі. Зразу ж після війни у нас був голод — усе спалено, зруйновано, ні хліба, ані домівки немає. Ми вже звикли, що ніхто не допоможе,— привчили нас так; і раптом — краплями нового досвіду, ще до того, як Радянський Союз почав ділитися з нами нафтою, пішов до Словаччини хліб. Кілька сотень тисяч тонн хліба — через Дуклянський, через Даргівський перевали, де щойно пройшла армія визволителів, йшов хліб — порятунок від нашого повоєнного голоду. Може, і сам я вижив завдяки тому хлібові...»

Це й справді було аргументом небаченим — хліб. Їх марали, пацифікували, придушували, але ніколи не годували досить. З Радянського Союзу, зі Сходу, саме з головного напряму надії прийшов хліб, якого і в Союзі не було досить; назавжди пам'ятаю квадратики, що їх продавщиця витинала з продуктових карток, відпускаючи мені належну норму житнього порятунку. Напевно, ми на кілька дірочок тугіше затягували пояси і тому, що думали не лише про скатертину-самобранку в своєму домі. Ще диміли пороги в спалених будинків у нас, у словаків, у багатьох народів Європи, а будинки пограбувала армія, на олов'яних пряжках солдатів якої красувався напис: «З нами бог!» Ми прийшли, щоб звільнити і повернути до життя народи, несучи на своєму прапорі куди молодше, але, як з'ясувалося, людяніше гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» Олов'яний заклик був страшний, бо з ним вбивали, відділяли народ від народу, навіть метафізичного бога ганьбили, і це запам'яталось навіки, так само як те, що наш інтернаціоналістський заклик було аргументовано добротою і людяністю. Я вже казав — велике слово «надія», воскресле у людських душах завдяки нам, оживляло цілий народ.

Просто нагодували. Просто навчили (іще в Конституції тутешньої Радянської республіки 1919 року була стаття про загальну безплатну освіту, та статтю реалізували тільки після звільнення). Просто дали всім працю. Просто?..

У 1958 році XI з'їзд КПЧ прийняв рішення про будівництво Східнословацького металургійного комбінату в Кошіце. Не було в той час тут ні кваліфікованих кадрів, ані сировини, ні палива. Найперше розв'язалось питання енергетичне — нафта й газ пішли з СРСР; коксівне вугілля теж прийшло сюди з Радянського Союзу, просто з Донбасу, по спеціальному відгалуженню залізниці; за-

лізна руда прийшла з Кривого Рога, теж залізничною лінією.

Відчуття колективу різноманітне, можна й слід, напевно, сказати, як на очах одного-двох поколінь надійно формується й міцніє відчуття спільності. Я тут наводив довоєнну словацьку статистику, коли не було ні землі (куди вона зникла?), ані робочих місць (при тисячах тисяч безробітних), промисловості фактично не існувало («Конго в серці Європи...»). За повоєнні роки змінилась не лише соціальна структура Чехословаччини — змінилось ставлення до життя; крім того, більша частина населення взагалі змінила, навіть фахово, умови свого існування. Сталь витоплюють нащадки безземельних селян, які осягнули науку колективізму. Чи просто це? Ні. А самі уроки колективізму — чи прості вони? Я вже казав, як доставляються до Кошіце вантажі з Криворіжжя й Донбасу; але в найскладніших вибоях і розрізах руду й вугілля вантажать на транспортери, зроблені для нас у Пухові, на вже знайомій нам «Гумарні 1 Май». Транспортери робляться з продуктів переробки радянської нафти. Труби для частини нафтопроводу — з Східнословацького металургійного комбінату, з Кошіце. Нафта по тих трубах надходить і до ТЕЦ поблизу Воян, що дає енергію для багатьох підприємств Словаччини, і на «Словнафт», який...

Замкнуте коло. Мені важко визначити порівняльну цінність ниток з клубка взаємної корисності — це надзвичайно важливо,— не можна й не варто обчислювати в усій конкретності економічної статистики результати душевного наближення народів. Ще статистика: у Східнословацькій області є 246 тисяч членів Товариства чехословацько-радянської дружби; діє 650 гуртків по вивченню російської мови; щороку близько 150 тисяч школярів беруть участь у конкурсах дитячих малюнків і творів про братерство наших народів. А знаєте, скільки людей у штаті обласного відділення Товариства чехословацько-радянської дружби? Четверо. Усього четверо на сотні тисяч ентузіастів нашої співдружності. Геза Покорни, перший секретар Товариства, розмовляє зі мною саме про це. Про те, як люди самі масово, добровільно приймають на себе клопоти про дружбу з нашою країною,— це надзвичайно показовий процес. Звичайно ж, люблять чи не люблять нас насамперед на класових підставах — як носіїв дуже певних тенденцій, на яких будується суспільство. І так

само класово, масово, патріотично шанують нас як гарантів незалежності, влаштованості; кажу про масове сприйняття нашої країни та її політики. Комусь ми заважаємо своїм існуванням, а комусь стабілізуємо життя. Ще є чимало ворогів у нас, і ми ніколи їх не боялись. Але друзів стає в нас усе більше: їхню любов аргументовано з тією ж переконливістю, що й ненависть ворогів наших країни й ладу. Кажучи простіше, ніколи ще тутешній народ не жив тут так певно, як зажив він у дружбі з нами. Любов і ворожнеча соціальні й конкретні; не слід їх вульгаризувати спрощенням, але вже час твердо зрозуміти й засвоїти очевидне. І нам, і всьому світові.

В'єтнамці вчилися грати в футбол на галявинці між цехами. Вони добре бачили, як широкою колією радянської залізниці йшли сюди без перебоїв руда й вугілля. Вони знали, що трубопроводами «Братерство» й «Дружба» йдуть сюди нафта й газ, а системою «Мир» — електрика. Можна було б прочитати їм сто тисяч лекцій про те, що таке інтернаціоналізм, але ніколи пропагандистський ефект оповіді не був би таким очевидним, як конкретні ілюстрації до цього життя заводу, де вони вчаться (особливо в зіставленні, скажімо, з долею заводів в'єтнамського Лангшона, розмонтованих і вкрадених маоїстами). Повчальність наших доль недвозначна; факти переконливі, як ніщо інше.

«Вороги у нас спільні й друзі теж,— каже мені Стефан Гудак, заступник секретаря парткому Кошіцького комбінату.— Це вже чимало. Ви ж добре знаєте, що і вороги наші збагнули, наскільки соціалізм притягальний для всіх, хто працює. Раніше, на початку шістдесятих, нас намагались переконати з Заходу, що такий державний лад не потрібний нам. По радіо кричали про це, по австрійському телебаченню показували. Нині брешуть обережніше, інакше, хитріше: співчутливо шепочуть, що народний лад був би, мовляв, гарний, якби змінити його, «трохи підправити», так підправити, щоб сліду по нас, комуністах, не стало (ось про що йдеться). Принаймні у відкриту проти соціалізму виступати вже не наважуються, знають, що люди не хочуть іншої країни й інакшого життя».

Мені здається, що всім зрозуміло вже, що і любов, і нелюбов до нас витримали вже випробування часом. Ми навчилися спілкування з ворогами і друзями; бачили вже й нещирих друзів, і людей, яких просто дезінфор-

мували, а то й обдурили, настроївши проти нас. Все непросто; але за роки недвозначного нашого існування на планеті ми багато чого навчилися і навчили інших. Але при всій гнучкості нашій, при всій тактовності класове чуття має бути незмінно твердим і недвозначним. Це закон непорушний, мов аксіома.

«Багато що стало іншим — не те життя вже, чимало оцінок змінюється. Ясність чи уявна ясність дарують не лише певність, декому дарують безтурботність, і це вже тривожно,— дивиться на мене Степан Гудак.— Про себе скажу. Я — друге покоління комуністів у нас в родині; батько — член партії з 1932 року, за плечима в нього підпілля й Словацьке національне повстання, і всі складності боротьби за нове суспільство. Він давно на пенсії, але контрреволюцію 1968 року передрікав мені ще тоді, коли чимало з нас (і я) навіть не думали ні про що таке й підсміювались над істериками закордонного радіо. Старики передчували контрреволюцію так само, як передчувають по болю в суглобах майбутню мряку. Власне, кістки й суглоби їм в охранках ламали капітально, так що про «біль у суглобах» я не дуже перебільшую. Це ще один урок спілкування з вами, старики його засвоїли і вистраждали, ніколи, ні на одну мить не можна втрачати класового чуття. Нізащо не можна, щоб доброта соціалізму привела хоч одного з нас до ідейного розмагнічування. Мій батько, знаєте, був лісорубом; він досі розмовляє, немов розрубує,— чітко й націлено, багато перестраждав у житті. В мене вже інакше було — капіталізм своїх тавр на душі мені не випалював; жив у достатку, вчився в Ленінграді, гірничий інститут закінчив там, попрацював на знаменитих металургійних підприємствах, бачив світ. А вдома син виріс: все в нього готове, все ще легше, як у мене було. Я спокійно до цього ставився, не замислювався, аж доки син якось не перепитав діда мого, що при обіді розповідав нам про безробіття: «Як, як, діду? Та не могло ж такого бути...» Це не просто неввічливість, то був тривожний сигнал для мене; знаєте, батьків наших щодо ідейності виховували боротьба й праця, а деяких дітей, вибачайте, самі гасла. Діти все діставали готове, і не кожен затямив, що почому.

Невдовзі мій син забажав мати гірські лижі; тут уже я сказав йому, що хай піде і сам заробить на ті лижі. У сезон косарям у нас платять по 80 крон за центнер заготовленого сіна. Поїхали мій син з приятелем на

сіножать, за три тижні заробили по три тисячі крон, мозолі понатирали, але, сподіваюся, щось збагнули.

Збагнули. Каже мені син: «Хлопець я здоровий, навіщо вчитися, коли я на сіні зароблю більше...» Бачите — освіта для них само собою зрозуміле, робота — скільки завгодно. Хлопці виросли без барикад, на готовенькому — ех, треба б нам такого об'єкта, як ваш БАМ! До речі, ті, хто зміг попрацювати у ваших будівельних загонах на газо- й нафтопроводах, простягнутих нам від Сибіру та Уралу, мислять набагато ширше. Дуже важливі ті уроки інтернаціонального мислення! Не можна дозволити душевного розмагнічування, зупинки в русі — тільки так, у невтомності реалізується надія. У цьому також — ваш досвід...»

Металургійний комбінат у Кошіце не зупинявся. 760 гектарів, зайнятих ним, стали однією з основних територій, де формується майбутнє і престиж сучасної Словаччини. Позбування минулого — також тут. Понад 23 тисячі робітників, колись по всій Чехословаччині ледве можна було знайти стількох майстрів. Металургійні заводи в Кромпаху, які втілювали колись тутешню металургію, було закрито іще в тридцяті роки — бракувало руди, вугілля, кваліфікованих робітників, коротше кажучи — всього. Тепер Донбас і Кривий Ріг забезпечили безперервне надходження металургійної сировини; перші домни й прокатні стани надійшли з Уралу; металурги Магнітки, Запоріжжя, Дніпропетровська приїздять сюди і працюють разом з кошіцькими колегами — це зветься «від машини до машини».

«Співробітництво вже не є тільки офіційним,— каже Гудак.— Коли ми по двадцять чи більше металургів щороку обмінюємось з «Запоріжсталлю», то це зближує нас куди переконливіше й точніше, аніж сто мітингів з найполум'янішими промовами. Братерство по борні, братерство по праці — це така красива і така необхідна нам повсякденність, що, ставши звичкою, вона вже нікого не дивує. Як вода, як повітря, не пам'ятаєш уже, коли й звикнув. Скінчилася самотність — це одна з найбільших перемог соціалізму; скінчилась і національна самотність наша! Ми звикли до цього. Звикли. Переконані, що надії здійснюються. Були романтиками, тепер багато хто став прагматиком; не занадто б... Люди одержують нові квартири. У робітничих гуртожитках понад п'ять тисяч місць у кімнатах з усіма вигодами. Ми не завжди вголос зами-

слюємось над тим, що якість життя визначено його соціалістичною сутністю; нова якість за нових суспільних умов. Ви починали, тому нам було у сто разів легше; адже були і є на світі ви, радянські люди. Справа нашої честі — пам'ятати про це».

На Кошіцькому металургійному комбінаті старі фахівці казали мені, що в бажанні вчитись чи набувати надійний фах завжди було щось від інстинкту самозбереження. Так само, як у бажанні ствердити свою національну ідентичність чимало було від бажання знайти підтримку в таких, як ти сам, у товаришів по недолі.

Бути товаришами по радості часом складніше. Основне, що коли зникає почуття страху, не зродилася б безтурботність... Втім, заходив я до чудового професійно-технічного училища імені Юрія Гагаріна, яке діє при комбінаті (навчається там понад дві тисячі молодих людей, у тому числі й в'єтнамці, згадкою про яких починався розділ; і не тільки в'єтнамці — гості й учні з-за кордону у Кошіце не дивина).

Училище з спортивними залами під дахом, басейном, зимовим садом, кінозалом, лабораторіями, музеєм. (Книгу почесних гостей училища відкрито на записі від 13 липня 1967 року. Занотовую слова Юрія Гагаріна, звернені до майбутніх металургів: «Пам'ятайте, що все прекрасне на світі твориться руками трудящих...» Він сам починав з ремісничого, перший космонавт...)

Біля входу до училища Кошіцького комбінату стоїть цікава скульптура — довгий стовп кокона, з якого, наче велетенський метелик або птах, з'являється людина з обличчям Гагаріна.

Надія. Людина сподівається на зліт, наближення до сонця, наближення до майбутнього. Надія.

Десь віддалік чути голоси в'єтнамців, що грають у футбол. Перезмінка, обідня перерва та інші часи відпочинку перериваються один за одним. Чути різкий дзвінок. Бригадир трубопрокатників Ян Яцканин озирається в бік автобусика, з якого закінчують роздавати робітникам гарячу їжу. Ми розмовляємо про умови праці, і Яцканин у такій справі компромісів не визнає. «От у вас на «Запоріжсталі»,— каже він,— є по цехах куточки з пальмами у бочках. Там і поїсти можна, і листа написати. А нам от в автобусику гарячу їжу привозять...» — «А як раніше було?» — питаю риторично. Яцканин не сприймає

питання; він сповнений свідомості власної гідності, і йому ніколи роздивлятися стенди з фотографіями про минулі часи. Капіталізм віддалився у часи неозначені, в «колись», воно й гарно, звісно, але все ж таки...

Територією комбінату метушаться автобусики, які здійснюють транспортний зв'язок між цехами,— підприємство дуже мобільне; у призначений час сто двадцять трамваїв везуть всіх, хто вільний від справ, до центру Кошице й привозять нову зміну. Східнословацький металургійний комбінат поєднано з Радянським Союзом трубопроводом, рейками і надією на майбутнє — в цьому, певно, найголовніше.

Гагарін звільняється на пам'ятнику від свого монументального кокона і пильно дивиться на дими комбінату, що розчиняються поміж хмар. Неподалік перегукуються в'єтнамці, які щойно закінчили гру. Радіо в музеї училища транслює одну з пісень Пахмутової, присвячену космонавту. Я знаю, що ця пісня зветься «Надія»; запис старий, але слова чути добре.

## Авторський відступ (13)

Бабуся в Татрах, вмикаючи газову плиту, щоб закип'ятити чайник, широко усміхнулась, вказуючи на синє полум'я: «Сибірський плин!» Стара знала, що газ прийшов з Сибіру. Стара пам'ятала червоноармійців, які штурмували тутешні перевали; уявлення про мою Батьківщину були пов'язані в неї з пам'яттю про тепло і волю, принесені до її дому. Кожен авторитет і всяке звання конкретні. Бабуся знає, звідки прийшло тепло й воля; значення цього знання було неподоланно великим, і це чесне, об'єктивне знання визначало авторитет моєї країни й її місце в житті старої словачки.

А скільком людям на світі не дозволяють знати про нас! Я не раз переконувався, як багато з того, що справді повчальне для світу, лишається невідомим для багатьох людей на Заході. (Втім, що таке Захід? Коли вже десь народ не відає про нас нічогісінько — то це в Китаї, а Китай знаходиться на захід хіба що від Каліфорнії, де, втім, про нас теж небагато знають). Що ж, Захід так Захід, у кожному пункті може виявитись західна околиця. Процитую західнонімецького письменника Петера Шютта, добре розуміючи, що антирадянщина, згадавши про яку,

мій західний колега починає оповідь,— явище, простерте густою, як штемпельна фарба, хмарою над ставленням одного соціального світу до іншого. Нас не люблять і нас бояться відтоді, як виникла Радянська держава; зовсім точно відомо вже, чия нелюбов виявилась найстійкішою. Які вже тут сходи й заходи, при чому тут фізична географія? Вже понад шістдесят років оповідають всякі небилиці про нас (деякі можна добре бачити в Братіславі по віденському телебаченню — фантазія, по-моєму, вичерпується; хіба що впертості додалось). Отже, я процитую Петера Шютта з Бонна: «Поняття «Сибір», і з цим мені доводилося постійно зіштовхуватись, для багатьох, як і раніше, залишається символом полону, злиднів, сваволля. Хіба можна дивуватись, що найчастіше на вечорах мені задавали одні й ті ж стандартні питання? Чи їдять люди в Радянському Союзі досхочу? Чи правда, що власний автомобіль може мати лише партійний працівник? Чи справді паспорт видається лише членам партії і тільки вони можуть вільно роз'їжджати країною? Хоч деякі питання і звучать провокаційно, вони задавалися щиро й їх було продиктовано крайньою необізнаністю.

Автори подібних запитань посилаються звичайно на псевдодокументальні повідомлення нашої преси, наприклад, на наклепницьку серію «Так живуть росіяни», опублікованну в журналі «Шпігель».

У кожній дискусії про Радянський Союз я відчував внутрішній зв'язок з боротьбою у нашій власній країні. Поки чимало людей переконані у тому, що в країнах реального соціалізму існують голод, духовна порожнеча, військова муштра і потогінна система, вони нездатні самі замислитись над необхідністю серйозних змін, над шляхами до соціалізму у себе вдома... Часом бувають приголомшені, коли довідуються, що Сибір — це не морок і сірість, а новий край необмежених можливостей, земля першовідкривачів».

Серед моїх записів — інформація, одержана від розумної й освіченої людини, одного з тих, хто відкривав і освоював — для нашої країни і людства — тюменські підземні скарбниці, Юрія Ілліча Боксермана, заступника голови Державної експертної комісії Держплану СРСР. Мова йде саме про ті райони Радянської країни, що такі немилі авторам шпрінгерівських видань. Отже, говорить Ю. Боксерман: «1964 року на Омський нафтопереробний завод надійшли перші двісті тисяч тонн нафти. Це, яс-

на річ, мало. Тепер поставлено завдання довести видобуток нафти і газового конденсату у 1980 році до 315 мільйонів тонн... Майже весь приріст нафти і газу в країні на довшу перспективу забезпечуватиме Західний Сибір. Пошуки йдуть енергійні, широким фронтом, бо потреби народного господарства в пальному і сировині для хімії щороку зростають». Миру потрібна нафта; світові потрібна нафта; ми добуваємо нафту.

Я там був. Бачив, як добувають нафту в Західному Сибіру; бачив, як її добувають на Апшероні, на Північному Сахаліні, в Середній Азії; знаю людей, які видобувають нафту, думаючи про тепло для всіх, радість для всіх, мир і волю для всіх. Розмовляв у Західному Сибіру з інтелігентними буровиками, що виходять до праці в дні, коли працювати не можна,— такий мороз і такий вітер. Рукавиці примерзають до труб; попримерзали б авторучки до пальців брехунам, які вигадують неправди про таких людей! Але так чи інакше три роки тому, коли «Шпігель» готував до друку чергову порцію антирадянщини, країна, де цей журнал видається, закупила понад 7 мільйонів тонн радянської нафти. Все ж таки подиву гідне вміння пити з колодязя, в який ти ж і плюнув. Бабуся з Татрів була порряднішою...

## Коментар

В моєму готельному номері радіоприймач стояв просто в головах велетенського ліжка, на якому я легко міг вміститися вздовж чи впоперек. Колосальні територіальні можливості, надані мені велетенською спорудою для спання, дозволяли пересуватися нею у всіх напрямках, і перше, що я робив, прокидаючись рано-вранці,— підповзав до радіоприймача фірми «Відеотон» і, ще не розплющуючи очей, натискав у ньому на кнопку, від дотику до якої приймач починав розмовляти. Хоч «Відеотон» і займався випуском обладнання для легкових автомобілів країн соціалістичної співдружності, приймач, зроблений ним для мене, був явно підкуплений ідеологічними противниками — його робочий день починався з того, що негайно ж після ввімкнення апарат дарував мені якщо не передачу «Свободи», то «Німецьку хвилю» чи в крайньому разі «Голос Америки». По неділях, яку б кнопку я не натиснув, не відомий мені дідусь з ватіканського радіо

наказував замислитись про гріхи. Якби я послухався, міг би зіпсувати собі настрій на весь день. Втім, передачі всіх антисоціалістичних «Свобод» і «Хвиль» мій «Відеотон» нав'язував мені й по неділях. Уже зранку з багатьма акцентами мені починали розтовкмачувати, до чого ж невдало живу я і разом зі мною усі, хто наважився будувати суспільство, засноване на увазі до отих «простих людей», які не закінчували ні Сорбонн, ані Оксфордів, не купують нафту там, де її купує Америка, і взагалі живуть так, як їм ніхто на Заході не дозволяв і не дозволяє. Питання вигоди, свободи, самостійності — все це переплутувалось вигадливо й досить підло; і так от з раннього ранку, ще до того, як сонце зійде, радіоголоси переконували мене, між іншим, і в тому, що Будапешт, який був колись осередком розважальних закладів у центрі Європи, багато що втратив, здобувши велетенські заклади зовсім іншого типу, зокрема нафтохімічні.

Пригадуєте класичну новелу Вашінгтона Ірвінга про Ріп ван Вінкля?

Бідолашний Ріп задрімав у горах і прокинувся через багато років, повернувся зовсім в інше життя, де і люди, і стосунки між ними були несхожі на відомі йому. Ріп ван Вінкль намагався розповісти зустрічним, хто він такий і як жив колись, але дивного діда не дуже слухали, знущались з його рушнички і його спогадів. Але дід був лагідним,— він тільки трохи дивувався з такого поводження, не розуміючи, що з ним сталося.

Люди з радіоприймача теж, певно, не розуміли, що з ними трапилось. А може, і розуміли. Головний редактор журналу «Фігюело» Йосиф Гарам сказав мені дуже точно (я чув і раніше це визначення, чимало людей дійшли цього висновку): «Ми навчились буркотіти, що те не так, це не так — часом вміємо по-снобістському не замислюватись над глибинною добротою влаштування нашого світу — приймаємо все як належне. Ми іноді важливих речей не розуміємо і не знаємо — несвідомі сили своєї; вороги ж добре збагнули конкретність і значення сили нашої і нашого прикладу, тому й атакують нас по радіо та в пресі».

Доктор Йосиф Гарам — економіст, журнал, редагований ним, займається міжнародною економікою і чимало про неї знає. Ми перебираємо по черзі аргументи всіх недобрих «голосів», якими мій «Відеотон» виповнено поверх шкали, і розмовляємо про те, що для мене звичне

давно вже і до чого угорці не зразу звикли — активної, навіть агресивної чужої злоби. Нам революцію не вибачають з першого її дня до сьогоднішнього; Угорщині також не прощають насамперед ті, кого народна влада позбавила багатств, палаців і всього комплексу господаря життя, вершителя доль. Це вже не проста ненависть, це ненависть класова; це не тільки лють, що затискає горлянку, це готовність натиснути автоматний курок — 1956 року вона ще стріляла, ця лють. Сучасну Угорщину ненавидять ті ж, хто ненавидить нас, з усім болем за втрачені маєтки і холопів, яких можна бити різками скільки завгодно; з усім безсиллям люті, неспроможної повернути народне життя — зробити його, як було, з адміралом Міклошем Хорті на білому коні. Мої ранкові радіопередачі кілька разів переривались угорськими військовими маршами кінця тридцятих — початку сорокових років; отже, є ще люди, які відбивають знайомий такт витертими підборами гусарських чобіт. Оті родичі відомого Кіси Вороб'янінова з ільфо-петровського роману; Кіса всього боявся, але, коли йшлося про гроші, міг перегризти горлянку.

А йдеться про гроші.

За останню чверть сторіччя Угорщина витратила на розвиток хімічної промисловості близько ста мільярдів форинтів і на дві третини вже сама себе забезпечує хімічними виробами, а бензином забезпечує повністю. І нікому не кланяється. І підписує з Москвою рівноправні угоди.

Наївний Ріп ван Вінкль, згаданий мною, ні на що не претендував; просто було йому прикро від того, що його час минув. Ми розмовляємо з редактором «Фігюело» доктором Гарамом, і він, загинаючи пальці, перелічує передачі, виступи, статті тих, хто хоче повернути епоху втрачених панувань. Тих, хто лякає, переконує, умовляє, що дружити з Радянським Союзом не треба. «Кажуть, що ділити з вами нафту чи що завгодно,— продовжує Йосиф Гарам,— це все одно що їсти черешні з однієї тарілки з велетнем. Тільки забувають, що черешні — радянські. У нас в країні з корисних копалин вдосталь є лише бокситів. Решту ми так чи інакше маємо купувати. Якби, припустимо, не купували б у вас, виявилися б прирослими до економічної колісниці Заходу (що від нас і вимагається), мусили б брати — за золото!— те, що нам потрібне. Що вже можна сказати напевно — прикладів без ліку, вивернули б нам кишені й душі навиворіт. Великих

підприємств ми не могли б мати — така Сосхаломбатта виникає з кооперації, такі заводи, як знаменитий «Ікарус», теж. Нам дозволили б мати лише нерентабельні маленькі фабрички, повністю прив'язані до покупців і постачальників з Заходу. Сільське господарство, яке виробляє нині надмір продукції, навіть організаційно чуже капіталістичному способові життя й виробництва — за що ж їм любити нас?! Адже ми були країною маленьких заводиків, малих крамничок, ресторанчиків на десять столів, ферм без механізації. О, як любили пани приїздити до нас на уїкенд, щоб щипнути балеринку з кордебалету, випити токайського вина і послухати циигансько-гусарську скрипочку! Перебудова промисловості, нафтохімічної, наприклад,— це і колосальна перебудова способу життя, психології; австрійці, що прориваються на заправку до наших бензоколонок, зразу ж це відчувають і починають ображатися. Їм ще належить навчитися спілкування на рівних. Пам'ятаєте, як у казці Кіплінга звірі, які щипали й торсали слоненя, почали дивуватись, коли в того виріс хобот і слоненя навчилось давати здачі. Ми іноді чуємо від візитерів: «До чого ж весело було в Будапешті колись!» Це вже, даруйте, кому як...»

Я щоранку вислуховував закордонні радіоскигління, бо, напевно, злі диверсанти впаяли до мене в приймач якогось потаємного транзистора, і холодні радіовітри, перетинаючись над центром Європи, залітали до транзистора на побачення. Сумні диктори просто змучились у турботі про мене. Дикторам легко було; коли б у журнал, де я працюю, приносили повідомлення, оформлені, як оформляється інформація в них, жодне б не пішло до набору. І справді, найсенсаційніші повідомлення приправляються посиланнями на «з добре обізнаних кіл передають», «з Москви повідомили», «як стало відомо», «за деякими даними». У порядних виданнях таке не проходить, бо той, хто популяризує інформацію, повинен за неї відповідати і гарантувати якість. А вони брехали, бо їм, м'яко кажучи, не подобалось, як ми живемо, і вони дуже гарно заплатили б — вже пробували платити — за те, щоб перебудувати життя наше на власний копил. Так, як передає їхнє радіо, яке теж дуже дорого коштує. І при чому тут високі матерії, коли 1956 року передачі на Угорщину велись просто з віденського готелю «Регіна» (ближче до кордону підлізти не вдалось). «Вільна Європа» інструктувала, як закладати мі-

ни, знімати вартових і вести вуличні бої. Екзальтовані юнаки, які верещали в той час на будапештських вулицях, не знали, за які ниточки смикають їх закордонні диригенти. Навіть Бі-Бі-Сі, яка пишається британською врівноваженістю, полишила в будапештських анналах слід своєї невитриманої відвертості — директиву про напрямки, куди контрреволюцією націлювався головний удар. «Давно вже час росіянам повернутися додому, та чи надаватиметься Угорщині надалі більше свободи і чи зможе вона піти власним шляхом? Це відбудеться лише в тому випадку, коли водночас з виведенням радянських військ буде «звергнуто весь комуністичний державний лад». Ніхто й ніколи не відділяв на Заході не лише угорську нафту — все угорське життя — від дружби з нами: ті, хто хотів би перекусити магістраль нафтопроводу, з насолодою перегриз би горлянку будь-кому з нас. «Свій шлях», що непрохано пропонується милостивими радничками,— це перш за все шлях, що іде вбік від радянського; і чим він далі відходить, тим більше порадничкиантирадянці славлять його. Знаєте, чому я повернувся нині до спогадів двадтятитрьохрічного віку? Бо доктор Гарам і чимало знайомих мені угорських журналістів та письменників розповідали, як західні радіоголоси поливають їх сьогодні слізьми з приводу того, що й контрреволюцію 1956 року, мовляв, теж мало не організували зловмисники з комуністичного Сходу (!). Все, що народом засуджується, намагаються якось поєднати з нами: просто як в анекдоті про діяча з «Вільної Європи», який вирішив покупатись у листопадовому Рейні: зайшов по коліна в крижану воду, замерз і сумно висварив комуністів — за холод. Втім, нині ніхто вже не наважується заперечити найочевидніше, що Угорщина за соціалізму досягла небаченого розквіту; тоді угорцям почали нашіптувати от що: «Ви так чудово живете, співробітничаючи з Радянським Союзом! Уявляєте, чого б ви досягли без нього!» Ще в давні часи це звалося політикою батога й пряника; батогів угорці надивилися вдосталь, а пряники їм обіцяли-переобіцювали... Втім, обіцянки й цяцянки дуже добре чути всюди на Карпатах та на Балканах; кожен, зрештою, може чинити як йому забажається. І все-таки угорці довели, наскільки бажається їм дружити з нами, історично бажається, коли вжити це слово. Оце і є найконкретніший революційний досвід. Масове розуміння того, наскільки життєво вигідне й важливе співробітни-

цтво саме з Радянською країною, стало в Угорщині визначеним і твердим, як небагато із принципів, засвоєних за минулі сотні років.

Чи є проблеми? Ого-го! Ми лише за кілька днів у журналі «Фігюело», а згодом в Держплані, а потім ще в Міністерстві важкої промисловості виділили чимало і виділяли щиро, бо досягнуто рівень відвертості: щоразу йому радію! Про що ми розмовляли найбільше? Ну, ясна річ, лаяли бюрократів — це взагалі ознака гарного тону в інтелігентних бесідах — полаяти бюрократів. Але в даному випадку ми говорили про те, що необхідно розвивати багатостороннє співробітництво ще ширше. В принципі воно так і розвивається, і наслідки його розвитку — від угорських «Ікарусів» до Східнословацьких металургійних заводів і знаменитого ВАЗу, на чиї «Лади» черга в багатьох країнах Європи шикується на кілька років наперед. Я назвав підприємства, прогрес яких пов'язано з нафтохімією, міг би назвати чимало подібних ще, але не заглиблюватимусь у галузь питомої економіки, яку в наших країнах досліджують уважно й всебічно люди, що добре знаються на цьому спеціальному предметі.

Просто я радію з того, наскільки щиро й легко досягали зі мною відвертості у розмовах про складності цінотворення в РЕВ; про необхідність ще більшої узгодженості в торгівлі наших країн з Заходом та між собою; стежити за долею наших товарів за рубежем; про переконливішу й оперативнішу рекламу... Перелічую кілька проблем, про які ми сперечались особливо часто, навіть не класифікую їх щодо важливості — цим займаються економісти і теоретики; просто радію, як водночас з економічною інтеграцією поглиблюється інтеграція моральна. Сосхаломбатта виросла в чистім полі — це справді так; але виросла й людина, гідна сучасного виробництва. Виросло багато нових людей — і робітники, і селяни, і вчені, і міністри; це незбагненно для шептунчиків, які скачуть щоранку по лампах і транзисторах мого «Відеотону».

Власне, в Угорщині завжди — і до війни — бували вироби світового класу: лампочки «Тунгерама», електропоїзди, дизелі. Гірше було з провінційністю мислення, самотністю, безвихіддю, від яких ніде було подітися.

Якось ми довго сперечались з відомим будапештським поетом Габором Гараї про те, яким чином націоналізм і власна гідність співвідносяться між собою, і щоразу при-

ходили до висновку, що саме націоналізм, який часом в угорців бував навіть близький до почуття самозахисту, долається в нашій співдружності надзвичайно успішно. Розумними людьми насамперед. Зразу після війни його ще було доволі у влаштуванні психіки мас — немов щит від Європи, зміненої до невпізнання, спосіб врятуватися в незвичному світі.

А як же націоналізм підбурювали в мадярах: чим завгодно — навіть спортом! Націоналізм оживлювали в свідомостях, він муркотів чужими голосами в радіоприймачах, криваво лютував у дні контрреволюції 1956 року і — програв. Програв, бо непросто, але певно крізь століття забобонів та підбурювань проростала, проросла, утвердилась традиція народної взаємоповаги, а в XX столітті — вже Будапештської Комуни 1919 року; високі слова й точний смисл «Інтернаціонала» день у день ставали все масовіше зрозумілими.

Не раз я ловив себе на просто-таки рефлекторному бажанні спростити процеси, що бурхливо відбуваються у житті соціалістичних країн. Як просто й мило уявити собі весь суспільний розвиток, наче святкову демонстрацію на проспекті з красивими гаслами. Але насправді все не так картинно — від того ще цінніші перетворення, що переконливо відбулися в житті Угорщини, бо вони вистраждались, виболіли, проросли природно і природно ж стали невід'ємними від людських душ.

Ще одна показова подробиця: у багатьох зовнішньоторговельних установах Угорщини мені розповідали, як до них зачастили китайці. Люди із значками на синіх кітелях неодмінно ходили групами і групами ж декларували свою готовність купити в Угорщини щось таке, що дуже хоче купити і Радянський Союз. Вони навіть переплатили б — тільки б Радянський Союз образився на угорців (коли можливе таке формулювання у поважних міжнародних справах). Я ж вам казав: вороги сприймають нас як частини одного цілого і чи наївно, чи то підступно діють проти всіх зразу. Надто вже гарно вони засвоїли, що нас не можна перемогти, якщо не вдасться нас поділити. Суверенітет Угорщини гарантовано саме її співдружністю; а була ж вона кволою, роздертою на клапті (духовно й територіально) слухняною країною в центрі Європи; як хотіли б недоброзичливці, щоб вона знову стала слухняною, галантерейно ввічливою з кожним, хто забажав тут напитися вина чи почистити чоботи. При-

наймні на це сподівалися надзвичайно, а найтвердіші лоби сподіваються й досі.

«Звісно, сподіваються,— сказав мені Шимон Пал.— Ще й як! Бачу ностальгічні очі, спрямовані нам у спину. «Ностальгічні», можливо, і не те слово, але я просто-таки фізично відчуваю чужу тугу за моєю батьківщиною. Адже моя доля і ще мільйони угорських доль геть перекреслили кілька тисяч життєвих планів, які не зичили нам нічого доброго.

За колишніх порядків був би я щонайбільше священиком,— веде далі Шимон Пал.— Це я не до того, що родина в мене була дуже релігійною чи іще щось. Просто посада священика була вершиною суспільної кар'єри, на яку міг розраховувати син простого робітника, такий, як я. Те, що я став міністром,— нині справа звичайна, але навіть у її звичайності — наслідок багатьох змін, які відбулися в житті народу. Нині і відповідальним працівникам, і письменникам, і журналістам невпинно повторюють: «Не відривайтеся од мас, вивчайте життя робітників...» А знаєте, як я в дитинстві вивчав робітниче життя? Скільки пам'ятаю себе малим, крутився у батька під ногами в цеху, носив йому з дому обіди. Ані дитячого садка для мене, ані робітничої їдальні для батька не було».

Міністр важкої промисловості Угорської Народної Республіки Шимон Пал приймає мене в темнуватому від дубових панелей і спущених штор кабінеті, серед книг, між яких є чимало з російськими написами на корінцях. Встерігши мій погляд, господар кабінету озирається і вказує на одну з полиць: «Он там є навіть книги, за якими я сам вчився,— кілька моїх московських посібників. З 1955 до 1959 року закінчував аспірантуру й захищав дисертацію там; це як друга батьківщина для мене — Москва». Шимон Пал робить паузу і похитує головою: «Друга батьківщина... Гарна формула. І смисл в неї чудовий — вітчизна душі моєї і розуму; точніше, та земля, де розум і душа мої формувалися і міцніли. І все-таки перша, єдина вітчизна теж завжди пульсує в мені, наче єдине серце... Коли 1956 року в Угорщині заворушилась контрреволюція, я пішов у наше московське посольство до військового аташе, навіть дату пам'ятаю точно, 24 жовтня 1956 року пішов, і сказав, що хоч зараз готовий повернутися з навчання і боротися за народну владу із зброєю в руках. Аташе похитав головою, наказав іти до гуртожитку, де я жив, а назавтра подзвонити йому. Я

подзвонив. «Тебе хто послав до Москви?— спитав аташе.— Народна влада. От і вчись, захищай її. А з гвинтівкою від тебе користі менше. В нас влада надійна — це не дев'ятнадцятий рік...» Не забувайте, що Угорщина засвоїла уроки дев'ятнадцятого року міцно — вішателі Хорті й Салаші теж не змогли випалити з нас дух Будапештської Комуни. І, що важливо, народ відмінно зрозумів, звідки свобода в нас і звідки неволя. Ми дуже подорослішали за кілька десятків років. Ми звикли до нової своєї гідності: підкресліть це слово і напишіть його врозрядку: г і д н і с т ь. Ось тут, вздовж Дунаю, поряд з міністерством, де ми з вами бесідуємо, пролягав променадний бульвар — простих людей туди не пускали ще недавно; в сорокові роки їхав ним адмірал Хорті на білому коні, змахував долонькою в білій рукавичці, і дами салютували йому білими парасольками. А я, син угорського робітника, не мав права ходити деякими вулицями угорської столиці, навіть на обурення права не мав — все було регламентовано аж до покарань за мій можливий непослух. Коли 1956 року вбивці верещали, що комуністів належить перевішати на ліхтарях, вони зовсім не були оригінальні, вони продовжували лінію, започатковану розстрілами народних повстань початку століття. Історична пам'ять, історичний досвід живуть і в нас, і в них. Нас уже не можна придушити й розстріляти; дуже ми сильні. Духовно сильні. А нафта, яка прийшла з Союзу, ваші машини, допомога у підготовці фахівців вросли в нас частиною не просто економічної — духовної сили. Про це мені казати легше — я з радянською нафтою працюю мало не все своє доросле життя і знаю. Розумієте, можна радити народові, можна агітувати народ, але не можна зробити так, щоб люди масово, з доброї волі, приймали рішення, які їм не до душі. Ми справами, вчинками, рішеннями дуже точно означилися в сучасності. А малі народи дуже залежні від кола друзів своїх. Нам легко, нам надійно поруч з вами; це чесне життя...»

Шимон Пал був директором нафтопереробного комбінату в Сосхаломбатті протягом одинадцяти років і двох місяців. Починав він своє директорство з того кукурудзяного поля, на якому зводився комбінат. Прийшов на будову просто з лабораторій московського науково-дослідного інституту, полишивши академічну кар'єру й почавши шлях організатора виробництва. «Коли мене призначили, було сорок працівників на всю Сосхаломбатту,

а я став сорок першим. Найперші набори робітників контролював сам і перших триста чоловік знав на обличчя й поіменно»,— зітхнувши, каже міністр важкої промисловості Шимон Пал, якому відтоді не завжди вдається запам'ятати всі імена людей, з якими він працює. Сосхаломбатта в ньому як школа власного формування, школа, з якої починалося велике і красиве життя.

Ми звикли до цього; Угорщина також звикла, але перші директори з робітників, і перші міністри з робітників, і перші нові робітники на нових заводах — цього ще треба було навчитись. Навчились. Шимон Пал розповідає мені, як Сосхаломбатту розмічали та будували за типовими радянськими кресленнями. Подібні заклади водночас розгорталися у болгарському Бургасі, радянському Новополоцьку, польському Плоцьку, словацькій Братіславі — зразу ж почувались причетними до такої великої і справедливої спільноти.

Шимон Пал твердить, що це випадок зробив директором і міністром саме його — стільки ж людей розкрилося в спільній праці для спільного майбуття. Належним чином оцінивши керівницьку скромність — репутація в міністра важкої промисловості республіки дуже висока, я згоден з ним у тому, що величезне соціалістичне підприємство — всі нафтопереробні заводи Сосхаломбатти — справді стало школою нового мислення, а не лише новітнього виробництва. Шимон Пал називає мені дипломатів та працівників Держплану, які починали на будові разом з ним. Роль Сосхаломбатти, школи формування особистостей, з деякою відносністю, але її роль у вихованні угорської молоді була такою самою, як у нашої роль Дніпрогесу чи Магнітки. Просто коли ми будували перші свої Турксиби, нікого не було поряд як реальної і допомагаючої сили. Ми все у соціалізмі починали найпершими і перші його побудували. Коли я розмовляв з Шимоном Палом про достаток, то подумав, що товариш Цюрупа, нарком продовольства в ленінському уряді революційної Росії, непритомнів від голоду, а в пореволюційному нафтовому Баку майже не було письменних робітників. Тому, що ми подолали таку велетенську путь, Сосхаломбатті легше ішлося...

Згадую дві бетонні долоні сосхаломбаттського Пам'ятника дружби та язик Вічного полум'я, що палахкотить між ними. Якось прийшли сюди місцеві селяни і стали першими робітниками. Тепер Сосхаломбатта вже її

будапештців перебірливо приймає — з нафтохімією пов'язано чимало найінтелігентніших професій завтрашньої Угорщини. Твердість бетонних долонь пам'ятника — від сили, а не від мозолів, які поети оспівують за зворушливою інерцією, вважаючи, що пишуть про робітничий клас. Більшість людей у Сосхаломбатті працюють у чистих цехах чи за столами — в акуратних синіх, білих та коричневих халатах, вони користуються особистими дезодорантами і в обідню перерву читають книги. А знаєте, яке місце займає хімічна промисловість, в основному нафтохімія, у житті Угорщини? Так от — 1975 року за п'ятнадцять днів випускалась продукційна норма всього 1950 року, а це, зауважив міністр УНР Шимон Пал, етап вже давно перейдений. Рік тому майже шосту частину прибутку, одержаного країною від усієї промисловості, пов'язано було з хімією і нафтою. Це я все про те ж саме — про нафтопровід, роль якого в тому, як люди вчаться, працюють, живуть, і в тому, як вони житимуть завтра й післязавтра,— величезна!..

Урочистому спілкуванню в кабінеті з панелями із темного дерева настав кінець, бо в міністра чимало справ, багато важливіших за спогади про часи, коли він був директором Сосхаломбатти, що будувалась. Нафтопереробний комбінат виглядає зараз таким чином, наче він був завжди. І Шимон Пал виглядає так, мовби його з дитинства готували до урядової роботи, а не доручали носити обіди батькові до цеху. Це поновлення історичної і моральної справедливості. Добре знаю, що така справедливість не всім до душі — збрикувались проти неї в 1919-му, 1939-му, 1956-му (називаю роки контрреволюцій), виють проти неї на сотнях радіохвиль, досі виють. Але справедливість, її історична, класова логіка неподоланна, і це чудово! Знаєте, на мою думку, кожній нормальній людині повинно бути приємно, коли робітникам живеться розумніше й легше, коли люди праці виходять в міністри, а країна розвиває сучасне виробництво; втім, у мені теж, напевно, промовляє логіка суто класова, і я не можу через неї домислитись до тих абстрактних насолод, які обіцяно непроханими радіохвилями замість всього вищезгаданого. Щоранку зустрічаю в готельному ресторані тірольського туриста у коротких замшевих штанцях. Турист, як годиться, п'є пиво, і очі в нього такі, наче дивиться він на знайомий краєвид і не може його впізнати. Згадуєте історію про Ріп ван Вінкля?..

Я теж сиджу за скляною вітриною «Асторії», гортаю сторінки у нотатнику і думаю, що догодити всім неможливо й нізащо не слід догоджати усім. Є на світі безліч країн і людей, частині з яких Угорщина не подобається. Радянський Союз також не подобається, і це, зрештою, природно, як природно і те, що ніколи іще тутешнє життя не було таким надійним і певним. Коли б я сказав це своєму «Відеотону», він би, мабуть, мене вкусив. Але не тільки несвідомий приймач завинив у тому, що в моєму готельному номері блукають, мов привиди чи протяги, потойбічні химерні голоси, яким наказано переконати мене в тому, що життя, яке відбувається навкруг, нецікаве. Турист у замшевих штанцях, який п'є пиво за сусіднім столиком, чимсь дуже розстроївся. Туристові не поталанило. Але вчора я був на Сосхаломбатті і знаю, наскільки перспективне й добре до людей це життя в кожному з своїх проявів. Життя так складається, що ніколи не буває легко всім зразу. Я знаю, кому в сьогоднішній Угорщині жити легко і гарно, й мені самому від того стає легше і радісніше.

### З армійських нотатників Семена Гудзенка

16 лютого

Через Дунай човном переправилися до Буди. Ще горять, вибухаючи, будинки в Пешті й в Буді. Дунай каламутний і стрімкий, криги немає, брили громадяться тільки на правому березі. Урвища кам'янистих гір. Древня цитадель — піднімаємося туди, важко дихаючи, провалюючись у сніг, повз червоні полотнища парашутів і розбиті літаки... Сходимо до підвалу — рідка грязюка, покинута зброя.

Ночуємо в Буді. Пором не прийшов за нами. Заходжу до квартири, беру книгу Петефі. Всі здивовані. Ранком несу її під пахвою. Мадяри озираються. Здивовані.

Вночі заходили до квартири. Старий щось пояснює: пролетар, комуніст. І потім співає «Інтернаціонал» по-мадярському.

25 лютого

Сьогодні в Будапешті день зовсім травневий. Ніхто з нас не знав, що готується демонстрація. І раптом —

оркестр, колони з червоними прапорами і портретами вождів. Дівчата, оперезані триколірними стрічками — зелена, біла, червона. Вигуки: «Хай живе мир!», «Смерть Салаші!» — і все це триразово, якось не по-російському. З колоною іду крізь все місто. Рухаються тисячі робітників та інтелігенції, організованих Компартією. Всі йдуть до спортпалацу, де має відбутися мітинг. На тротуарах натовп...

Ранком 8 квітня у Братіславі

Братіслава. Дивно. Затоплене сонцем місто. Нагадує курорти Криму. Гори і гори.

Дунай чудовий — набережна, гуляють. Біля театру пам'ятник Гвєздославу — поетові-класику...

Рінгштрасе — парламент, опера, міський театр... Барикади. До центру звідси 10 хвилин ходу.

Тут-таки гармата на прямій наводці. Дунай стрімкий і сірий. Зараз, навесні, він якогось сталевого кольору, як німецькі шкіряні пальта...

Бабусі 94 роки. Вона дуже стара. Але з кухні йти не хоче: «Я приготую перший обід для руських солдатів».

## Авторський відступ (14)

Все це було красиво, як у фільмах Київської кіностудії. І жінки були граціозні, і чоловіки були мужні, і костюми були яскраві; в лижника з плаката й одяг, і обличчя були прекрасними, а судячи з плакатного тексту, душа й думки в лижника були ще кращі.

Довкола мене у готельному вестибюлі швидко пересувались орди надзвичайно колоритних осіб, що могли довести простого смертного до комплексу неповноцінності, до світової скорботи і бажання складати вірші про невдале життя. Річ у тім, що Високі Татри приймали у себе черговий етап розиграшу Кубка світу з лижного спорту. В готелі «ФІС» (це скорочена назва Міжнародної федерації лижного спорту) зібралась еліта спортсменів і керівників, кожен із яких, крім власної любові до лижного спорту, відчував ще палку любов до себе — переважно з боку фірм, що випускають модні спортивні костюми з еластику. Фірми дарували костюми, вбачаючи у цьому гарну рекламу, направо й наліво. Мешканці готелю «ФІС»

носили костюми конкуруючих фірм, не дуже переживаючи через їхні не завжди добрі взаємини, у багатьох були поважніші клопоти. Щойно приїхало десять лижників з ФРН, і срібноголовий їхній керівник з виправкою відставного офіцера шукав готельне начальство: спортсмени, виявилося, не бажали жити у номерах, наданих їм. Вони хотіли жити в інших номерах.

«От виграють радянські лижники всі гонки,— пробуркотів мені директор готелю,— а не капризують ніколи. Західні німці нічого не виграють, а гонору — позичай у них...»

Директор готелю Здено Банко стрункий і красивий; спортивне минуле подарувало йому гарну фігуру і дружину-лижницю з Свердловська, з якою Банко познайомився на змаганнях у 1962 році. Директор готелю сидить на дзиглику біля стійки бару, розташованого вздовж однієї з стін вестибюля, і час від часу по-диригентському змахує руками — це він вітається з усіма, бо з усіма знайомий особисто. Номер, що його займає родина самого Здена Банко в підпорядкованому йому готелі, обвішаний необрамленими картинами. Це син директора малює все що завгодно, крім гір. Гори йому набридли, гір у нього понад норму — син директора хоче малювати море й пальми, зовсім не схожі на сосни, які обступили готелі в районі Високих Татрів. Син директора малює симпатичне помаранчеве сонце і зелену траву, яка подобається йому більше за сніг. Втім, у директора в кімнаті стоять модні вузенькі синові лижі з пластику й висить спортивний костюм. Хлопця немає вдома — він вчиться, до канікул іще далеко...

Здено Банко розповідає, як в літа Словацького національного повстання він був зв'язковим у партизанів — бідний хлопчик з села, якраз у теперішньому віці свого власного сина. Хіба що Банко-старший нічого на той час не бачив у житті, крім високих татрівських сосон, між якими вмів знайти найпотаємнішу стежку. А малювати йому було ніколи, та й нічим — принаймні було не до пальм, коли 86-а дивізія СС, переведена з сусідньої Польщі, пішла в атаку на партизанські бази — чорними мундирами по білому сніжному схилу. Чорними мундирами і жовтими вогниками при автоматних дулах. З більшості тутешніх старих сосон корабельних щогл зробити не вдасться — їх небезпечно пиляти, ці сосни, бо полотно електропилки може розірватися й поранити лісоруба. Кулі та

осколки повростали у товщу стовбурів — залізо в дереві, автогеном такі дерева зрізати б.

Коли звільнили цей район і тут, не слабнучи з осені 1944 року, вирували бої, словацькі горці запам'ятали чимало радянських імен. Мені розповідали про командира партизанської бригади «За волю слов'ян!» Євгенія Волянського; про партизанів Василя Ахмадулліна, Леоніда Леонова — на пам'ятниках біля братських могил перемішано імена представників багатьох радянських націй, вони падали в цей червоний сніг, створений для гірських лижників і туристів. Сніг танув, просякнутий кров'ю; стовпчики, якими позначено братські поховання, стоять при кожній дорозі, куди б ти не пішов.

«Тут бувають радянські,— каже мені Банко.— Шкода, що мало їх відпочиває тут. Якось я познайомився з Іваном Миколайовичем Феданом з Харкова, виявляється, його було поранено біля тутешнього перевалу. Татри звільняла і 18-а армія, та сама, де служив Леонід Ілліч Брежнєв. Ніколи ще в історії нашого народу не було, щоб люди, які прийшли з іншої країни, так самовіддано йшли на бій і гинули за нас. Тепер життя тут зовсім інше — навіть у сосон рани позагоювались, пішли у глибінь, під кору. Приїздять багаті туристи з Австрії, з ФРН — ходять, роздивляються схили; а я, як побачу туриста звідти, згадую себе, втуленого у сосну, а по стовбуру живиця тече, поранено стовбур — і чорні мундири на сніжному схилі, жовті вогники біля автоматних дул...»

Тут були санаторії для багатих туберкульозників; після війни туберкульозників стало зовсім небагато — санаторії в основному перебудували для лікування хворих на бронхіальну астму. Чимало готелів для гірськолижників та для багатих туристів з усього світу. Колишній партизанський розвідник дивиться у бік військового обеліска, перелічує мені напам'ять імена, написані на ньому — радянські й словацькі. Зеленим обеліском вростає в небо сосна, яку не можна спиляти електропилкою, бо сосну поранено.

## Слова

Імре Добозі був у Радянському Союзі разів сорок, але не знає російської мови настільки, щоб впевнено розмовляти нею; він розмовляє по-угорському, але російські слова час від часу з'являються в мові голови Спілки угорських письменників, бо надто багато вже пов'язане

в Добозі з нашою країною. Імре Добозі — член ЦК. Він раптом переходить з обговорення літературних проблем до спогадів про недавній пленум ЦК УСРП і зводить вказівний палець вертикально вгору, збираючись повідомити про щось важливе. «На останньому пленумі нашого ЦК,— каже Добозі,— товариш Кадар вдивився раптом у зал і викликав двох людей на прізвище: «Давно ви,— каже,— на пленумах буваєте, а більше року вже не висловлювались з жодного питання...» Треба, щоб ми висловлювались на найгостріших обговореннях. Навіть на тих, які лише назрівають. Розумієте, як важливо це? Наше суспільство зобов'язане не уникати найгостріших проблем і ставити їх до того, як вороги за кордоном збагнуть наші проблеми, перебрешуть їх і з радіопомиями нам же на голови і виллють. Добре, що вирішили написати про нафту, проте все це дуже складно». І замислений Добозі торкнув розчепіреними пальцями власну потилицю. Наші очі зустрілись. «Голова болить,— сказав Добозі.— Просто болить голова: хто це перший сказав, що писати легко і що музи на шнурочку спускають нам натхнення зі стелі. Голова болить...»

Голова в нього боліла й тоді, наприкінці сорок четвертого, коли чотирнадцять офіцерів угорської армії відмовились присягнути фашистському режимові й пішли назустріч червоноармійцям. Їм стріляли у спини. Головний біль прийшов тоді до Добозі разом з твердою переконаністю в тому, що необхідно вижити, бо справжнє життя буде завтра. Під Секешфехерваром (Імре Добозі елегантно видихає складнюще ім'я міста) він вже бився проти німців, бо частини Червоної Армії, що наступали, прийняли всіх чотирнадцятьох угорських офіцерів, повернули кожному зброю і послали в бій. Угорцям лишалися ще найважчі півроку війни.

В розпал війни майбутньому голові Спілки угорських письменників було 27 років; він працював у банку, був досить незалежним матеріально і, коли його забрали до армії розбитої держави Хорті, не все ще уявляв собі як слід. Процес пізнання безмежний, у тім і процес пізнання своєї вітчизни й себе самого. Кілька мільйонів угорців — усі, що були, вираховували шляхи, на яких почне відроджуватися повоєнна Угорщина. Не всі були впевнені, що доживуть до миру, але всі хотіли дожити; не всі точно й чітко уявляли собі кола нових своїх знайомств та обличчя нових знайомих. Безумовно було, що в центрі

Європи встановлюється нове життя і мало що тут лишиться таким, як було...

«Я втиснувся до ніші, вибитої в скелі крутого берега Буди. Бій був страшний, кожний сантиметр простору було прошито свинцем навиліт — німецьким і нашим,— каже Добозі.— Раптом хтось потикав мене автоматним стволом у спину, і я почув запитання, яке вже міг перекласти з російської: «Гей, хто ти?» І треба ж було такому трапитися, щоб автоматним стволом у спину торсав мене Борис Миколайович Полевой, людина, що стала відтоді моїм другом на все життя. Так я познайомився з першим радянським письменником; відвів його до штабу повз палаючі нафтозбірники — так я познайомився з першою нафтою у своєму житті; в штабі побачив, як генерал кинувся обіймати Полевого. Так я почав пізнавати новий тип інтелігента, здатного не тільки буркотіти і впадати у патріотичну замисленість, але й знищувати ворогів у відкритому бою. Щодня доводилось дізнаватися багато про що...»

У Добозі було вже кілька інфарктів — пізнавання не лише нескінченне, але й неспокійне. Він дуже розумна людина і дуже натомлена людина, дуже переконана людина, тому що вистраждав кожний свій крок і кожну декларацію. В Спілці письменників, і не лише в ній, я бачив, як вірять Імре Добозі, блискучому прозаїку (військова тема — військова доля, пише про те, що пережив, але гарно пише), членові ЦК, людині, не схильній до спрощень ні власного шляху, ані шляху свого народу. Добозі — прихильник того погляду, що історія дуже логічна, і коли ми з ним розбалакались про нафту, про мораль, що дозволяє будувати нафтопровід, наче руку друзям простягати, він сказав мені істину очевидну, але сформульовану точно: «Є в країні сили, які хотіли б жити інакше, які вміють інакше жити і які, зрештою, інакше жили. Вони, ці сили, скомпрометовані самим ходом суспільного розвитку. Дуже спрощуючи, можна сказати, що за соціалізму живеться краще, аніж за капіталізму жилося, і мільйон доказів тому». Далі я процитую два місця з статті Добозі, надрукованої в травні 1979 року. Стаття офіційна, підписана всіма високими титулами автора, сухувата у викладі; але послухайте, як пояснює багато чого у житті Угорщини один з найсвітліших інтелігентів сучасної нації, керівник письменницької Спілки, есеїст і прозаїк з європейським ім'ям.

Отже, Імре Добозі підсумовує: «...буржуазія, землевласники, офіцери, міщани маніпулювали тезою про «модифікацію минулого» в країні. Молода партія угорських комуністів, прийнявши на озброєння досвід Великого Жовтня, зразу ж відкинула цю тезу. Не «модифікація» підвалин старого світу, а класова боротьба... Я часто запитував себе: з яких джерел узяв наш народ сили, щоб після білого терору, після страшної хортистської ночі, яка тривала чверть століття, він з такою неймовірною енергією взявся за будівництво нового життя, коли 1945 року частини Радянської Армії звільнили Угорщину? Що допомогло нашим людям зрозуміти необхідність історичних перетворень на шляху соціалізму? Звичайно, перш за все вирішальну роль тут зіграло саме звільнення країни від фашистського ярма, безприкладний подвиг у Великій Вітчизняній війні радянського народу, принесені ним у боротьбі з коричневою чумою жертви. Разом з тим величезне значення мали тут наші революційні традиції, приклад батьків і старших братів, які йшли у першотравневих колонах вулицями Будапешта навесні дев'ятнадцятого року, відчуваючи радість за Угорську радянську республіку, готові віддати за неї найдорожче — життя».

Я вже казав і скажу ще: історія великих народів безперервна, а угорці — великий народ. Вміння неметушливо знайти визначальну лінію власної історії позбавляє від несподіванок у наступному її коментуванні. Тут важливо ще одне: відчуття не лише означеності світу свого народу, але й причетності його до доль інших націй і відповідальності за ті долі. Нафтопровід нафтопроводом, але світ зшито в одне ціле не тільки трубами — є велика поєднаність ідеєю, яка пояснює все інше. Адже це дуже просто — розмикати по сторінках і розділах: туди нафту, сюди пам'ять, а туди — охорону природи.

«Розумієте,— хитає головою Добозі, знову прикладаючи руку до потилиці,— в історії народів є можливості такі, а є інші. От через дорогу від Спілки письменників китайське посольство; шлють вони нам і не тільки нам товсті альбоми, інформаційні бюлетені, виставки: на кожному фото — керівники Китаю з військовими з ФРН, з американськими політиками-антирадянцями, з чілійськими генералами. Дехто в Китаї ладен «використовувати досвід» отих мандаринів, які ще в двадцяті й тридцяті роки влаштовували провокації у вас на кордоні.

Все за логікою — історична логіка завжди класова; якби у нас перемогли ті, хто вішав у 1919-му комунарів на ліхтарях, то, напевне, з чілійцями і з китайцями в нас взаємини були б інші, «засновані на спільності мети і взаємному розумінні», як пишуть у дипломатичних протоколах. Історія Угорщини тепер на дуже гарнім, на чеснім витку, хоч і не завжди нам просто й чесно, але з кожним роком ліпше й легше. Пам'ятаю, як у минулій війні американські солдати могли не піти до бою, якщо недоодержували, приміром, порцію шоколаду. В нас інша війна, інший мир, інший світ...»

Добозі наливає у чарки молдавський коньяк і вказує на пляшку: «Теж з нафти?» — «Ні, з винограду»,— з повним знанням відповідаю йому і розказую про білого лелеку, який приносив виноградні грона до оточеної фортеці й став за це геральдичним птахом. «Які красиві легенди бували у давнину! — всміхається Добозі.— Спокійно жилося тоді людям, був час казочки про лелек складати. Античний інтелігент чував про сім-вісім країн, не більше, до того ж — у найзагальніших описах. А тепер тільки в ООН скільки держав? Сто вісімдесят? Двісті? Слід мислити широко і не тільки про себе самих — це ваш урок, ми його вже добре засвоїли. От ви про нафту пишете; а як ви гадаєте, якби нафта була у нас, а у вас її не було, чи всі угорці так само щедро поставилися б до будівництва трубопроводу у ваш бік? Гадаю, що більшість зрозуміли б уже все правильно, а ті, хто не зрозумів, сказали б відверто. Ще один урок нового способу життя — люди навчились висловлюватись без страху, це важливо! Стали мислити ширше і державніше.

От ми сидимо з вами і розмовляємо. Будуємо однотипні суспільства, але я прийшов на свою будову з країни капіталістичної, причому досить розвиненої. А ви народились у соціалізмі, і навіть батьки ваші таких рекламно привабливих капіталістичних вітрин, як я замолоду, не бачили. Так, ми брати, ми поруч, але не слід спрощувати, забуваючи, що в нас з вами закладалась різна аксіоматика, різна система координат. Ми маємо якомога довше спілкуватися, відверто сперечатися, доходити до суті. От хочете ви написати про підприємства, пов'язані з нафтою, а знаєте, про що спитайте в робітників? Що таке міжнародна солідарність, чи всі вони це розуміють і знають? Чи знають вони, де знаходяться Ангола

і Мозамбік? Чи готові люди пожертвувати своїм сьогоднішнім достатком, щоб незнайомим людям в іншій країні легше жилося? Це дуже важливі питання, тісно пов'язані з нафтопроводом, який вас цікавить. Он по нитці «Адріатика» ми можемо докуповувати арабську нафту. Час від часу докуповуємо, коли виникає дуже вже негайна потреба. Чому ж до вашої нафти і до тієї таке різне ставлення? А яке ставлення молоді до всього цього? Ні, вже чіпати так чіпати — письменники мають не про нафту писати, а про душу. Нафта закінчиться колись — душа лишиться...»

Добозі має рацію. Він розповідав мені, як виступав нещодавно з лекціями в Парижі; аудиторія була така, що все бачила й чула, і його слухала спокійно до байдужості. Аудиторія тільки раз недовірливо загула і вже не змогла заспокоїтися до кінця. Це коли Добозі сказав, що угорські селяни одержують державну пенсію. Слухачі не вірили, вони відмовлялися збагнути, що те, чого в їхній державі немає і близько, може так успішно реалізуватися в іншій країні. Коли Добозі відповідав на питання, слухачі не повірили про нафту — якраз черговий танкер, розпоротий гострими скелями Бретані, сочився чорною кров'ю. Слухачі не вірили, що так от просто, звичайно, по трубі в кілька тисяч кілометрів завдовжки може спокійненько текти нафта, необхідна іншому народові. І ціни, й поставки можна погодити на роки наперед.

Навіть слова несли у собі енергію тієї самої нафти, що ставала аргументом в бесіді про нове життя.

Навчилися розмовляти предметно, по-діловому. Вже ніхто не хизується,— мислимо спільно, бо вросло у нас точне відчуття пов'язаності з буттям усього людства, з долею всього світу соціалізму. «Ми стали дорослішії й дужчі,— казав Добозі.— Але як необхідно поважати і простежувати шлях, на якому сягнули ми духовної зрілості! Молоді повинні більше знати про міжвоєнну Угорщину, про її тодішній спосіб життя; день сьогоднішній іноді затуляє їм образ провінційної, нещасної батьківщини дідів, який належить обтрусити з душі, але не витрушувати з пам'яті. Всі ми продовжуємо історію, виводячи її на новий виток, і тут багато що поєдналося; на древі нашої долі понаростали нові кільця, корені його ще більше пішли углиб, а гілки ще більше розгалузилися у спільнім саду... Даруйте, я прозаїк і офіційна особа, а заспівав, як гривастий поет-лірик на творчому

вечорі...» Імре Добозі гладить потилицю долонею. Він втомився.

В цьому розділі мені хочеться об'єднати розмови з людьми, які у себе в країнах займають однакове громадське становище. Саме тепер, після бесід з Імре Добозі, мені хочеться згадати про наші бесіди з Андреєм Плавкою, головою Спілки словацьких письменників. Крім всього іншого, обидва керівники письменницьких організацій, люди не дуже молоді, вражали невтомністю у праці для інтернаціональної справи — це теж вистраждане й продумане, бо що є прекраснішим за намагання робити так, щоб народи їхні повноцінніше почувалися саме в атмосфері співробітництва й дружби. Не було-бо такої атмосфери раніше — ні в центрі Європи взагалі, ні між мадярами та словаками зокрема. Багато що тут на крові — землі, які переходили з рук у руки, принижувані національні мови й культури, погроми і військові сутички зіштовхуваних народів.

«Нафтопровід, яким ви так цікавитесь, а правильніше — мораль цього нафтопроводу, інтернаціоналізм, який перетворює саму якість життя,— це перебудова не тільки енергетичного балансу, це перебудова балансу взаємин між націями,— каже Плавка.— І в цьому найголовніше. Нафта як нафта, скрізь вона чорна; але ви нам викладаєте науку міжнаціональних взаємин, які чорними бути не можуть. Ви навчаєте нас жити спільно й широко мислити; минуле йде на дно ріки часу — чи легко прощатися з ним? Я пишу — вже закінчую — п'єсу про моє село (ви проїдете повз нього на шляху до Татр). Село затоплено велетенським водосховищем, і на місці моєї хати гойдається синій поплавець-буй. Електростанція, збудована біля водосховища, надішле електрику і мадярам, і нам, а мою хату, мов спомин, позначено синім поплавцем на поверхні. Тут і моє особисте життя, і метафора, що видалась мені достатньою для організації п'єси.

Ми втомились від націоналізму. У так званих малих націй, яким завжди викручували руки й душі, націоналізм бував іноді й зрідні почуттю самозахисту, але найчастіше він оживлювався, насаджувався, відроджувався, підштовхувався як сила жорстока й зверхня, а головне, самовбивча. Коли б народи вміли вчитися масово, враховувати, продумувати всі уроки і всі помилки минулого, вони чимало б збагнули з історій власних смертей і

воскресінь; запам'ятали, назавжди напам'ять вивчили б. А так зіштовхнуть тебе з усіма сусідами, і ти робишся беззахисний і маленький, можна з тобою творити все що завгодно. Як приблудне щеня в темній кімнаті, бігає націоналізм, стукотить кігтиками, виростає у великого пса, від якого вже і смердить, годувати його нема чим. Потім цей пес тебе ж зжере, як зжерли швейківські собацюги дурного донощика Бретшнейдера...

Наприкінці першої світової війни народ Словаччини гинув — на всю націю лишалося 500—600 інтелігентних родин. Зберігала свою орієнтацію на Схід словацька Матиця, наші просвітителі казали про шлях до Росії як про єдиний шлях до порятунку. Офіційні політики, войовничі загарбники лякали нас, стверджуючи, що прийдуть, мовляв, руські, й кінець вам. І ось тут вже оживала історична пам'ять народу (яка вона важлива!). І звідусіль нас таки добре потоптували — тільки не з вашого боку Карпат. Вся історія народу вчить, що в націоналізмі ми не виживемо як сучасна нація; історія народу, пам'ять його звернуті до вас, немов до надії. Народ продовжує свою історію, засвоюючи її уроки; якщо уявити собі неможливе,— що тоді, в сорокових, ми не пішли б спільним з вами шляхом,— все одно колись прийшли б до спілкування з вами. Все одно! Це історична логіка народної долі, засвоєна і осягнута народом. Спілкування наше завжди було інтенсивним. Тепер нафта прийшла крізь Карпати — це чудово, але сто років тому прості лудильники каструль ходили до Росії і поверталися до нас; вони також — на своєму рівні — були пропагандистами співробітництва й дружби. Народ зробив вибір. Притому не одиниці зробили цей вибір, а маси. Під час війни словаки масово переходили на бік Червоної Армії. Коли Чехословацький корпус бився проти фашистів, це були не лише такі герої, як генерал Свобода, чи капітан Ярош, чи Ян Налепка,— це був вибір, зроблений масово. Он брешуть через кордон, що нас, мовляв, примусили, нав'язали,— брешуть, як собаки! А те, що в 1968 році, коли контрреволюція звелася тут на всі свої лапи, жоден кооператив (колгосп, по-вашому) в Словаччині не розпався,— жоден! — так про це брехуни помовчують! Так, я вірю в соціалізм, вірю в його норми взаємин між народами і людьми; жодна інша влада за всю нашу історію не могла кардинально розв'язати головні проблеми суспільства, крім Радянської влади. Жодна інша влада.

Для мене основне не лише в тому, що я особисто вірю,— народ повірив, ви ж бачите. Хоч — не настроюйтесь на ідилію — великі повороти викликають і великий опір тих, від кого відвертається життя. Та що вони можуть— спільні наші противники?! Це також важливо, що і друзі, й вороги в наших народів спільні. Все нарівно. Це зветься спільна доля...»

Андрей Плавка завершує роботу над п'єсою в Будинку творчості у Будмеріце, в старовинному замку в сорока кілометрах від Братіслави. Предків Плавки не допускали навіть на подвір'я таких замків, бо його предки були з бідних селян. Замок стоїть на горі в старому парку. Плавка пам'ятає, як 1961 року тут було влаштовано прийом на честь Л. І. Брежнєва і він, Плавка, сказав тост на прийомі. Голова Спілки письменників звик уже до справ і проблем найвищого рівня, він причетний до народної долі повсякчас і в багатьох її пунктах; життя Плавки — досить характерна й помітна частина цієї долі; слова Луговського про тридцять життів, що могли б увійти у таке життя, повністю його стосуються.

«Різних я бачив словаків,— каже Андрей Плавка.— Не тому, що я старий, а тому, що я одна з крихт від народного короваю. Хто нас тільки не клював за моєї пам'яті! Протягом мого дитинства, наприклад, мені взагалі було заборонено розмовляти словацькою мовою; мене палицею били по спині за рідну культуру, так і вбили її в мене — від зворотного. Розумію, що вас нафта цікавить, але завжди пам'ятайте, що господарча політика — тільки частина загальнонаціональної; нам ніхто зроду нічого не давав — лише забирали в нас. Люди йшли на еміграцію, нація вимирала й розбігалася. От брат у мене виїхав на шахти до Бельгії та й залишився там. Навіть коли з 1919 року в деяких гімназіях дозволили розмовляти по-словацькому, легше жити не стало — спільної мови з правителями народ все одно не знаходив. Знаєте, що дає віру в батьківщину? Можливість реалізувати себе вдома; знання, що на землі своїх батьків ти можеш бути людиною!

Ми відчули на собі всі варіанти гноблення і всі пошуки шляхів виходу з нього. Причому за моє життя нами крутили і сяк і так; масариківська буржуазна республіка початку сторіччя, мюнхенська зрада і розпад Чехословаччини, фашистсько-клерикальна диктатура Тисо... Історія вчила нас і ми таки твердо засвоїли, звідки не доводиться

чекати добра. Ви знаєте, що наші хлопці, мобілізовані до фашистського війська, потрапивши до СРСР, тікали до партизанів; їх же ніхто особливо не агітував — самі розуміли, самі йшли — осмислений історичний досвід. В Словаччині піднялось національне повстання; те, що і я, і моя дружина Анна були з повсталими від першого до останнього дня,— урок душі, рішення, прийняте самостійно і твердо. Я ж вам кажу — ми крихти з народного короваю...»

В парку старого будмеріцького замку вдень ходять письменники, які з'їхалися сюди попрацювати, а вночі — духи колишніх господарів, ображені таким демократичним товариством. Щороку в Словаччині видається більше двох з половиною тисяч назв книжок, і третина з них — художня література; працює шістнадцять театрів (перед війною було два). В коридорах будмеріцького замку похитуються на протягах обернені на пил голоси тих, кому належали колись ці стіни, ці дерева і це життя; голосів уже не чути. В парку риють траншею — підтягають до замку відгалуження магістралі, якою ще одна порція радянського природного газу прийде у Будмеріце. «Слова,— повільно вимовляє Андрей Плавка гамлетівську репліку.— Слова, слова, слова... А все ж таки, перш ніж прийшла нафта, ми повірили словам, мовленим з вашої країни; нам стільки років було тепло від вашого сусідства, від надії на вас, що нафта, прийшовши з Радянського Союзу, пролилась до вже палаючої топки...»

## Міст

Задунайська веселка формувалася в мене перед очима. Вона вигиналась десь високо у небі, і не можна було визначити зразу, на австрійській чи в словацькій землі заякорено її опори. Я намагався пройти поглядом крізь семибарвний арочний міст веселки: існує прикмета, що до людини, яка проходить під ним, прийде немилосердний і необхідний дар гострої пам'яті...

Що запам'яталося землі цій, Словаччині? Які уроки з засвоєних нею були справді необхідними їй? Що саме з величезного досвіду обирає народна пам'ять і кожна з пам'ятей людських, щоб зберігати в собі?

Братіслава пам'ятає багато чого. Мені дуже важливо було вибрати з безконечності мозаїк стародавнього міста саме ті іскорки смальти, в яких відбито обличчя й

життя людей, які приходили сюди звідти, з-за Карпат, з того боку, що споконвіку звався тут Росією, а згодом став називатися Радянський Союз. Власне, в цьому сенс усієї моєї книжки — повернення по сліду, повернення до пам'яті, повернення до витоків, дотик до ситуацій і до життя, якими визначено наші взаємини з давніх часів до сьогодні, в яких формуються нові долі цілих країн і народів, що визріли на полях, засіяних в літа ситі й голодні, мирні та воєнні. Скільки тих літ перебуло в долях наших!

Бували тут кельти, германці й навіть турки. Тут, під Братіславою, в старовинній фортеці Девін жили легендарні Кирило й Мефодій; слов'янські поселення були тут невідомо з яких часів — археологи класифікують часи, перекопуючи руїни, нагромаджені на цій землі загарбниками, які всупереч всім Кирилам та Мефодіям приносили сюди не абетку, а смерть. Так і поділялось воно в історії народу та в історії міста — сірий, з попелу, смертний шар чергувався з білим кольором надії та воскресіння. Нині біля Девіну, де зливаються Морава з Дунаєм,— прикордонники у зелених куртках, а на іншім березі — Австрія, ростуть чужі верби й чужа трава на закордонному заливному лузі.

Покручений стовбур дерева з гілками, простягнутими до хмар, пливе Моравою, не відаючи, до якого берега приб'ється. Прикордонник про всякий випадок уважно стежить за стовбуром. Я знову подумав, що жили тут і в кам'яному, і в бронзовому, і в залізному віках — від четвертого тисячоліття до нашої ери. Живуть і в атомному. Будували будинки. Руйнували їх. На початку минулого століття фортецю капітально розваляли наполеонівські війська — вони, як і більшість загарбників, не думали тоді ні про поразку, ні про полон.

А коли армія трьох монархій розгромила Наполеона під Лейпцігом, до Братіслави привели полонених французів. Ян Коллар згадує, як вони плакали, як просили хліба й води. Переможні монархи невдовзі зібралися на Віденський конгрес, і багатьом з них весело було з'їздити до сусідньої Братіслави. Трамвай між Віднем і Братіславою піде ще через сто з лишком років (у тридцяті роки XX століття трамвайний рейс між містами триватиме півтори години). Монархи приїздили в каретах, а російський цар Олександр на радість братіславців роз'їжджав їхнім містом на дрожках й сам тримав

віжки. Запам'ятали навіть, що цар був світлоокий і рудий. Розповідають про старі пороми і броди; дуже популярний в Словаччині журналіст Владимир Жабкай водить мене вздовж австрійського кордону біля руїн девінської фортеці — ми роздивляємось дерево, що пливе Дунаєм, і говоримо про те, як впав Наполеон, а Братіслава ще раз вижила; і коли під час Віденського конгресу 1815 року трапились великодні канікули і монархи безтурботно гуляли по братіславських церквах, спостерігаючи дунайську повінь; одне з найкращих століть — дев'ятнадцяте — було ще таким юним! Пушкін ще вчився у ліцеї, рік тому народився Шевченко; цілих десять років і кілька місяців було ще до того дня, коли декабристи вийдуть на Сенатську площу. Дунай тривожив поромну переправу — після винайдення кіно такі розливи зніматимуть як алегорію рішучих змін у житті; на початку XIX століття до такої вишуканості ще не додумувались...

До чого ж суворі ріки без мостів над водою! Принаймні без моста в полі зору; як же багато значить — метафорично й реально — міст.

На річковому прикордонні бачу тільки катери, придатні для переправи з берега на берег, з країни до країни. Мости розташовано десь далі, десь в іншому місці. От, наприклад, з центру Братіслави видно одразу два. Один — чудовий витвір фантазії архітектора, який все знає про бетон та сучасні конструкції. Міст — на вантах, які розходяться від бетонного вісімдесятиметрового стовпа з бетонною тарілкою ресторану, настромленою на стовп. Хвацькі з'їзди з мосту закручуються штопорами над набережною, і все це дуже сучасно, дуже красиво. Міст був молодий, історія ще не приросла до його бетонного тіла, натягнутого над сталевим дунайським розливом. Якщо повернутись до цього мосту спиною, полишаючи ліворуч від себе собор з золотою короною на шпилі (в соборі святого Мартіна коронувались сімнадцять угорських монархів), то просто по Дунаю, перекресливши чорною масою його течію, важко простягнувся інший міст. Цей міст не дуже красивий, він схожий на ділові залізничні мости через Дніпро, Волгу чи Даугаву, я і в Києві такий міст бачу чи не щодня. Міст працює з безперервним навантаженням з 1945 року. Його хотіли знести, збудувати новий, час вже, та шкода моста, бо всі знають його історію.

13+1/2*

...Був колись на цьому місці красивий міст через Дунай. Будували його за Франца-Йосифа, того самого правителя Австро-Угорщини, який прокрасувався в короні святого Стефана понад всякі пристойні строки; він так зносив ту корону, що ніхто після Ференца-Йожки (так монархове ім'я увічнилось у фольклорі) її більше не носив. Короною лякали, корону крали — ми про це згадували в іншому місці книги; тут — про міст. Міст було побудовано за Франца-Йосифа, а фінансував його знаменитий Ротшільд. Люди ці символізували багатство й владу Австро-Угорщини; міст як наслідок їхніх спільних зусиль вдався гарний. Полотно переправи капітально з'єднувало дунайські береги — словацькі робітники звели міст усього за кілька років, до того ж задешево — не було в тодішній Австро-Угорщині робочої сили більш старанної та більш безправної...

Коли в квітні 1944 року Братіслава мала впасти і фашисти вже добре знали, що не втримають столицю Словаччини, вони замінували місто й міст. Місто вдалось урятувати — подиву гідно, як радянським і чехословацьким воїнам останньої миті вдалось перерізати проводи й шнури, що вели до вибухівки. Місто врятували, а міст — вибухнув і впав у Дунай, бо тільки в казках та поганих детективах вдається врятувати геть усе. Міст загинув, прослуживши людям півстоліття, на тридцять років переживши імперію, іменем якої був зведений.

Я не певен, що капітан Карпушенко знав у той час історію мосту в подробицях і уважно прочитав книгу буття Австро-Угорщини. Капітан знав інше: в одних завдання — руйнувати, в інших — будувати. Капітан протистояв руйнуванню. Він полишав на стінах історичний автограф: «Перевірено. Мін немає»,— і йшов по слідах ворожої армії, рятуючи будинки й людей від світової війни, що закінчувалась, від фашистів, від усякої наволочі, яка не знати звідки й вилазила і стільки лиха накоїла.

Сапери капітана Карпушенка збудували новий міст через Дунай рівно за дев'ять місяців. Уся Братіслава стежила за тим, як вони будують міст, схожий на залізничний міст через Волгу, Дніпро чи Даугаву.

Отже, найперше була справа. Був міст. Ще не збудували на горі Славін меморіал 6845 червоноармійцям, які загинули тут, загинули за місяць до падіння Берліна (які страшні, гіркі які втрати — в останні тижні війни). Ще не було проведено найграндіозніших мітингів, не бу-

ло запалено найяскравіших з Вічних вогнів; сапери капітана Карпушенка збудували міст через Дунай і п'ятдесят тисяч жителів Братіслави прийшли на його відкриття. Маршал Конєв говорив капітанові щось приємне, грала музика, хлопчики, сидячи на холодних деревах, підкидали шапки, до Братіслави прийшов мир; по чорному залізничному мосту, по свіжих ще могилах мир прийшов зі Сходу. Мир був дуже конкретний — в цьому ще одне з вражень від Радянської країни, від першого дня волі, від перших зусиль визволителів.

Міст. Зрощування берегів. Зрощування часу. Зрощення доль народних.

«Боже мій,— каже Карол Томашчик, відсуваючи від себе купу білого паперу й коробку з фломастерами.— Наче вчора був цей міст, як зараз бачу і чую стукіт коліс по залізу...»

Томашчик майже зовсім глухий; Томашчик сліпий, ті кілька процентів зору, які збереглися ще на дні світлих, бляклих очей Карола Томашчика, не дозволяють йому читати, слухати радіо і дивитися телевізійні передачі. Вже осліпнувши, Томашчик вивчив стенографію і яскравими фломастерами записує на великих аркушах паперу все, що хоче запам'ятати. Крізь кілька процентів збереженого зору яскраві стенографічні знаки приходять до нього, і тоді Томашчик читає власні стенограми. Він так написав кілька книг про війну, так він пише і накази по установі, що їх точно розшифровує його всезнаюча секретарка. Я не сказав вам, що Карол Томашчик керує однією з найбільших продуктових баз словацької столиці. Тридцять один рік керує, хоч після 1952 року не прочитав уже самостійно ані рядка. Все, що він взнав, запам'ятав,— наче його власні мости до світла. Томашчик читає мені напам'ять Пушкіна й Тютчева,— він знає напам'ять близько шістдесяти російських віршів. Не забув. По мостах пам'яті він легко повертається до Білорусії та на Україну — в партизанські загони, де Томашчик мав конспіративне ім'я Данко. Красивий псевдонім цей — від знання російських класиків, особливо Горького, якого Томашчик почав читати ще перед війною.

Війна виявилась мостом у світ, раніше не знаний. Коли його, селянського сина, що народився біля Жиліни і дуже рано став наймитом, забрали в армію, він був ще такий молодий — не уявляв навіть у тому проклятому

тисяча дев'ятсот сорок другому році, що йде така війна, якої не бувало, а життя може обірватися від першої ж, найдурнішої, найвипадковішої кулі. Наймита Карола Томашчика вбрали у форму словацької армії Тисо і відправили на Східний фронт: армія Тисо була гітлерівською союзницею і зобов'язалась оплатити словацькою кров'ю тевтонські військові плани.

Томашчика перекинули до Білорусії по чужих мостах — повітряному, а згодом залізничному, що діяли з перевантаженням: гітлерівці квапились. Томашчик підпільно вступив до Компартії і знав, що перейде на бік Червоної Армії при першій нагоді. Так само точно він знав, що нагоди може й не трапитись; переконався на білоруській землі, бо він був одягнений у чужу шинель, й ніхто не вірив йому. Томашчик вивчав російську мову — підручник носив з собою постійно; коли забував його в казармі, то солдати жартували, що сьогодні Томашчик не дезертирує, бо підручника з російської з ним немає.

«Які перші уроки Радянської країни — нехай частково окупованої, в тому числі й вами, словаками, не ображайтесь, які перші уроки дістали ви від народу, до якого прийшли з загарбниками?»

«Уроки ненависті,— серйозно відповідає Томашчик і дивиться світлими очима просто перед собою.— Уроки ставлення до фашизму. Уроки згуртованості. Люди нас ненавиділи. Чимало словаків лаяли нацистів у відкриту, шукали шлях до партизанів, але навколо, наче глуха стіна була, ніхто не вірив ні нашій лайці, ані пошукам нашим. В місті Хойники жив я по вулиці Зеленій, 9, на квартирі в місцевого ветеринара, намагався залицятись до його дочки, виголошував при столі антинацистські промови, але все було марно. Хоч раз мені подарували фотографії членів Політбюро — не те, щоб подарували, а зробили так, щоб фотографії опинилися в мене. Але скільки я не допитувався про шлях у партизани, ніхто й не збирався допомогти мені. Кажу вам — то були уроки великої ненависті. Через Хойники ішли партизани Ковпака, йшли загони Сабурова, але нам, словакам, ніхто не показував, де вони. У радянських людей була своя війна, а в нас — своя. Для того, щоб опинитись на справедливому, на радянському боці барикад, треба було довести свій антифашизм ділом. На слово не вірили нікому...»

Розмірковуючи поважно, я саме так собі це і уявляв. Я так і хотів уявити це; мені не дуже віриться в історії, згідно з якими на принциповій та нещадній війні противники тут же, на полі битви, падають в обійми один до одного, відкидаючи автомати подалі. Не буває такої війни і не буває такої дружби. Так, на словаків, усупереч їхній волі, одягали форму ворожої нам армії, відправляючи їх на Східний фронт. Так, душа і думки кожного порядного словака були проти такої форми, такої війни й такої відправки. Але так чи інакше словацькі дивізії прийшли на радянську землю. І при зустрічі з фашистськими офіцерами солдати цих дивізій були зобов'язані викидати праву руку вперед і вгору, репетуючи «хайль Гітлер!», що вони й робили; Карол Томашчик показує мені, як це виглядало в натурі.

Томашчику доводилось демонструвати цей рух безліч разів — проклятуще вітання нації. Він прибив начальника поліції, дістався таки до партизанів і став розвідником-зв'язковим, ходив дорогами окупованої країни, видаючи себе за словацького солдата, який шукає лазарет. Вітав офіцерів армії, з якої вже давно дезертирував, і дуже боявся зустріти знайомих. Він чесно воював проти фашизму, і тільки радянських орденів і медалей він має шість. Він розповідає про жінок — Софію Миколаївну Зенюк, Ольгу Степанівну Курінь, які привели його до партизанів; яке могло б це бути кіно чи пригодницький роман з небанальними поворотами — адже такого не вигадаєш! Неможливо вигадати історію про те, що Ольга Курінь відводила Томашчика до партизанів і раптом заплакала, спершись об ріг старого будинку. «Що з вами?» — «Там діти, троє моїх дітей. Вони ще маленькі й лишаються зовсім самі. Якщо фашисти дізнаються, що це я привела вас до загону, вони спалять і хату, і дітей». (Томашчик показав мені свіжі листи від Ольги Курінь — вона живе в Караганді і листується з ним). Він розповідає мені, як лежав, сховавшись під ліжко, а словацький патруль перевіряв документи у всіх мешканців будинку, що був партизанською базою. Документи виявились в порядку, а під ліжко патрульні не зазирали. (Після війни Томашчик зустрівся з чоловіком, який командував тим патрулем, і розповів йому про все; вони посміялися, хоч, якби патруль був поліз тоді під ліжко, вони могли вбити один одного).

Томашчик побився на пероні з білоруськими поліца-

ями, які гнали дівчат на фашистську каторгу. З цього почав будуватись його власний міст у радянські партизани.

До кінця війни з частини, де він служив, на бік Червоної Армії перейшло понад тисячу словаків; уроки кожного переходу були дуже предметними — вбивали поліцаїв, приводили полонених фашистів, прикочували штабний сейф. Карол Томашчик усміхається, гортаючи на скам'янілому дні своїх очей фотоальбоми пам'яті. Раптом каже: «Знаєте, багато що бачу, мовби на фотографіях, наче скам'яніли там люди з моєї молодості. Згадалась жінка, перша моя зв'язкова з партизанського загону, в неї такий забавний пароль був: «Я вам принесла справжню російську горілку!»

Він партизанив у дуже знаменитих з'єднаннях, у знаменитих загонах, розповідає про з'єднання генерала Сабурова, про свого командира загону Григорія Дмитровича Селивоненка; показує листа від сина Селивоненка, Бориса,— лист надійшов на таку адресу: «Братіслава. Томашчику». Тут його знають всі.

Я бачив, як цю людину люблять. Бувають люди, що створюють навколо себе атмосферу тривоги, атмосферу змови; Томашчик іррадіював упевненість. І, крім того, знайшовши власний свій міст до радянського світу, Томашчик прагне перевести ним якомога більше людей — він з багатьма листується, організовує екскурсії, оповідає про свої уроки ненависті й любові, засвоєні у Радянській країні.

В Мінську його виказав зрадник, і Томашчика засудили до страти. Чотири місяці він чекав страти в мінській в'язниці, сподіваючись на порятунок, і хоч жити хотілося, він багато разів уже бачив, з якою гідністю йдуть радянські люди на смерть. Він вважав себе радянським — це теж було соціальним уроком, бо найважливіше здобути в житті таку ідею, за яку і вмерти не страшно.

З Мінська перевели до камери смертників у Монте-Кассіно в Італії, звідки передали словацьким «чорним гардістам» для повчального виконання вироку. Від гардістів Карол Томашчик втік і знову пішов назустріч Червоній Армії, зустрів її, був розвідником, вів визволителів Словаччиною, і тут уже, на батьківщині, одна з останніх фашистських мін вибухнула у кількох метрах від його окопчика. Томашчик зразу ж і назавжди оглух-

нув на праве вухо, а згодом почав сліпнути. Бачив ще Прагу в перший день волі, увійшов туди дев'ятого травня. Але останні двадцять сім років Карола Томашчика чорні від воєнного диму, який набився в зіниці. Його лікували і в нас, у Москві, але він все одно осліп.

За двадцять сім років сліпоти його жодного разу не обдурили. Томашчик у моїй присутності вимагає по телефону дати комусь партію червоного вина, стенографує одержані відповіді фломастерними закарлюками, жартує з бухгалтеркою, що принесла на підпис якийсь довгий реєстр. Бухгалтерка бере директора за руку і прикладає його перо до того рядка паперу, де належить розписатися. Його люблять і йому вірять, я ж вам кажу, що Томашчик двадцять сім років підписує накладні величезної братіславської бази, і його жодного разу не обдурили.

Входить секретарка, несучи на таці єдину чашечку кави, яку ставить переді мною. «А ви?» — запитую в Томашчика. Збирався почути про лікарів, про заборону кардіолога на каву, але директор бази всміхається світлими невидючими очима: «Я тридцять один рік працюю тут і не випив за цей час жодної казенної чарки сливовиці, ані чашечки казенної кави». В ньому немає позерства. Такий він, Карол Томашчик; такими, певно, були наші корчагінці двадцятих років, коли Ленін вчив їх відправляти подарунки, адресовані їм особисто, до дитбудинків, бо там все це потрібніше.

В кабінеті у Томашчика немає портретів; біля входу стоять невеликі бюсти — Маркса, Леніна, Готвальда. Він торкається твердих облич людей, що втілили для нього ідею народної справедливості й революції; він так довго йшов до тієї ідеї, так наполегливо прагнув її втілення і завжди з Радянським Союзом, що вже може напомацки йти своїм мостом без билець.

«Ми, словаки, романтики,— усміхається Томашчик.— Любимо, щоб усе було красиво». У нього в житті все красиво — таке життя. Я запитую про мости; останнім із побачених Каролем Томашчиком був міст, зведений саперами капітана Карпушенка. «Кожна людина має побудувати свій міст»,— каже Томашчик і дивиться просто в обличчя мені синіми великими очима.

*1978—1979*

*Побачити зблизька*

## ПОБАЧИТИ ЗБЛИЗЬКА

1. До Лондона не можна ставитись без поваги. Його можна безконечно роздивлятися і можна розмовляти з ним; навіть розповідаючи про те, що тобі в Лондоні неприємне, можна любити дивне тутешнє нагромадження будинків, людей, традицій, парків, що розтеклися по території, вдвічі більшій за нью-йоркську.

Зовсім не збираюсь обертати написане на туристський посібник; скорше це оповідання про пригоди письменницької душі, яка рушила в мандри чужим і не завше гостинним морем. Де в чому я порушую правила навігації, бо англійці традиційно не коментують чужі недоладності вголос. Вони схильні до спостережень та глибокодумних висновків, але роблять їх для самих себе; Лондон нікого не наслідує, і кожен із британців перш за все хоче бути схожий на себе самого. Незворушність — навіть демонстративна, награна, в ідеалі зосереджена у джентльменах, що поспішають у чорних котелках вулицями Сіті,— роздирається на клапті болільниками футбольних матчів, коли британці доводять, що вміють бути однією з найневихованіших публік на світі.

Вчора ще за ідеального джентльмена вважався той, на кого не звертатимуть уваги з ранку до вечора. Сьогодні по Кінгсроуд зграйками блукають чудернацькі панки: на розмальовані лоби їхні приліплено фіалкові й зелені пасма старанно фарбованих зачісок. Панки із шкіри вилазять, щоб їх помітили, провели поглядом,

вони теж палко теревенять про Британію, і краватки тремтять на голих курячих шиях у панків.

Не намагатимусь коротко визначити, що таке Лондон сьогодні. Чи існують вичерпні означення для його структури, досить стабільної, та все одно мінливої, неспокійної, наче сьогоднішній день?

Ми розмовляли про це — про змінність, сталість, вічність — у лондонському «Атенеум-клубі», закладі, що ніяк не заохочує метушливості, зведеному в найцентральнішому з аристократичних районів, на лондонській площі Ватерлоо, між вулицями Пелл-Мелл і Мелл. Навколо клубу — монументи, зліва від входу — пам'ятник Кримській війні, що так по-різному запам'яталася в Англії і в Росії, а праворуч через дорогу від «Атенеуму» здіймається, позираючи на клубні двері, бронзовий правитель Пенджабу Лоуренс. З не знаних мені причин сер Джон, який запросив мене пообідати в клубі, мав таке ж прізвище, отож я і не забув напис на пам'ятнику.

«Атенеум-клуб» виглядав надзвичайно по-домашньому і водночас велично — наче барон у халаті; було тихо, і задумливий швейцар пошепки поцікавився, хто на мене чекає і чого це мене занесло до «Атенеуму», членами якого бували особи королівського походження, а також особи не менш відомі, як-от: Чарлз Дарвін, Джордж Гордон Байрон чи Оскар Уайльд (останнього, до речі, з клубу виключили, що було подією рідкісною, бо членство в «Атенеумі» довічне й престижність його цінується високо).

Все змінюється. На мить я уявив собі занурених у ці ж крісла джентльменів, які в минулому столітті розмовляли тут про Цейлон, експедиції Лівінгстона та ціни на слонову кістку в Калькутті. Вони могли тримати в руках будь-який із шкіряних фоліантів, що й тоді стояли на полицях клубної бібліотеки; я нахилився до відкритого тому старовинного видання Шеллі й вдихнув аромат старої шкіри і всього, чим пахнуть книги в старовинному аристократичному клубі.

Маю підозру, що Британія колись пахла зовсім по-іншому. До клубу я йшов пішки з свого готелю на Кенсінгтоні; готель належав полякам і в переддень свят пахнув бігосом. Поруч із готелем був ліванський ресторан, звідки віяло всіма ароматами Сходу; італійська тратторія, прикрашена гербами Палермо, Туріна й Генуї, пахтіла макаронами спагетті з гострим соусом і кавою капуччіно.

Навпроти сусідньої станції метро розмінював гроші французький банк «Ліонський кредит», що рекламував у вітринах аромати фірми «Шанель». Йдучи до «Атенеуму», я згадав, що в американському довіднику про Лондон, виданому у 1978 році, була адреса музею британських сюрреалістів; згадав про це й звернув на рекомендовану довідником Брук-стріт. В будинках 31 і 33 обіцяного музею не було, там пахло пилюкою з арабських килимів, вивішених для продажу (не кажу про дрібниці — сувенірний британський гвардієць, якого я ніс у кишені, був родом із Сінгапура і взагалі не мав запаху, як належить якісній пластмасі).

...Британські аромати стали нетрадиційними, і я ще раз нахилився до томика старих віршів, всотуючи дух доброго старого паперу та долонь багатьох джентльменів, що торкалися шкіряної оправи, курили люльки «Данхілл» чи ще якоїсь уславленої фірми.

«За цим столиком любив сидіти великий художник Тернер»,— торкнув мене за плече сер Джон Лоуренс. «Скажіть,— запитав я,— а той, бронзовий Лоуренс, що височить біля входу...» Сер Джон кивнув: «Це колишній віце-король Індії, а я його внучатий племінник...» І широко всміхнувся. Він дуже приємний у спілкуванні, освічений: сер Джон читає вісьмома мовами і трохи розмовляє по-російському.

Власне, знання російської в мого співрозмовника — з воєнних часів: у роки Великої Вітчизняної Джон Лоуренс був прес-аташе Британського посольства в Москві. Він навчався в найреспектабельніших аристократичних навчальних закладах Англії — Оксфорді, Ітоні, але продовжив пізнання світу в столиці пролетарської держави, де в Англійському клубі давно вже працював народний і марксистський музей. Сер Джон чимало писав про нашу країну — не завжди захоплено, але завжди з бажанням її зрозуміти. Він багато разів відвідував Радянський Союз,— в останні роки також,— накопичуючи матеріал для майбутніх книг; Джон Лоуренс незабаром планує поїхати до Сибіру — його цікавлять наші нові наукові центри і систематизований уже досвід освоєння територій радянської Півночі. Сер Джон — голова державної асоціації «Великобританія — СРСР» (керує асоціацією колишній прем'єр Гарольд Вільсон) і розуміє всю відповідальність місії, що її прийняв на себе.

«Чи здається вам, що в роки війни наше співробітництво і взаєморозуміння були кращими?» — запитую в сера Джона.

«Ні,— зразу ж рішуче хитає він головою.— Ми співробітничали, поєднані боротьбою проти фашизму; союз був тимчасовий, не було в ньому ані справжнього взаєморозуміння, ні взаємного знання. Газети друкували про ваше життя дурниці, ще більші за сьогоднішні,— ви ж бували в газетах, читали вже їх?.. Ні? Ну, ще начитаєтесь! Коротше кажучи, у нас із вами зараз, вважаю, кращі стосунки, ніж у ті роки...»

«Власне, я прочитав дещо з пропонованого британцям про нас...»

«Знаю,— похмурнішає Джон Лоуренс.— Ні в які ворота не лізе. Але врахуйте, про вас у нас знають дедалі більше, і слід працювати для того, щоб таке знання розповсюджувалося. Тутешня преса розперізується саме за умов інформаційного вакууму, коли простір для всяких вигадок безмежний. Наша асоціація докладає всіх зусиль до того, щоб не вщухав регулярний обмін делегаціями на всіх рівнях, щоб ширшало економічне й культурне співробітництво. Я чимало пишу — виступаю в пресі, оповідаю про радянський досвід, як його розумію. Взаємини між нашими країнами й народами вимагають особистих зусиль кожного; от ви особисто що робите?»

Починаю оповідати, скільки, коли й чого в нашій країні перекладено з англійської, в УРСР зокрема; півголосом, майже пошепки, щоб не видатися нескромним, розповідаю про свої переклади з Дж. Джойса, Т. С. Елліота, У. Б. Їтса. Сер Джон у відповідь на таке повідомлення заходився оповідати про Їтса, класика й нобелівського лауреата, який у двадцятих роках приятелював із його батьками. «Я ірландець,— додає Лоуренс.— Як Джойс і Їтс. Англійська культура в кращі часи уміла всотувати впливи майстрів не лише англійських. До речі, Т. С. Елліот приїхав до нас із Америки; як бачите, серед трьох англійських письменників, перекладених вами,— двоє ірландців та американець. Пам'ятаю трагічне кохання Їтса до Мод Гонн — воно загинуло перш за все через націоналізм. Мені здається, що боротьба проти націоналізму, за вміння мислити широко, благородно — інтернаціонально, як ви називаєте,— одне з найвищих завдань часу. Бомби в Ольстері, автоматні черги в Ірландії — це вам не нагадує про трагедію Їтса, про слова його: «Народжує-

ться вбивча краса»? Не заглиблююсь у те, що ці бої спричинило,— завжди гірко, коли доля нації вирішується стріляниною, терором, окупацією, бомбами...»

Сер Джон робить паузу. Кельнер приносить і ставить перед нами два кухлі пива з таким виглядом, наче це амброзія, щойно доставлена з раю.

«Бочковоє! — каже сер Джон російською мовою і підморгує. Знову статечнішає:— Ваш досвід духовного зближення різних націй — багатьох несхожих народів, які збагачуються од взаємного співробітництва,— важливий безконечно. В Британії мало і неохоче пишуть про це: погано. Це страшна штука — інерція імперської психології: ми, мовляв, і так про все знаємо. Я вам казав, що віцекороль Індії — один із моїх дідів, але хочу думати, що самобутність і самостійність Індії не викликала заперечень чи сумнівів вже у кількох поколінь мудріших британських громадян, як не викликає вона сумнівів нині. Треба дожити до усвідомлення сучасності, до розуміння справжнього стану речей — це не простий процес зарівнювання ям, викопуваних протягом століть. І ще ж є традиційні забобони; зокрема, більшість британців виховано в страху перед «небезпекою зліва», і не раз вони вже в останню лише мить помічали, що праворуч — ще небезпечніше...»

...Довкола несуєтно вершилось буття Афінського клубу, як можна перекласти «Атенеум-клуб» на українську. Я вже не розповідатиму про чудовий обід у ресторані славнозвісного клубу, де збереглося відлуння багатьох великих людей і портрет Чарлза Дарвіна на стіні постійно нагадує про вченого, який надійно довів, що гілки великого дерева, званого Людством, народжувалися спільно й залежні одна від одної.

Ми роздивляємось бібліотечні полиці, а коли сідаємо за столик, беручись до кави, сер Джон підводиться, дістає з шафи книгу відвідувачів «Атенеуму» і шукає в ній потрібний запис. Звертається до мене: «Здається, Тургенєв бував тут, Герцен теж міг бувати. Я пошукаю...»

Це надзвичайно важливе відчуття — поєднаність із світом, який був до нас, і тим світом, що залишиться онукам нашим і дітям. Світом, що стає тіснішим і все послідовніше покладає на кожного відповідальність за все, що відбувається й відбудеться в ньому. До нас підходить доктор Френсіс Кларк і розповідає про вільний університет, одним із керівників якого він є. Університет дещо подіб-

ний до наших народних, але, на відміну від них, тут треба складати заліки й одержувати дипломи. Слухачів — десятки тисяч. «Завтрашня Британія має бути людянішою й розумнішою,— каже доктор Кларк.— Відстані між народами найуспішніше долаються, коли народи ті культурні й чимало знають один про одного...»

Я зовсім не переоцінюю значення аристократичних клубів та інтелігентських балачок за кавою. Але мені здається дуже важливим, що освічені, досить впливові й розумні люди розуміють необхідність мостів між народами різних країн, стають причетними до будівництва тих мостів. Ми ж розмовляємо у клубі, який довгі роки був символом британської елітарності, відрубності, консерватизму. Чимало змін мало перейти світом, щоб так сталося; гарно, що відбуваються й такі зміни...

Тої ж ночі ми з поетом Анатолієм Рудольфом стояли на площі Пікаділлі. Приїжджі, як і належить, фотографувалися біля бронзової статуї Ероса, і всіма кольорами сяяли вивіски сусіднього Сохо. Бліци туристських фотокамер спалахували, як зблиски неіснуючих гроз, і вся суєта затовпленого майдану була зовсім не лондонською, а якоюсь цирковою, несерйозною, розрахованою на візитерів. Позаду нас на високій колоні здіймався, підсвічений чистим білим сяйвом, герцог Йоркський, а за герцогською спиною сяяв вхід до «Атенеуму». «Скільки всього зразу,— стенув плечима Рудольф.— От я перекладаю Твардовського; гадаєш, легко зробити вірші дуже національного поета цікавими для британців? Тут навіть власних поетів розподіляли завжди за особливими реєстрами — Байрона й того визнали не зразу й не назавжди. От і доводь кожному, що народів на землі багато, всі вони цікаві й важливі для нас — надзвичайно важливі, якщо ми не хочемо стати острівними провінціалами...»

Почав сіятись дощик. Туристська круговерть Пікаділлі вибухла парасольками. Рудольф поплескав мене по спині: «Зустрінемося в Союзі. За родинними переказами, хтось із моїх предків віддавна виїхав до Британії з тих районів, що приналежні нині до Станіславської області Радянської України. Доводилося там бувати?»—«Доводилося,— відповів я.— Область нині зветься Івано-Франківською. На честь великого поета».— «Ага,— сказав Рудольф.— Хочу побувати там. Журнал «Новый мир» друкував нещодавно переклади моїх віршів. Хочу побувати в Москві, Ленінграді, Києві. Наше покоління —

з другої світової війни, і коли я часом про це думаю, то розумію, що й ми — не лише ті, що на полі бою були,— дістали урок; наскільки ж ми дужчаємо, народи наші, коли можемо порозумітись. У кожного з нас є власні норми, особисті уроки, але є великий урок спільного подолання зла. Ти згоден?»

Я погодився. На першій сторінці вечірньої газети, що її продавали поруч, розсипалися великі чорні літери слів, що не обіцяли спокою. Дощ падав на літери, і запах був, як у друкарні, де друкується газета на завтра, в якій буде чимало гарних новин. Газета, не схожа на читані нами нині.

2. Дуже часто у вересні — листопаді мені доводиться виїздити з дому. І щоразу в отих мандрах гарячково згадую, чи всі свої улюблені газети й журнали замовив передплатити на наступний рік. Бо коли повернуся і виявиться, що я забув про якесь видання, то, хоч би я був міністром зв'язку й директором «Союздруку» в одній особі, ніщо мені не допоможе. Змахуючи білими крильми, газети й журнали моїх мрій відлетять, не озираючись, до наступної осені. Через це я давно намагаюсь збагнути, чому в деяких країнах— і по американський, і по європейський боки Атлантики — мені вдавалося передплачувати всі потрібні видання негайно і на який завгодно термін — тиждень, два, місяць. Одну газету в Америці я передплатив на п'ять днів: на пошті з квитанцією, як годиться,— вранці передплатив і того ж дня пополудні отримав перший номер.

Оселившись у лондонському готелі, я зразу ж передплатив собі періодику на всі дні перебування. Оскільки мені хотілося читати щось читане звичайними британськими жителями, я зробив попередній опит серед знайомих, журналістів, у ресторані, де обідав. Англійці, як правило, пильнують особисті секрети, але, дізнавшись, що я іноземець, охоче рекомендували мені газети, які читають самі. Поступово в моїм реєстрі виділилися назви, згадувані найчастіше, їх і передплатив. Оскільки я досить швидко засвоїв, що статті на певну тему не лише веде, але й підписує в газеті один співробітник, мені все більше впадала в око творчість Хелли Пік із газети «Гардіан», близької до британської партії лібералів. Хелла Пік, м'яко кажучи, не дуже любила нас; і навіть не в тому річ — я ніколи не припускався думки, що колись всі лю-

битимуть усіх. Річ у тім, що місіс Пік ставилася до нас із надмірною, як здалося мені, нервозністю. Коли вже починала коментувати, наприклад, першотравневі заклики, щойно опубліковані в нашій пресі, то робила це приблизно у такий спосіб: «Вони, бачте, закликають...», «Вони, бачте, поздоровити захотіли...». Часом цей стиль текстуально збігався із тим рівнем критики, який безіменна кондукторка увічнила у звинуваченні: «А ще в шляпі!..»

У мене виникли різні підозри, я почав думати, що, можливо, місіс Пік колись була тяжко ображена нашою державою і так от, по-дамському, розраховується тепер.

Розпитав журналістів — ті знизували плечима: «Це в неї чисто ідейне — вона ж провідний лондонський радянолог...» Мене це заінтригувало, і я пішов до місіс Пік.

Хелла Пік виявилась високою на зріст жінкою і дуже заклопотаною. Ми розмовляли з нею у редакційному холі, що насправді був такою собі загородою у довгій репортерській залі «Гардіан». Журналісти, розіпхані по своїх пенальчиках, дружно працювали, не чуючи і не поглядаючи одне на одного, а ми з Хеллою Пік, звівшись на подіумі, могли бачити всіх їх чи майже всіх одночасно. Але ми поспішали; про зустріч домовлялись заздалегідь, а коли зустріч відбулась, то розмовлялось непросто,— в цьому розгородженому приміщенні, серед гранок, що сповзали з пластмасових столів. Редакція була схожа на будь-яку редакцію світу в час, коли підписуються і йдуть до друкарні останні матеріали номера. Хелла Пік усміхалась — вона була набагато симпатичнішою за свої статті про Радянський Союз.

Місіс Пік — радянолог, провідний фахівець з проблем у нашій країні не лише в газеті, але в усій лондонській журналістиці. Ми почали розмову з питання, однаково цікавого нам обом: «Як справи в Європі? Що загрожує Старому Світові?» Але розмовляти на ці й інші теми було важко: Хелла Пік твердо переконана, що багатостраждальній Європі загрожує саме Радянський Союз. Це — наче аксіома, яку непристойно навіть обговорювати. Почитати деякі з лондонських видань — ту ж «Гардіан», скажімо,— виходить, що ми загрожуємо буквально всьому. «Гардіан» раптом зчиняє страшний лемент з приводу проекту нового будинку Радянського посольства у Лондоні: «Секретний план росіян — звести міні-Кремль у серці лондонського Кенсінгтону». Тут-таки безліч вигаданих

подробиць на кшталт стіни у двадцять (!) метрів заввишки, яку посольство зведе в центрі британської столиці. Я спитав у посольстві, звідки у газетярів такі фантазії. «Ви що, не знаєте тутешню буржуазну пресу?»— похитав головою радник. У «Дейлі мейл», що вийшла наступного дня після «Гардіан», повідомлялося вже про п'ятиметрову стіну, але вереск ішов на тому ж базарному рівні (цитую): «Для Кенсінгтону це означатиме огидну споруду... з дипломатами, які паркують свої автомобілі, що не підлягають штрафам, а на додаток половина з них буде шпигунами...» і т. ін. Як часто в подібних ситуаціях, я подумав, що звичайна професійна і політична порядність не дозволить друкувати в нас нічого подібного — от вам і гра на різниці моральних засад. Як то кажуть, далі нікуди. Я спитав у Хелли Пік, що вона думає про все це.

«Ах,— сказала мені радянолог із «Гардіан»,— надто ви вразливі. Не звертайте уваги...»

...Це теж, до речі, одна з найпоширеніших форм ідейної симуляції, дуже поширена в аргументах британських антирадянців. Якщо не можуть відповісти по суті — починають валяти дурня, кажуть, що, мовляв, «ах, що ви, що ви, яка дрібничка...».

У британському етикеті я, певно, хибую, з іноземними дамами стримуюсь, а тут би сказати... Запитав місіс Пік про інше: про радянську культуру. «Що було в «Гардіан» останнім часом? Які радянські книги читали ви, місіс Пік? Назвіть хоч одну-дві...» — «Я не знаю мови і ваших книг не читала, а перекладів, як вам відомо, майже не існує. Так, дисиденти нас цікавлять, навіть дуже. А інше...» — «Що інше?» — «Дисиденти стали темою»,— виправилась місіс Пік. «А ви цікавились,— запитав я,— про що пишуть у радянських газетах? Якщо вам подобається писати про «дисидентів»-антирадянців, пишіть на здоров'ячко, папір ваш. Але чи не дивно вам, що головні події, зокрема події багатонаціонального радянського культурного життя, літератури, пролітають повз «Гардіан»; ви створюєте образ неіснуючого Радянського Союзу. Чому?» — «Що ви?! — усміхнено перервала мене Хелла Пік.— Я ж не знаю російської і, ясна річ, інших мов радянських народів. Навіть якщо до вас приїду — нічого не прочитаю і не збагну. Мені важко, тим більше, що «Гардіан» не має кореспондента у Москві...» — «Замовте статтю радянському авторові чи британцеві, але досить

обізнаному з радянською літературою, культурою...» — «Ви пишете інакше. Не так, як у нас звикли...» — «А з авторами працювати у вас звикли?»

Хелла Пік стенула плечима, помовчала й додала: «В Лондоні й взагалі у Британії майже немає людей, що добре знають Радянський Союз і не зв'язались контрактами з іншими виданнями. Кореспондент — це дорого...» — «Про Місяць чи про Марс ви пишете, не надсилаючи туди кореспондентів,— сказав я і простонародно пошкріб потилицю.— Мені здається, що якби було бажання...» — «Бажання є,— примружилась місіс Пік. Подумала і, явно бажаючи сказати щось миротворче, додала:— Ми й Сполучені Штати теж лаємо часом».

Радянолог із «Гардіан» вважала, що мені буде не так прикро, коли знатиму, що їй не подобаються й інші країни.

...Із Хеллою Пік можна було б розмовляти ще дуже довго, якби це мало хоч якийсь сенс. Вона досить розумна, але недоброзичлива, й зверхнє ставлення до радянської проблематики, радянського життя й культури просто-таки струмувало з усього сказаного нею. Згодом я наведу й інші приклади, але пригадалось, що більшість моїх «радянологічних співрозмовників» ставилися до радянського життя з такою собі спокійною хазяйновитістю. Зневажливі оцінки, те, що мало хто засвоїв необхідність розмови з нами на рівних, просто-таки вражало. В основній частині британської преси нас модно поплескувати по плечу, правити фіалковим олівчиком радянські закони і хоч півсловом, а модно зачіпати — хай дрібно, на рівні вуличного хуліганства, а все ж таки... Гидка політична мода ця, встановлена в буржуазній пресі з усією хазяйською жорстокістю, панує найбрутальнішим чином. Зрозумійте мене правильно — коли я кажу «преса», то маю на увазі не всі газети й не всі статті. Але, на жаль, основну масу тих статей і газет. Що ж до так званих «дуль у кишенях» у наш бік, про які я вже згадував, то вони часом формуються з чого доведеться. Приміром, газета «Гардіан» повідомляє, що черговий літературний скандаліст у СРСР написав полум'яне зречення від своїх учорашніх політичних забав, лаючи всіх учорашніх приятелів. Проти цього не попреш, тоді «Гардіан» починає паплюжити «Литературную газету», де те каяття надруковано. Навіть із поганої вівці «Гардіан» завжди прагне видерти хоч жмутик антирадянської вовни; навіть «відспі-

вуючи розкаяного антирадянця», газета заведе своєї улюбленої...

Отже, Хелла Пік нарікала на своє недостатнє поки що знання деяких наших справ, зверхньо пропонуючи зачекати ліпших часів. Вона схильна була побалакати про «непорозуміння, які ми переоцінюємо. Візьміть будь-яку газету, щоб переконатися, скільки лагідних, доброзичливих матеріалів ми публікуємо. Ми різноманітні...».

Найближчої неділі беру «Обсервер» — і переконуюсь. На обкладинці додатка — елегантні джентльмени, з'єднані в груповім фоторепортажі на тлі залізничного мосту. Чоловіки з фотопортрета усміхаються, а над ними усміхається ще одна чоловіча голова в низько насунутому есесівському кашкеті. Голова, виявляється, належить відомому гітлерівському диверсанту Скорцені, а елегантні джентльмени біля мосту — грабіжники, що півтора десятиріччя тому награбували два з половиною мільйони фунтів стерлінгів. «Обсервер» із продовженням друкує розповідь про вкрадений вагон грошей і хвацьких крадіїв. Місце знайшлося. В кольоровім додатку до «Дейлі телеграф» за ту ж неділю заголовковий матеріал відкривається великим — на сторінку — кольоровим фото елегантного пана з фаянсовою фігуркою дореволюційного городового, що витягнувся у фрунт на столику зліва. Підпис повідомляє, що панок дуже любить цю фігурку «російського офіцера, що салютує», оскільки, хоч народився панок за кордоном, в Радянському Союзі бувати не зволив,— він, Володимир Романов, ось уже сорок років як «імператор всеросійський» і чекає не дочекається, коли його закличуть на трон. Дружина пана Романова теж — суцільне чекання, і дочка його, що вийшла заміж за прусського принца, чекає не дочекається...

У тому, що панок плутає городових із гвардійцями,— ніякої дивини; з офіцерів виходили декабристи, з городових — ніколи. Але щедрість, з якою глянсовані сторінки масового видання впали під вінценосні чоботи, подиву гідна. А репортажі з Китаю написані так, наче не Британія колись катувала й колонізувала китайську землю, а англійці стали колонією Китаю; запобігливі репортажики з країни, вбраної у сірі й сині кітелі та озброєної для воєн. Чи не здається вам, пані Пік, що ви, м'яко кажучи, не маєте рації, заперечуючи власну і чужу тенденційності? Я ж згідно з вашими порадами читав свіжі газети...

Досить. Далі хочу повідомити вам одну історію, пов'я-

зану з твердою переконаністю Хелли Пік у неможливості знайти знавців радянської культури і нашої багатомовної літератури. Згадуючи про людей, що нас уперто не помічають і захоплено брьохаються в будь-якій антирадянській калюжі, я пригадав раптом історію життя інакшого і людину інакших правил, послухайте. Це я наче собі самому доводжу, що не так усе зле, якщо живе в Лондоні Елізабет Фуллер, прекрасна в своїй наївності та в прагненні зводити мости між культурами. Кілька років тому я познайомився з Елізабет в Лондонському університеті. Вона, тоді ще студентка славістики, натхненно вивчала російську та українську мови, читала в оригіналах дорогі для мене вірші сучасних наших поетів, починала перекладати. Я розповідав Елізабет про Грузію, про Миколу Бажана, який — щирий інтернаціоналіст — так багато зробив для братерства літератур і народів.

...Елізабет Фуллер писала дисертацію про Бажана і старанно вивчала грузинську мову протягом усіх цих років. Одного разу їй вдалося побувати в Тбілісі (грузинські імена важко обертаються на голосових зв'язках Фуллер, але відчувається, що вона вимовляє їх із насолодою), відтоді Елізабет мріє перекладати з грузинської і потроху вже почала перекладати. Книжок немає й нема де їх узяти. Знання грузинської мови в Лондоні не цікавить нікого; все, що Елізабет вивчає, вона лишає собі, бо ніякі «Гардіан» чи «Дейлі телеграф» не цікавляться радянською культурою, грузинською зокрема, чекаючи, доки з Кавказьких гір осінить їх своїми писаннями якийсь десятирядний дисидентик. Так що старанна Елізабет Фуллер працює телефоністкою на комутаторі, бо головне знання її виявилось непотрібним разом із дипломом Лондонського університету, яким те знання засвідчене.

«З'єднуєте лінії?»— жартівливо запитую в Фуллер. «З'єдную», поважно відповіла вона, молода перекладачка, сформована не завдяки, а всупереч тому, що пишуть у багатьох британських виданнях, що надбала впертості на багато років уперед. «Я ні про що не шкодую,— сказала мені Елізабет.— Моє знання поки що тут ні до чого, але не може воно бути непотрібним назавше. Правда, не буває так, щоб з'єднувати, з'єднувати — і жодного контакту?»— «Не буває»,— відповів я.

Хай би котрийсь радянолог із газетярської Фліт-стріт пояснив мені, в ім'я чого докладається стільки зусиль до

роз'єднання народів, що прагнуть щирої приязні. Жорстока у своїй класовості капіталістична мораль затулила чимало вже очей і ротів. Але як би там не було, не вірю у всемогутність брехні — навіть після всього, що прочитав, не вірю. Навмисно називаю свідком своїх звинувачень не видатного письменника Джеймса Олдріджа, давнього нашого друга, і не рядову комуністку Айріс Сміт, знайому мою журналістку, що фахово бореться проти дезинформації. І не газету «Морнінг стар». І не членів Товариства дружби з СРСР. Ми знаємо про численну і чудову армію друзів Радянської країни, що визріває в інтенсивно дезинформованому середовищі всупереч йому. Люди прагнуть миру й співробітництва з нами, бо вони британські патріоти, а справжній патріотизм і в тому, щоб виводити свій народ з-за всіх ізоляціоністських бар'єрів. Просто згадалась мені лагідна й наївна Елізабет Фуллер, не приналежна ні до яких організацій чи партій, яка будує власний місток до нашої країни.

Давно уже минули часи, коли Британія покрикувала на цілий світ і вчила всіх жити. Але досі ще чимало газетярів стоять однією ногою в англійському колонізаторському минулому, а другою — на малім своїм острівці. Може, час уже поставити обидві на британську землю, озирнутися й подумати? Це ж нікому ще не шкодило: зупинитись і подумати...

3. У Британії лівобічний рух. Британські автомобілі вискакують не з того боку. Англія не така вже й багата країна, щоб переробляти наново правила вуличного руху. Витрати й так величезні: британці щойно почали засвоєння метричної системи мір, калібруючи пляшки з віскі, молоком, пивом та іншими життєво важливими рідинами не лише в унціях і квартах, але й у літрах. Але збереглись ще такі симпатичні міри ваги, як, скажімо, навуходоносор, що дорівнює вазі двадцяти невідкоркованих пляшок шампанського, і стоун, який невідомо чому дорівнює. Перед відльотом я зважив у готелі свою валізу: виявилося, що в ній три стоуни з чимось. В аеропорту чемоданну вагу визначали в фунтах, і я гарячково намагався довідатись, у яких взаєминах між собою перебувають фунтова й стоунова гирі. В готелі про таке ніхто й гадки не мав. Тоді я (такі телефони вже були в записнику) подзвонив на комутатор однієї з великих газет і спитав у чергової. Трохи подумавши, та відповіла: «Стоун — це стоун, і все!»

Може, воно з тим стоуном і справді так. Але в тому, що британські радянологи настільки ж оригінальні, певності не маю. Коли я побачив, як злагоджено діє антирадянський пропагандистський альянс (причому, повторюю, тут і всюди я оцінюю те, що само впадає в очі, без глибших проникнень у механізм, підвладний фахівцям розвідок та пропагандистських диверсій), то легко уздрів прагнення антирадянців до глобальних заходів, те, як вони обмінюються досвідом, притягають до діла колег здалеку, координують свої брехні.

Втім, може, я не маю рації, вивчаючи самі лише газети. Вмикаю ввечері телевізор для розширення інформаційного поля.

Британське телебачення артистичне, інтелігентне і часто робить чудові передачі. Винятки, втім, були. Як і в інших випадках, я (людина, що так собі просто живе в Лондоні й має телевізор у номері) переважно згадуватиму передачі, де хоч якось аналізувалось наше життя.

Найбільшу пошлятину поминаю. Репортажі про зустрічі з не відомими мені авторитетами, які мелють казна-що про радянський побут, теревені про те, на кого ми «нападемо найближчим часом»,— усе це поза нормальними взаєминами наших країн та культур. Ми не робимо нічого подібного на адресу Британії і, переконаний, не робитимемо. Непристойно.

Напевно, я погано знаю деякі тутешні звичаї. Не одразу збагнув, чому такий шал охопив репортерів, які уздріли немолодого чоловіка із зовсім старим чемоданчиком. Його зустрічали, наче улюблену кінозірку, яка прибула з голлівудських зйомок. Згодом з'ясувалося, що то міністр фінансів Денніс Хілі ніс до парламенту нові податкові схеми, традиційно спаковані у старенькій валізочці. Згадав про бюджет, і в пам'яті спливло сказане мною репортерові однієї з лондонських газет: британці, певно, дуже здорові люди, бо в бюджеті витрати на озброєння передбачено у двадцять разів більші, аніж на охорону здоров'я. Буржуазна пропаганда привчає британців сприймати світові проблеми просто-таки панічно, щодня б'ючи їх по головах байками про «червоних».

Газета «Дейлі телеграф» ставить питання просто — у великій шапці над сторінкою — «Як захистити Європу?». Причому газеті ясно, що захищати Європу належить саме від нас, а не від когось іншого; чому — то вже її секрет...

14*

Я навіть не уявляю собі масштабів та різноманітності цього шалу. Двічі по телебаченню йшли програми про те, як зле нам на Україні; читав цілу серію статей, що оплакували Грузію. Що б у нас не відбувалося, все було «не так». Майже в кожній книгарні рекламувались одна, дві, три книги відверто антирадянського змісту. Російський відділ найбільшої лондонської книгарні «Фойлз» торгував майже виключно антирадянщиною. Йшло зразу кілька кінофільмів «на радянські теми» — біля «Пікаділлі-серкус», у туристському серці англійської столиці, велетенський диверсант у радянській військовій формі стріляв з пістолета у вітрині, де рекламувався фільм «Телефон».

Все це не можна порівняти ні з чим відомим нормальній радянській людині. Виховання ворогів — саме ворогів, а не людей, що сперечаються при спільнім столі,— йшло повним ходом. Де там хельсінкські рішення! Проводилась цинічна робота по роз'єднанню наших країн і народів. Можу пояснити собі це — гірко таке пояснювати, тому що руйнівна злість підлягає насамперед засудженню. Отой олівець, яким твориться на Островах антирадянська мазанина,— багатогранний...

У кінобойовику «Зоряні війни» керівники жорстокої планети, що викрадає і мучить гарних людей, виступають у костюмах, подібних до нашої флотської форми. Хоч якось, хоч чим-небудь, а вважається цілком пристойним зачіпати нас, дражнити, дратувати. Часом це мені здавалось подібним до забави зле вихованих дітей з розумним слоном, який напевно не стане їх душити і чавити, навіть якщо запхати слонові недопалка у хобот. Іноді ж це уявляється мені куди серйознішим, бо в наскоках на Радянську державу й народ багато що вийшло за межі політичної пристойності. Коли я наводив дрібні на ганьбу приклади, чимало англійців відмахувались, хоч згоджувались, що в основній частині британської преси давненько вже не було про нас нічого путнього. Отак ми якось погомоніли за п'ятигодинним чаєм, а ввечері і я, і вони, і ще багато людей дивились по телебаченню тригодинний фільм «Процес Лі Харві Освальда». Фільм показували два вечори підряд по першій програмі в найзручніший для глядачів час; його старанно анонсували, а рецензували, не чекаючи на закінчення,— негайно після першої серії.

Власне, автори напочатку попереджають, що праця їхня — суцільна вигадка, тому, будь ласка, не ображайтесь. Ну що, мовляв, з того, що досліджуються зв'язки

вбивць президента Кеннеді з нафтовими магнатами із ЦРУ,— авторів фільму такі подробиці аж ніяк не цікавлять. Автори фільму, до речі, не заперечують, що є прибічниками «теорії змови» на противагу офіційній «версії з терористом». Але змова, вигадана у фільмі, досить дивна. Особливо коли врахувати, що в стрічку вмонтовано чимало хроніки, актор Джон Плешетт дуже подібний до Освальда, а всі двозначності фільму проголошено документальними фактами. Почнімо з того, що Освальд у фільмі чимало подорожує по СРСР (те, що київський Хрещатик подається як московський краєвид або над апаратом в радянському готельному вестибюлі написано «Внутриней телифон», справи не міняє). На першому ж кінодопиті слідчий питає Освальда: «Ви комуніст?»— «У мене партквитка немає»,— ухильно й провокаційно повідомляє той американському кінослідчому і ще кільком десяткам мільйонів британських телеглядачів. Коли й це «жарти і несерйозно», як не раз мене переконували, то хто завів моду на провокаційні жарти такого роду?!

Квітневий номер журналу «Енкаунтер» рецензує книгу якоїсь Прісцілли Джонсон «Марина й Лі» — на ту ж тему, що й згаданий фільм. Книга має з'явитися британським виданням через місяць, але їй уже мостять вигідну доріжку на Острови. На англійського обивателя ллється потік інформації, яку він неспроможний осмислити, але яка твориться аж надто цілеспрямовано. Створюється ілюзія обивательського всезнайомства; розкроюються на клапті карти, історичні документи, людські пам'яті; місцеві теоретики називають це «рівновагою страху», але яка вже тут рівновага, це психологічна війна, вперта і твердолоба.

...Згадуєте, діє в «Давіді Копперфілді» шановна Бетсі Тротвуд, рятівниця героя роману. І в неї родич Річард Веблі, містер Дік. На всі складні запитання він дає дуже прості відповіді. Коли його ввечері панічно запитують: «Що ж нам робити?»— містер Дік радить: «Спати!» Коли Бетсі Тротвуд цікавиться: «Як нам вчинити з дитиною?» — містер Дік відповідає: «Скупати!» Чарівний джентльмен не бажає зазирати в майбутнє далі, як на дві-три години. Можливо, це така традиція, що вистояла з діккенсівських часів дотепер? Бо кому ж із далекоглядних політиків можуть подобатися зусилля по роз'єднанню народу найбільшої з країн континентальної Європи із Британськими островами? Чи атмосфера ідеологічних

капостей та диверсій планується як частина великої ворожої політики? Не хочеться вірити, але часом аж надто подібно, що це так. Наші уряди на рівних підписували Хельсінкську та Бєлградську угоди — відповідальність має бути однаковою. Ми вже не раз доводили, що вміємо тримати слово,— що ж діється з чеснотами британських політичних джентльменів?

«Якби так само легко було публікувати переклади з вашої літератури, як обирати гарні вірші для перекладу!» — сказала мені Віра Річ, відома перекладачка слов'янських поезій на англійську мову. Вона перекладала Шевченка й Лесю Українку; перекладає зараз білоруса Максима Танка; щойно їздила до Польщі, працюючи над перекладами з Норвіда; велетенські плани, але — черга за видавцями. І тут виникають найбільші складності.

Культурні традиції Британії глибокі й людяні; в країні з давніх-давен вміли мислити цікаво — ніколи не повірю, що так легко пошити в дурні великий і культурний народ. Це видається мені так само безумовним, як той факт, що досягнення британської скульптури аж ніяк не вичерпуються фігурами з воску, що в музеї мадам Тюссо.

...Не раз мене дивувало: як може такий примітивний рівень — не те щоб антирадянщини, а просто-таки політичного шовінізму — існувати поряд із традиційною народною порядністю, з дуже високою побутовою культурою британців? Як з'єднати це в одній площині із Британською бібліотекою, пам'ятниками Вестмінстера і нещодавно відкритим Національним театром, де грають Шекспіра, Чехова, Беккета, Осборна?

А який зручний Національний театр, куди можна прийти просто з роботи чи з університету; пообідати в одному з театральних буфетів, ресторані або відпочити в барі; почитати книгу або навіть попрацювати з нею біля спеціально обладнаного стенда. На Літлтонській сцені Національного театру дивився цікаву виставу «Пленті» (дещо приблизно це можна перекласти як «Доволі» чи «Годі») й шкодував, що немає зі мною багатьох друзів із дому — акторів та драматургів, бо вистава була на саму-самісіньку сучасну тему, цікаво зіграна, побудована, як сучасна телеп'єса,— з небагатьма дійовими особами, з музикою, скомпонованою ненав'язливо і доречно. Біля театрів, виставочних залів, музеїв Лондона збирались люди; безмовні студенти ворушили губами біля мармурових фризів Парфенона в Британському музеї. Мені не-

можливо й не хочеться з'єднувати високий дух розумного Лондона із дріб'язковістю образ та зачіпок, адресованих моїй країні, душі моїй,— не так легко вони йдуть із пам'яті...

Світ уже давно не музей воскових фігур, створених згідно із смаками й наказами однієї людини; важливо, щоб самі британці вчасно збагнули це.

...Втім, якщо ви будете в Лондоні й вам забажається піти до музею воскових фігур мадам Тюссо, не забудьте, що слід їхати до станції метро, розташованої на «шерлок-холмсівській» вулиці Бейкер-стріт: там схрещуються зразу три лінії підземки, й доїхати зовсім неважко. Навесні, влітку й восени музей працює з десятої ранку до шостої тридцяти; узимку — на годину менше. В музеї всі схожі на своїх прототипів; у першому ж відділі ви зустрінетеся з мудрою, вдумливою письменницею Агатою Крісті — цілком зрозуміло, що вона така сама, якою уявляють її читачі детективів. У відділі героїв ви побачите Мерілін Монро — надзвичайно сексуальну, про таку Мерілін писали у всіх газетах; побачите генерала де Голля — він незалежний і високий, як можна було сподіватися; там-таки і копія манекенниці Твіггі — вона худюща, як і годиться. У великому залі стоять американські президенти, схожі на свої портрети з підручників, і сидить загадково перекручений на стільці художник Пікассо — така вже в Пікассо репутація у газетах, що йому треба перекрутитися на стільці. Музей Тюссо — справжній каталог банальних уяв. Коли вже тут стоїть іранський шах, то — весь в орденах, а якщо боксер Мухаммед Алі — то весь у м'язах. Подробиці несуттєві, тут вам не Лувр, можна сперечатися про загадковість Джоконди; не Ермітаж, не лондонська Національна галерея, де можна годинами роздивлятись Брейгеля, Ель Греко чи Гольбейна, і не лондонська галерея Тейт, де якраз показують геніальні малюнки-візії Блейка. До музею воскових фігур приходять, щоб не знати сумнівів, переконатись, що всі відомі на світі люди були саме такими, як повідомлялося в пресі. При потребі можна розтопити футболіста, що вийшов із моди, і спорудити з воску, що звільнився, коханку короля Генріха VIII чи знаменитого казкаря Ганса-Крістіана Андерсена — все буде гаразд; репутація музею тримається саме тим, що кожен персонаж тут подібний до кого треба і ніяк не інакше.

Мені страшенно не хочеться бути восковою фігурою,

виліпленою чужими руками для чужого паноптикуму. Надто якщо скульптори додають до бджолиного воску чорної друкарської фарби.

4. Лондон багатьох уже чував, і все одно йому треба розповідати про себе. В Лондоні завжди було чимало людей, що вміють доброзичливо слухати. І водночас тут є чимало умільців, які хотіли б особисто перегризти підпори мосту, що поєднує наші країни, і, звичайно ж, завадити його розбудові. Публіка ця старанна й охоча до дії; публіка ця діє без правил, але часом не соромиться використати існуючі правила теж на користь собі,— коротше кажучи, на прикладі антирадянців можна писати томи про безпардонність буржуазної пропаганди. Оскільки ці нотатки укладено з вражень особистих, я не торкатимуся літературних джерел, скажу лише, що бачив цілі бібліотеки антирадянщини, які даруються навчальним закладам безкоштовно; на вулицях мені давали аркушики паперу, бруднені закликами повалити, знищити, покарати, провчити, принизити Радянський Союз; засоби масової інформації під виглядом об'єктивних повідомлень поширювали про нас хтозна-що. Я подумав, до речі, а що, якби я, така собі приватна особа, почав із криком про демократію поширювати летючки антибританські чи антиамериканські, розвозити великі бібліотеки, складені з антикапіталістичних пропагандистських видань, і дарувати їх університетам та школам? Швидко зупинили б...

І все одно знання про нас пробивається крізь товсті шари висушених неплідних грунтів; виникає там, де, здавалося б, і чекати марно.

Пол Ратлідж працює в «Таймсі». Не просто працює, а є одним із редакторів солідного видання. Репутація «Таймса» висока — газета, заснована торговцем Джоном Уолтером Першим, ось уже протягом двох століть береже свій консерватизм, наче почесний розділ життєпису. Відтоді як у «Листах з далека» В. І. Ленін писав про це, газета мало в чому принципово змінилася, хіба що на першій полосі виникли ілюстраційні вікна. І час від часу з'являються статті, яких марно було б чекати від колишнього «Таймса». Час від часу...

Я думав про це, чекаючи на Ратліджа за столиком журналістського клубу біля Фліт-стріт; клуб виглядав, як традиційний лондонський паб, під продимленою стелею якого незмінно зустрічається кілька поколінь дов-

колишніх любителів пива. Гримів телевізор. Бігали з високо зведеними кухлями, чарками, склянками та іншими алкогольними ємностями представники багатомовного племені лондонських журналістів. Деяких я вже знав — були там і гарні хлопці, чиї душі не перелопатило іще в душем'ялці, яка відокремлює думки від господарів думок і робить деякі підписи нецікавими настільки, що статей над ними ніхто вже не читає. Ратлідж не прийшов іще. Я сьорбав із скляночки, згадуючи вже читані статті сьогоднішньої преси, присвячені світовим проблемам. Таки не можна, щоб у пафосі декламацій про інтереси глобальні, про те, що в людства така складна доля, згасала розмова про індивідуальні якості та особисту відповідальність кожного не лише за долю всього людства, але за себе самого, за власні вчинки й думки.

Не до всього належить звикати. До однієї з найголовніших мелодій британської преси я просто не бажав звикнути — звучить вона приблизно так: цінності визначено відтепер і назавше, британські критерії, зразки, стандарти єдино важливі й повинні бути міцно засвоєні усіма. Коли десь усталились інші взаємини, ніж у Британії, значить, демократії там немає. Демократія — це те, що є на Островах. І цитьте, незгодні!

Тутешні хлопці із скляними предметами у піднятих руках не те щоб не любили мене — зовсім ні. Якби я сказав їм, що ніхто не має права, покрикуючи, повчати решту людства, вони погодилися б. І водночас я, що не розуміє чи не приймає багатьох їхніх правил, міг здатися диваком чи навіть невігласом, який витирає рукавом губи на прийомі у королеви.

«Таймс» буває на прийомі у королеви щодня — її передплачують у Букінгемськім палаці. І статті Ратліджа там читали напевно; незважаючи на це, співробітник «Таймсу» не мав у зовнішності нічогісінько монархічного. Виявився Ратлідж милим, точно й самостійно мислячим журналістом. Він до того ще й пом'якшив мою образу, адресовану на початку мало не всій тутешній пресі. Це з'ясувалося згодом, а спочатку я процитував слова Герберта Уеллса, мовлені тим на зорі нашої революції (той самий голос волаючого в пустелі інтелігента з «Росії в імлі»): «Якщо народи західних країн хочуть по-справжньому допомогти російському народові, вони повинні навчитися розуміти й поважати переконання і принципи більшовиків». Про народи я нічого сказати не можу,

стосовно уряду — то воно ще складніше, а щодо «розуміти й поважати», то вибачайте...

«Не сердьтеся,— сказав Ратлідж.— Ми ще вчимося писати про вас. Я зовсім не належу до числа тих, що поділяють «принципи більшовиків», але вважаю, що писати про вас належить вдумливіше і більше. Все ж замкнулося на танкових дивізіях та дисидентському лементі, на аксіомі, що важливими є лише ті думки, з якими ми згодні. Ігнорується ваш індустріальний розвиток, національні й соціальні перетворення. Можна не погоджуватися з ними, але треба вивчати їх, писати про них. Про розвиток Сибіру не повідомляється нічогісінько, хоч це явище не лише вашої — світової історії. Британцям невідомі принципи радянського способу життя у спокійному аналітичному переказі. Ми у «Таймсі» та в більшості інших засобів масової інформації в революцію не віримо— змінюємось ми поступово й повільно. Але оповідь про ваше життя надзвичайно важлива для об'єктивної картини світу».

...Балансуючи на ватяних ногах, повз нас проплив кореспондент однієї з ірландських газет. Я вже знав, що кореспондент цей спеціалізується на репортажах про шпигунство і, ясна річ, ніяких знань про Радянську країну він не потребував. Але не всі ж такі! Мені зовсім не хотілося б уздріти політичну символіку в тому, що прес-секретарем королеви призначено тридцятидев'ятирічного Майкла Ші, який під псевдонімом Майкл Сінклер пише політичні детективи, романи жахів і тому подібне.

Коли в багатьох виданнях обсмоктують псевдоподії, свідомо плутають праведне з грішним і роблять вигляд, що так потрібно, публічні виступи Ратліджа і його статті в «Таймсі» не можуть не відрізнятися. Він не літав до Радянського Союзу лише за тим, щоб відзначати тісноту вбиральні на Як-40 чи недоліки в продмазі сибірського райцентру. Ратлідж цікаво розповів про БАМ; «Таймс» друкувала його статті про зміни в життєвому устрої та філософії якутів, про яких рядовий британський читач досі ще нічого не знав. Відвідавши столиці наших середньоазіатських республік, Ратлідж замислюється сам і пропонує своїм читачам подумати разом із ним. Він далеко не у всьому з вами погоджується, але принаймні проголошує, що «я — журналіст, який збирає інформацію, укладає картину того, як радянська промисловість виглядає насправді, а не ілюструє чужі думки та уперед-

ження. Такий для мене порядок речей; про наслідки ви можете судити самостійно...».

Я сказав Ратліджу що чесна журналістика для мене саме така. Людина, що гарячково збирає факти, валить їх без розбору в одну купу, може бути хіба що донощиком чи пліткарем, але ніяк не політичним журналістом. Мені не подобається метушлива багатозначність деяких тутешніх статей про мою країну перш за все тим, що забагато в них вигадано чи перекручено від незнання й злості. Під пахвою в мене номер «Гардіан», показую Ратліджу інформацію звідти. Знову дрібничка? «Гардіан» повідомляє про перехід військ московського гарнізону на літню форму одягу (цитую): «Командир наказав своїм частинам спакувати весь зимовий вовняний одяг, хутряні шапки й валянки (?), одягти літню уніформу. Легкий сніжок привітав цей указ учора...»

Ратлідж сміється: «То повідомляють, що Москва виморожує власну армію, то сповіщають, що ця армія лаштується воювати. Я таким не цікавлюсь, хоч «Гардіан» газета солідна і знає, що робить і чому. Я — про інше...»

«Вам цікаво було мандрувати в СРСР?» — запитав я. «Дуже цікаво,— відповів Ратлідж.— І якщо я хотів щось побачити — міг бачити...»

Ми мовчки посьорбуємо із склянок, і я не наважуюсь задавати одному з редакторів «Таймсу» питання, на які він не схоче відповідати, бо й так далеко не всі колеги сприйняли його радянські репортажі захоплено. От вигадав би він, що в Києві відбулась демонстрація протесту з нагоди відсутності у продажу ірландського віскі,— всі роздрукували б! Що не кажіть, коли велика брехня заплутується у велику політику, гібрид буває не завжди симпатичний! Їде, приміром, державний секретар США до Москви на переговори по роззброєнню. Що пише наша знайома Хелла Пік у своїй «Гардіан»? Гадаєте, вона зосередилась, очікуючи не початих ще переговорів, сподівається на згоду в них? Марно ви так подумали: Хеллі Пік все чи майже все зрозуміло ще до того, як міністри сядуть до столу дискусій. Звичайно ж, повідомляє вона, складності виникнуть з радянської сторони: «Процес прийняття рішень Радянським Союзом зачаєно в такій загадковості, що ніхто не може передректи хоч із якоюсь певністю, чи буде світ безпечнішим, надійнішим місцем після тижневих зустрічей США — СРСР в Москві, чи існуюча напруженість посилюватиметься й далі». Втім,

це ще нічого! У мене в кишені вирізка з вранішньої «Дейлі телеграф» — як і в решті випадків, цитую дослівно: «Чимало дурниць поширюється про нейтронну бомбу... Деякі британські газети навіть дозволили собі опублікувати ілюстрації, що демонструють можливий ефект радіації, який виявиться, коли бомбу кинути на собор святого Павла (найбільший лондонський собор.— *В. К.)*. Реалістичніше було б простежити ефект бомби, скинутої на Ленінград».

Ні, серйозно,— ви уявляєте собі щось подібне, опубліковане в одній із провідних газет нашої країни? Що там у провідній — просто опубліковане чи висловлене в СРСР таким чином? Я не уявляю, бо в нас це заборонено, тому що це пропаганда війни, тому що соромно таке писати.

Пишуть. Не бажає займатися подібною писаниною Пол Ратлідж чи інші порядні журналісти — знайдуться писунці простіші, безпринципніші, згідніші. Знаєте, під якою шапкою в «Дейлі телеграф» пішло повідомлення про рішення американського президента тимчасово утриматися від виробництва нейтронних бомб? «Активні дії КДБ»! Отак...

Я складав статті Ратліджа до папки й думав, що от похвалю його я і лише нашкоджу гарному, чесному журналістові, якого можуть проголосити агентом Москви, Улан-Батора, Гавани, Аддіс-Абеби чи ще чиїмсь. Втім, гарно, що Ратлідж міцно тримається на ногах і пише саме в ім'я своєї вітчизни, Англії, на благо добрих її взаємин зі світом...

У телевізорі, втиснутому над нашими головами в підстельний куток, бігли краєвиди, наче він був вікном поїзда, що мчав крізь світ. Я трохи подивився, але в телевіконці виникла якась піраміда: стало ясно, що поїзд рухається в протилежний від мого дому бік. І взагалі до журналістських клубів ніхто не ходить дивитися телевізор. «Хелло,— сказав ірландець на ватяних ногах, зупинившись поруч.— Познайом мене з російським шпигуном...»

5. Британці звуть Вестмінстер матір'ю всіх парламентів. Матір парламентів фігуральна, але батьків у парламенту доволі,— найкращих увічнено в пам'ятниках і пам'яті,— лише в будинках парламентського палацу близько ста тридцяти статуй найзаслуженіших діячів та ще кілька на Парламентській площі з найновішою — бронзо-

вим Уїнстоном Черчіллем, іронічно зігнутим, задивленим у перехожих, а крізь них — у парламент, а крізь парламент — у вічну Темзу, що струмує під стіною Вестмінстера.

Про влаштування парламенту, про дивацтва парламентських процедур написано чимало. Не випадково щоразу при вході, розташованому поруч із кінною статуєю Річарда Левине Серце, збирається в оголошений час черга, що терпляче очікує на екскурсовода і тиху прогулянку з ним по вестибюлях і залах Вестмінстерського палацу.

«Ви тут бували вже?» — спитала член палати громад Рені Шорт, ведучи мене повз пильного охоронця, що виловлює бомби з портфелів. «Так,— сказав я.— З покійним Емрісом Х'юзом наприкінці шістдесятих років. Ви повинні були знати його не лише з сесій; в передмові до виданої в нас книги про Бернарда Шоу Х'юз повідомляв, що написав її тут, в бібліотеці палати громад...» Рені Шорт кивнула, вона обирається до парламенту з 1964 року і добре знала Х'юза — принципового політика, що так дбав про зміцнення зв'язків між Британією і Радянським Союзом. «Так, так»,— сказала вона, і ми увійшли до холу, де міністр закордонних справ Девід Оуен, який щойно прилетів з малоуспішних мандрів до Родезії, про щось жваво розмовляв із двома немолодими дамами.

Нещодавно доктор Оуен побував з офіційним візитом у Москві, а після повернення публічно повідомив у Лондоні про свою віру в те, що народ і керівники Країни Рад «щиро прагнуть розрядки і миру, хочуть бачити світ більш безпечним...».

«От бачите як,— сказав я Рені Шорт.— Міністр не читає лондонських газет. Так буває?»

Моя співрозмовниця всміхається: «Стільки нового відбувається на світі! Ви справді вважаєте, що хвацькі газетярі наказують нам?»

Напевно, щоб залишити мені час для роздумів про те, хто й кому наказує в Англії, місіс Шорт починає жваву дискусію з колегою по парламентській фракції, і вони довго викладають пошепки одне одному якісь державні секрети. Потім Рені Шорт починає швидко говорити, звертаючись до мене. Час від часу вона робить паузи, нагадуючи мені, про що не слід писати в статтях, що публікуватиму їх удома. При всій іронічності свого ставлення до лондонської преси шановний член парламенту

не хотіла б зайвий раз подивитися на білі свої кісточки, відмиті в усіх каструлях Фліт-стріт.

«Багато що змінюється. Чим послідовніше розрядка завойовує нові позиції в людських душах, тим більше озлоблюються її противники. Це ж ясно. Ми вас дедалі більше бачимо й чуємо; я бувала в Радянському Союзі, чимало писала й розповідала про враження свої в різних аудиторіях — від парламетської фракції до журналу товариства «Британія — СРСР». Кожен з нас особисто повинен робити все, на що здатен. От ви, особисто ви, що зробили?»

Я вже чув це питання в Лондоні, й воно мені подобається. Треба буде вдома запитувати в лінивих «заклинальників», що роблять вони особисто. Але поки що коротко доповідаю про себе, щоб мати змогу спитати в Рені Шорт, що ж вона планує зробити ще, які в неї плани, пов'язані з британсько-радянськими взаєминами, культурними зокрема.

«Гаразд, я вам скажу конкретно про один задум. Мандруючи по СРСР, я побувала в Тбілісі, закохалася в Грузію, у мистецтво її. Мій дім прикрашено чеканками, друзі мої захоплюються роботами грузинських майстрів, і шкода, й прикро, що лондонці, які вміють розуміти справжнє мистецтво, не бачили такої виставки. Втім, не лише лондонці. Я переконана, що виставка чеканки користувалася б великим успіхом в різних районах Британії».

Оскільки я цілком поділяю ставлення Рені Шорт до грузинських художників, мені дуже сподобалися її наміри. А те, що парламентарій виявила зацікавлення культурою народу давнього, гордого і славного, хоч нечисленного, нагадало мені, що саму місіс Шорт обирають до парламенту від Вулверхемптону — району, де особливо багато національних меншостей, іммігрантів, а проблеми расові загострено, як ніде. Розквіт будь-якої з радянських республік свідчить на нашу користь на такому тлі ще переконливіше; адже саме вулверхемптонські расові зіткнення не раз хвилювали Англію, а тамтешній лідер фашистського «національного фронту» Мартін Вебстер виступає з відверто погромними заявами і не соромиться проголошувати: «Немає нічого поганого в тому, що ми — расистська організація». Та й у самому парламенті суперечки з національних проблем не вщухають.

Проблема ця надзвичайно складна.

Колись була собі дуже велика Британська імперія; втім, гроші з профілем королеви досі карбуються від Австралії до Канади, виконуючи роль таких собі об'єднувальних символів для всіх членів сьогоднішньої співдружності. Один час парламент проголошував рівність усіх семисот мільйонів жителів довоєнної Британської імперії — чимало з них вирішили переселитись на Острови, щоб переконатися в рівності особисто. Якийсь час переселення вдавалися, хоч невдовзі з'ясувалось, що моменти з вінценосним профілем здобуваються однаково важко в усіх частинах світу. В шістдесяті роки расове питання постало украй гостро: молоді й літні білі хулігани цькували арабів, негрів та пакистанців просто на вулицях — пам'ятаю промови тодішнього лідера расистів Енока Пауела і в кров побитого індійця у підземному переході біля парку. В шістдесятих роках ввели професійні квоти — громадяни Британської співдружності лишалися рівними, але при імміграції лікарі, інженери та інші фахівці були рівніші за всіх. Почалась таємна еміграція через неширокий Ла-Манш; якась дівиця Сюзі Мітчелл уславилась, одружившись шістдесят разів за півроку, легалізувавши таким чином на Островах багатьох турків, пакистанців та єгиптян. Расисти лякали англійців візіями чорного Лондона й вимагали, щоб уряд казенним коштом повернув усіх емігрантів у місця їхнього попереднього проживання.

Кольорові люди тим часом підмітали вулиці, чистили попільниці, бралися за будь-яку працю й зовсім не тремтіли від щастя, що нарешті вони в Британії. Читаючи матеріали про вибори, про виборчі проблеми Рені Шорт, я натрапив на слова індійського письменника, який уже сімнадцять років живе на Островах: «...мені все одно, яка з партій переможе. Для мене — ніякої різниці. Вони не збираються нічого для мене робити, бо я чорний, і це назавжди лишиться зі мною».

Рені Шорт живе на перехресті проблем, які сама неспроможна розв'язати, а тим більше сформулювати в кількох словах.

«Радянський Союз — мультинаціональний та мультикультурний,— кажу я.— Як ви вважаєте, чи досить знають англійці наш досвід, наші погляди з національного питання? Конституцію нашу? Наше вирішення проблеми?..»

«Ні,— коротко відповідає Рені Шорт.— Виставки, як,

приміром, згадана мною, чимало пояснили б на конкретних прикладах. Мистецтво може багато. Там, де політики бувають безсилі чи малоавторитетні, митці, письменники впливають часом переконливіше й гостріше. Взаєморозуміння народів зміцнюється в мистецтві; сподіваюсь, ви погодитесь, коли я скажу, що спосіб життя, спосіб думання відбивається в творчості й популяризується нею...»

«А ваші проблеми?»

«Вони особливі. Люди різних націй жили у вашій країні спільно протягом століть. Змінилися соціальні взаємини — іншими стали умови існування радянських людей. За кілька останніх десятиріч до нас зразу прибули мало не всі чужинці; соціальні умови Британії, як вам відомо, відрізняються од радянських. Звідси — й проблеми в нас інші...»

Місіс Шорт говорить обережно, зважуючи кожне формулювання. Вона робить паузу й додає: «Я за найширші зв'язки, зокрема літературні й культурні, між нашими країнами. Чим більше буде зустрічей і взаємної інформації, тим важче доведеться брехунам. Мистецтво—один із найліпших способів подолання й нищення бар'єрів несправедливості. Якщо мовний бар'єр ускладнює контакти літератур, то музика, чи живопис, чи та сама чеканка, чи балет звертаються до людей, поминаючи усі бар'єри. Пошуки гармонії в світі, відчуття спільної відповідальності за прийдешній світ мають бути постійними. Політики, актори, письменники — ми повинні боротися проти спроб роз'єднувати і сварити народи на єдиній нашій Землі. Досвід дружби народів має бути уроком для всіх...»

Коли через кілька днів я зустрівся з іншим парламентарієм, консерватором Іаном Спротом, то розмова вибудувалась як продовження попередньої. Партії в палаті громад парламенту сидять на лавах напроти й люто сперечаються з багатьох приводів; але час від часу виникає, напевно, в парламентаріїв дуже важливе відчуття, що всі лави на світі й усі трибуни дискусій розставлено на одній і тій самій планеті,— дім у людства не такий уже безмежний. Іан Спрот послухав, що я кажу про роз'єднувачів з різних британських видань, і сьорбнув гарячої кави: «Маєте рацію, тут є ще одна обставина: у нас читають все менше серйозної літератури, і роль одноденної періодики невиправдано велика. Ми

стали нацією читачів газет. До того, як я пірнув у політику з головою і от уже три строки в парламенті, був видавцем. Хто-хто, а я знаю, що навіть п'ять тисяч примірників роману гарного британського прозаїка, продані в перший рік після випуску,— успіх. Тисяча проданих примірників роману маловідомого чи не відомого автора — теж успіх. Я дещо знаю про ваші тиражі, можете не хвалитися — ви тут виглядаєте краще, згоден. Але радію з вами, коли мудрі російські та радянські книжки приходять на Острови; я давній поклонник Толстого, Тургенєва, Шолохова, Чехова (яке ж у нас чудове оксфордське видання чеховських творів є — можна й перед вами хвалитися!). Але ж скільки ми ще не знаємо про духовне життя одне одного, скільки старих та нових книжок чекають на перекладача! Як би не доводили деякі з тутешніх теоретиків, що російський, радянський народи, які породили згаданих мною велетів, сьогодні ні на що не здатні,— не повірю. Хочу бачити книги не відомих мені радянських письменників, де будуть обгрунтовані й доведені ваші погляди на життя, працю, кохання, ненависть. Голими політичними деклараціями ви мене навряд чи переконаєте, а гарними книжками, може, в чомусь переконали б. І не лише мене...»

Іан Спрот робить паузу, вітається з людьми з-за сусіднього столика й раптом усміхається: «Розповім, як спіткала мене несподівана радість. Якось у букініста на Чарінг Кросс я знайшов томик пушкінської прози, виданий англійською мовою іще у 1880-х. «Євгенія Онєгіна» я читав, а прозу — ніќоли... Тут багатьох людей виховано в страху перед вами. Аргументовані мистецтвом докази ваших чесності й благородства дадуть гідну прорість. Неодмінно дадуть...»

Ми п'ємо смачну парламентську каву з такого самого апарата «експресо», як у московському Будинку літераторів чи харківському готелі. Інтер'єр парламентського кафе нагадує знайомі місця; вже не раз, особливо в лондонських кафетеріях, я думав, що, напевно, існують підземні переходи між закладами громадського харчування різних країн. Прибиральниці, касирки, оформлювачі курсують, напевно, між країнами, як пташки, чиї гнізда такі однакові, що можна переплутати їх. Втім, зразу ж зауважив, що є певні одмінності; хтось у смокінгу нахилився до Іана Спрота й сказав, що пана парламентарія кличуть до телефону; лакей був величний, як і належить

людині з Вестмінстера в нашому уявленні. Зате досвідчений депутат одмахнувся від звістки про телефон із грацією моїх київських чи тбіліських приятелів — виглядав він цілком демократично у твідовому піджаку з шарфом. Він мимрить щось про телефон, від якого ніде немає спокою, і починає формулювати пропозиції щодо видання радянських книг. У колишнього видавця є досвід такої роботи, і єдине, що я обіцяю йому напевно,— зв'язати з радянськими видавництвами: за нами затримки не буде...

...Усе це не так просто. Руйнівники та будівничі мостів співробітництва далеко не однозначні — в кожного з них власні цілі, власна стратегія та продуманий план. Хоча б той-таки Спрот — політик досвідчений і розумний, не раз бував у нас і далеко не завжди належав до кола наших друзів,— його власний шлях до розрядки пролягав непросто. Коли фірма «Роллс-Ройс» будує водночас броньований лімузин для королеви і компресорні станції для газопроводу Тюмень — Челябінськ, вона також по-своєму протоптує нову стежку в своїй політиці. Навряд чи слід зараховувати до вірних наших друзів кожного, хто нами цікавиться; пам'ятаю, як свого часу в США я захоплювався старанністю одного із слухачів своїх поетичних вечорів та лекцій,— зрештою виявилось, що хлопець отримував стипендію з армійського відомства, готуючись стати фахівцем по боротьбі з нашою країною, пожадливо всотуючи щонайбільше знань про неї. Це випадок особливий, я пам'ятаю про нього, але водночас переконаний, що жодна з щиро простягнутих нам на знак співробітництва й дружби долонь не повинна ігноруватися.

Я дуже конспективно викладаю свої парламентські бесіди — розмовляли ж ми там чимало й на різні теми. Але пафос усіх бесід залишався незмінним — шляхи співробітництва, міжнародне значення добрих взаємин між нашими культурами та народами. Це головне.

А державність мислення властива не тільки парламентаріям. Коли співробітниця Британської бібліотеки Крістін Томас водила мене по нескінченних її запасниках, де на стелажах стоїть чимало найкращого з відомих людству творінь, час від часу вона торкалася полиці й казала: «Ось тут бракує книжки — вона потрібна Британії... І тут...» Крістін Томас згадувала, як бувала в Радянському Союзі, між іншим, у знайомій мені Київ-

ській академічній бібліотеці; час від часу спогади закінчувалися сумним висновком: «Цього в нас немає. Це потрібно Британії...»

Для мене дуже важливо, що чимало досить розумних та відповідальних людей у Лондоні вважають добрі взаємини з нашою країною метою, необхідною їм особисто і необхідною всій їхній країні, офіційно йменованій Сполученим Королівством Великобританії та Північної Ірландії. Дуже важливо знати це і в це вірити, надто мені — радянському письменникові, якого чекають у Лондоні не самі лише приємні зустрічі,— це вже я напевно знаю...

6. У суботу на Портобелло-роуд торгували немодними офіцерськими портсигарами. Ще торгували там гудзиками, золотими перснями, есесівськими кашкетами, дитячими черевичками і канарками у клітках. Крім того, на Портобелло торгували іще багато чим. Натовп розтікався завулками цієї товкучки, найбільшої, гадаю, в Європі,— дивної території, населеної диваками, спекулянтами і просто знедоленими, що намагалися поліпшити свої справи, гарячково жестикулюючи, пропонуючи перехожим останній костюм і черевики, зношені ще років п'ятнадцять тому.

Люди трапляються тут різні; суботнього ранку здається, що всі мільйони лондонських мешканців скупчилися тут у компактну масу. Намагаючись пройти крізь натовп, я побачив, що до мене пробивается людина, притискаючи до грудей щось схоже на велику білу дошку. Людина була молода — окуляри її, прив'язані дротинкою до вуха, нагадали мені мої студентські часи. Хлопець із дошкою простягнув мені папір: «Підпишіть проти нейтронної бомби!» На аркуші, приколотому на дошку, було місце для підпису, поруч належало вказати своє прізвище, адресу і фах. «Іноземець!» — покрутив я головою, повертаючи хлопцеві його ручку. «Ага,— усміхнувся той, по-моєму, не дочувши.— Бажаю успіху. Гуд лак». Я пом'янув подумки всіх покровителів мандрівного люду, починаючи від популярного в Англії святого Христофора, бо якби містер Ласкі уздрів мене біля хлопчини з дошкою — стаття про змову червоних агітаторів з'явилася б у найближчому номері «Енкаунтера». Втім, про все по порядку... Тільки попереджаю вас напочатку ж, що зовсім не вважаю англо-американський щомісячник

«Енкаунтер» таким уже надмогутнім виданням, але рахуватися з його існуванням доводиться. Не думайте, що я боюсь чи боявся редакторів «Енкаунтера»: коли свого часу я вісім років працював лікарем — і не таке бачив.

Коротше кажучи, чудового суботнього дня на Портобелло-роуд згадався мені один журнальчик і розмова, що відбулася в редакції. Тут чимало спогадів — один на одному; спробую розповісти вам зразу про багато різних речей.

...Кілька днів тому виходив я з нічного Сіті по Фліт-стріт, де за товстими стінами редакційних фортець відбувалося таїнство народження завтрашніх газет. Закінчувалася доба, протягом якої, як завжди, сорок п'ять основних прес-агентств планети розповсюдили п'ятнадцять мільйонів слів своїх інформацій, і я міг лише здогадуватись, які з тих слів лишилися на Фліт-стріт. Порожні газетярські корзини відпочивали на перехрестях до завтрашнього світанку. В журналістських кафе спали кавоварки і джемам під пластиковими капелюшками красивих банок снилися солодкі сни. Тихим тротуаром назустріч мені йшов чоловік, тримаючи в одній руці грампластинку у фіалковому конверті, другою рукою він тягнув за собою сонного сина. Музичний диск і хлопчик мовчали; завтра зранку вони заспівають, закричать, зарозмовляють разом з усіма газетами Лондона, з усіма автомобілями й птахами міста, що зачаїли в собі завтрашні голоси. Буде чимало несподіванок, але багато що лишиться незмінним; згадалось, як у журналістському кафе на розі Фліт-стріт і Фаррінгтон-роуд мені пояснювали про одного з найнезмінніших редакторів Лондона: «Ви комуніст? Неодмінно відвідайте «Енкаунтер». Пам'ятаєте кіплінгівську мангусту Рікки-Тіккі-Таві? Там редактор зі схожим характером — постійний до фанатизму. Якби він, як мангуста, душив кобр, то, покінчивши з ними, почав би душити клістирні трубки та в'юнкі рослини. Реагує на форму. Зупинитись не може. Журнал поширюється серед інтелектуалів і чимало пише про вашу країну. В журналу звідкись знаходяться кошти на безкоштовні примірники, які він роздаровує і розсилає дуже щедро. Особливо коли то матеріали проти ваших країни й ладу. Почитайте перед тим, як іти,— журнал продається в кіосках,— багато що зрозумієте...»

Йдучи додому, я купив кілька примірників журналу з набірною обкладинкою, зовні схожою на наші товсті

щомісячники. Я вже чував про «Енкаунтер» — погоджувалися з ним чи ні, але читали журнал в інтелігентському середовищі, він настирливо втирався туди. Студентам, наприклад, при передплаті надавалась пристойна знижка. Один — лютневий — номер я вже брав у читальні, й він мені здався схожим на чаплінський чемодан: пам'ятаєте ту німу стрічку? Шарло заштовхує до валізи сорочки, краватки, черевики — чемодан не закривається, з нього стирчать рукави й холоші. Тоді чаплінський герой зсуває свій малий котелок на потилицю, бере ножиці — обтинає все, що стирчить з-під замкненої нарешті чемоданової кришки. Шматки сорочок і краваток лежать на підлозі, зате валіза цілком пристойно виглядає. Лютневий «Енкаунтер» був чемоданом із понівеченими речами — зовні все було акуратно, але для нормального користування не придавалось ніщо. Кілька «кошмарних історій з радянського життя», рецензії на антимарксистські видання. «Може, це спеціальний випуск чи щось нетипове?» — подумав я. Вирішив узяти кілька журналів, почитати, зустрітися з редактором — хай він мені про все розповість. Ну, коли не все, то принаймні чому в квітневому номері, який почав гортати на ходу, так солодко обсмоктується стара брехня про агресивність росіян; чому на обкладинку винесено заголовок статті про якихось «таємних агентів Москви» і таке інше. Журнал явно не захоплювався перспективами мирного співіснування з Радянською країною; більше того, «Енкаунтер» активно нас не любив. Причому видання явно претендувало на поінформованість, солідність і навіть деяку науковоподібність — це було помітно й ззовні.

Так, гортаючи журнал, дістався я до готелю, увімкнув телевізор, замовив чай до кімнати й сів читати. Відкрив навмання — трапив на статтю про тотожність поглядів Бердяєва й Троцького з якихось питань, а тоді збагнув, що ця та інші статті раптом почали єднатися для мене в своїй похмурій напруженості. Завжди, коли я відчуваю, що мене, як висловлювались в Одесі, «мають за ідіота», читати стає нецікаво. Статті були подібні, як розв'язання задач у недолугого школяра, що підганяє під відповідь. Були умови задачі — довільні: історія етруського посуду, сольфеджіо чи будова надкрилець у таргана — відповідь мала бути стандартною: «в СРСР усе погано, все жахливо». Ну, приміром, стаття про Барклая-де-Толлі закінчувалась раптом багатозначними

натяками на «щось не те» з самим де-Толлі й водночас із Багратіоном. Такі твори читати нецікаво, якщо ти дістав освіту принаймні восьмирічну. Я погортав іще й вирішив, що справа суперечок не варта, настільки виклична тенденційність журнальчика.

Допив чай і подзвонив до знайомого журналіста. «Енкаунтер»?— перепитав той.— Зараз гляну. Тираж близько двадцяти тисяч — чтиво для інтелектуалів — американський редактор, пов'язаний із ЦРУ. Це все, що в мене є. Решту з'ясовуй на місці».

«Гаразд,— подумав я.— Спробую. З ЦРУ в Англії жарти погані. Нещодавно з країни вислали двох американських журналістів, що заїкнулися про втручання ЦРУ в чужі внутрішні справи. Досьє у контррозвідці — про таке писали не раз — заведено навіть на членів парламенту. Якщо замислюся над цим докладно, ще й сам злякаюсь. Ліпше вже телепередачу гляну...»

На екрані крутилося щось біляве й солодкоголосе в червоній туніці. Спів не заохочував до суперечок із політичними противниками, і я відклав «Енкаунтер» до ранку. Але обкладинка розгорнутого примірника, що лежав поруч, не давала зосередитись; тримаючи її в полі зору, я навіть не відразу збагнув, у чім річ. Потім зрозумів, що обкладинка покрикувала на мене, а я не люблю, коли на мене покрикують. «Прочитай книгу Джіласа,— наказувала обкладинка.— Відклади всі інші й почни читати саме цю!» Я переніс журнали на телевізор і склав їх там; солодкоголоса в туніці співала, й відчувалося, що «Енкаунтер» її не хвилює. Не таке бачила. Солодкоголоса співала, як пташечка, якій нічого невідомо про те, що земля кругла і про це пишуть у книжках. Я послухав її і заснув, подоланий силою мистецтва.

...Пташечка хотіла їсти. Вона трусила широко відкритим дзьобом і розгортала на всю широчінь білі крильця. Якби пташечка була справжньою, вона б, напевно, закричала щось вимогливим рипучим екзотичним голосом. Але її було зображено на сорочці у чоловіка, що роздивлявся вітрину крамниці, де торгували спиртним. Іноді чоловік кидав на мене миттєвий погляд, і тоді й пташечка поводила у мій бік круглим фіалковим оком, дзьоб її ворушився на могутніх грудях чоловіка, однаково зацікавленого мною і винними пляшками. Ще один чоловік — адмірал Нельсон — озирав світ із вершечка колони, яка прикрашає центр Трафальгарської площі. Брон-

зові леви біля підніжжя адміральського п'єдесталу дивилися в різні боки, а той із них, що позирав у вулицю Сент Мартін, недвозначно облизувався мені в спину. На театрі «Елбері», розташованому напроти, сумно красувався діккенсівський Олівер Твіст, що перескочив з роману до однойменного мюзиклу. Олівер не відводив од мене сумних очей; хлопчика явно не перегодовували, і порожня тарілочка сяяла у нього в руці з граничною красномовністю.

У жінки, яка мені відчинила, був такий вигляд, наче вона хотіла мене з'їсти. Перед цим ми довго спілкувалися крізь мікрофон, до якого я нахилявся з усією невимушеністю сучасної зірки естрадного вокалу. Нарешті електричний замок затріщав, двері відчинилися, а погляд немолодої дами за дверима осіяв мене не самою лише радістю.

...Цілком можливо, що я перехльостую в емоційності свого сприйняття, але я тиснув на кнопку дзвінка при вході до «Енкаунтера», прочитавши іще кілька енкаунтерівських статей, і світ у сяйві тих творів виглядав не надто надійним. У пам'яті ворушилися тези про невідворотність вимирання людства з голоду, колись напророкованого вченим англійським ченцем Мальтусом. Коли не з голоду, то від бомби, а не від бомби, то від хвороб— апокаліптичні свої візії журнал пов'язував з наступом соціалістичних учень. Заголовна літера «М» на енкаунтерівських авторів діяла, мов загроза. Крім Мальтуса, вони побоювались Маркузе й Мао — хоч не дуже сильно і з застереженнями. Що ж до Маркса чи Москви, то нічого приємного в «Енкаунтері» від них не чекали — міцно зачинені редакційні двері виглядали, як останній бар'єр, за яким колектив журналу збирався перечекати наступні глобальні драми. Двері були надійними — ніякий архангел, що провіщає страшний суд, крізь такі двері не досурмився б.

Усі редакційні поверхи було запхано паперами. Там, де між купами папок та книгами антимарксистів усіх національних та вікових груп було вільне місце, висіли фотографії; на багатьох із них зображений був невисокий чоловік із лисиною на півголови та борідкою клинцем. У кабінет до нього — а це виявився Ласкі, один із двох головних редакторів «Енкаунтера»,— мене й відвели. У руці в мене — проспекти журналу; один із них (за 1975 рік) проголошував, що «за минулий рік-два ми

оновили й відсвіжили своє ставлення до проблем європейської єдності, Росії, Китаю та США». В іншому було написано, що журнал, як англо-американське видання, виходить з 1953 року, «не дотримуючись певної лінії, завжди надаючи сторінки різним точкам зору». Трохи далі про журнал повідомлялося, що він «проєвропейський... проамериканський та антикомуністичний». От тобі й «різноманітні точки зору»! Я згадав, що казали мені знайомі журналісти, пошукав підтверджень уже розголошеної таємниці, відшукав у довідці (доводиться вказувати й таке), що журнал в минулі роки фінансувався з багатьох джерел, хоч «деякі з них, як з'ясувалось у 1967 році, виділяли субсидії коштом таємних фондів ЦРУ». (Це щодо «не дотримуючись певної лінії»). Власне про це я зразу ж після знайомства і спитав: «Як у Британії ставляться до того, що в серці Лондона видається журнал, фінансований Центральним розвідувальним управлінням США?» — «Ставляться до нас добре,— відповів Ласкі.— Крім того, це не американський, а «трансатлантичний», британсько-американський щомісячник. Щодо ЦРУ, то на цю тему я не розмовлятиму».— «Ви посварилися?» — спитав я. «Не відповідатиму й на це,—покрутив головою Ласкі.— Навіть жартома. Ми вільний журнал і зовсім не спеціалізуємось на дискусіях із наперед відомими наслідками, як вам здається. Кожен номер починає чи продовжує інтелігентську дискусію...»

«Містер Ласкі,— спитав я, хоч знав, що він був у роки війни капітаном армії США.— На чийому боці були ви у роки другої світової, чию форму носили?» — «Американську, форму моєї вітчизни»,— урочисто відповів редактор. «І зрадників не милували?» — «Відтоді минуло багато часу,— відповів Ласкі з півусміхом на обличчі.— Багато що змінилось у свідомості. Віктор Некрасов пише тепер, що в роки війни не розумів очевидних речей...»

«Не знаю такого Некрасова,— сказав я.— Людина, що пише під цим прізвищем на захист зрадників, мені незнайома; колись у Києві я знав і шанував літератора, що писав часом непогану прозу, а в роки війни командував батареєю в Сталінграді...» — «Знаю, чував,— махнув долонею Ласкі.— Але з тим письменником я незнайомий. Некрасов, що приїхав сюди і якого я друкую в «Енкаунтері», цілком...»

«І все ж таки,— трохи змінив я тему.— Ви називаєте

дискусією дует, що й казати, в одну дуду. А чому б вам не звернутися до Радянського Союзу — до будь-якої газети, не хочете до газети — до однієї з рад ветеранів війни, не хочете до ветеранів — зверніться особисто до людини, що не поділяє ваших поглядів».— «Мені надішлють матеріал, підготовлений вашою контррозвідкою,— відпарирував Ласкі.— Наша публіка не читатиме».— «А чому ви гадаєте, що статтю надішлють саме звідти?» — «Знаю»,— сказав Ласкі. «Але за такої вашої цнотливості ЦРУ...» — намагався я розвинути зачеплену тему. Редактор «Енкаунтера» похитав головою, даючи зрозуміти, що коментарів з його боку не буде. «І все ж таки,— запитав я,— чи звертались ви до радянських авторів, обговорюючи проблеми, важливі для них? Обговорюючи самих радянських людей — їхні оцінки, смаки, переконання?» — «Ні,— сказав Ласкі, роздивляючись стелю. Зробив паузу.— Подумаю над вашою пропозицією. Я, знаєте, ліберал, і мене офіційна точка зору не цікавить».— «Гаразд,— спробував я продовжити.— В самій Англії є доволі людей, які...» — «Подумаю»,— перервав мене Ласкі.

Певен, що в «Енкаунтері» знають про далеко не прихильну думку, яка склалася у британської громадськості про книгу Н. Толстого, де реабілітуються зрадники. Навіть респектабельна «Таймс» вмістила, наприклад, лист свого читача X. Майєрса: «...Гадаю, що виявлення симпатій до зрадників не виправдане... Спроби навести глянець на зрадництво, як це робите ви, ображає пам'ять про тисячі наших солдатів, моряків та льотчиків, які в ім'я присяги йшли на вищу жертву». Добре він знає, все він знає, Мелвін Ласкі,— тим цілеспрямованіші спроби «Енкаунтера» перекрутити справжній стан справ. У квітневому номері прочитав я довгі — рядків на двісті — віршики якогось Кліва Джеймса про Ленінград, де йому не сподобалося нічого, зовсім нічого. Хіба що спогади про монархію та багатозначні натяки на «дисидентів». Таке пишуть про країну, з якої посла вже відкликано, а взаємини на межі розриву. «Чому ви так? — зазирнув я в очі Ласкі.— Ви ж сварите людей із нами, а не сперечаєтесь. Гадаєте, що розділені ненавистю народи житимуть ліпше?» Ласкі всміхається: «Довга розмова це, а журнал наш — трибуна вільна, без програм. В Англії, наприклад, університети державні — мені подобається; у США є приватні — мені теж подобається. У Франції автозаводи

належать державі, в Америці — приватним фірмам. Мені ті й інші подобаються...» — «А як із нашою країною?» — спитав я. «Мені не подобається комунізм»,— посміхнувся Ласкі.

«Енкаунтер» із номера в номер вишиковує на своїх сторінках антирадянські армії. Школа ненависті до нашої країни та нашого ладу діє тут за вивіреними програмами часів «холодної війни». Мода «ретро», така популярна у жіночих модах та оформленні інтер'єрів, розкочується раптом палійською луною фултонської промови Черчілля, виголошеної тридцять два роки тому, спалахує глорифікаціями зрадників, які стріляли по наших людях та союзниках майже тоді. Культ відступників од соціалізму, помпування репутацій політичним блазням, чекання хоч якогось неладу в нашім житті, як манни небесної,— все це послідовно і страшно. «Енкаунтер» набрякає своєю тенденційністю в центрі Лондона, поряд із пам'ятником великому британському флотоводцю, а сам він більше за все подібний до іржавого танкера під чужим прапором, що готовий кожної миті розламатися, закалявши своїм вмістом береги кількох країн. Страшний танкер...

Ах, як дивляться вони крізь усі написані нами слова, крізь усі сторінки, чекаючи хоч дрібнички, хоч чогось такого, що можна перебрехати і розславити нам на шкоду! Кілька років тому один із голландських авторів «Енкаунтера» зітхав у програмній статті: «Чимало довгих літ я вже, по суті, вважав, що лишаюсь єдиним західним ученим, що цікавиться і вірить в існування неофіційної Росії. Я читав офіційні радянські книжки, я зустрічав офіційних росіян, я слухав лекції, читані офіційними радянськими вченими, письменниками, політиками, історикам, й ні на мить не вірив, що радянська система витворила новий соціальний тип — радянську людину...» Це — до питання про деклaровану «Енкаунтером» безсторонність, до питання про позицію журналу, який «не дотримується певної лінії», чи як там написано в них у рекламному проспекті. Не визнавати нічого справжнього, не читати, не бачити! Земля плоска й тримається на спинах у трьох китів — так їм хочеться...

Свого часу Мелвін Ласкі написав книгу про відомі угорські події 1956 року — він там був, і так мило філософствувалось над пролитою кров'ю комуністів! Я запитав про книгу — містер Ласкі зиркнув на мене, як ди-

ректор школи дивиться на тупуватого двієчника; він не міг збагнути, чи розумію я філософію його злості. «Шкода,— сказав редактор.— Белградська конференція була великим кроком назад у міжнародній сфері. Прикро...»

Містер Ласкі глянув у вікно. Простеживши за його поглядом, я побачив велику афішу з виголоднілим Олівером на фронтоні театру через дорогу. Редактор ковтнув слину: він теж хотів їсти...

Крокуючи розвеселою Портобелло-роуд, де торгують немодними офіцерськими портсигарами і канарками в клітках, я згадав редактора, що ковтнув слину наприкінці нашої розмови; редакторське горло зсудомило, наче слово якесь застряло у горлянці й — ні туди ні сюди.

7. Кінгс-роуд увійшла до кола сучасних туристських атракціонів не так, як на те заслуговує. 1964 року двадцятирічна Мері Квант з Уельсу відкрила на Кінгс крамничку одягу, що стала вітчизною міні-моди. Відтоді вулиця впадала в дитинство, аж доки незчисленні її крамнички набули такого вигляду, що людині, яка вийшла з шкільного віку, незручно туди заходити.

...Назустріч мені, видзвонюючи медалями, йшли старики у формі Королівського ветеранського госпіталю, розташованого неподалік,— у червоних мундирах і чорних кашкетиках із вензелями. Старики пливли крізь молодіжний натовп, задивлені вгору, замислені про часи, коли Кінгс-роуд і весь район Челсі мали зовсім іншу репутацію. Втім, колишній приватний шлях короля Чарлза II ось уже років сто п'ятдесят є знаменитою в англомовному світі богемною територією. Тут жили американці Марк Твен і Генрі Джеймс, колись тут Джонатан Свіфт писав історії про Гулліверові мандри, а в одному з досі збережених цегляних будинків Оскар Уайльд завершив комедію «Як важливо бути серйозним». А хтозна-коли — чотири з половиною сторіччя тому — тут жив сер Томас Мор, лорд-канцлер Британії, «людина на всі часи».

Кінгс-роуд впирається у маленький майдан і станцію метро Слоан; вгодовані голуби злітають із єдиної лавочки на майдані, засипаної благодійницькими крихтами, і кружляють під низькими дощовими хмарами, над молодими потилицями тутешньої публіки, над усією пам'яттю, накопиченою на колишньому королівському

шляху, і падають, притихлі, в гілки довколишніх кленів. Частина голубів перепурхує за станцію метро Слоан і за малий театрик, розташований поруч із нею, на вулицю Ітон, забудовану аристократичними особнячками.

В однім із будинків біло-блакитної лінії двоповерхових близнят живе лорд Сноу. Повільно відчиняються двері, що ведуть у довгий коридор першого поверху; покоївка бере в мене парасольку, притулює її до вішалки в належному місці, а я дивлюсь на сходи в кінці коридора. На сходах стоять дві великі ноги. В міру наближення поступово бачу всю велику фігуру, усміхнене добре обличчя Чарлза Персі Сноу, одного із найповажніших англомовних прозаїків сучасності. В кімнаті нагорі — просторій вітальні, де в кутку зачаївся вимкнений куб телевізора,— сидить, чекаючи в кріслі, Памела Хенсфорд-Джонсон, дружина Сноу, відома письменниця, яку теж видавали в нас. Озираючись, пізнаю предмети, пам'ятні з минулої зустрічі; он там, на столику біля телевізора, стоять український і грузинський кухлики — це ми з Григолом Абашідзе подарували їх у 1969 році.

Сер Чарлз і його дружина занурюються в крісла, і я довго оповідаю їм про все, бачене в Лондоні, виплакую всі свої скарги, бо в цім домі не можна не бути відвертим. Розповідаю про образ розумної і традиційно культурної Британії, що склався в уявах багатьох радянських людей. Чому ж...

Сноу змахує рукою, перебивши мене: «Маєте рацію. Про вас тут знають мало і не завжди справедливо. Ваші знання, зокрема про англійську культуру,— ширші і благородніші. Причому не лише знання — і поведінка, ставлення до нас. Нещодавно ми розмовляли з одним болгарином і зробили такий самий висновок щодо болгарсько-британських зв'язків.

Щодо вашої літератури, то мені прикро: ще чимало значних і гарних творів її незнані на Островах. З величезною насолодою читаю англійське видання журналу «Радянська література» і шкодую, що цей щомісячник іще не такий популярний у Британії. Мені, приміром, прикро, що такі російські прозаїки, як Юрій Казаков і Валентин Распутін, по-справжньому невідомі тут...»

«А Гончар?» — додає Памела Хенсфорд-Джонсон.

«Так, так,— оживає Сноу.— Гончар пише ж по-українському, правда? А то я десь читав, що українську мову у вас заборонено,— це, я здогадуюсь, ще одна дурниця

нашої преси? Так, Гончар — глибоко і благородно мислячий літератор! Ах, як хочеться, щоб його прочитали тут у пристойних перекладах!»

Кажу, що Олесеві Терентійовичу нещодавно виповнилося шістдесят. Сноу зверхньо всміхається і зауважує щось про вік, у якому слід писати й писати, бо молодість щедра й неповторна. Шістдесятилітніх, судячи з усього, Сноу зараховує до творчої молоді. Довгі роки Чарлза Персі Сноу ввібрали в себе так багато, що, дивлячись на нього, справді розумієш, наскільки насиченим і ущільненим буває людське життя.

Сноу дістав освіту в Кембріджі — свого часу його вважали видатним фізиком, і там-таки, в Кембріджі, він працював у лабораторії Резерфорда. Колись він розповідав мені про Капіцу — радянського вченого, тодішнього колегу. У роки Великої Вітчизняної Сноу став одним із найпомітніших антифашистів Британії: він працює, організовуючи енергетичні служби, виступає за співробітництво з Радянським Союзом, згодом очолює велику електрокомпанію. В шістдесятих роках королева проголошує його лордом-пером Англії.

А тим часом вершиться велика доля Сноу-письменника. Романи його багато в чім автобіографічні; Люїс Еліот, на думку критиків, схожий на свого автора, а «провідний мотив його життя й діяльності — державний, патріотичний обов'язок, сприйнятий без забобонів і крайнощів» (формулювання нашої Короткої Літературної Енциклопедії).

«У мене є всі шість ваших романів, перекладених у СРСР,— повідомляю я Сноу і повертаюсь до його дружини.— Один ваш...»

«Крістіна»,— каже Хенсфорд-Джонсон.

«В СРСР виходили сім моїх романів,— поправляє Сноу.— Але найбільше мене тішить світ читачів: він ширший, ніж у мене вдома. Хоч, як правило, романи мої — про інтелігентські долі, про визволення з консервативних традицій...»

«Я зустрічав ваші книги навіть на радянській Крайній Півночі, в місцях, де живого лорда ніхто не бачив і в снах. Там треба в бібліотеці чекати, доки дійде черга, щоб почитати вашу книгу...»

«Ну, а коли б я, приміром, приїхав до Москви, Києва чи іншого міста і зайшов до книгарні — легко б купив свою книгу?» — весело запитує Сноу.

«Тільки на макулатуру,— відповідаю йому.— Двадцять кілограмів лондонських газет, що пишуть дурниці про Радянський Союз, здаються на вагу, вам дають талончик, що засвідчує це, на світанні ви займаєте чергу і ополудні можете насолоджуватись власним романом у перекладі...»

«Ви весь час повертаєтесь до статей деяких англійських газет — вони справді бувають гидкими,— тихо каже Памела Хенсфорд-Джонсон, подзвонюючи крижинками у високій склянці.— Вам прикро, це легко зрозуміти, але не слід переоцінювати вплив подібної писанини на всіх британців; народ наш завжди пишався тим, що в кожного є власна голова на в'язах. У вас тут чимало настирливих і балакучих ворогів, але друзів, прихильників ви теж маєте досить...»

«Важливо про таке знати,— погоджуюсь я.— Душа й репутація кожної країни насамперед формуються її мудрецями. Злі та дурні люди універсальні, вони всюди схожі, як брати...»

«Всесвітнє братерство злих дурнів,— сміється Сноу, запалюючи нову сигарету.— Дуже сумна річ. Сподіватимусь, що то просто риторична фігура у мовленому вами. Поетичний хід. Але як би там не було, частина нашої преси буває впливовішою, формуючи громадську думку, ніж деякі талановиті письменники. Он та штука...» — киває Сноу на більмо телевізора в кутку.

«Сильніша за всі п'єси Шекспіра? — жартую я і додаю вже поважно: — Нещодавно в нас екранізували для телебачення вашу «Смерть під вітрилами».

«Знаю,— каже Сноу.— Я далеко не взірцевий телеписьменник. Але часом екранізують чимало дуже гарних книг багатьох славних письменників. Іноді — успішно. Телевізор — велика сила, і зразу ж скажу вам, що літератор, непричетний до телебачення, втрачає в Британії чимало споживачів своєї творчості. От у січні я розповідав у телепрограмі про вашу країну — гадаю, що за впливом це було не менше, ніж якби я написав книгу...»

«І все ж таки,— запитую,— яким повинен бути письменник, щоб він у сучасній Британії користувався всезагальною популярністю?..»

«Ми всі різні,— каже Памела Хенсфорд-Джонсон.— Всезагальна популярність у нашій країні майже немислима. Навіть телевізор може зробити письменника не популярним, а нав'язливим: хатньою твариною, що без-

перервно вистрибує на коліна, коли її не кличуть, треться об ніжку стільця...»

«Телебачення — це не культура, це — цивілізація,— додаю я.— Тут чимало залежить від смаків і такту авторів програми, ви це знаєте. Але, відсторонюючись од засобів масової інформації...»

«Не можна відсторонитися,— каже Сноу.— Популярний письменник повинен бути пов'язаний із телебаченням, із газетою. Нові кола популярності Діккенса чи Голсуорсі багато в чому визначились телевізором. На початку сторіччя в нас була дуже популярною поезія — дитинство моє минуло під впливом Теннісона, тільки все це — давноминулі часи. Тепер британський письменник для завоювання масової популярності, коли вона його цікавить, має бути близьким, гадаю, чи до журналізму, чи до бульварщини...»

Сноу робить паузу і дивиться на дружину. Памела Хенсфорд-Джонсон хитає головою і повторює свою думку про те, що всезагальна популярність сама по собі нічого не означає, коли не є помічницею в поширенні істини. Господар будинку проводить лівою рукою по стелажу і веде далі:

«З часів Пушкіна — втім, і до Пушкіна також,— письменники ваші виконують колосальні громадські функції. Тут це інакше. Письменник, як народна совість,— ваш український Шевченко, наприклад,— для нас явище не характерне, не відстояне у вигляді традиції. Але все ж таки ми багато що можемо і вміємо. Принаймні тепер, коли народи повинні знаходити все, що їх зближує, з'єднує, письменники повинні являти зразки співробітництва. Ми повинні протиставити роз'єднувальним зусиллям знайдені нами шляхи співробітництва, взаємного розуміння. Кожна зустріч з письменниками із вашої країни важлива для мене — я приятелюю з багатьма, померлими та живими; ах, як сумую іноді за Твардовським! Зв'язки між нашими країнами, культурами наших народів міцнішають, глибшають всупереч усім злим вітрам».

«Що переказати вашим друзям і читачам, їх багато?..»

«Передайте вітання і скажіть, що ми з Памелою — оптимісти. Ми вважаємо, що слід працювати для миру наполегливіше, більше, повсякденно; адже бували різні часи, що казати,— але ніхто й ніколи не міг роз'єднати і розсварити наші великі народи й культури...»

«Ми оптимісти»,— повторила Памела Хенсфорд-Джонсон.

8. Подумки проходжу вулицями великого й розмаїтого Лондона. В каменях його проїздів застигли сліди людей, що були гордістю людства, і тих, що бували ганьбою його. Люди Лондона ставали пилом, бронзовими статуями, словами на сторінках книг, на пергаментах та магнітофонних стрічках. Лише за останні півтора сторіччя тут був опублікований «Маніфест Комуністичної партії», тут працював Ленін, звідси спрямовувались сили інтервенції проти молодої держави — Країни Рад, тут затверджувались угоди про дружбу з нами, звідси вимагали з нами покінчити. І все ж таки пам'ять про бойову співдружність у другій світовій, розуміння того, що третьої світової не повинно бути, чітко пульсує в чесному Лондоні. Напередодні мого відльоту додому на Трафальгарській площі зібрався велетенський мітинг борців за мир. Я дуже шкодую, що не знав, не міг знати всіх тих людей, які зібралися на майдані, чіпляли плакати, прапори, гасла на бронзових левах навколо Нельсона. Мені дуже хотілося б переговорити з усіма вісьмома мільйонами лондонців — і не лише з ними, тому що ми повинні робити це: зустрічатися, розмовляти відверто, долати у спілкуванні злобу й брехню. Світ, позбавлений великих ідей,— сумний і мертвий; мені радісно відчувати, як велика ідея співробітництва зрощує найбільш неподібні долі та душі в спільному зусиллі. Що ж до нашої позиції, то її в Конституції сформульовано з граничною точністю: «Інтернаціональний обов'язок громадянина СРСР — сприяти розвиткові дружби та співробітництва з народами інших країн, підтриманню та зміцненню загального миру».

*1978—1979*

## ОКЕАН

*Згадуючи голоси Канади*

Напевно, кожен з нас думав, яке багатозначне саме поняття «океан». Це і неподоланий простір (люди не так давно перепливли його вперше), це й метафора безміру,

здатного єднати й розділяти. Наші країни — Канаду й Радянський Союз — затиснуто між великими океанами, і єдине, про що можна думати в цій ситуації,— це про те, як переплисти їх, прямуючи в добру гостину. Єдине розумне, про що хотілося б подумати. Але все складніше.

Цього разу я приїхав до Канади, щоб писати про неї для газети,— думав про те, що напишу неодмінно, і написав. Але Канада така велика й така непроста країна, що розмова видовжилася, і мені захотілося докладніше оповісти про те, що є таким важливим для пам'яті та душі. У Канаді безліч — цілий океан — облич, і я вишукував між ними ті, що з надією звернені до миру й доброти; бачив їх чимало, і далеко не кожне промінилося любов'ю. Нотатки, що пропонуються нижче, важливі для мене саме своєю сьогоднішністю; день, яким поєднано нас, повниться не лише тривогою, а й надією. Коротше кажучи, в світі, котрий не виживе, якщо забуде про мир, треба дуже уважно пильнувати, аби океан зла не розлився між нами...

## 1

Не хочу відволікати увагу читача великою кількістю журналістських загальників і знаків оклику; у розмові нашій вони ні до чого. Крім того, наважившись написати ці недовгі нотатки про Канаду, я обмежую, наприклад, своє прагнення більше оповісти про побутові подробиці чужого життя. Побут, про який я докладніше оповідав у моїй книзі про Сполучені Штати, характерний і для Канади: країни, розташовані по сусідству в Північній Америці, дуже близькі за життєвими рівнями та соціальним устроєм.

Це дуже особисті нотатки: намагаюсь збагнути, які ми в уявленні трудящого й щирого назагал народу Канади. Ніякої всезагальності ці нотатки не обіцяють,— просто український радянський письменник, який уже не раз бував у Канаді, приїхав туди й 1980 року, прагнучи повніше зрозуміти, що ж там відбувається. Спроба зрозуміти завжди здавалась мені справою перспективною та благородною; якби всі добрі люди на світі ліпше розумілися поміж себе, напевно, і в світі жилося б ліпше.

Втім, ще існує бажання зрозуміти ворогів: справа не найприємніша, проте необхідна. Намагаючись зрозуміти

інших, ми наближаємось до мети. А мета? Влаштувати цей світ мудріше. Влаштувати його таким чином, щоб у ньому можна було працювати, жити, писати книги й виховувати дітей. Це як мінімум.

...Завжди внутрішньо насторожуюсь, коли зустрічаюся з людьми, яким усе на світі ясно. Світ багатовимірний, і перетворення кулястої планети на щось плоске — процес невдячний, причому для обох сторін — і для того, хто оповідає, і хто слухає. Існує така вада зору, коли все бачиться розплесканим; зустрічається така вада і в письменстві, нічого не вдієш. Усе життя намагаюсь уникнути цієї досить поширеної хвороби, не відаючи, чи успішні мої спроби.

Фарлі Моует — дуже гарний канадський письменник і яскрава, непересічна людина — намагався в нашій розмові вирахувати кола, на яких можна побачити й збагнути найголовніше в житті Канади. Довго думав і дійшов неоригінального висновку, що в кожного — своє. Самого Моуета, наприклад, вельми турбує процес культурного та господарчого поглинання Канади Сполученими Штатами. Він схвильований тим, що деякі провінції Західної Канади вже обговорюють у своїх парламентах питання про вступ до США зовсім відверто — парламентарії, яким хочеться вийти зі складу Канади, вже не бояться формулювати свої думки з високих трибун (та чи їхні думки то?).

Штати й без того покрикують на канадців при кожній зручній і не дуже зручній нагоді. Дев'ять десятих канадської промисловості підім'ято ними, понад 60 мільярдів американських доларів закладено в промисловість Країни кленового листу. Все — від виробництва автомобілів до штампування політичних гасел і турнірів професійних хокейних команд — так заплутано й затиснуто в тугих американських обіймах, що канадців часом дивує оповідь про початки історії їхньої країни, де чимало зосередженої збройної боротьби проти навал з півдня. Тоді ж, коли наші предки відбивали Наполеона, предки сучасних канадців стріляли з гармат по янкі й перемогли їх у битві 1812 року при Кінгстоні. Але бастіони, що вистояли під свистом куль, впали перед срібним монетним дощем. Сполучені Штати увірвалися до Канади й капітально закріпились у ній. Кордон між країнами існує лише в підручниках географії; до ознак гарного виховання в американця, який себе поважає, належить уміння широко

змахнути рукою, вигукуючи: «Та ми ж з канадцями категорично те саме!»

Фарлі Моует організував лист кількох політичних діячів до уряду США. Він розповідає про це з посмішкою, але відчувається, що той лист йому до вподоби: Сполученим Штатам пропонувалося виступити з проханням про дозвіл на возз'єднання з Канадою. Аргументи? Природні ресурси Канади ще не так використано, озера й ріки не так запаскуджено, злочинність нижча, медичну допомогу частково соціалізовано. «Коли вже Штатам так хочеться з нами бути, то нехай вони до нас і попросяться,— жартує Фарлі Моует.— А ми подумаємо і відмовимо їм...»

На жаль, все це перебуває у сфері більш-менш популярних політичних розваг. Повсякденність куди серйозніша.

Інфляція. Безробіття. Навіть квитки на хокей подорожчали. «Едмонтон Ойлерс» продає квитки на свої матчі від 8 до 12 доларів за кожен, а посередня «Вінніпег Джетс» — від 7 до 12 доларів. Я ще пам'ятаю часи (в 60-х роках, недавно), коли за сім-вісім доларів на добу можна було зняти цілком пристойний номер у готелі. Нині я заплатив по тридцять, і знайомі поздоровляють, що влаштувався так дешево. Квиток у кіно коштує п'ять доларів, а до театру дешевше ніж за сім годі й потикатися.

Власне, отак і починаю цю оповідь про зустріч з Канадою. Не розсипаю матеріалу по малих розділах, бо немає в цьому потреби. Все злите в одному океані розмаїтого життя. Звідки не зачепи — оживають збуджені голоси, сплески яскравих картин і згадуються обличчя. Це наче розбите дзеркало; напевно, дзеркала б'ються і на щастя — безліч відображень, портрети, враження, що живуть фрагментарно, а потрібно ж злити їх в одній оповіді.

Почну спомином про театр.

Театр у Торонто міститься на вулиці Александри, 12. Це в самісінькому центрі великого міста. Вже чотирнадцятий рік трупа «Уоркшоп продакшн» під незмінним керівництвом Джорджа Ласкомба грає в залі на триста місць: колись тут був склад. Лави починаються півколом від невеликої сцени, а тоді круто здіймаються вгору, сяючи штучною червоною шкірою.

Грали п'єсу про громадянську війну в Іспанії — про

канадських інтербригадівців, полеглих у битві проти фашистів Франко. Театр, як більшість у Північній Америці, не був репертуарним. Ту саму п'єсу грали щовечора шість разів на тиждень, поки приходили глядачі. Так тривало місяців зо два.

Трупа в Джорджа Ласкомба невелика— акторів набирають на виставу. Їх нечасто буває більше десяти, а треба ж платити ще за оренду, і за костюми, й за все інше. Під «іншим» я маю на увазі й політичну репутацію театру, який лиш останнім часом показав вистави про чікагські демонстрації протесту 70-х років, про Ніксона («Річард триразовий»),— вони возили ці вистави до США, і Ласкомб пишається, що в Нью-Йорку трупа грала довго й з аншлагами. Перед «Мак-Папс», п'єсою про громадянську війну в Іспанії, грали виставу про Че Гевару — теж з великим успіхом: приїздили чілійські політемігранти, приходили ветерани громадянської війни в Іспанії.

Торонтська прогресивна газета «Кенедіен трібюн» закінчувала рецензію на виставу «Мак-Папс» недвозначно: «Яка злободенна вистава! Особливо якщо врахувати сьогоднішню політичну обстановку, коли мир на планеті знову перебуває під загрозою, коли знову зводить голову фашизм. Конче потрібно, щоб молодь подивилася цю п'єсу і взяла з неї відповідні уроки для себе. Було б непогано, якби трупа з Торонто показала цю постановку на сценах інших міст країни».

Все це так. Мені навіть ніяково стало, коли я стояв поруч з небагатими і не властивленими буржуазним урядом акторами. Ніяковів я не за себе (точніше, не тільки за себе), а й за деяких своїх товаришів, акторів і режисерів, з якими так часто й так ситно ми спілкуємося вдома.

Ми ж не поставили жодної вистави про В'єтнам. Про всі латиноамериканські революції й контрреволюції (включно з шекспірівською за глибиною і розмахом трагедією Чілі) ми бачили найбільше одну виставу і один художній фільм. Близькосхідні події, полум'я повсталої Африки, расові конфлікти (а Шекспір писав про них, не соромився), тема боротьби за людські права, тема панічних еміграцій і — як наслідок — люди без батьківщини. Можу назвати ще кілька важливих тем сучасності, які обминули наш театр.

У 20—30-і роки репертуар був міжнародний (згадаймо бодай театр Курбаса), та й у недавні 40-і теж був (зга-

даймо твори Корнійчука на міжнародну тему, «Російське питання» Симонова — та хіба ці лише п'єси?). Нині ж театр наш буває спокійним до скам'яніння. Я спитав у керівників «Уоркшоп продакшн», як їм вдається реагувати на світові події з такою оперативністю та ще з урахуванням глядацьких зацікавлень. Хто їм п'єси пише?

«Коли такі п'єси є, ми за них хапаємось обіруч. Так бувало в багатьох випадках — від брехтівського «Артуро Уї» до «Че Гевари» сучасного італійця Маріо Фратті. Але найчастіше нам п'єси на тарілочці ніхто не приносить. Коли є готовий матеріал, ми самі компонуємо текст вистави й самі її готуємо,— каже Джордж Ласкомб.— Театр має бути невіддільний від свого часу й від того, що хвилює людей».

Невисокий, рухливий, бородатий чоловік, який створив цей театр і зробив його одним з найпопулярніших у Торонто, англієць-емігрант Джордж Ласкомб надзвичайно береже репутацію своєї справи — театр злободенний у кожному задумі й кожною виставою. Театр документальний: на сцені відтворено групове фото канадських інтербригадівців, і ледь загримовані актори проходять крізь нього, невіддільні від оточення *тих* літ і *того* настрою, але й безпосередньо причетні до нашого часу.

«Ми занурюємося в матеріал у процесі його вивчення,— каже Джордж Ласкомб.— Коли готували цю п'єсу, актори прочитали про іспанську революцію все, що можливо. Тому вони такі природні. Взагалі природність — одна з принципових передумов успіху в такому відвертому театрі, як наш. Приміром, у виставу про Чілі ми запросили чілійку, яка грала на гітарі й співала власні пісні; американське посольство було представлене на сцені механічним піаніно, що набридливо й фальшиво бренькало не до ладу...»

Театр не приховує власних симпатій і антипатій — його взаємини з глядачами чіткі й відверті. Коли 5 листопада 1974 року «з невизначених причин» театр спалахнув, вигорівши майже цілком, сотні добровольців-друзів прийшли на допомогу. Вартість ремонтних робіт оцінювали у 102 тисячі доларів, і всю цю суму було негайно зібрано в Канаді під Новий рік. 31 грудня 1974 року вистави відновилися.

Як же належить берегти репутацію? «Уоркшоп продакшн» приготував «Мак-Папс» і запросив ветеранів Інтербригад на сцену після прем'єри. Вся постановочна

група разом з глядачами тут же влаштувала їм овацію. Це було актом не тільки справедливості, а й мужності.

Канада так і не визнала подвиг своїх інтербригадівців офіційно (навпаки, досі не скасовано введений у часи громадянської війни в Іспанії закон, який кожному з інтербригадівців загрожує двома роками тюрми й штрафом у дві тисячі доларів). Ветерани, переживаючи, сприймають п'єсу так, наче знову виходять на поле бою. П'єсу і складено з ветеранських листів та інтерв'ю (а досі ж інтербригадівцям не дозволено входити до всенаціональної організації ветеранів, хоч до неї можуть вступати навіть власовці, бандерівці й учасники корейської війни). «Тому ми й поставили «Мак-Папс»,— сказав мені Террі Інгрем, адміністратор трупи.— Про канадських ветеранів з Іспанії понад тридцять років мовчали взагалі. А нині розмова ця надзвичайно важлива — про здатність канадців приймати самостійні політичні рішення. Знаєте, попрацювавши над таким матеріалом, я ліпше збагнув події в сучасному Афганістані й ваше рішення захищати республіку там».

Актори співають «Інтернаціонал» та «Бандьєра росса», актори гинуть і воскресають у винахідливо й точно поставленій п'єсі. І це в той час, коли так багато говорять і пишуть про бездуховність, якою вражені сцена, кіноекран і душі; про те, що немає ні минулого, ні майбутнього, а про сучасне і говорити не слід. Душевна неохайність, яку найчастіше хочуть виправдати таким чином, обминула торонтський театр; актори й постановники послідовні у своїй праці та в стосунках зі світом. «Мак-Папс» — дуже важлива вистава і головне для мене навіть не в самій п'єсі, а в прагненні й умінні переконати нею, в розповіді про інтернаціоналістів, які змогли побачити світ широко, збагнули, звідки гряде загроза нелюдськості, й загинули, випереджаючи загрозу. Один з героїв п'єси каже іншому перед боєм при Теруелі: «Напевно, нас тут закопають. Певно, так тому й бути, але якщо ти повернешся до Канади і хто-небудь спитає, що ми робили тут,— скажи їм...» (В Іспанії полягло понад шістсот канадських інтербригадівців).

П'єса викликала великий розголос: газети друкували відгуки на півсторінки, виходив коментар за коментарем, хоч далеко не всі прихильні до подвигу інтербригадівців. «Вам би по Канаді провезти п'єсу,— сказав я.— Таке просте її оформлення можна перевезти в багажнику...»

«Афганістан... Хто нам дозволить?»—відповіли в трупі й показали рецензію з торонтської «Стар», де, певна річ, писали про «радянських комісарів в Іспанії». Не так просто. «Тут життя поляризоване сьогоднішнім ставленням до вашої країни і Штатів. Модно вважати, що ці полюси несумісні ні в чому. Звичайно ж, ідейне протистояння невідворотне, але американський магніт ближчий до людей, які кваплятся творити нам добро безкорисливо, «просто так». І коли його вже творять, то в більшості випадків напевно знають, кому й за що. Зрештою ви багато що мали відчути, мандруючи,— дуже добрих людей зустрічали і дуже злих, різних. Згадайте...»

І ось згадую.

З чого починає переважна більшість авторів подорожніх нотаток? З оповіді про літак. Оскільки ви читали все, написане тими авторами до мене, не обтяжуватиму вас абзацами про транзитний зал Шереметьєвського аеропорту, про купчасті хмари за ілюмінатором та салон у літаку, де разом зі мною летіли радянські рибальські екіпажі, що прямували у порт Галіфакс. Втім, варто навести й деякі спогади з літака. Хоча б тому, що були вони найпершими, а найважче у далеких мандрах доводиться першого дня.

Переліт був таки довгий. Літак потрушувало на безлічі повітряних вибоїн, і я, крім власної утоми, відчув ще й страждання змінних екіпажів рибалок, які поспішали в Канаду до своїх сейнерів. Рибалки передчували довге спілкування з морем, де з усіх рідин у достатку буде лиш солона вода, й були цим стурбовані. Рибальські магнітофони мрійно співали про зорю, що сяє з небес і, за твердженням артиста Хіля, належить саме їм. Сусіди мої по кріслу чергувалися без всякої системи — просто один кудись ішов, а повертався інший, і кожен оповідав якусь історію, а всі історії були про те, як їхній сейнер когось рятував. Мої сусіди показували, як доводилось тягти з води голландців чи японців, а одного разу й американців тягли. Трохи хильнувши, хлопці були особливо відвертими, але войовничим не став жоден. Напевно, найагресивнішу заяву зробив хтось позаду від мене: «Коли б отой їхній, що на Олімпіаду замахнувся, тонув, не витягли б! Не люблю злих...»

«Ти розумієш,— сказав моторист, влаштувавшись поруч.— Хлопці там верзуть усяке, ти їх не слухай; вони й президента витягли б, а в разі чого — й президентську

сіамську кицьку таксж. Ми ж працювати їдемо, а там, в океані, знаєш, як працювати потрібно! Скількох ми людей годуємо... Хай екіпажі побалакають на дозвіллі, бо їх надійно заряджено на добро й нікому вони лихом не загрожують; в такому світі й такім житті народилися й позростали. І для тих, хто на суші, напрацюються як слід; і якщо в морі лихо трапиться,— врятують потерпілих, вахти свої відстоять у шторм, один одному допоможуть. Одне погано — злості немає в них, розумієш. Немає злості у хлопців — стільки несправедливості у світі, а вони не лютують; ти їм запропонуй когось голодом заморити — вони тобі ж морду наб'ють. Це так на світі — одні топлять, другі рятують — нечасто буває, щоб те й те разом». Літній моторист покивав сам собі, звівся й рушив між кріслами в корму авіалайнера. Я подумав, що доброту людську варто досліджувати на прикладах глибших, але, так чи інакше, люди в нас добрі, повні відчуття сили й не сваряться через дрібнички.

А скільки ж товкли світові — капіталістичному,— що ми дріб'язкові, злі! Як же бояться, щоб з нашими людьми бачились запросто, про життя розмовляли, навіть випивали при спільнім столі. Вигадали ж оту злу казочку про «кровожерних радянців» і пильнують її, плекають у ситуаціях найрізноманітніших. Перед вильотом я прочитав американські олімпійські репортажі про перемогу їхніх хокеїстів на зимовій Олімпіаді. Капітан американської команди давав інтерв'ю. «Що вас здивувало найбільше?» — запитав коментатор. «Те, що радянські хокеїсти посміхалися нам після програного ними матчу»,— відповів американець. «Та вони що, мали кусатися?»— подумав я. Простий наш рибалка, хокеїст чи хлібороб бувають політиками набагато відповідальнішими й порядністшими за професійних заокеанських політиканів!

Докладно згадую польотний свій настрій і найзвичайнішу обстановку трансатлантичного рейсу, хороші хлопці летіли зі мною, роботяги з долонями, як лопати. Завжди тоскно, коли знаєш, що на час лишишся зовсім-зовсім без своїх; от і я знав, що розлучуся з рейсом — і все буде по-іншому. Навіть пісні про рибальську зорю не проспіває ніхто. Все буде інакшим; за годину-другу й почнеться...

«Добридень,— сказав митник.— Що за книжки у вас?» Я вже бував у Канаді, та вперше у мене про книги спитали в митниці. Звичайно цікавляться, чи є овочі, м'ясо,

скільки сигарет, скільки горілки. Про книги спитали вперше; вперше митник у Канаді з такою поважністю гортав альбоми й власні мої твори, не поцікавившись нічим більше. «Дякую,— сказав чоловік у синій формі.— Проходьте». Я перейшов символічну білу лінію і ступив до Монреаля.

Це чарівне місто, особливо на зламах року, коли зимову білість переважає зелене чи коли осіннє золото розсипається монреальськими пагорбами. Це місто-поріг, бо майже всі, прибувши до Канади з Європи, починали звідси; місто, де переплутано сто говірок і мов (хоч виразно переважає французька). Таке дивне й таке гостинне місто це; мосьє Аделяр Пакен зустрів мене в міжнародному аеропорту й, доки їхали до готелю, розповідав про справи очолюваної ним асоціації «Квебек — СРСР», про концерти, вечори, збори...

Лагідний стоматолог з багаторічним стажем, Пакен недавно полишив зуболікарську практику і повністю присвятив себе праці в асоціації «Квебек — СРСР». Він переконаний у важливості своєї роботи; боротьба з упередженим ставленням до радянських людей і нашої країни — надзвичайно важливий для Канади процес. Аделяр Пакен — патріот своєї франко-канадської провінції такою мірою, що навіть його англійська мова більше подібна до діалекту французької. Та коли ми розмовляємо про гіпотетичне відділення Квебеку від Канади (плебісцит на цю тему, проведений у травні, відкинув ідею поділу країни за культурним і мовним принципом; але суперечки, дискусії, демонстрації на цю тему тривають здавна — ще коли я 1965 року прилетів до Монреаля, то перше, що довелось прочитати в місцевій газеті «Сітізен»,— повідомлення про черговий вибух у місті й французький напис «Свободу Квебеку!» на стіні, понівеченій вибухом), мосьє Пакен висловлюється цілком певно: «Це нам ні до чого. Американці роздерли б нашу країну на шматки, щоб легше було нами крутити. Весь Квебек і Монреаль з ним зберігають французький дух свій і велику мову Мольєра, але від Канади нам відриватися не слід. Це так само слушно, як те, що ваші колишні українці нічого не варті, відриваючись від України і навіть воюючи проти неї. Жодна нація не може прискорити свій розквіт, принижуючи та ображаючи інші народи».

Ну, що ж, це розмова давня, так само давно не викликає сумнівів національна самовбивчість брутального

націоналізму. Я вже колись наводив думку великого гуманіста Альберта Швейцера; наведу її ще раз, цитуючи з недавно виданої у нас монографії: «Що таке націоналізм? Це — недостойний патріотизм, доведений до втрати всякого глузду, який має таке ж відношення до його благородного й здорового різновиду, як нав'язлива ідея, що оволоділа ідіотом, має до нормальних людських переконань».

Визначивши своє ставлення до теми, я зразу ж хочу зауважити, що боротьба франко-канадців за своє місце в суспільстві вистраждана і багато в чім справедлива. Та коли в центрі Монреаля, на вулиці святої Катерини, продавщиця, почувши, що я звертаюсь до неї англійською мовою, відвернулась, не бажаючи відповісти, я подумав, що хтось дуже злий стоїть у неї за спиною та підказує. Крутять нею та іншими, зіштовхують нації, щоб легше було крутити кожною зокрема (вже не раз я читав, навіть у серйозних виданнях, що відділення Квебеку розвалило б Канаду — багата провінція Альберта вже давно дискутує про таке в своєму парламенті; роз'єднані провінції одна за одною стали б штатами США — Квебек попручався б, але теж став би...).

«Мені здається, у вас вчать не любити мою країну всю зразу? — запитав я Пакена.— Ніяких національних розбіжностей? Грузини, узбеки, росіяни, українці та інші — всі погані, доки радянські?» — «Звичайно,— сказав Пакен.— Тут усе просто. Не такі вже вони й хитруни, сіячі ворожнечі...»

«Хай їм грець!» — сказав я з усією переконаністю.

Весна гуляла Монреалем, і, як завжди тої пори, вірилось, що всі добрі люди й гарні справи лишаться неподоланними; всі, хто руйнує мости дружби, не досягнуть успіху, і тепло запанує не лише в природі, а й у взаєминах між народами та країнами. Мосьє Пакен теж хотів у це вірити — він гудив американські радіо й телебачення, які оповідають про нашу країну стільки брехні. Відриваючи обидві руки від керма, мосьє Пакен зводив їх до синього неба, дивуючись, що брудні радіохвилі невидимо поширюються в такій святковій блакиті...

Теплий фронт Атлантики просувався навстріч теплу, розлитому від Тихого океану. Телеекран було заповнено картою, розкресленою температурними кривими,— морозні острівці збереглися лише в центрі, в районі Вінніпега, але й там прогнози погоди обіцяли потепління,

реклама демонструвала жінок і чоловіків у легкому одязі, а туристські агентства спокушали мандрівками до пальм небаченої краси. Канада стужилась за теплом, квапила його, бо зима була довга й складна, як ніколи.

Змінився уряд. Молодий консерватор Джон Кларк прем'єрствував менше року і, не здобувши лаврів, провалився на голосуваннях усіх рівнів, поступившись місцем звичному П'єру-Еліоту Трюдо, лідерові партії лібералів, яка урядувала майже незмінно з кінця 60-х років. Єдиною новиною, котру Кларк намагався ввести до канадського політичного побуту, була антирадянщина небувалої істеричності. Як би там не було, але жоден канадський прем'єр ще не виявляв такої старанності у підтримці найворожіших до нас сил. Традиційно «паралельні, та не тотожні» політики Канади і США на якийсь час злилися в єдиний антирадянський вереск. Потім Кларка забалотували на виборах, і всі в Канаді, як годиться, почали вгадувати, яке життя почнеться разом з повернутим до влади П'єром-Еліотом Трюдо. (Поки я влаштовувався в монреальському готелі «Кресцент», спитав у чергового адміністратора, що він думає про урядові перетасування. Той посміхнувся: «Як вам сказати?.. Принаймні серйозна політика — заняття для професіоналів, а Трюдо — професіонал. У нас жартують, що Канада відзначила Міжнародний рік дитини, проголосивши Кларка прем'єром»).

Мій перший вечір у Канаді був тривожний і загадковий. Я вивчав карту погоди, розкреслену по телеекрану, а потім, клацаючи перемикачем, пускав до себе в кімнату останні вісті. За вікном повискувала гальмами монреальська ніч, але спати хотілося дедалі менше, бо диктори навіювали тривогу. Через екран марширували безробітні (лиш у Канаді їх понад мільйон), кричали іранські революціонери біля обложеного посольства, і Картер умовляв людство не їздити до Москви. Оскільки я щойно з Москви прибув, мої знання про життя в радянській столиці різнилися з президентськими грунтовно. Знання про Іран, Афганістан та чимало інших світових регіонів теж різнилися. Причому — не лише характером інформації, а й тоном. Чітко, з першого ж вечора, я відчув, що люди, які створили телепрограми для мене й для всіх, хто увімкнув телевізор, не люблять мене й не люблять мою країну. І навіть не тільки мою. Теленовини препарувалися таким чином, щоб після їх перегляду почуття ворожості рос-

ло в мені не тільки щодо власного, а й до інших народів. До іранського, скажімо,— навіть не до демонстрантів біля посольства, а до народу взагалі, бо йшли хронікальні кадри про життя чоловіків з невмиваними обличчями та про життя-буття неакуратних і лютих жінок, вбраних у чорні мішки, з автоматами у чорних руках. Потім з'явилися люті палестинці з налобними пов'язками, зарослі бородами до очей,— *так* вони виникали в кадрі й *такі* інтерв'ю роздавали, що й дитині ставало ясно — і держави їх позбавити треба, і територію анексувати, і неодмінно відібрати Єрусалим у таких «розбійників»... А потім виникла Москва з товстими злими тітками в підземному переході, з міліціонерами, примруженими від люті,— некрасиве місто, де живуть люди, явно не гідні «американської любові».

З першої ж зустрічі світ класифікувався на симпатичний і несимпатичний Сполученим Штатам. Канаду було захльоснуто, затоплено хвилями чужої психологічної війни, що велась на її території; канадський обиватель злякано щулився, дослухаючись до чужої брехні. Неважко собі уявити масштаби пропагандистської агресії проти Канади, що має, по суті, спільну телемережу із США. Якщо вже адміністрація Штатів вважає Індійський океан і Персидську затоку своїми внутрішніми водоймами, то, як ви розумієте, з канадцями панькаються не дуже. Для відпочинку канадських глядачів програму нашпиговували рекламними роликами пана американського президента: він у тенісці робив шкільні уроки з маленькою донею, промінно всміхався, відриваючись од шкільних підручників... В Сполучених Штатах також була весна, коментатор погоди виступав у білому костюмі з червоною квіткою в нагрудній кишеньці, але відчуття свята не з'являлося й на мить. Часом ставало прикро від приниження й втрати гідності — чи то чужим президентом, чи то чужою телекомпанією...

На всю Канаду транслювалася сумна новина про загибель команди американських боксерів. Але як! «Польський літак радянського виробництва Іл-62 розбився під Варшавою! Ці боксери були надією Америки. Вони перемагали радянських чемпіонів...» Далі — уламки літака, епізоди боїв і втовкмачувана в тебе між рядків думка, ніби мало не все — від літака до місця катастрофи — підстроєно отими радянцями. Гидко...

Диктор повідомляв, що, за неперевіреними даними, в

Афганістані радянські війська застосували нервово-паралітичний газ. Він, диктор, ні за що не може ручитися, але... Гидко...

Майже тоді ж в афганських басмачів було захоплено справжні американські гранати зі смертоносним газом. Це вже, даруйте, не жартики, це за руку. Північноамериканські газети дружно замовчали значення страшного трофея. Радянський керівник виступає з роз'ясненням нашої політики, але в американській пресі ані слівця. Зате реєстратори, прибиральниці, всі тьоті-моті Канади точно знають, кого й коли захоплюватиме (авжеж, «неодмінно захоплюватимуть, сам Бжезінський казав по телевізору!») Радянська країна. Повідомляли й довірчим дамським пошептом, і з розриванням президентських манішок повідомляли, чітко знаючи, що брешуть.

Апелювали до обивателів. Панам споживачам інформації «пудрували мозки», і, треба визнати, дуже старанно. Ворогів нашої країни прагнули довиховати метушливо, поспішно, наче кваплячись перекреслити все гарне, що запам'яталося про народ наш, про країну, звідки я прибув.

Атмосферу тривоги вже було створено. За даними опитів громадської думки, понад половину населення сусідніх США уже переконали, що третя світова на порозі. Втовкмачували таке у голови й канадцям. Чужі вітродуї невтомно гнали до Канади холодне повітря крізь усі шари ледь прогрітої атмосфери. Канаду залякували ідеологічно; з пропагандистського боку країну давно вже окуповано, і канадський ефір поглинав безліч передач, виповнених натяками на підступні радянські плани, й обивательський переляк ворушився навіть у людях, яких не так легко залякати за нормальних умов.

Втім, президент сусідньої країни, проймаючи вказівним перстом телеекрани, не полегшував канадцям життя-буття й не збирався цього робити.

В країні зростають ціни — вже рекламують олію в аерозолі (економічно!), дедалі швидше розкуповуються малолітражки (наша «Лада» — досі один з найпопулярніших автомобілів у Канаді), банки виплачують близько 16 процентів річних і заробляють на цьому, бо інфляція ще інтенсивніша. Канадські бізнесмени прагнуть торгувати з нами — адже з півдня американці звели потужний митний бар'єр проти канадських товарів (один виробник телефонних кабелів у Вінніпегу вперто підтримує асоціа-

цію «Канада — СРСР», сподіваючись, що так буде легше налагодити торговельні взаємини з нашою країною. Він навіть просив посприяти «Інтуристові» в організації екскурсій на його підприємство. «Лиш взаємне пізнання зближує народи; а торгівля — одна з його форм», — сказав мені бізнесмен). Проте американці вимагають не продавати СРСР навіть ті з іноземних товарів, до яких входять частини, вироблені їхніми фірмами. А в канадців більшість підприємств змішані; американські пальці лежать мало не на кожному серйозному клавіші...

Гортаю сторінки канадського нотатника, бо навіть подробиці прикметні і вписані у контекст часу. Але чи подробиці то?

У літаку з Торонто до Вінніпега я попросив у стюардеси щось почитати, й вона принесла мені свіжий номер американського «Спортс ілюстрейтед». Вивчаючи новини про відомі й не відомі мені види спорту, я пропускав рекламні аркуші, доки не зачепився за один з них — на 67-й сторінці. На фотографії в півсторінки красувалась чарівна пляшка горілки на ймення «Ізміра», довкола пляшки струмував текст: «Подавайте до столу найкраще, не купуючи в росіян! Всупереч поширеним забобонам, найкраща горілка в світі зовсім не з Росії... Любителям випити, що зберігають вірність «Ізмірі» це відомо здавен. Тому вони не такі агресивні, як росіяни». Є, виявляється, й такий «рівень»...

Попереднього ранку я встиг намилуватися подвигами мультиплікаційного супермена, що рятував латиноамериканців від повені, а беззахисних людей у чалмах — від старого злого джина з пляшки; джин захоплював у полон і катував добрих людей. З'являлися його спільники з червоними зірочками як розпізнавальним знаком; вовк розмовляв з російським акцентом, і хтось, прагнучи висадити греблю в центрі великого міста, плазував до неї, притримуючи ліктем автомат, схожий на радянський... Діти могли купити в універмагах зелененьких пластмасових червоноармійців для подолання їх при грі у війну, а що можна було придбати в книгарнях та газетних кіосках — неважко уявити. (Попит породжував пропозицію, але попит бував і нав'язаним «згори», діючи не на всіх; у великій торонтській книгарні «Клесік букшоп», над стендом з яскравими американськими виданнями солженіцинських писань, білів плакат: «Розпродаж за півціни». Товар не йшов).

Наполегливість чужої пропаганди, що прагнула наполягти на своєму, була вражаючою і повсякденною, причому в масштабі всесвітньому. І статистика засвідчує це. Коли вже американські засоби масової інформації змогли завалити своїм пропагандистським сміттям досить освічену й начитану Канаду, то з багатьма іншими країнами було зовсім неважко. Наведу лиш деякі дані про пропагандистський шовінізм...

У промислово розвинених капіталістичних країнах на тисячу жителів припадає 312 примірників газет, а в тих, що розвиваються,— лише 29; книжок відповідно 346 і 90. Це означає, що основним тлумачем подій стають американська газета чи американська книга — їх більше, їх визивно більше, вони старанніше підготовлені й віддруковані з блиском. Втім, і ті кволі новини, що пробиваються до людей, котрі прагнуть слова правди, як правило, бувають вже розчавлені, перетворені на жуйку цинковими щелепами гігантських газетних корпорацій капіталістичних країн: в них ширша кореспондентська мережа і спритніші продавці інформації. Всю свою ворожість до нас інформаційні корпорації чужого світу намагаються нав'язати людству і часто досягають успіху, бо володіють колосальними засобами, силою та вмінням.

Основна частина зарубіжного матеріалу надходить до засобів масової інформації несоціалістичних країн від чотирьох найбільших західних інформаційних агентств — американських ЮПІ (Юнайтед Пресс Інтернейшнл) і АП (Ассошіейтед Пресс), французького Франс Пресс і англійського Рейтер, які спільно контролюють понад 85 процентів новин у несоціалістичному світі. АП має 10 тисяч абонентів у 107 країнах, а ЮПІ — 6,5 тисячі передплатників інформації в 114 країнах. З допомогою системи ЕОМ і супутників ці два американські агентства контролюють 70 процентів усіх поширюваних новин. В середньому вони передають 1200 слів на хвилину, але володіють потужностями, що надають можливість передати близько 56 тисяч слів щохвилини, отже, систему створювали серйозно і з перспективою...

Канада — країна досить розвинена, але щодо пропаганди вона залежить від США і змушена сьорбати кашу з чужих інформаційних мисок. А вариво там буває таке, що боронь боже...

Не скажу, що ставало страшно від розуміння цього стошарового шабашу, не оголошеної нам, але давно

початої тотальної психологічної війни. Навпаки, мене в Канаді багато разів вражав і тішив контраст між істеричністю телеекрана, деяких газетних, переважно американських, статей і тим, як часто люди ковзали поглядом по цій пропагандистській кваші й демонстративно відсували її. Для цього досить було вміння мислити самостійно. Коротше кажучи, в Канаді я нерідко зустрічався з незалежністю мислення, певною мірою стійким імунітетом до оскаженілих антирадянських брехень; майже завжди вдавалось відчути пульс власної гідності в чужій руці, простягнутій для вітання. Можливо, я висловлююся складно, бо на практиці все було простіше — канадський знайомий дружньо підморгував, кажучи: «Поговорімо відверто. Що про вас оповідають, ми вже чували, а як воно насправді?»

Я погодився виступити на двох великих радіостанціях, давши інтерв'ю канадським коментаторам Дейвіду Шацкі та Біллу Маквену, які широко транслюють свої програми в Північній Америці і намагаються при цьому зважати й на думку власних слухачів. Розмови з тим і з другим починалися із взаємних побоювань. (З їхнього боку: «Чи не злякаєтесь виступити?» З мого боку: «А то не ви часом фабрикуєте нісенітниці?»)

Слід зауважити, що обидва інтерв'ю пройшли доброзичливо й жваво, ми обговорили всі питання: від афганських подій до стилю газетних інформацій, не ображаючи й не принижуючи при цьому один одного. З коментаторами я зустрічався окремо з кожним, і, не змовляючись, той і другий сказали мені майже те саме: «В наших південних сусідів проблеми власні, ми ж прагнемо розмовляти з Канадою по-своєму, без істерик. Радіохвилі в ефірі поперeплутувано, зарубіжна кореспондентська мережа в американців багато ширша, і ми вимушені користуватися нею; вони вже не раз просто-таки топили нас у потоках тенденційності...»

Точніше за багатьох колег свої погляди на цю тему виклав мені Доналд Менлі, завідуючий відділом міжнародної інформації популярної в Канаді англомовної газети «Глоб енд мейл», що виходить у Торонто. Неквапний чоловік в окулярах повільно й зосереджено пересувався між гранками, машинами для фотонабору, кавоварками та іншими речами журналістського побуту, якими було виповнено простір довкола нього. Менлі швидко глянув на мене й розвів руками: «Ми не принижуємось

до публікації інтерв'ю з королями, прем'єрами й генералами, вигнаними з країн. Ми намагаємось друкувати вашу й американську думки паралельно, зберігаючи певний нейтралітет. Але не забудьте — я нейтральний всередині власного соціального типу. Журналіст я, даруйте великодушно, буржуазний — звідси й мої оцінки; але те, що я не приймаю вашої соціальної системи, зовсім не означає, що я брудннитимуся, поливаючи її потоками висмоктаних з пальця помиїв. Критерії порядності для мене ще й професійні: я можу й повинен обстоювати свої погляди, але при тому всьому я намагаюсь робити це, не принижуючись очевидними брехнями».

Інша торонтська англомовна газета зветься «Стар». Не скажу, що з особливою насолодою, але я пішов і на Йонг-стріт, де в хмарочосі на розі розташувалася редакція «Стар».

Переповідати тут усі нісенітниці, мовлені газетою на нашу адресу, було б навіть непристойно — мене просто цікавило, звідки все це, чому «Стар» така категорична в своїй антирадянщині. Що ж, найавторитетніший з міжнародних коментаторів «Стар» Джералд Аттінг вирішив мені пояснити. Сам зголосився. Ми розташувалися в редакційному барі, замовили якесь пиття, й кожен демонстративно заплатив за себе. Точніше, спершу заплатив за свою склянку пан Аттінг — від власної склянки він і вибудував початок концепції: «Ви, радянські, убивчо дружні. Просто-таки заколисуєте своїми обіймами й тостами: так, так, бував у вас, знаю! Мені в Сибіру показували молоді міста і нові будинки на давніх вулицях. Було це красиво, але нас, в «Стар», цікавлять речі простіші — ми збуджуємо й утримуємо читацький інтерес подіями сенсаційними, а ви показуєте міста і влаштовуєте дружні обіди. Я ж сказав, ви жахливо дружні...»

Я згадав давню тезу про те, що сп'яну можна обійняти й класового ворога, тим більше, що Аттінг вдався до уточнень: «Я переконаний антирадянець,— так і сказав, ще й долонькою по столу поплескав.— Ми не давали й не даватимемо позитивних матеріалів про вас, бо ви завжди будете ворожі мені й газеті моїй. Що б ви мені не підсовували (в Сибіру, кажуть, робітники хотіли порозмовляти зі мною, але ж я знаю, що їх готували спеціально), я не повірю вам і завжди буду проти вас...»

Це був ворог. Причому догматично мислячий — найпримітивніший і найзатятіший з можливих ворогів.

Виступаючи на радіостанції Сі-Бі-Сі, я розповів про душевне закостеніння пана Аттінга. Мені нечасто доводилося таких бачити — здебільшого вони соромляться розмовляти прямо. Але білозуба тінь американського президента похитувалась над журналістом зі «Стар», благословляючи та охороняючи його. Коли я спитав про Аттінга в інших торонтських газетярів, ті розвели руками: «Особа відома! Він завжди був такий, але ніколи не розперізувався до такої міри. Атмосфера сприяє. Тим більше, що він пов'язаний з американською пресою і часто одверто працює для неї».

У калейдоскопі вражень, голосів, імен, цитат, ставлення до Радянської країни щораз чіткіше виявлялося не як особисте, а як одна з передумов ставлення до всього на світі. За ставленням людини до СРСР можна було навіть визначити її думку про війну і мир (до речі, Аттінг зі «Стар» переконаний, що нова світова війна неминуча, більше того — вона вже триває), її ставлення до проблем праці, культури, свободи — все це перепліталося зі ставленням до нас. Якщо можна так висловитись, у нас *визначальна* країна; і зовсім не диво, що ставлення до неї формулюють так активно, ба навіть нав'язують.

«Бар'єр із Заходу на Схід багато вищий, аніж бар'єр зі Сходу на Захід,— сказав мені Майкл Лукач, президент асоціації «Канада — СРСР».— У вас знають західні мови, тут не знають слов'янських; у вас давно, масово й пильно вивчають західні культури й політики, тут ніхто, крім професіоналів, грунтовно не цікавиться ними. Канада обстоює свою незалежність від Сполучених Штатів давно й непросто; теперішня ситуація, коли нашу країну нацьковують на вас,— частина тривалої дискусії про право Канади на самостійну політичну лінію. У нас дедалі краще розуміють, що не все, вигідне правителям США, вигідне для Канади; ми ж не слали своїх солдатів до В'єтнаму, у нашій країні переховувались десятки тисяч американців, які уникали призову. Тим часом Штати поглинули канадську промисловість; засоби масової інформації перекрикуються, придушуються. Я б сказав, що Америка повертається до часів маккартизму, але якщо перший маккартистський приступ був внутрішньоамериканським, то другий намагаються зробити універсальним, всесвітнім. Відбувається, так би мовити, глобальний маккартизм. Поки що це, можна вважати, не вдалося, можу судити навіть за членством в асоціації — від початку чер-

гової антирадянської істерики (чи світової «холодної війни», як звуть її в США) з асоціації «Канада — СРСР» вибуло лише п'ятеро чоловік. Я певен, що з місяця в місяць нас буде все більше...»

Самого Майкла Лукача нещодавно звільнили. Хазяїн фірми викликав його і розвів руками — тримати в штаті людину, так тісно пов'язану з Країною Рад, стало небезпечно. Лукач — художник-дизайнер, у Канаді відомий і популярний, але фірма залежить не тільки від канадських замовлень; хазяїн позирав на південь, а зі Штатів погрожували директивним перстом. Отже, президент асоціації «Канада — СРСР» став безробітним. «Хоч би хто-небудь з газетярів, які так люблять тут і в Штатах теревенити про людські права, виступив на мій захист!— гірко всміхається Лукач.— Вигнали мене, й здобути працю буде не так просто. От граю поки що в циганському оркестрі тричі на тиждень — це все, що спромігся знайти...»

Майкл Лукач з Карпат, з тих передгір'їв, де стрічаються Чехословаччина, Польща, Угорщина, Україна, всі там знають по кілька мов і пам'ятають багато трагедій, що виникали в зіткненнях націй. З тих місць вийшло чимало запеклих націоналістів; виходили звідти й інтернаціоналісти, якими пишається світ. Кілька родичів Лукача були в іспанських Інтербригадах. Сам він приїхав до Канади з Чехословаччини в 1939 році, рятуючись від фашистів, влаштовувався тут непросто, але став відомий як художник і музикант, а згодом і як діяч всеканадських організацій, що борються за мир і дружбу між народами. Ось уже понад два роки він президент асоціації, яка поширює знання про СРСР.

«Вас бояться,— каже Майкл.— Бояться переконливості радянського світу. Ви звикли до життя свого, а тут люди не можуть повірити в найпростіші правди про вас — що в СРСР немає безробіття, не існує расових проблем, не поширюються наркотики...» (Лукач і я обідали з однією із впливових і досить популярних співробітниць канадського телебачення. Коли Майкл ненадовго відійшов від столу, телевізійниця нахилилась до мене й довірчо, зазираючи мені в очі, спитала: «Ми ж друзі, правда? Ви можете сказати мені, бо Лукач приховує, скільки безробітних у вашій країні?»)

Безумовно, що стіна, яку намагаються звести супроти нас, будується в паніці й поспіху; бетонні блоки разом з

невипаленою цеглою та банківськими сейфами. Стіна досить хистка. Я бачив, як на демонстрацію трьох звичайнісіньких одночастинних кінострічок про нашу країну (причому ніяких оголошень у газетах не було, та й плівки надійшли з запізненням) людей до залу асоціації набилося так багато, що Лукач змушений був організовувати повторні сеанси. В стіну, що зводиться для того, аби приховати радянський світ від очей власного народу, чужа пропаганда намагається вживити важкі брили страху. Але це не так просто й легко.

Не слід думати, ніби в канадців тільки й справ, що міркувати про нас з вами. Страх, нав'язуваний їм щодо нашої країни, поєднується з невпевненістю у власнім житті-бутті, і це, певно, головне. Ставлення до подій на Близькому Сході — це теж ставлення до опалення свого дому і до бензину в автомобільному баці; в більшості випадків — нічого більше (мені кілька разів нагадували популярний жарт: «Ціни на нафту зростають з такою швидкістю, що скоро в Канаді буде вигідно замикати ціле місто на зиму й всім летіти до Африки, щоб заощадити на опаленні»).

Сполучені Штати не потерпають від докорів совісті й не звикли економити заради чийогось добра. Вважається, що на самі лише домашні кондиціонери США витрачають більше енергії, аніж деякі африканські країни на всі свої потреби, до важкої промисловості включно. США, у яких живе близько 6 процентів населення планети, використовують від одної до двох третин енергоресурсів земної кулі, вважаючи, що так і треба. Чимало багатств, які США вважають за свої, розташовані, хоч як це дивно, в Канаді, але канадці до цього звикли. Привчили їх. Якщо світ і поділено, то зовсім не так, як того заслуговують канадці, але їм не радять про це сперечатися. З півдня, коли треба, вміють прикрикнути, і вже не один кабінет міністрів Канади засвоїв це на власному досвіді.

Втім, і попри все це люди хочуть дружити. Чимало громадян Канади і США походять із сусідніх прикарпатських сіл, кордону між країнами для багатьох і справді не існує; все ж таки з півдня на північ він не існує куди відчутніше, ніж з півночі на південь. Для європейських емігрантів кордон між двома країнами емоційно не був реальністю ніколи; вони здебільшого й не замислювались над тим, в якій з північноамериканських держав оселитися. З часом усе стало виразніше визначеним. Як би там

не було, але Сполучені Штати самим духом своїм куди менш терпимі й демократичні, аніж їхні північні (та й інші) сусіди. Весь комплекс традиційного янкі в Канаді виглядає так само забавно, як і замашки техаського жителя на півночі США. Безумовно, Канаду ще не вражено безглуздою мегаломанією Штатів, канадців не привчили до того, що вони пуп землі і все на світі їм підлягає. Це дуже важливо, бо кожен канадець мислить конкретно й не схильний напускати туману. З десяти мільйонів квадратних кілометрів канадської території зазнає обробітку заледве одна двадцята частина; 24-мільйонне населення Канади повниться відчуттям, що резерви країни безмежні; кожен американець любить потеревенити про те, що «дійшов межі». Канадці лиш починають стягатися до своїх міст — сільських жителів поки що досить багато і лише в 2000 році (передбачають!) 60 процентів населення зосередиться в 15 містах країни, кожне з яких матиме принаймні 300 тис. чоловік. Втім, безпосередньо на фермах зараз живе менше як півтора мільйона канадців; інші розселилися містами й містечками вздовж південного кордону. І якщо канадські міста ще відзначаються певною самостійністю засобів масової інформації, видають кілька серйозних газет, то, на відміну від них, містечка вкрито непроникним ковпаком американських телемереж (очі й вуха провінційних жителів затулено американськими новинами, а степові елеватори опечатано чужим президентським вензелем).

Сполучені Штати перетинають кордон не гальмуючи. Закусочні Макдональда торгують своїми котлетами в лісових хащах Канади і на кожному розі міста. Американські універмаги (починаючи з найдешевшого «Вулворта») і американські автомобілі (починаючи з найдешевшого «Рамблера») постійно перебувають тут у куті зору. Канадця майже привчили до того, що ні котлету засмажити, ані автомобіль спорудити він неспроможний. Тим більше не в змозі захистити себе і свій дім. Участь лише в одному (а їх декілька) військовому пакті з США — так званому НОРАД — обходиться Канаді 200 мільйонів доларів на рік. А якщо додати сюди й горезвісне НАТО, то це вже 4 мільярди доларів, котрі Канада зобов'язана негайно витратити лиш на самі американські винищувачі.

Канадці мають вельми дорогого (за ціною та ненадійністю) і не дуже масово улюбленого сусіда. Один

з анекдотів про американців розповідає, як техасець зателефонував з монреальського готелю до себе на ферму. Наступного ранку адміністратор подав гостеві десятидоларовий рахунок. «Та ви що!—вигукнув техасець.— Я за такі гроші можу вдома потелефонувати до пекла й назад!» — «Розумію!— співчутливо покивав адміністратор.— Адже там у вас це місцевий виклик...» Про Штати, як правило, говорять, відмахуючись, жартома, з приказочками, але ерозія канадської самобутності йде звідти; коли й промисловість, і телебачення, і політика з'їдені ззовні, патріотам Канади лишається тільки створювати Комітет за незалежну Канаду (а це в суверенній державі!). Не так давно сформульована цим (цілком буржуазним і респектабельним за складом) комітетом декларація проголошує: «Наша країна недовго лишатиметься нашою, якщо ми й далі дозволятимемо її розпродаж іноземцям, якщо дозволимо чужій культурі контролювати наші засоби інформації, якщо й надалі рухатимемось у фарватері зовнішньої політики інших держав». Ну як же переплутались висока політика й повсякденні проблеми! Пошук друзів у світі, втеча з відрубностей, що загрожують самотністю державі та всьому суспільству, пов'язані з боротьбою за гідність — державну та особисту. Все поєднане: якщо канадець хоче пишатися своєю вітчизною, він не повинен дозволяти принижувати ні свою велетенську країну, ані себе самого. Це очевидно але ж нелегко...

«А люди хочуть жити по-людському,— казав мені мер Вінніпега Уїльям Норрі. Подумав і додав:— Навіть у найбрудніші часи. Скільки б не налипало грязюки на взаємини між народами, люди хочуть жити по-людському». Мер — людина молода й енергійна, він хоче багато зробити для розквіту Вінніпега і добре розуміє, що будь-який розквіт можливий лише на шляхах дружби. «Я надіслав листа мерові Львова, нашого міста-побратима. Ми готові прийняти звідти делегації акторів, туристів; хочемо розширити співробітництво. Дух розрядки має бути головним; якщо дух цей принижено чи споганено,— всім погіршає...»

Всім погіршає... У калейдоскопі своїх зустрічей я радів з того, що багато хто в Канаді розуміє: наш велетенський світ уже не розділиш, як би не жадали цього майстри роз'єднань. Потік принижень та брехень, в якому вони воліли скупати радянський народ, прийнятний далеко не всім. Більше того, канадці ліпше розуміють багато

що у власному домі, спостерігаючи поводження з домом чужим. Я озираю Канаду, різноманітну й непросту, все думаючи про те, як щулиться ця велика країна під вибухами чужої психологічної війни,— куди ж від неї подітися?

А країна ж справді багата й красива! Дуже красива! Лиш Ніагара чого варта — ні з чим не порівняне диво світу — з водяним пилом і гуркотом що долинає до тебе ще здалеку; з телескопами, щоб ліпше роздивитися все це і сувенірними ятками, щоб краще все це запам'ятати. Під'їжджаючи до Ніагари, на мить забуваєш, що навкруг тебе кружляють тимчасові пропагандистські каруселі і не вгаває щоденна суєта. Так велика природа дарує почуття впевненості в житті й доброму началі його. Ніагара особливо гарна в багатоцвітті осені, але й кожної пори року вона переконливо розтлумачує, що є категорії тимчасові — листя, прем'єри урядів, марки автомобілів — і є та пребуде вічно земля ця з вічною водою й вічно працелюбними людьми, які мріють жити по-людському.

По-європейському домашній і гарний Монреаль з велетенським хрестом, що сяє з Королівської гори, яка дала місту ім'я. Зовсім не схожий на нього рівнинний Торонто з вічно холодним Онтаріо, розхлюпаним біля підніжжя хмарочосів. Занурено в поля і ліси Вінніпег, пряжку на слов'янському поясі Канади, де на вулицях розмовляють по-українському, а перед парламентом серед інших монументів височать пам'ятники Тарасові Шевченку й Роберту Бернсу. Багатоликий та багатомовний (але в основному все ж таки примружений по-азіатському) тихоокеанський Ванкувер, колоритний і яскравий, як усі порти. Канада вельми розмаїта, подиву гідна й гарна, і які ж одноманітні кола її візитерів. З США приїздить близько 35 мільйонів відвідувачів на рік. Деякі мої знайомі американці просто люблять половити рибку в холодних і чистих манітобських озерах — для них же ні кордону немає, ані нормальної митниці. Навіть американські гроші в більшості крамниць приймаються без попереднього обміну в банку. Кількість же туристів з інших країн вимірюється вже десятками тисяч, не більше; іноземець у глибині Канади — явище не надто поширене. Гостей зі США тут не вважають за іноземців.

Книг, книгарень та бібліотек дуже багато (вважається, що лише в школах понад десять тисяч бібліотек), але звичка до читання своїх літераторів виробляється в

канадців нелегко. Я допитувався в багатьох своїх знайомих, що вони знають про Метта Когена, Маргарет Етвуд чи Джека Ходжінса, щойно удостоєних найвищих у країні літературних премій (за традицією вони звуться Нагородами генерал-губернатора) за кращі книжки минулого року. Канадці звикли, що все більш-менш помітне в літературі приходить до них зі США чи оцінюється там. (Згадую, як Артур Хейлі розповідав мені, що він, громадянин Канади, живе на Багамських островах, а публікується лише в США — там він має менші податки й більші тиражі). Втім, деякі (дуже нечисленні) канадські літератори відомі й публікуються по обидва боки кордону одночасно. Про одного з них згадалося докладніше.

З Торонто до Вінніпега я летів уночі. Спати не хотілося, тим більше, що мій сусід по літаку, студент з Манітоби, допитавшись, звідки я, заважав читати, розпитуючи про наші університети, про те, як живуть у нас люди, куди ходять, що їдять,— відчувалося, що, крім силою нав'язаних йому американізованих інформацій, нормальний канадець потребував ще чимало. А хлопець виглядав звичайним канадцем: навіть книжка, яку він тримав, «Кит-убивця» Фарлі Моуета — належала перу одного з найпопулярніших канадських авторів. Уже понад двадцять років Моуета читають рівно й постійно — жодна з його книжок не застаріла, а кожна нова лиш поглиблює репутацію і в Канаді, і в світі. Я сказав своєму сусідові, що знаю Моуета, читав багато його творів і лише вчора бачився з самим письменником. «Ого! — сказав манітобський студент і замислився. А тоді додав:— Не може бути! Хто ж у вас дозволить видавати Фарлі Моуета?» Ні, хлопець таки читав газети й вірив теленовинам.

Я хотів образитись, а тоді згадав зустріч з Фарлі і передумав.

«Надто вразливі ви,— сказав мені Моует і широко всміхнувся. — Не можна так. Ніяких нервів не вистачить».

Ми сиділи в найсвітлішій кімнаті його котеджу на Кінг-стріт в маленькому містечку Порт-Хоуп, розташованому за сто миль від Торонто. Містечко було тихе, як будь-яке провінційне північне містечко, а Королівська вулиця була однією з найтихіших у Порт-Хоупі. «А я інакше працювати не вмію,— знизав плечима господар дому.— Коли намучишся з думками і врешті наважишся

писати, важливо, щоб ніхто не завадив, тому й живу тут...»

Щойно вийшла нова книжка Моуета «Птахи не співали»: протягом кількох перших місяців лише в Канаді продано понад п'ятдесят п'ять тисяч примірників у твердих обкладинках — це дуже багато для дорогого видання, й Фарлі радіє успіху, як кожен письменник на світі. Його так само радують і перекладні видання. Він підводить мене до полиці й показує на ряди радянських видань, між ними одне українське; від початку 60-х років Моуета в нас перекладають і видають книжку за книжкою. Найпершою була «Люди Оленячого краю».

«Птахи не співали» інша, не така, як попередні,— каже Моует.— Це новий твір, зовсім новий для мене. Зараз, коли від американських кордонів повіяло бойовими багаттями, а згори від можновладців цілому народові нав'язано таку воєнну істерію, що далі нікуди, захотілося оповісти про те, яке це паскудство — війна. Мені ж двадцяти не було ще, коли вибухнула друга світова й довелося поповзати на пузі й постріляти — висаджувався в Італії, воював під знаменитим Монте-Кассіно. Вважаю, що дуже важливо розповісти нинішній молоді, яка війна огидна,— книжка саме про це. І я сподіваюсь, що ті, хто її купує, мені вірять...»

Власне, ми з Фарлі Моуетом і розмовляли про довіру до літератури, до народу, просто до сусіда за парканчиком. Присвятивши творчість свою людям канадської Півночі, ставши певною мірою продовжувачем оповідей, що в читацькій уяві позросталися з іменами Джека Лондона чи Джеймса Кервуда, Фарлі Моует розповів про ескімосів так талановито й чесно, що його почули всюди. Екзотика перегонів на оленячих та собачих запряжках поступилася місцем жорстокій розповіді про загибель цілого народу, що володів колись велетенськими обширами Півночі. «Справжні проблеми не повинні заступатись вигаданими,— повторює Моует.— Нізащо не повинні. Екзотика екзотикою, але Північ гине...»

Ми розгулюємо котеджем, роздивляємося моржеві бивні, вкриті мереживом різьблень, кинджал з Уелену. Слідом за нами, нечутно ступаючи килимами, ходять два чорні мисливські пси Моуета — Едвард і Лілі. Над килимком Едварда красується великий кольоровий портрет його тезка, колишнього англійського короля, що доводився якимсь родичем самодержцям російським.

Фарлі Моует іронічний і неортодоксальний щодо себе й свого оточення, але з його монархістськими симпатіями, здається, все ясно.

«Я вважаю, що письменник повинен прагнути ясності в своїх стосунках з оточенням,— каже він.— Принаймні в зрілому віці критерії повинні з'ясуватися остаточно й стати очевидними для всіх. От я зараз написав про війну, бо не терплю її; за кілька місяців майну на північ писати про своїх ескімосів. Ця одна з найважливіших тем для мене, як не дивно, поєднана з воєнною. Пишу про те, як важливо зберегти життя на землі».

Невисокий рудобородий письменник рвучко пересувається по невеликій кімнаті, й навіть коли він спиняється, уявляєш, ніби Моует розмовляє на ходу. Він швидко позирає на мене і повторює речення, з якого ми почали. «Надто вразливий ви. Стільки ми нарозповідали один одному про істеричну канадську антирадянщину, а вона ж переважно чужа, це лиш відлуння американського вереску. В основному відлуння, хоч є дещо й своє, чому б не бути? Кожна велика країна повинна мати ворогів — зовнішніх чи внутрішніх, вигаданих чи справжніх — для того, щоб вирішувати власні проблеми, тримаючи населення збитим в одну отару від переляку. Вже давно капіталісти роблять з комунізму таке собі страховисько — і так завжди буде, доки існують на світі різні політичні системи. Я ж не якийсь там лівий з партійним стажем чи іще щось, я ж вам кажу те, що пишуть в найбуржуазнішій нашій пресі. А кожен, хто не згоден з цим,— агент комунізму, та й годі. Якось до мене звернулися з торонтської газети «Стар» з проханням прокоментувати чергові тиради Солженіцина. Я сказав, що думаю: цей панок, по-моєму, досить посередній письменник і дуже реакційний, поганий політик. Ще я написав, що розумію людей, які погоджуються із зрадником, зрештою, вони його й схиляли до зради; але я нізащо не вірю, коли мені кажуть, що зрадника можна любити. За тиждень в «Стар» написали, що Моует маріонетка в радянських руках — для них це було єдиним поясненням, бо вони сприймають світ у вигляді або «руки Москви», або «руки Вашінгтона», а все людство як ляльки-рукавички, вдягнені на ту чи ту руку. «Рука Вашінгтона» здається таким, як люди зі «Стар», дружньою — от вони й ворожать по ній. Що й казати: Канада зазнала пропагандистського вторгнення, і її по вуха засипало пропа-

гандистським сміттям з півдня. У Канаді один-єдиний масовий щотижневик «Маклінз»; так і він — погана копія «Тайму». Канада ніколи не мала власної великої філософії; більш-менш відомі наші письменники та діячі мистецтва відсмоктувались і відсмоктуються Штатами; бізнес наш з'їдено американцями, а гроші розмовляють дуже голосно... Мабуть, підпорою канадської ідентичності лишається інстинкт самозахисту й віра у те, що політична зрілість Канади викристалізовується з її нелегкого досвіду, з розуміння того, що сусіди в неї є не лише на півдні, а й на півночі — Радянський Союз. У співдружності з вами ми могли б досягти багато, не зазнаючи ніяких моральних втрат...» (Журнал, що його видає прогресивний літератор Дайсон Картер, друкуючи статті про дружбу і взаєморозуміння з Радянською країною, так і зветься — «Північні сусіди»).

«Втім, якщо хочете знати, я не надто побоююсь американських президентських скандалів — все це згори. Нормальні люди в Північній Америці ніколи не бажали війни й не бажають — ви ж знаєте. Антирадянська пропаганда глибоко не пройшла і корою лежить на поверхні. Але в Штатах не вигасає традиція набиватись у порадники й благодійники. Коли їх не слухають, вони люблять покрикувати й тупати ногою. Все ж таки Канада має бути сама собою — ну, скільки ж можна, щоб південні сусіди сприймали нас лише в хорі, який співає під їхньою диригентською чи якою там ще паличкою...»

Коли ми згадували голоси теледикторів, що розмовляють, наче унтер-офіцери в окупованій країні, і категоричність американських газетних рекомендацій, спали на думку гіркі слова, нещодавно опубліковані в додатку до «Нью-Йорк таймс» добре відомим в нашій країні прозаїком Джоном Херсі: «Ми експортуємо не лише зброю, а й мораль. Саме потяг до місіонерства закликає нас обирати своїх Картерів». А Фарлі Моует у своєму широко публікованому «Листі до сина» прокоментував ситуацію ще відвертіше: «Я не хочу, щоб у тебе зберігались ілюзії, ніби ти живеш в демократичній країні, ніби демократія захищає тебе. Ти, сину мій, раб, народжений і вигодуваний під егідою Сполучених Штатів... Ти повинен визнати, що сувора дійсність, яку неспроможні замаскувати солодкаві теревені гендлярів, така — ти раб, і не більше. Хазяїн живе далеко на півдні».

При всій категоричності таких суджень в них чимало

від давнього болю. Чимало канадців сприймають погіршення взаємин з Радянським Союзом як силоміць нав'язане їм із США; це стало не лише частиною ставлення до нас — це й частина ставлення до американського шовінізму, небажання, щоб на тебе кричали та наказували тобі.

«У нас з вами чимало спільного. Взяти хоча б проблеми освоєння Півночі, північних міст. Штати навіть не намагаються вирішувати такі проблеми — ваш досвід і співробітництво з вами надзвичайно важливі для Канади. Навіть те, що мою книгу про Сибір, написану понад десять років тому, весь час перевидають,— показник такого зацікавлення. Але в той же час, коли я захотів видати твір Юрія Ритхеу про Радянську Північ, мені відмовили в субсидії; поїздки до СРСР не заохочувались і не заохочуються, навіть навпаки... Гадаю, що можна й слід казати про бар'єр, споруджений на шляху об'єктивної інформації про вашу країну. З одного боку, цікаво й важливо (от і мою книжку про Сибір перевидають), а з другого — страшнувато, щоб народ не дізнався про вас більше (книжку Ритхеу вже перешкодили видати). Потужний американський тиск проти участі в Олімпіаді перш за все спричинений тим же страхом, що об'єктивні дані про вашу країну дійдуть до людей і примусять їх замислитись над порядками у власному домі...»

Фарлі Моует всміхнувся і насварився на мене пальцем: «Я вже вам казав, що я звичайнісінький канадець і погляди в мене найпоширеніші — в Канаді багато хто погоджується зі мною. Люди втомилися від психологічної війни, від дезинформацій, залякування; від нав'язаного нам комплексу неповноцінності щодо Сполучених Штатів. В умовах миру ми ще буваємо дужі та самостійні, в умовах же війни, чи то «холодної», чи «гарячої», Канада негайно стає «молодшим партнером» свого південного сусіда, який вимагає, щоб перед ним стояли струнко. А я не хочу виструнчуватись ні перед ким — більшість канадців теж не бажає. Уроки гідності, власної й державної, що виробляються в протистоянні спробам зігнути тебе й принизити,— неабияка тема для роздумів, одна з тем, найважливіших у літературі. От бачите, я вже заходився оповідати вам, про що напишу завтра...»

Ми довго ще ходили по його дому, раздивлялись книжки, пили якийсь особливо цілющий, на думку Моуета,

ямайський ром і розмовляли про собак, яких виявилося ще двоє, потім собак ставало дедалі більше, вони спали по кріслах, чекаючи на обіцяну північну мандрівку. Дім був гостинний, і господар був щедрий, і свіжі вечірні газети, що лежали біля порога, здавалось, обтрушувались від поганих новин.

Моует увімкнув телевізор, подивився на американського президента в тенісці, який умовляв голосувати за нього — президента в тенісці. Фарлі пхекнув і вимкнув свою телескриню. За вікнами було тихо; Порт-Хоуп занурювався у смеркання, де невидимі радіохвилі зіштовхувались, дзеленькаючи, наче сталеві каски,— забагато військового металу несли вони в собі. Тиша, якою так дорожив господар дому, блукала по Кінг-стріт і зазирала у вікна, відсахуючись від телевізійних екранів.

## 2

Богдан Гарматюк, українець з Торонто, служив під Монте-Кассіно в одному батальйоні з Фарлі Моуетом. Він бачив українців у німецькій військовій формі, яких доводилося конвоювати в табори для військовополонених. В Європі ж він побачив українців з переможної армії — червоноармійців, які пронесли червоний прапор до Берліна. Саме означення «українець» для Гарматюка та для більшості громадян Канади ніколи не було і не є означенням якоїсь монолітної структури. Це українські пісні завжди такі самі, хоч і співають їх різні хори. І вишивки подібні — тільки різні гасла вишито. І писанки схожі...

У найкращих універмагах Торонто й Вінніпега торгують великодніми писанками, їх виконано за традиційними орнаментами та рецептами, що споконвіку побутують на Україні. Кількома тиражами англійською мовою виходила книга — самовчитель по виготовленню яєць-писанок — і швиденько розпродувалась. Мені доводилось зустрічати в канадських англосаксонських чи французьких домах чимало предметів типово українського прикладного мистецтва, і все це видавалося природним, якщо врахувати, що лише за офіційними даними українців у Канаді понад шістсот тисяч. Називаю цифру цю як приблизну, бо саме вона фігурує в довідниках, а запису про національність у канадських документах не

існує. Переписні дані про країну походження та рідну мову не завжди були об'єктивні, бо робилися в різні часи.

Найперших емігрантів, які прибули до Канади наприкінці минулого й на початку нинішнього сторіччя (офіційно початок української еміграції відраховується з 1891 року), від початку першої світової війни навіть інтернували по концтаборах. Вважалось, що вихідці з Австро-Угорщини (а чимало українців приїздили саме звідти) кращого ставлення не гідні. Тим часом українські емігранти будували трансканадську залізницю, піднімали мільйони акрів канадської цілини, засіваючи її українськими сортами пшениць, які згодом склали селекційну основу знаменитих канадських. Було воно так і було, але з початком другої світової війни українців, пов'язаних з Компартією і взагалі робітничим рухом, теж запроторили за колючі дроти й тримали там до 1943 року. Це я до того, що бути емігрантом певної національності в Канаді виявилось не завжди безпечно й солодко, отож українців у Канаді, безперечно, більше, аніж зареєстровано насправді. І вплив їхній досить великий. Принаймні в мера Вінніпега Уїльяма Норрі журнальний столик вкрито українськими рушниками. «Чому це?» — спитав я. Мер знизав плечима: «Природно. В Західній Канаді ми народжуємося й живемо в досить тісному українському оточенні — кожен знає хоч декілька українських слів. Та й мені, політику, важливо не забувати, що це друга за кількістю група виборців. Не тільки я, кожен на моєму місці повинен зацікавлено ставитися до українських справ; лише вчора виступав я з промовою на фестивалі прикарпатців; нещодавно подав листа мерові Львова, пропонуючи поширити побратимство наших міст».

Стоп. Не він перший. Згадую, як Джон Діфенбейкер, що став прем'єром Канади ще наприкінці 50-х років і лишив по собі дуже різні спомини, заговорив свого часу до мене по-українському. «Звідки воно у вас?» — здивувався я. «А я, перепрошую, виріс у преріях Західної Канади, то з дитинства і з дівчатами українськими танцював, і з хлопцями колядував на різдво. Заспівати колядку?..»

Перед будинком парламенту у Вінніпегу здаля видніє пам'ятник Тарасові Шевченку, відкритий свого часу Діфенбейкером. Тодішній прем'єр любив переповідати всі

тези українських націоналістів, які лиш був здатен запам'ятати, було це й на відкритті пам'ятника. Але тези позабувалися, а Шевченко стоїть, і це чудово. Втім, Шевченко не стоїть, а сидить — річ у тім, що біля парламентського будинку з позолоченим Гермесом на куполі не вільно зводити ніяких пам'ятників, вищих за британську королеву Вікторію, поставлену там-таки. Це закон. Тому великий Кобзар не просто сидить на п'єдесталі, а ще й прихилив мудру свою голову до бронзових чобіт. Але це лиш підтверджує безумовну істину, що коли Шевченко зводиться на повен зріст,— жоден монарх не сягає йому по пахви.

Є ще прекрасний пам'ятник Кобзареві в Палермо — літньому таборі українських робітничих організацій біля Торонто. Є ще й пам'ятники Іванові Франку у Вінніпегу, Лесі Українці — в Саскатуні, є Стефаникові — і не лише їм. Річ навіть не в бронзі (частина бронзи — з Радянської країни, пам'ятник Шевченкові у Палермо — наш дарунок за океан) — справа в тому, що українці посідають у Канаді досить високе місце в суспільній ієрархії. І коли дивитися з нашого боку, то слід пам'ятати, що чимало вихідців з України керують там прогресивними організаціями, входять до складу ЦК канадської Компартії. Коли ж дивитися з боку ієрархій капіталістичних, то й там чимало українців є громадськими діячами, помітними вченими в державних інститутах Канади, навіть мільйонерами. Від берега до берега, від океану до океану чимало відбитків босих українських ніг під фундаментами заводів та хмарочосів Канади. Колись у Ріджайні я зустрів негра, який розмовляв по-українському; працював на українській фермі, ходив до української школи, бо інших довкола не було...

Українці — не лише за океаном, а й удома — змінюються від покоління до покоління, й, гадаю, ми часом недоречно називаємо всіх канадців українського походження «еміграцією» — дев'яносто процентів їх народилися за океаном, чимало зроду не бували не те що на предківській батьківщині, а й взагалі в Європі. Але мову предків (хай часом деформовану американізмами) зберігають внуки й правнуки тих, хто зі «старого краю» виїхав розорювати канадські прерії. Не лише мова — любов до України передається у спадок, витримуючи випробування часом. Випробування політикою любов витримує не завжди.

Хлібороби, що становили першу еміґрантську хвилю, водночас були й політиками. Грабовані, позбавлені не лише тамтешньої землі-годувальниці, а й тієї, що зветься вітчизною, вони найчастіше сповідали соціалістичні учення. Саме щоб приборкати соціалістичну пропаганду серед емігрантів, канадські можновладці з 1903 року почали видавати україномовну газету «Канадійський фармер», яка відтоді так і не змінила своїх політичних завдань. Перша газета, яку самі українці в 1907 році видали для себе, звалась «Червоний прапор» і створена була соціалістами. Тоді в Канаді налічувалось близько шести мільйонів населення, сто тисяч з них були українці.

На вулиці Селкірк у Вінніпегу мені показали дім, зазначений в адресних реєстрах російських соціал-демократів. На ім'я М. Д. Котляренка до аптеки, розташованої в будинку № 540, йшли соціал-демократичні видання, статті, підготовлені РСДРП й публіковані прогресивною українською пресою. Оголошення про запис до української соціалістичної комуни, опубліковане на 7-й сторінці газети «Робочий народ» в лютому 1910 року (№ 9), було таке: «**Комуна.** Хто хоче ліків від пазурів капіталу, від тої гадюки, що ссе робітничу кров, нехай зголоситься... Ціль комуни — матеріальна поміч соціалістичній партії. План, де і на який кошт засновується комуна, буде вироблений членами комуни. Н. Ленін». Не голоситиму зараз про тактовність авторів оголошення, які самовільно вжили ленінський псевдонім; та поза всяким сумнівом те, що ім'я Леніна було вже тоді відоме й масово привабливе у Канаді.

Газету з оголошенням показав мені Петро Кравчук. Його особа широко знана в Канаді. Журналіст, критик, видавець, він багаторазово був у нашій країні, удостоєний української республіканської журналістської премії імені Ярослава Галана за статті, спрямовані проти ворогів розрядки і миру. Ми з Кравчуком приятелюємо дуже давно і, всоте обговорюючи з ним давно відомі проблеми, раптом торкнулися днів самого Петра — людини талановитої і сильної, яка не дуже любить говорити про себе. «Ювілеї...— сумно всміхнувся Кравчук.— П'ятдесят років тому я прибув з іншими емігрантами до Галіфакса, а рівно сорок років тому мене в Канаді арештували за приналежність до Компартії, і я надовго опинився в концтаборі. Під час кіносеансу до мене ввічливо

підсіли двоє й тихенько спитали, чи я не Кравчук, а коли Кравчук, то чи не можу вийти з ними для термінового з'ясування однієї обставини; гроші за квиток до кіно мені повернуть... Додому з того кіно я повернувся через кілька років...»

Так, Канада до своїх громадян всіх національностей звикла ставитись по-різному. Я не збираюся конспективно викладати історію еміграції, просто повернусь до тези, вже тут проголошуваної,— про випробування любові політикою.

В Монреалі я обідав у людей, знайомих мені давно й добре — хай ніколи не причетних до асоціацій дружби з нашою країною, але таких, які завжди намагалися зрозуміти, що в нас відбувається. Були там особи різних національностей, ми жартували, сперечалися про політику, іронізували про сучасне кіно. Та раптом один з гостей почав люто доводити, як потрібен економічний бойкот Радянської країни — жорстокий, такий, щоб нас до голоду довести... Гості знітились, я вирішив піти, але найприкріше було в тому, що прибічник голоду виявився українцем. Він ніколи не приїздив на землю своїх предків, але ненавидів усе, що там відбувалося. Виховали. Виявляється, інтерес до гаптованих рушників і писанок був справою десятою — головне, чий портрет прикрашати рушниками. Крайні націоналісти взагалі забороняють молодим людям їздити на Україну: сучасна Україна їм не подобається; але, втрачаючи шлях до свого кореня, люди денаціоналізуються, стають чіпкими і злими, як оте перекотиполе, що невідомо де обломилося й невідомо куди котиться. Відриваючи людей українського походження від «старого краю», крайні націоналісти фактично сприяють знищенню в них саме національних почуттів, свідомо виховують яничарів, яких легше було б здавати у найми.

Це не еміграція. Еміграція — завше трагедія, туга й пошматоване життя. Канадські українці, як правило, цільні. Більшість з них народилися й виховувалися в Канаді. Ставлення до етнічної вітчизни в багатьох складне, тим більше, що зміни, які відбулися на Україні в нашім сторіччі, зробили її невпізнанною не тільки для онуків, які ніколи не гостювали в Європі, а й для дідів, які зростали в злиденній праці під Карпатами чи на дніпровських схилах. Культурно вся Канада різноманітна; це країна молода, й неможливо бути «канадцем

взагалі». Тут маєш бути «ірландським канадцем» чи «китайським канадцем», «канадцем-євреєм» чи «канадцем-негром»... Все життя в Канаді склалося таким чином, що потрібно належати не тільки до загальної культури Канади, але водночас і до вітчизни, і культури предків. Безрідних не шанують ніде.

І ще одна обставина. Перші та більшість наступних поколінь українських емігрантів були селянами — вони не вміли та й не прагнули увійти до канадської політики і великого бізнесу. Без цього можна досягти певного матеріального достатку, але немислимо було увійти до суспільної еліти. Така обставина характерна для долі переважної більшості емігрантів-слов'ян. Одна з прикмет суспільного становища — обмаль книг, за якими простежуються українські долі за океаном. Є десятки книг про канадських євреїв, навіть шведів, навіть про канадських негрів є книги. Про українців майже нема.

Але будуть і книги належного мислительного й художнього рівня. Вже настав час, коли діти й онуки вчора ще «другосортних» емігрантів з європейського сходу почали з'являтися на рівних серед політиків, фінансистів, режисерів, навіть депутатів (у канадських парламентах усіх рівнів десятки депутатів українців). Вершачи таку кар'єру, належить позбутися комплексів безрідності й невлаштованості, точно знати, звідки ти й хто ти. Я чув слово «Україна» з безлічі уст, на всіх акцентах світу; і однією з думок, що незмінно з'являлись при цьому, була: «Невже й справді гадають, що Україн на світі так багато?»

Все соціальне — в тому числі й «класифікація Україн»...

Це так, але належить визнати з усією твердістю наш борг перед дітьми України (та її племінниками й онуками), розсіяними по білому світу. Ми, по суті, нічого не написали про них. Немає повноцінних фільмів, есе, п'єс. Подеколи в тому чи іншому творі виникає герой, який прибув з-за океану в туристську подорож і ахкає від того, що в СРСР безплатно лікують. А тим часом все значно серйозніше й складніше. Звичайно, безплатні поліклініки — велика справа, але поняття Батьківщини куди розлогіше. Звісно, є ще чимало таких собі поверхових ностальгічних позерів, які наберуть у пляшечку води з Дніпра і вважають, що поновлено глибинний зв'язок з втраченою Вітчизною. Повертаються за океан

і вже не реагують ні на які події в житті отої України, звідки коли не ти сам походиш, то працьовиті предки твої. Виявляється (і проблема це універсальна), що набагато легше стрибати в неозорих сатинових шароварах чи підспівувати хору, який виводить мелодійні пісні, аніж присвячувати реальні зусилля репутації, культурі й доброму імені свого народу. Навіть просто читати українські книжки не так легко...

Восени 1978 року я вручив міській бібліотеці Вінніпега вісімсот томів книжок як дар товариства «СРСР — Канада». Все це були українські радянські видання — на тодішньому газетному фото ми з головним міським бібліотекарем Джоном Даттоном стоїмо біля стенда й розглядаємо даровані експонати. Дар було прийнято з вдячністю, і з нагоди його вручення навіть відбувся мітинг.

За рік я знову відвідав бібліотеку і, оскільки стелажі з книжками приступні для вільного огляду, пішов до українського відділу. Чого лиш там не було! Спогади есесівців з дивізії «Галіціен», декларації мало не всіх антирадянських організацій на білому світі (коли вже не всіх, то принаймні «найволохатіших», зоологічних). Лежала газетка «Канадійський фармер»; переступивши за три чверті століття свого віку, вона попоходила по багатьох руках. Відчута її власниками ще в 30-і роки ніжність до фашизму виявилась любов'ю нездоланною (навіть мене колись розносили у тій газетці по «волохатій лінії»: «Як можете ви, чистокрівний українець, приймати філософське вчення, між класиками якого були євреї?» Природно, газета мала на увазі марксизм і писала не «євреї», а «жиди»). Я розгорнув свіжий номер «Фармера»— і все у ньому було наче з іншої планети. Газетка закликала українців до збройного утвердження в світі, й аргументація була розвесела, заклинала іменами київського князя Святослава, що «ходив на ви», і навіть гуннського правителя Аттіли.

Інших українських газет на стендах не було; книжок, вручених мною позаторік, теж не було. Збагачений цими враженнями, я пішов до нового директора бібліотеки Джона Рассела. Дістатися до директорських дверей було складно; ще складніше було потрапити до його кабінету; і вже зовсім неможливо було довідатися в директора, де поділась колекція радянських книжок. Пан Рассел розводив руками, пояснював, що комплектатор

українського відділу перебуває не знати де і що сам він, Рассел, уявити не може, куди зникли вісімсот томів, і взагалі він нічого не знає. Соромно було мені за немолодого директора, що крутився, мов першокласник; страшнувато було за ситуацію, коли людина, яка читає по-українському, приречена у вінніпезькій бібліотеці до читання мемуарів воєнних злочинців чи маячні якогось пня з «Канадійського фармера». За таких обставин і читати не схочеться мовою предків...

Чужа душа й життя не те щоб вічна загадка, але важко доступні завжди. Все, що тут я пишу,— інформація для людей, досить начитаних про подробиці чужого життя. Можна б охарактеризувати оте життя й по параметрах не так популярних — ну, сказати, приміром, що середньостатистичний канадець (яким є й читач вінніпезької бібліотеки) щороку з'їдає 11 фунтів томатного соусу-кетчупу; крім того, цей статистичний тип перетравлює на рік 12 фунтів свіжих помідорів і 11 фунтів консервованих, 13 фунтів вершкового масла, 36 фунтів курячого м'яса й 10 індичого, 92 фунти яловичини і ще всячину. А крім цього, ще й 130 фунтів пшеничного борошна, 6 фунтів рису, 157 фунтів картоплі та ще 240 яєць, не враховуючи решти. І оця машина, так добре пристосована для жування, якщо воліє стати людиною, повинна ще думати й читати. І все зовсім ускладнюється, бо потрібно ще й писати, і ще потрібно збагнути, що діється в світі, й пояснити події коли не іншим, то самому собі. Обмеженість і вузьколобість страшні в будь-якій нації, але особливо боюсь і соромлюсь (вбачаючи у цьому вияв свого патріотизму) дурості української, яку завжди комусь вигідно підгодовувати й плекати. Мудрецям українським (як і всім мудрецям на світі) ніколи не жилося легко. Але дурні (чи обдурені) час від часу просто-таки купалися в добрі, як вареники у сметані. Навіть дієслово таке виникло «придурюватись», тобто, будучи людиною недурною, приховувати це й казати лише те, що від тебе чекають.

Ось чому, радіючи, що людей українського походження в Канаді чимало, я напружуюсь, спостерігаючи, як з їхнього середовища прагнуть виховати й виховують лютих ворогів нашої країни, людей, що мислять вузьколобо й люто. Я вже побіжно згадував про українця, який би не заперечував проти винищення нас голодом,—такого ж треба ще виховати! Потрібно було виховати й поета,

який (цитую за недавно виданою «Антологією української поезії в Канаді») повторює, наче рефрен: «О господи, поможи мені убити Росію!» Я читав чимало таких молитов про кровопролиття і втисячне подумав, що народ мій прийняв у свою історію чимало мук і чимало крові, але убивць, зрощених у власному лоні, народ зневажав беззастережно й завжди.

Ми вже написали й сказали про школу любові — вона незмінна й передається в поколіннях. Про школу ненависті сказано менше, але й вона досить визначена, і злість бандерівських убивць пульсує в сьогоднішніх проблемах багатьох емігрантських громад. Все це класово, і все це не так просто. В хід іде багато що; вельми професійні психологи, працюючи в чужих пропагандистських центрах, добре знають, хто їм потрібен і хто чому. Курс переважно береться на посередність, переповнену амбіціями: її гріють-підігрівають, плекають-підгодовують і потроху доводять до потрібних кондицій.

Не маю наміру аналізувати емігрантські типи — не моя то справа; йдеться про те лиш, як навчились використовувати кон'юнктурників, людей безпринципних; про те, яким коротким буває іноді крок від пристосовництва до зради. Йдеться навіть не про тих, хто давно і вперто декларував свою ворожість до нашої країни, а про мордатеньких «чого зволите», нацькованих проти нас. Заморському обивателеві їх пропонують як добряче вишколених «свіжих свідків»: обиватель, роками від'єднаний від інформаційних потоків, починає споживати, що дали. Непідготовлений споживач інформації гине під навалою пліток, новин, чуток, припущень, напівправд і сенсацій.

Суміші при цьому виникають найнеймовірніші — важко передбачити рецептуру: я, наприклад, чув телевиступ зарюмсаного емігранта в білій маєчці, який повідомив, що за слухання джазової музики в СРСР ув'язнюють до тюрми. А ще я чув і дивився двогодинну телепрограму про те, ніби кожна радянська людина, яка рушає за кордон у відрядження,— шпигун. Розлючені власною непотрібністю, деякі з колишніх, що змінили вітчизну на невиразні перспективи світової слави, а слави тої так і не зажили, верзуть перед «загрянишними мікрофонами» все, що слина на язик принесе. Боже мій, у кожному народі, виявляється, можна знайти що завгодно, навіть у моєму рідному; слухаючи американські радіомовні

програми, легко позбуватися романтичного суперпатріотизму,— скільки ж того глупства можна сформулювати літературною українською мовою!..

Різні люди виїжджають від нас, і лише небагато хто з них зголошується бруднитись в антирадянських шоу. Це я кажу з усією переконаністю. Ну, виїхав то й виїхав, були, може, певні міркування: поживеш — побачиш, зрозумієш сам. Станеш багатим заокеанцем чи прибіжиш до Радянського консульства, щоб проклинати капіталізм і проситись додому,— для більшості це ще попереду, час покаже. Головне — зберегти гідність і залишитись людиною в будь-якій ситуації, що може бути важливішим?! Мені жаль деяких своїх знайомих, які опинилися за кордоном, знаю, що й вони шкодують за своїм кроком. Але тут я говорю про людей, за від'їзд яких дякую долі, бо позбавлення суспільства від пристосуванців — процес санітарний. У складні моменти людської чи державної долі така шушваль коїть чимало зла. Пам'ятаю, як на початку дворічної окупації Києва вони (вчорашні викривачі й крикуни) кидались найматись в поліцаї. Вони арештовували радянських людей і проклинали вчорашню владу в ім'я нової, бо служили вони не ідеї, а силі й шматку хліба з маслом...

Якось ми з Миколою Вінграновським пригадували декого з тих, хто полишив країну за останні роки, знаючи, що далеко не всім з них вдалося прижитись і влаштуватися за кордоном. І раптом згадався один, якому вдалось. Більше того, цей Альоша (прізвища я не називатиму, забагато честі для нього, а хто не забув — згадає й сам) вибився в українські «суперпатріоти», друкує статті-спогади про людей, до яких у Києві не міг і доступитись.

...Жив отож собі Альоша як Альоша. Знімався в масовках на кіностудії, видав збірочку оповідань російською мовою; української не знав і нею не користувався. Я запам'ятав «майбутнього експерта з українських справ», бо якось він просив допомогти йому із сценарієм про родину Ульянових у Києві («Я зобов'язаний про це написати, така тема, наш обов'язок!»), а Вінграновський запам'ятав його по кіностудії. Микола під час зйомок читав вірші одного поета, якого гостро розкритикували в пресі, і Альоша негайно доповів студійному начальству про «безідейне читання», й Вінграновському перепало. Тепер Альоша приторговує і доповідає в заокеанні, але

яким же «суперпатріотом» він став! Це зло страшить мене особливо — обернення пристосуванця в зрадника...

Повторюю, людину, що не приймає нас із переконання, я ще уявляю. Але продажні душі — кому симпатичні вони? Моует слушно сказав мені: «Погоджуватися із зрадником ще можна, але нізащо не повірю, що можна їх любити».

Ще один приклад. Щойно прибувши до Канади, такий собі Валентин Мороз відмежувався від Радянської влади негайно, репетуючи в своєму листі до лідерів екстремістів (лист досить відомий у Канаді й цитую з нього дослівно): «*Ви* створили мене таким, який я насправді, і тому я в повному розумінні слова ваша дитина». Втім, дитина виявилась непутящою — шахраєм і хапуном, та ще й такого розмаху, що навіть у «борців», які набачились всякої всячини й самі не святі, волосся заворушилось, і почалося метушливе відмахування від приїжджого крикуна. Своїх ніде діти... Отже, справа не в іменах, а в тенденціях, що дозволяють, навіть рекомендують бути вкраїнцем і ненавидіти Вкраїну; постійно когось знаходять для чергового заклику до хрестових походів і, втисячне перетрусивши імена, лишають незмінною сутність — «змінювати насильством, очищати у вогні й крові».

Я пишаюсь тим, що дружу в Канаді з університетськими професорами, художниками, журналістами, які пам'ятають про свою зрідненість з Україною і відчувають відповідальність перед народом, від якого початкується їхній корінь у безмежному світі. Я не раз чував від цих людей, що й вони бояться — навіть не насильства, а грязюки, в якій легко закалятися — варто лиш торкнутися світу роз'єднаності й брехні, який час від часу стає особливо верескливим. Світу, що відкидає й ганьбить Україну українською ж мовою. Політичні погляди канадців українського походження належать переважно до двох груп, і одні кличуть до негайного знищення Радянської України, інші прагнуть зрозуміти сьогоднішнє життя її народу.

Всякі завалящі бандерівці нині є знахідкою для кожного антирадянця. Ті, хто офіційно побоюється дерти сорочки на майданах, можуть вирядити для такої патріотичної справи яких-небудь читачів «Фармера» — що з них узяти? На кожен протест влада мило всміхається й знизує плечима: «На кого ви увагу звертаєте?»

Це дуже давній, добре відпрацьований метод — владарювати поділяючи. Тобто відмахуючись від одних і заграючи з іншими. Мені навіть дивно було, що частину українців — досить велику й авторитетну силу — можна використовувати так зневажливо. Надто мало гідності в тому, щоб відлунням повторювати за американським президентом все, що той сказав; мчати до Китаю, ледь американські політики позирнуть у той бік; проклинати батьківську землю й народ через те, що земля та й порядки на ній несимпатичні комусь сильному. Стільки теревенів про самостійність і — така запобігливість...

«Які ж ми різні, українці! — сказав мені Мак Макарчук, член парламенту Онтаріо від Нової демократичної партії.— Я виріс тут, у Канаді, але бережу в собі живий інтерес до краю предків. Та бачили б ви, скільки я дістаю в офіційній пошті матеріалів антирадянських, а між ними антиукраїнських, в тому числі українською мовою! Зараз коментар до афганських подій валом суне зі США, а коментар той з самих прокльонів на вашу адресу. До речі, коли б щось подібне до афганських подій відбувалося біля кордонів США, приміром, у Канаді чи в Мексіці, вони б там були через день і не виправдовувались би ні перед ким, і не питали б ні в кого. Нас майже привчили до того, що все, уподобане Америкою, неодмінно має подобатись решті світу. І навпаки — те, що Америці немиле, має бути «всесвітнім пхе». Але є й в Канаді чимало таких, хто твердо вважає, що у Сполучених Штатів немає монополії на роль пана бога. Той, хто живе на світі, позбавлений власної думки, навряд чи живе повноцінно».

А вкраїнці теж різні. І в Канаді. Мені не до душі, коли суцільний загал людей намагаються означити єдиним фіалковим штемпелем. Так, хтось сумував за петлюрівською республікою, хтось аплодував бандерівським убивцям, хтось зичить погибелі всім сущим на Україні Радянській. Але ж першими партійними українцями в Америці були соціалісти. В лютому 1912 року газета «Робочий народ» опублікувала такий заклик: «Товариші українці!.. Пам'ятайте, що в робітників усіх національностей — один спільний ворог — капіталізм; пам'ятайте, що царське правительство грає роль міжнародного жандарма і що воно давить вас національно. Товариші українці! Пам'ятайте, що кожний удар, нанесений царизмові, приближує час його упадку і

тручає його в могилу». Соціальні категорії були чіткими й усе визначали вичерпно; близько семи десятиріч тому вінніпезька українська газета, аналізуючи політику ленінської РСДРП, писала: «РСДРП була і є партією інтернаціональною...» Боротьба була спільна, і Марксове гасло-звернення до пролетарів усіх країн гаптувалося й на прапорах канадських робітничих українських організацій. Видання соціал-демократів з Росії широко йшли за океан на українські адреси, в перші Робітничі будинки, спільно придбані для спільної справи (ТОУК, найстаріша із спілок трудових емігрантів-українців, досі розташована там).

Адреси не старіють, не старіє й пам'ять. Коли попервах українці трималися «свій до свого», гуртуючись на чужині за національною прикметою, то поділ за соціальним принципом поступово ставав найголовнішим, а процеси, які проходили в «старому краї», визначали й стосунки між українцями заокеанськими. Нікуди не підеш від цього, й не треба йти.

Належить зберігати пропорції. Декому за океаном потрібно «підганяти» всіх українців під свою потребу, оббріхуючи цілий народ. Я вже чув від такої собі пані: «Ах ви ж, українці, всі боролись проти союзників...» — забобон, активно насаджуваний за океаном і підтримуваний недобитками, що повтікали зі схронів, обладнаних для них фашистами. Але якщо ми вже згадали про військових злочинців, які розповзлися в заокеанні, то належить твердо повторювати світові, що понад шість мільйонів українців у складі Радянської Армії переслідували їх нещадно. Як би там не було, але тільки в канадських частинах, що билися проти гітлерівського війська, теж було сорок тисяч українців. Це істина на крові; одна з емігрантських газет процитувала слова колишнього посла США в СРСР Чарлза Болена: «Перші американські десантники, які висадилися влітку 1944 року в Нормандії, полягли від куль українських націоналістів, що служили у фашистському війську». А серед отих перших десантників були й тисячі українців, які добровільно пішли на антигітлерівську війну.

Все на крові. У нещодавно померлого прекрасного українського художника, що народився і виріс у Канаді, Василя Курилика є серія картин, що ілюструють євангельське сказання. На одній з них скоцюрблені солдати у фашистській формі — гряде розплата. Я стояв біля

цієї картини в галереї у Колянківських поблизу Торонто. Там зібрано безцінну колекцію мистецьких творів заокеанських українців — картина з убитими вирізняється між них — гріх зрадництва є найтяжчим: і для атеїстів, і для віруючих.

До речі, Василь Курилик чекає на свою велику персональну виставку на Україні — менші організовувались, зокрема, коли художник приїздив до нас малювати й відвідував батьківське село, так само як, скажімо, живописець Олекса Грищенко чи скульптор Олександр Архипенко.

Ну, гаразд, тепер про інше; переглядаю фотокартки славних людей, одягнених у канадську військову форму часів другої світової війни, і думаю, що про них теж слід оповісти, й багато докладніше, ніж роблю це зараз.

Навпроти мене сидить масивний Юрій Соломон. Він народився у Канаді й пов'язаний з її робітничим рухом давно і невід'ємно. Він добре знає країну, особливо її захід, бо живе й працює, усвідомлюючи прагнення трудящих Канади до справедливого й ліпшого майбуття.

Юрій Соломон добровільно пішов на війну з Едмонтона і носив армійську форму сім років. «В Булоні ми забрали в полон три тисячі фашистів,— згадує він,— і раптом виявилось, що між ними є українці. Були українці і в 12-й дивізії СС, яку ми конвоювали. Фашисти були, от що, і ми з ними поводились, як з фашистами. Вони нам кулаки показували, погрожували, що стрінемось, мовляв,— от і довелося зустрітися з деким у Канаді... Вони тут у патріотах великих ходять — шкодую тепер, що ми палили тоді у Франції різні їхні книжечки зі свастиками, гидко було подумати, щоб таке везти додому, а то б показав їм зараз, нагадав...»

«Я парашутистом був,— розповідає Василь Филипович.— Мене скидали за Рейн з кулеметом і патронними дисками, а фашисти били нас на льоту, мов качок. Наш командир батальйону зачепився парашутом за дерево, і вони його розтерзали, гади. А це в мене фотокартка з радянським мотоциклістом, я її вам подарую, між червоноармійцями було багато українців — як я зрадів їм! Вдарили ми з вашими по фашистах з двох боків, уже біля Балтики, тікали наці від нас, все кидали, згодом ми знаходили пачки фотокарток, як вішають на Україні, як спалюють. І такою Україна запам'яталась крізь чужі об'єктиви, наче крізь автоматні дула. Не було у фаши-

стів ніяких особливих національних прикмет, ми одного українця в полон узяли, так він розкидав власовські прокламації російськомовні: «Защищайтесь до последнего!» — а форма була на ньому вермахтівська, німецька...»

«А я танкістом служив у 29-му розвідувальному полку,— каже Михайло Мокрій.— Мене тоді по всій Канаді шукали за те, що був я у шахтному страйковому комітеті, а нас хотіли арештувати за страйк. До війська записався 3 січня 1943 року під прізвищем Беннет — так усю війну й відслужив, наче англієць. Українці? Коли в Голландії німці натовпами здавались нам у полон, один з них закричав: «Хто знає по-українському?» Я відповів. «Скажи своїм,— кричав німець українською мовою,— що воювати слід не проти нас, а проти Росії. Вона цілий світ окупує!» Мокрій всміхається й додає: «Ну, приблизно те саме, що нині американський президент твердить при кожній нагоді».

У Канаді виходять понад 30 українських газет і журналів; щороку видаються десятки назв українських книжок і брошур. І це в самій лиш Канаді! Тут схрещується багато впливів і зав'язуються такі вузли, що не зразу їх збагнеш. Я знаю в Монреалі колишнього британського офіцера, нині шкільного вчителя Богдана Панчука, який пишається з того, що допоміг вивезти рештки дивізії СС «Галіцієн» до Канади; він був певен, що рятує українців. Славний публіцист Петро Кравчук, який сидів у канадському концтаборі за антифашистську діяльність, теж пишається зі свого українського походження, але його Україна інша. Та, де фашистам руки не подають. У Торонто ж я приятелюю з Марією Скрипник, удостоєною радянської премії імені Максима Горького за переклади нашої літератури англійською мовою; і в тому ж Торонто виходить газетка «Гомін України», яка клене все, пов'язане з Радянським Союзом. В Торонто видається «Життя і слово» — орган трудової еміграції, що воює з ворогами нашої країни.

Свого часу той-таки ж «Канадійський фармер» писав: «Між нами лежить неперехідний кордон граду куль і леза заліза. До смертельного бою розділяє нас розбіжність ідей». Так чи інакше, але той «смертельний бій» не лишився метафорою. Націоналісти стріляли в антигітлерівські частини під час другої світової. Вони записувались добровольцями до американського воїнства

в Кореї та В'єтнамі; зараз надсилають делегації до афганських басмачів та до Пекіна; нахваляються розпочати терористичні акти проти радянських людей. Це з'ясовує розстановку сил у світі, розкресленому фронтами,— від українця до українця буває така ж відстань, як була від росіянина-власовця до росіянина — захисника Сталінграда.

Все ж таки вітчизна, корінь свій, болить кожному; в кожного власна, але незмінно вистраждана, виболіла, незалежно від того, чи незабутня вона, чи вигадана. Як би там не було, але коли українців за океаном провокують на політичний бандитизм, переконуючи в неминучості наступної війни, то з цим погоджується абсолютна меншість. Приїздять до отчого краю туристи, потім пишуть сюди листи, багато чого намагаються запам'ятати, збагнути. Лише Український фонд миру від колишніх співвітчизників дістає щороку чимало доларових внесків на боротьбу за мир.

Колись ми знімали в Карпатах документальний фільм. Біля потічка ходила група українських туристів з-за океану; на одному були старезні розтоптані черевики. «Чому це?» — подумав я і спитав. Виявилось, що батько одного з туристів не зміг поїхати — старий, змучений, хворий, він дав синові свої черевики й велів походити в них шляхами «старого краю». «Хай мене поховають у них...» Певна річ, Батьківщину не можна забрати на підошвах своїх; і все ж таки...

Згадую Канаду, працьовиту й замріяну країну, де наче в тиглі, стоплено сто народів і сто тисяч впливів. Ми пов'язані з Канадою справами, днями сьогоднішнім і майбутнім: мрія про співробітництво має стати найголовнішою в передчутті завтрашнього дня. Земна куля не така вже й велика, але так багато ще треба зробити, аби на ній жилося легше й справедливіше.

*1980*

## ЗМІСТ

Виталий Алексеевич Коротич
*БЕРЕГА ОКЕАНА*
Путевые очерки
Издательство художественной литературы «Дніпро»
*(На украинском языке)*

Редактор *Л. Г. Білик*
Художник *Л. А. Кацнельсон*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректор *О. С. Назаренко*

ІБ № 1441.

Здано до складання 10. 03. 81. Підписано до друку 03. 07. 81. БФ 23167. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 3. Гарнітура літературна. Друк високий. Ум. друк. арк. 25,62. Ум.-фарб. відб. 25,88. Обл.-вид. арк. 28,211. Тираж 65000. Зам. 1-1154. Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Віддруковано з готових матриць Львівської книжкової фабрики «Атлас» на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

**Коротич В. О.**

К68 Береги океану: Подорожні нариси.— К.: Дніпро, 1981.— 485 с.

Публіцистичні нариси українського радянського письменника, лауреата Шевченківської премії В. Коротича «Біля витоків світла», «Міст» написані на основі вражень від поїздок по Радянському Союзу, Чехословаччині, Угорщині. Підсумком перебування письменника у США, Великобританії, Канаді стали нариси «Кубатура яйця», «Побачити зблизька», «Океан», в яких розповідається про складні проблеми сьогоднішнього світу, про боротьбу трудящих Заходу за мир і соціальну справедливість.

К $\frac{70303-059}{М205(04)-81}$ Бз. 18. 15. 81. 4702590200

1 крб. 90 к

ВІТАЛІЙ КОРОТИЧ

БЕРЕГИ ОКЕАНУ

Любий друже!

Щиро вітаю тебе з Новим 2008 роком та Різдвом Христовим!

Бажаю Тобі святкового настрою, міцного здоров'я, незгасаючої життєвої енергії, щастя та процвітання, здійснення всіх мрій і сподівань, нехай у Твоїй оселі завжди панують світло і злагода, в серці - добро, у житті - достаток і удача.

Божої благодаті тобі та твоїм рідним!

Веселих та радісних новорічних свят!

З повагою
депутат Київради Шевченко О.С.